T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI BAŞKENTİNDE KADIN YOKSULLUĞU ve SOSYAL POLİTİKALAR (1896-1918)

(DOKTORA TEZİ)

Seda EKREM

BURSA-2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI BAŞKENTİNDE KADIN YOKSULLUĞU ve SOSYAL POLİTİKALAR (1896-1918)

(DOKTORA TEZİ)

Seda EKREM

Danışman:
Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI

BURSA-2024

YEMİN METNİ

24/01/ 2024

Doktora tezi olarak sunduğum "OSMANLI BAŞKENTİNDE KADIN YOKSULLUĞU ve SOSYAL POLİTİKALAR (1896-1918)" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

24/01/2024

İmza

Adı Soyadı : Seda EKREM

Öğrenci No: : 711742004

Anabilim Dalı : Tarih

Programı : Yakınçağ Tarihi / Doktora

Tezin Türü: : Doktora ☒

ÖZET

Yazar adı soyadı	Seda Ekrem
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Tarih
Bilim dalı	Yakınçağ tarihi
Tezin niteliği	Doktora
Mezuniyet tarihi	
Tez danışmanı	Prof. Dr. Zeynep Dörtok Abacı

Osmanlı Başkentinde Kadın Yoksulluğu ve Sosyal Politikalar (1896-1918)

Mevcut tez çalışması Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu başkentinde kadın yoksulluğunu önlemeye yönelik sosyal politikaları konu almaktadır. İktisaden varlık göstermelerine rağmen, derinleşen kadın yoksulluğunu önlemede devlet ricâli tarafından uygulanan sosyal politikalar, mevcut erkin refah sisteminin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve yoksulluğun kesiştiği yerde hangi saiklerle ne tür stratejiler geliştirdiği tezin odak noktasıdır. Bu bağlamda açılan kurumlar, bağlanan maşlar, Osmanlı entelektüellerin yoksulluk algısı ve bu algının Batı ile mukayesesi üzerinde durulan temel meselelerdir.

Anahtar kelimeler: Sosyal devlet, kadın yoksulluğu, Osmanlı, toplumsal cinsiyet.

ABSTRACT

Name & surname	Seda Ekrem
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History
Subfield	Modern History
Degree awarded	Ph. D.
Date of degree awarded	
Supervisor	Prof. Dr. Zeynep Dörtok Abacı

Women's Poverty and Social Policies in the Ottoman Capital (1896-1918)

The present thesis focuses on the social policies aimed at preventing women's poverty in the capital of the Late Ottoman Empire. The focus of the thesis is on the social policies implemented by state officials to preventdeepening women's poverty despite their economic existence, and the motives and strategies of the welfare system of the existing power at the intersection of gender inequality and poverty. In this context, the institutions opened, the stipends provided, the perception of poverty by Ottoman intellectuals and the comparison of this perception with the West are the main issues emphasized.

Keywords: Ottoman, women's poverty, social state, gender.

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam süresince, gerekli yönlendirmeleri ve yapıcı eleştirileriyle her daim yanımda olan, akademik ilgi alanlarım ve merakım üzerindeki tesiri, tezin tamamlanma sürecindeki sabrı ve anlayışı için tez danışmanım Prof. Dr. Zeynep Dörtok ABACI'ya minnettarım. Tez İzleme Komitesi'nde yer alan Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ ve Prof. Dr. Sadettin EĞRİ'ye değerli katkıları ve gösterdikleri yakın ilgi için teşekkürlerimi sunuyorum. Tez savunma jürimde yer alan Doç. Dr. İsmail YAŞAYANLAR ve Dr. İhsan ERDİNÇLİ'ye, gerekli yönlendirmeleri ve tezin son hâline sundukları kıymetli katkılarından dolayı sonsuz teşekkür borçluyum. Zorlu tez yazım süresince bana gösterdiği sabrı ve sevgisi dolayısıyla yol arkadaşım Bedirhan ÇIBUK'a, maddi-manevi her daim arkamda duran babama ve "gecikmelerin, tali yolların yıldızı" artık melek olan anneme medyûn-u şükran.

Bursa, 2024. Seda EKREM

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **İİ**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **İİİ**
YEMİN METNİ ..... **İV**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **Vİ**
TEŞEKKÜR ..... **Vİİ**
İÇİNDEKİLER ..... **Vİİİ**
TABLOLAR DİZİNİ ..... **İİİ**
GÖRSELLER ..... **İV**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **İİ**
GİRİŞ **1**
A. KAYNAKLAR, YÖNTEM VE HİPOTEZLER 16
B. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ 19
BİRİNCİ BÖLÜM **26**
YOKSULLUK ETHOSU VE YOKSULLUK TÜRLERİ **26**
1.1. YOKSULLUK ETHOSU 26
1.2. YOKSULLUK TÜRLERİ 28
1.2.1. Mutlak Yoksulluk *28*
1.2.2. Göreli Yoksulluk *30*
1.2.3. İnsanî Yoksulluk *30*
1.3. XIX. YÜZYIL YOKSULLUK TEORİLERİ 31
1.3.1. Mizantropist Bir Yoksulluk Teorisi: "Bırakınız Ölsünler" *31*
1.3.2. Sınıf Antagonizması: Marksist Mercekten Yoksulluk *37*
1.3.3. Bir Karakter Sorunu Olarak Yoksulluk: Herbert Spencer ve Sosyal Darwinizm *44*
1.3.4. Weberyen Yoksulluk Algısı *49*
1.4.OSMANLI ENTELEKTÜELLERİNİN YOKSULLUĞA BAKIŞI: "ÇALIŞMAYA ÖVGÜ" . 54
İKİNCİ BÖLÜM **68**
İSTİHDAMDAN HAK MESELESİNE HAYIR'DAN SOSYAL DEVLET'E .. **68**
2.1.MODERN ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI TOPLUMUNDA YOKSULLUK VE YOKSULLUKLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ 68
2.2.MODERN DÖNEM OSMANLI TOPLUMUNDA YOKSULLUK VE YOKSULLUKLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ 80
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **108**
YOKSULLUĞUN KADINLAŞMASI **108**

3.1. Sefalet-i Nisvân ve Sosyo-Ekonomik Önlemler 108
3.2. "Eksilen Feslerin Peçeler İle İtmâmı": Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri 109
3.3. Osmanlı Başkentinde Kadın Yoksulluğu: Boşanma, Mehir ve Nafaka 127
3.4. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kadın Yoksullluğu 148
3.5. Yoksullukla Baş Etme Pratiği Olarak Fuhuş ve Devletin Fuhuşla Mücadelede Sosyo-Ekonomik Önlemleri 166

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 180

KADIN YOKSULLUĞUNU ÖNLEMEDE SOSYAL POLİTİKALAR 180

4.1. Hasekî Sultan Hastanesi 181
4.2. Dulhane 185
4.3. Dârü'l-âceze 190
4.4. Vilâdethaneler 201
4.5. Muhtâcîn Maaşı 206

BEŞİNCİ BÖLÜM 213

KADIN YOKSULLUĞU İLE MÜCADELEDE YARDIM DERNEKLERİNİN ROLÜ VE SOSYAL DENETİM ARACI OLARAK NİZAMNAMELER 213

5.1. Kadın Derneklerinin Yoksullukla Mücadelede Yeri 213
5.1.1. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi 216
5.1.2. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti 220
5.1.3. Esirgeme Dernekleri 230
5.1.4. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti 234
5.1.5. Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyyesi 238
5.1.6. İstihlâk-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyyesi 240
5.2. Sosyal Denetim Aracı Olarak Nizamnameler 243
5.2.1. Serseri ve Mazanne-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Nizamname 244
5.2.2.Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname 249
5.2.3. Emrâz-ı Zühreviyenin Men-i Sirâyetine Dair Nizamname 252

SONUÇ 258

KAYNAKÇA 263

EKLER 286

Ek 1: 286
Ek 2: 287
Ek 3: 288
EK 4: 285
EK 5: 290
EK 6: 291
EK 7: 292
EK 8: 293
EK 9: 294

ÖZGEÇMİŞ 299

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: Hamîdiye Etfâl Hastanesi'ndeki kadın ve çocuk sayısı. 94
Tablo 2: Hamîdiye Etfâl Hastanesi'nde kalanların mensup olduğu din ve mezhep sayısı. 94
Tablo 3: II. Abdülhamid Dönemi Bütçedeki Sosyal Yardım Ödemeleri (Kuruş) 98
Tablo 4: Bursa İpek Fabrikası İşçilerinin Müslüman ve Gayrimüslim Sayıları (1851-1863) 114
Tablo 5: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Nominal Yevmiyeler (kuruş) 116
Tablo 6: 1870'lerde Tekstil İşçilerinin Haftalık Kazancı 119
Tablo 7: 1870'lerde İstanbul Zahire Borsası'nda Toptan Fiyatlar 120
Tablo 8: Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekmek fiyatı 123
Tablo 9: 1915'te Kuruş Bazında Erkek, Kadın ve Çocuk Çalışanların Yevmiye Ücretleri 124
Tablo 10: 1915'te Bazı Sektörlerde Kadınların Günlük Çalışma Saatleri 125
Tablo 11: Üsküdar'da nafaka-i iddet miktarları 1864-1917. 131
Tablo 12: İstanbul Zahire Borsası'nda Toptan Fiyatlar, 1884-1914 136
Tablo 13: 1918 yılı pahalılık endeksi. 157
Tablo 14: Birinci Dünya Savaşı yıllarında temel ihtiyaç maddeleri fiyatları 160
Tablo 15: İstanbul'un çeşitli semtlerinde muhtaç asker ailelerine ödenen maaşlara başvuru sayısı. 166
Tablo 16: 1896-1897 yılları arasında Dârü'l-âceze'de kalan kadın, çocuk ve erkek sayısı. 195
Tablo 17: 1897 yılında temin-i maişet ederek Dârü'l-âceze'den ayrılanların sayısı. 195
Tablo 18: 1917 itibariyle Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi tarafından farklı kurumlara gönderilen kadın işçi sayıları 218
Tablo 19: Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi şubelerinde çalışan kadın sayısı. 219

GÖRSELLER

Görsel 1: Hamîdiye Etfâl Hastanesi Kadınlar Pavyonu'nda Hastalar. 95
Görsel 2: Muayenehane koridorunda sıra bekleyen kadınlar ve çocuklar. 96
Görsel 3: İstanbul'da yaşayan ücretli çalışanların evleri, 1906. (Engin Özendes Koleksiyonu) 121
Görsel 4: Yeni Zenginleri Hicveden Karikatür. 151
Görsel 5: Gıda maddelerine yüksek fiyatlardan dolayı erişemeyecek olan sıradan insanların durumuna dair bir karikatür. *Diken*, S. 1., 30 Ekim 1918, s.5. 152
Görsel 6: Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Yüksek Gıda Fiyatlarını Eleştiren Bir Karikatür. 153
Görsel 7: Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Şekere Ulaşımda Yaşanan Güçlüğü Anlatan Bir Karikatür 154
Görsel 8: Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Şeker Kıtlığına Dair Bir Karikatür. 155
Görsel 9: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Zenginleşenleri Hicveden Bir Karikatür. 156
Görsel 10: Saye-i merahimvaye-i hazret-i padişahide tesis olunan Dârü'l-âceze'nin inşaatından manzara Les travaux de l'Asile des Pauvres a Constantinople Salt Araştırma Arşivi'nden. 192
Görsel 11: Dârü'l-âceze'de halıcılık öğrenen kız çocukları. 201
Görsel 12: Dârü'l-âceze'de açılan Doğumhane. 202
Görsel 13: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin taht-ı himâye ve idâresinde bulunan Hilâl-i Ahmer Dârü's- Sınâasında asâkir-i Osmâniye'ye levâzım-ı Şitâiye ihzâratı. 225
Görsel 14: Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Görevlileri Yardım Toplama Faaliyetleri.Kızılay Tarih, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü Arşivi'nden. 227
Görsel 15: Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Görevlilerinin Çiçek Rozeti Satışı, 1912. Kızılay Tarih, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü Arşivi'nden. 227
Görsel 16: Hanımlar Sanat Evi'nde Faaliyet, 1912. 229
Görsel 17: Hanımlar Sanat Evi, 1912. 229
Görsel 18: Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği İdare Heyeti, Hıfzı Topuz Arşivi. 231
Görsel 19: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti Madalyası Rozeti 236
Görsel 20: Avusturya modeli topa altın çivi çakarak beş Türk lirası veya daha fazla bağışta bulunanlara verilen sertifikalar 237

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
akt.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
S.	Sayı
s.	Sayfa
TKA	Türk Kızılay Arşivi
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri

GİRİŞ

Fransız kültür tarihçisi ve filozof Jacques Ranciere, *"Tarihin Adları"* başlıklı çalışmasında bize tarihin edilgen unsurları olan isimsiz kitlenin tarihini yapmanın hem bilimsel hem de siyasal bir görev olduğunu hatırlatır: *"Siyasi bir ihmâl veya husumet yüzünden yitirilmiş bir olgular yığınını bilgi alanına geri kazandırdığı için bilimsel bir görevdir. Tarihin edilgen öznelerinin taleplerinin içini doldurarak modern çağa özgü demokratik programın meşrulaştırılmasına katkı sağladığı için de siyasî bir görevdir."*[1] Hemen yanı başımızdaki yoksulluğun/yoksulların tarihini onlar lehine yeniden okuma girişimi şüphesiz ki hem bilimsel hem siyasî bir görevdir. Dahası tarihçilik zanaatının[2] mağdurun dilinde kendisini yeniden üretme imkânı yakaladığı önemli bir fırsattır. Ancak bu fırsat mazlumların yüceltildiği bir dile dönüştüğünde tarihçinin eylediği onları mazlumlaştıran sistemi yüceltmekten başka bir şey olmayacaktır.[3] *"Şahane mazlumların yüceltilmesi, sonuçta, onları mazlumlaştıran şahane sistemin yüceltilmesinden başka bir şey değildir."*

Bu saikle elinizdeki *"Osmanlı Başkentinde Kadın Yoksulluğu ve Sosyal Politikalar (1896-1918)"* başlıklı tez çalışmasında yoksulluk, yapısal bir sorun olarak ele alınmakta, kitleleri topraklarından eden, onları yersiz-yurtsuzlaştıran ve zamanla daha da yoksullaştıran kapitalizmin tarihsel seyrine, kısaca kapitalist üretim tarzının kendi yoksuluna ve nasıl yoksullaştırdığına odaklanılmaktadır. Bu odaklanmanın ana unsuru kuşkusuz ki tezin de asıl öznesi olan yoksul kadınlar[4] ve onların deneyimleridir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yoksullukla kesişimi ve bu deneyimin sürekliliği, sosyal bilimcileri yoksulluğun cinsiyetini sorgulamaya ve bu bağlamda kavramlar

---

[1] Jacques Ranciere, *Tarihin Adları Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme*, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s.11.

[2] "*İktidar, tarihi yazarken yoksulları, üretenleri, ezilenleri sadece tarihlerinden yoksun bırakmakla kalmaz, aynı zamanda onların bugünün bir parçası olan mümkün tarihsel ufuklarını sınırlandırarak, bugünkü potansiyellerini zapt ederek, onları olası tarihsel açılımlardan da alıkoymayı amaçlar."* Daha fazlası için bkz. Zafer Yılmaz, *Yoksulları Ne Yapmalı,* Ankara: Dipnot Yayınları, 2012, s. 114.

[3] "Şahane mazlumların yüceltilmesi, sonuçta, onları mazlumlaştıran şahane sistemin yüceltilmesinden başka bir şey değildir." Gürbilek'in de dediği gibi: çünkü üslup tek başına bir şeyi değiştirmez olsa olsa bu dünyada susturulmuş olanın sesinin hepten unutulmasını engeller. Aktaran, Nurdan Gürbilek, *Mağdurun Dili*, İstanbul: Metis Yayınları, 2015, s. 111.

[4] Çalışmada, etnik ve dinî açıdan farklı unsurları barındıran Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman/Türk kadınların deneyimlerine odaklanılmaktadır.

üretmelerine yol açmıştır. Bunlardan en çarpıcısı Diana Pearce'in[5] *"Yoksulluğun Kadınlaşması"* kavramsallaştırmasıdır. Pearce'a göre yoksulluk cinsiyetlidir özellikle neoliberal politikalarla kadınlar aleyhine derinleşen yoksulluk kapitalist sistem ve patriyarkanın eşgüdümlü deviniminin sonucudur. Pearce, başta hane gelirinin eşitsiz dağılımı olmak üzere eğitim ve istihdam olanaklarında da dezavantajlı konumdaki kadınların erkeklere bağımlı kalarak yoksulluk yaşadıklarının altını çizmektedir. Pearce gibi, kadın yoksulluğu üzerine çalışan -toplumsal cinsiyet rollerinin, yoksulluğun nasıl dağıldığını ve etkilerini de belirleyen önemli değişkenlerden biri[6] olduğunu belirten- Amartya Sen,[7] bu bağımlılığa maruz kalan kadınları "*kayıp kadınlar*"[8] olarak tanımlamaktadır. Sen'den mülhemle Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal, sosyal ve ekonomik alanda temsiliyet sorunu yaşayan "*kayıp kadınlar*"ın yoksulluk deneyimleri, yoksullukla mücadele biçimleri ve mevcut erkin sorunun çözümüne yönelik stratejileri tezin ana izleğini teşkil etmektedir. Kadınların savaşa giden erkekler yerine ikame edilmeleriyle artan görünürlükleri,[9] uzun saatler çalışmalarına rağmen geçimlerini sağlayamamaları,[10] "*kadınlaşan*

[5] Diana Pearce, "The Feminization of Poverty", *Journal for Peace and Justice Studies*, Vol. 2, No. 1, (1990), s. 3.

[6] Amartya Sen, *Özgürlükle Kalkınma,* Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004, s.127-128.

[7] Toplumsal cinsiyeti, iktisadî bir analiz birimi olarak ele alan Sen, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini, siyaset, sosyoloji, sağlık, felsefe ve iktisat alanlarının birlikteliği içinde düşünülmesi gereken bir sorun olarak gündeme taşımıştır. Hintli ekonomist Amartya Sen'in bu konudaki daha detaylı görüşleri için bkz. Amartya Sen, *Gender and Cooperative Conflicts,* Working Paper 18, World Institute for Development Economics Research Helsinki, (1987); Amartya Sen, "Women's Survival As a Development Problem", *American Academy of Arts and Sciences*, Vol 43, no: 2, (1989); Amartya Sen, "Development as Capability Expansion", *Journal of Development Plannig*, no: 19, (1989); Amartya Sen, *On Ethics and Economics,* Wiley-Blackweel, 1991; Amartya Sen, "Missing Women", *British Medical Journal*, no: 304, (1992); Amartya Sen, *Özgürlükle Kalkınma*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.

[8] Sen'e göre toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yarattığı kapasite yoksunlukları dolayısıyla normal şartlarda yaşaması beklenen milyonlarca kız çocuğu ve kadın şu anda yoktur. Yaşama şansları ellerinden alınmış bu kadınlar, Sen'in deyimiyle çağımızın "kayıp kadınları" dır. İlgili çalışma için bkz. Amartya Sen, "Missing Women", *British Medical Journal*, no: 304, 1992, pp. 587-588.

[9] Kadın istihdamının artışı sadece Osmanlı Devleti'nde değil tüm savaşan ülkelerde ortak bir eğilimdi. Örneğin 1913-1918 Yılları Arası Kadın İşgücü İstihdamının Ülkelere Göre Dağılımı şu şekildeydi: 1913'te Almanya'da bu oran %20.6 iken 1918'de %35.06'ya çıkmıştı. Fransa'da 1914'te %32 olan bu oran 1918'de %40.05'e çıktı. İngiltere'de 1914'te %23.6 olan bu oran 1918'de %37.7'ye çıktı. Daha fazlası için bkz. Antonie Prost, "Workers", *The Cambridge History of The First World War*, Vol. II: The State, Ed. by. Jay Winter, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014, pp. 325-357.

[10] Sanayide kadın istihdamının yaygınlaşması, emek süreçlerindeki vasfa dayalı ayrımcılığın cinsiyet ayrımcılığı ile ikame edilmesine yol açtı. Örneğin 1916'da Fransa'da işgücü üç gruptan oluşuyordu: endüstriye yeni dahil olan kadın, yabancı ve sömürge emeği (emek gücünün yaklaşık %40'ı); sivil erkek işçiler (yaklaşık %30); seferber edilen işçiler (yaklaşık %30). Birinci grup emek hiyerarşisinin en altında yer alıyordu. Kadınların aldığı ücret sömürge emeğinin dahi altındaydı. Örneğin sömürge ülkelerden çalışmaya gelen bir işçinin günlük ücreti ortalama 8 frank, kadın işçilerin ise 6 franktı. Vasıfsız erkek işçilerin ise günlük ortalama ücreti 9-10 franktı. Bkz. Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality:*

yoksulluk" kavramsallaştırmasını özellikle 1914-1918 süreci için kullanılabilecek bir argüman hâline getirmektedir.

İşgücü piyasasına katılımın düşük olması, piyasanın kadınlara yönelik ayrımcı[11] tutumu, kadınların eğitim imkânından yararlanamaması, güvencesiz ve düşük ücretlerle çalışması[12] kadınların yoksulluğu daha sert bir şekilde deneyimlemesine neden olmaktadır. Bu durum güncelliğini korumakla beraber tarihsel süreçte dünyanın pek çok noktasında benzer şekilde deneyimlenmekteydi. Öyle ki kadınlar, emek hiyerarşisinin en altında kalan sömürge emeğinin dahi altında ücretlere çalıştırılmaktaydı. Örneğin Fransa'da 1916 yılında sömürge ülkelerden çalışmaya gelen bir işçinin günlük ücreti ortalama 8 frank iken kadın işçilerin günlük ücretleri 6 franktı.[13] Fransa ile benzer şekilde Osmanlı Devleti'nde de kadınlar,[14] güvencesiz

Gender Division in the French and British Metalworking Industries 1914-1939, London: Cornell University Press, 1995, s. 60. Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nde de Birinci Dünya Savaşı sırasında kadın istihdamında artış gözlenmiş ve emek hiyerarşisinde her zaman en altta olan kadın emeği savaş süresince de düşük ücretle istihdam edilmiştir. Örneğin konserve-gıda sektöründe çalışan erkekler günlük 20 kuruş alırken kadınlar ise 8 kuruşa çalışmaktaydı. Ham ipek sektöründe çalışan kadınlar günlük 15-16 saat emek harcamalarına rağmen aldıkları ücret 6-7 kuruş civarıydı. Ökçün, *a.g.e.,* 176.

[11] Kadınların yoksulluk oranının erkeklere göre yüksek olmasının sebebi temelde cinsiyete dayalı iş bölümüdür. Cinsiyete dayalı iş bölümü kadınları sınırlamakta ve onları ev içi işlere hapsetmektedir. Ücretsiz ev içi işler, yaşlı bakımı, hasta bakımı, çocuk bakımı, rutin ev işleri vb. şeylerin kadın işi olarak imlenmesi ve bakım emeğinin karşılıksız kalması kadınları yoksulluğu çok daha sert bir şekilde deneyimlemesine yol açmaktadır.

[12] Kadınların erkeklerden her zaman daha düşük ücret aldığı belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin 1870'lerde bir tekstil işçisi erkek haftalık 9-14 kuruş alırken, kadın 4-6 kuruş, çocuk ise 2 kuruş almaktaydı. Kadınlar çoğu sektörde erkeklerin yarı ücretinden daha az almakta ve günde 15-16 saat çalışmaktaydı. Sabah 9'da başlayıp gece 1'e kadar işbaşında kalıyorlardı. Bunun karşılığı 1910'da 1-5 kuruş arasındaydı. Bu koşulların iyileştirilmesini talep eden kadınlara olumlu cevaplar gelmiyordu. Bunun üzerine Bursa'da 1910'da kadın işçiler grev başlatmışlardı. İlk önce iplik fabrikasında çalışan 3000 kız ve kadının grevi başlattığı dönemin gazete ve dergilerinde yer alıyordu. Bkz. Nicole A. N. M. Van Os, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, C. 7, S. 39, (1997), s. 8. Çalışma koşullarının ağırlığı, ücretlerin düşüklüğüne dair tepkilerin çok daha erken tarihlere uzadığını ise başka bir belgeden anlıyoruz. 13 Nisan 1859 tarihli bu belgede, devletin ipek fabrikası civarındaki özel girişimcilere ait fabrikalarda işçilere daha yüksek günlük verilmesi üzerine, devlet fabrikasındaki işçilerin de ücretlerinin artırılması talebi, fabrika müdürü tarafından dile getirilmiş ve işçilere zam yapılması önerilmiştir. *BOA*, HH. THR., 1229/22, 1 Nisan 1275 (13 Nisan 1859).

[13] Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries 1914-1939*, London:Cornell University Press, 1995, s. 60.

[14] Osmanlı Devleti, oldukça farklı etnik ve dinî inançlara sahip unsurların bir arada yaşadığı bir nüfus yapısına sahipti. Kuşkusuz bu durum çalışma hayatında da kendini göstermekteydi. Devletin fabrikalarda Müslüman kadınların erkeklerle aynı ortamlarda çalışmasını hoş karşılamaması ve toplumun bu yönlü bakışı Müslüman kadın çalışan sayısının az olma nedenlerindendi. Çalışan kadınların büyük oranda gayrimüslimlerden oluştuğu çoğu araştırmacı tarafından kabul görmektedir. Ancak zamanla Müslüman kadın çalışan sayısındaki artışın varlığı da açıktır. Örneğin 1863 yılında Bursa İpek Fabrikası'nda çalışan kadınların 69'u gayrimüslim iken 12'si Müslümandı. İlgili kayıt için bkz. BOA, HH. d. 13944, 16455, 16461, 16468, 19316, 19361, 19362, 19345 numaralı defterler 20 Mayıs 1268 (1 Haziran 1852). Fakat bu sayı ilerleyen tarihlerde artacaktır. Örneğin 1907 itibariyle Bursa'da 165 iplik fabrikasında 20.000 civarında, dokuma işlerinde ise 2100 civarında kadının çalıştığı,

ortamlarda uzun saatler çok düşük ücretlere çalışmaktaydı.[15] Örneğin Bursa ipek tezgâhlarında çalışan kadın işçiler 5 Mart 1910 tarihli *İştirak* dergisinde yayınlanan yazıda çalışma koşullarına dair şunları ifade etmekteydi:

> *"(...) Artık yeter. Biz fabrikatörlerin esiri değiliz. Onların verdiği para sadaka değil. Alın teri dökerek sarf ettiğimiz emeğimizin karşılığıdır. Fakat yanlış; karşılık değil, zehirdir…Gecenin saat dokuzundan sabahın birine kadar on yedi saat mütemadiyen çalışarak ancak altı kuruş yevmiye alabiliyoruz. Bunu fabrikatörlerin, direktörlerin yüzümüze bağırdıkları kaba küfürleri ekleyerek düşününüz. Takdir ediniz yevmiyemiz kaç paraya gelir? Günde ancak yirmi dakika istirahatimiz vardır…"*[16]

Refik Halid Karay da kaleme aldığı "*Sus Payı"nda,* Bursa'daki ham ipek üretim fabrikalarında kadın işçilerin güvencesiz çalışma koşullarını ve bu ortamların genç yaşta ölümlere sebebiyetini şöyle dile getirir:

> "*Kuşkusuz görüyordu, inanıyordu, artık inanmıştı, her ay bir genç kız zayıflayarak, öksürerek, terlemiş, şakaklarına saçları yapışarak, sabırlı, dayanıklı eriyor, bir gün artık evinden çıkamayarak köşesinde ölüyordu.*

---

tekstil sektörünün işgücü ihtiyacının büyük kısmının kadın işçilerle karşılandığı anlamına gelmektedir. Ve bu kadınların kuşkusuz hatırı sayılır kısmını Müslüman kadınlar oluşturmaktaydı. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kadir Yıldırım, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 2011, s. 134.

[15] Bursa ipek tezgâhlarında çalışan işçi kadınlar yaşadıkları sıkıntıları şöyle dile getiriyordu: *"(...) Emek ve çalışma denilen dünya kanunu bize ödülünü vermiyor. Daima eziyet, daima felaket, daima sefalet, işte bizim her günkü halimiz. Hassas insanlar, mevcut toplumun refah ve saadetini idare eden okumuş zümre işçi kızların feryadı karşısında niçin bu kadar dilsiz (...) Sayımız sadece Bursa'da beş bini buluyor. Gece gündüz çalışırız çalışırız…tekrar çalışırız! Halimize kimse acımaz. Evet vücudumuzu kavuracak derecede çalışıyoruz. Bizim fabrikatörlerimizden olan şen ve şuh kızlar hayatın lezzetlerini tadarken, biz fabrikanın havasında ciğerlerimizi çürütür, sıcak sular içinde ellerimizi yakar, feryat ve figanlar ile kalbimizi kavururuz. Elde ettiğimiz karşılık kaba küfürler, ödülümüz yüzümüze atılan bir tokat, emeğimizin karşılığı bir parça kuru ekmektir (...) Artık çektiğimiz yeter. Adalet, eşitlik ve hürriyetten biz de yararlanmak istiyoruz. Biz fakirliğimizden değil uğradığımız adaletsizlikten şikâyet ediyoruz. Biz niçin emeğimizin karşılığını almayalım. Niçin hakkımızı başkalarına yedirelim. Herkes kanun dairesinde haklarını savunabilir. Bizim hukukumuzu gasp etmek hakkını fabrikatöre kim vermiştir…"* "Feryat ve Figanımıza Kulak Veriniz Ey Basın Mensupları", *İştirak*, S. 2, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910), s. 6.

[16] "Feryat ve Figanımıza Kulak Veriniz Ey Basın Mensupları", *İştirak*, S. 2, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910), s. 6.

Kırk yıldır böyle kaç gencin acıklı ölümlerini seyretmiş, kaç genç tabutun arkasından yürümüştü. Üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar sular başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen, tazeliğinden, kızlığından, gözlerinin pırıltısından her gün bir zerre kaybederek toprak olan vücutlara çok acıyor, bu dertlere alışamıyordu."[17]

Bursa'da 1913 yılında toplam olarak 1824, mancınıklı 32 ve 1915 yılında 1158 mancınıklı 20 fabrika bulunmaktadır. Bu fabrikalarda 1913'te toplam olarak 3648 ve 1915'te 2316 memur, işçi ve usta çalıştırılmıştır; Bunların ancak %5'i erkek, geri kalanı küçük kız ve kadındı. İşçilerin yevmiyeleri ise hem 1913'te hem de 1915'te 4 kuruştu; Kadınlar 30 gün aralıksız çalışsa dahi aldıkları ücret ancak 120 kuruş civarındaydı.[18] Başkentte de durum Bursa'dakinden farklı değildi. Örneğin, Ayvansaray'daki Aris ve Şürekâsı Sabun ve İtriyat Fabrikası ayrıca Kantarcılar'daki Sabuncuzâde Şakir ve Mahdumu Sabun Fabrikası'nda 1915'te çalışan 84 işçinin 30'unu kadın ve kızlar oluşturmaktaydı. Bu fabrikada çalışan kadın işçiler erkeklerin üçte biri oranda daha az yevmiye almaktaydı. Erkek işçi gündelikleri 12-15, kadınlarınki ise 2-6 kuruş arasında değişiyordu.[19] Aynı yıllarda küçük bir ailenin geçimini sağlamaya yetecek miktar ise 945 kuruştu.[20] Dolayısıyla aylık azami 120-180 kuruş civarı gelirle kadının değil ailesini salt kendi geçimini sağlaması dahi çok güçtü. Alım gücünün düşüklüğü kadınların geçimini sağlamalarını daha da zorlaştırmaktaydı. Zira bu süreçte İstanbul'da 1914-1920 yılları arasında temel ihtiyaç maddeleri %1350 nispetinde artmıştı. Aynı dönemde Londra ve Paris'teki fiyat artışı %200-300 seviyesindeydi.[21] Bu durum gösteriyor ki İstanbul, diğer Avrupa şehirlerine nazaran hayat pahalılığından daha fazla etkilenmişti. Söz konusu dönemde toplumun her kesimi yoksulluğu deneyimlese de iç cephede zorlu sosyo-ekonomik koşullar altında yaşamlarını sürdürmeye çalışan kadınlar kuşkusuz ki daha şiddetli deneyimlemekteydi. Eşleri cephede olan kadınların hanelerinin geçimini üstlenmesi, bu dönemde yoksulluğun cinsiyetli olduğuna işaret eden önemli bir husustur. Ayrıca

[17] Refik Halid Karay, *Memleket Hikayeleri*, 12. Basım, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1990, s. 134.
[18] Ökçün, *a.g.e.,* s. 155.
[19] Ökçün, *a.g.e.,* s. 148.
[20] Alan Duben-Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940,* Çev. Nuray Mert, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014, s. 53.
[21] François Georgeon, "Gülüşün ve Göz Yaşlarının Kıyısında", *İstanbul 1914-1923*, Haz. Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 85.

tezin temel odağını yoksul kadınların oluşturuyor olması, toplumun diğer kesimlerinin deneyimlerinin elinizdeki çalışmada yer almamasının bir diğer sebebidir.

Geçim sıkıntısı başka toplumsal sorunlara da neden olmaktaydı. Sefalet nedeniyle Müslüman kadınlar arasında fuhşa bulaşan sayısı artmaktaydı. Sadece başkentte değil Anadolu'nun çoğu yerinde aynı sorun baş göstermekteydi.[22] Sefalet nedeniyle artan fuhşu önleme noktasında hükümet, İstanbul'da iktisadî girişimlerin geliştirilip, fukara kadınların işe yerleştirilmesi amacıyla dârü's-sınâalar kurulmasını uygun görmüştü.[23] Ayrıca İstanbul'da özellikle Beyoğlu, Üsküdar civarında fuhuş yapan kadınların bir kısmı memleketlerine sürgün edilmiş bir kısmı ise Dârü'l-âceze'de uygun bir işe yerleştirilmişti. Devlet erkânı açılan yardım kurumlarında bahse konu kadınların barındırılmasını veya söz konusu kurumlarda iş istihdamı sağlanmasını uygun görmüşlerdi.[24]

Kadın yoksulluğunu önlemede devlet ricâli tarafından uygulanan sosyal politikalar, mevcut erkin toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve yoksulluğun kesiştiği yerde hangi saiklerle ne tür stratejiler geliştirdiği tezin bir diğer önemli odak noktasıdır. Söz konusu odağın tarihsel aralığı ise Osmanlı başkentinin ilk modern sosyal refah kurumu olan Dârü'l-âceze'nin açılışı (1896) ile Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi (1918) arasındaki

[22] Yakup Kadri Karaosmanoğlu Birinci Dünya Savaşı yıllarını konu edindiği romanı *Yaban*'da Anadolu kırsalını *"asker kaçağını koynunda gizleyen zinacı kadınların"* türediği bir yer olarak betimlemekteydi. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, 40. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 110.

[23] *BOA*, DH. MUİ., 17-4/7, 29 Teşrin-i evvel 1325 (11 Ocak 1910).

[24] Gerçekten yoksul ve kimsesiz oldukları için fuhuş yaptıklarına kanaat getirilen mağdur kadınlar bu imkândan faydalanmaktaydı. Bulgaristan'dan İstanbul'a gelerek fuhşa başlayan Hacer Dârü'l-âceze'ye kabul edilen kadınlardandı. Hacer, Bulgaristan'ın Cumalı Kazası'ndan olup yaklaşık on yıl önce İstanbul'a gelerek geçimini fahişelik yaparak sağlamaya başlamıştı. Devletten yardım isteyen Hacer'in hizmetçilik vb. işlerde çalışırsa yine fuhşa meyyali olur diye kabul edilmemiş, yetkililerce memleketinde yakın bir akrabası olup olmadığı sorulmuştur. Sofya Sefareti'nden gelen kimsesinin olmadığı ve Bulgaristan'a gönderilmemesi gerektiği cevabı üzerine iki aydan beri mukim olduğu misafirhaneden alınarak Dârü'l-âceze'ye yerleştirilmiştir. Devlet kimsesiz ve geçimini sağlayacak durumda olmayan bu kadını Dârü'l-âceze'ye yerleştirmişti. *BOA*, DH. İD, 47/11, 16 Kânûn-i sâni 1326 (29 Ocak 1911). Hacer ile benzer imkândan faydalanan diğer bir kadın ise Melek'tir. Melek Beyoğlu'nda bir otel odasında fuhuş yaparken yakalanmış ve tutuklanmıştır. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen yazıdan hikayesini öğrendiğimiz Melek Arabistan'dan İstanbul'a gelmiş hizmetçilik işiyle uğraşmış ancak fuhşa da bulaşmıştır. Arşiv kaydına göre Melek hademelik yapan bir adamla Beyoğlu Derviş Sokak'taki bir otelde fuhuş yaparken yakalanır ve tutuklanır. Meleğin sorgusunda aslen Arabistanlı olduğu ve Şeyh İbrahim isimli kişi tarafından İstanbul'a getirildiği öğrenilir. Bahsi geçen şahsın ölümü üzerine Melek Nazmi Bey isimli birine satılır. Onun yanından ayrılan Melek hizmetçilik yapmaya başlar. Ancak artık iş bulamadığını boşta olduğunu ve geçimini sağlayamadığını söyleyerek yardım ister, Meleğin yetkililerce Dârü'l-âceze'ye yerleştirilmesine karar verilir. *BOA*, DH. EUM. THR., 34/70, 30 Mayıs 1325 (12 Haziran 1909).

süreçtir. Dârü'l-âceze'nin geç dönem Osmanlı refah sisteminin mücessem sembolü oluşu elinizdeki tezin tarihsel miadını belirlemede ana etkendir. Dârü'l-âceze'nin 1896 yılı itibariyle kuruluşundaki öncelikli hedefin, İstanbul'un kimsesiz ve yoksullarına bir an önce yardım eli uzatmak olduğu fikri tartışılan ana hususlardan biridir. Mevcut literatür tarandığında kurumun tamamen yoksullukla mücadele ve hayır eksenli bir temele oturtulduğu çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ancak elinizdeki çalışmada kurumun açılmasındaki diğer bir motivasyonun kent yoksulları üzerindeki sosyal kontrolü artırmak ve disiplin tesis etmek olduğu argümanı savunulmaktadır. Zira son dönem Osmanlı yönetimi, modern anlamda sosyal devlet gibi davrandığını imleyen kurum ve politikaları aracılığıyla salt maddi problemleri çözmekle kalmamakta aynı zamanda sosyal denetimi de sağlamaktaydı. Söz gelimi yoksullukla mücadelede fuhşa meyyali çözüm olarak gören bazı kadınların denetimi son dönem Osmanlı yönetimi sosyal politikalarının temel belirleyicilerinden biriydi. Çok sayıda cinsel olarak aktif ve geleneksel aile ve cemaat bağlarından kopmuş kadının Osmanlı başkentinin gittikçe genişleyen kamusal alanlarında görünür hale gelmesi yönetimin politikalar noktasında hızlı hareket etmesine neden oldu. Bu dönemde hükümet, bu kadınları kentsel mekanlardan uzaklaştırmayı ve düzenlenmiş alanlara -fahişe olarak yasal genelevlere, hizmetçi olarak hanelere ve ihtiyaç sahibi olarak hayır kurumlarına- yerleştirmeyi/kapatmayı öngören politikalar formüle etmeye başladı.

Yoksullaşma, tembelliğin ve düşüncesizliğin bir sonucu olarak davranışsal, kültürel ve ahlâki boyutlar ile ilişkilendirilmeye başlanınca modern öncesi dönemdeki çözümlerde de revizyona gidildi. Söz konusu değişimin temel odaklarından biri de denetim ve disiplin tesisi oldu. Bu maksatla çalışma evlerinde vb. kurumlarda uygulanan yöntemler ıslah etme amacı taşımakta ve "makbul yoksul", "makbul vatandaş"ın inşasında söz konusu kurumlar etkin rol oynamaktaydı. Kurumlar belli bir standarda bağlanarak hiyerarşik gözetim gibi araçlarla kontrol edilmekteydi. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de göçlerle birlikte kontrolsüz bir şekilde artan meşruiyet sınırı dışındaki kadın nüfusun kontrolünde "kapatılma"[25] temel

[25] Michel Foucault'ya göre XVII. yüzyılda Avrupa'da büyük bir değişiklik olmuş ve Paris'te Genel Hastane adı altında bir yapı kurulmuş ve yaklaşık altı bin Parisli bu kurumda gözetim altına alınmıştır. Bu olaya "*Büyük Kapatılma"* adını veren Foucault'ya göre asıl kapatılma toplumsaldır. Bu kurumun açılmasındaki esas motivasyonun üretime hiçbir katkısı olmayanların -deliler, hastalar, yoksullar, eşcinseller- kapatılarak toplum dışına atılmasıdır. Ekonomik bunalımların ve işsizliğin çok görüldüğü

uygulama haline geldi. İhtiyaç sahibi, muhtaç, yaşlı kadınlar Dârü'l-âceze, Dulhane vb. kurumlara yerleştirilirken, savaştan dolayı göçle gelen sağlıklı, genç kadınlar ise orta-üst sınıf devlet erkânının evlerine hizmetçi[26] olarak yerleştirildi. Meşruiyet sınırı dışında kalanların ıslah edilerek yaşama yeniden kazandırıldığı bu toplum tahayyülünde gerçekten çalışamayacak ve bakıma muhtaç durumdaki tebaanın ise devletin inşa ettiği mezkûr kurumlarda müdafaası esas alındı. İmparatorluğun modern bir görünüm aldığı, bürokratik, sürekli bir hizmet anlayışının varlığını sürdürmeye başladığı ve vatandaşlık bağının önem kazandığı bu süreçte, Dârü'l-âceze, gelenekten kopuşun önemli bir sembolüdür. Ancak Dârü'l-âceze'nin kuruluş amacının sadece artan yoksul ve muhtaçlara bir an evvel el uzatmak olmadığını yeniden hatırlatmakta fayda vardır.[27] Açılmasında, artan dilenci[28] ve fahişelerin kontrol altına alınmasının

dönemlerde uzunca bir süre işsizlere ve serserilere de ev sahipliği yapan Genel Hastaneler doğrudan çoğunluğun refahını diri tutmanın alternatif bir kurumu olarak görülür. Güçlü bir toplumsal denetim kurmanın aracı olan -hastane, yoksullar evi, genel ev vb.- kurumlar ile ideal toplum düzeni inşa edilmeye çalışılmıştır. Toplumsal normlara uymayanların ıslah edilmesi amaçlanmış ancak bu kurumların pahalı ve etkisiz olmaları nedeniyle zamanla bu kurumlar toplumun bütününü hedeflemeye başlamıştır. Bunu ise "makbul" olmayanları bu kurumlar aracılığıyla cezalandırarak sağlamıştır. Öyle ki toplumun büyük çoğunluğu için günde 15-16 saat ucuza emeğini satmak tercih edilir hâle gelmiştir. Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 1961, s. 116-117. Söz konusu denetim ve disiplin tesisinin modern bütün toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de amaçlandığı görülmektedir. Devlet ideal toplum tahayyülüne uymayanları ıslah etme aracı olarak söz konusu yapıları inşa etmiştir. Göçlerle birlikte İstanbul'da artan genç kadın sayısını ahlâkî açıdan tehlikeli bulan ve sosyal problemlere yol açacağını öngören devlet ricâli bu maksatla Dulhane kurumunu açar. Benzer şekilde başkentte sayıları gittikçe artan ve devletin imajını zedeleyen dilencilerin kapatılması için de Dârü'l-âceze inşa edilir. Yanı sıra göç eden kadınların bir kısmının devlet ileri gelenlerinin evlerine hizmetçi olarak kapatılması da benzer amaca yönelik örneklerdendir.

[26] Dul ve kimsesiz kızların, evlatlık ve kadınların hizmetçilik suretiyle İstanbul'daki münasip aileler yanına yerleştirilmesine dair Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Trabzon, Kastamonu ve Hüdavendigar Valilikleri ile Samsun, Karesi ve İzmid Mutasarrıflıklarına çekilen telgraflardan anlaşılmaktadır. *BOA,* DH. ŞFR., 103/77, 12 Kânûn-i evvel 1337 (12 Aralık 1921). 1915 tarihli arşiv kaydına göre Dârü'l-âceze'de bir bölüm ayrılarak muhacirinden dul kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep hâlinde hükümet eliyle evlere gönderilmesi kararlaştırılır. *BOA*, DH. İD., 161/6, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915).

[27] *"Abdülhamid'in hayratı olarak kurulmakta olan Dârü'l-âceze'nin, basit bir "yoksullar evi" olduğunu düşünmek son derece yanlıştır. Dârü'l-âceze her şeyden evvel Abdülhamid'in, halkın refah ve sağlığı konusunda taşımakta olduğu ilgiyi temsil etmek üzere kurgulanmıştı ve bu anlamda türünün bütün özelliklerini bağrında taşıyan örnek bir kurum olmalıydı. Bu kurum, hastaneleri, koğuşları, atölyeleri, okulları ve ibadethaneleriyle farklı yoksul kategorilerinin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde tasarlanmıştı. Birimler, erkek ve kadınlar için ayrı ayrı koğuşlar ve hastaneler, kimsesiz bebekler için bir ırzahane/kreş, bir yetimhane, çalışabilecek yaştakilere iş sağlamak ve meslek kazandırmak üzere çeşitli imalathaneler, bir adet bakteriyolojihane, bir mekteb-i ibtidai ve cami ve değişik cemaatler için kiliselerden oluşmaktaydı"*. Bkz. Özbek, *a.g.e*., s. 207.

[28] "Dilenci küçük bir kızın ağzından: *"Ah! Hünkâr bize büyük bir ev yaptırıyormuş. Burada çok rahat edeceğiz diye arkadaşlar söylüyor. Ben de çok seviniyorum Allah padişahımıza uzun ömürler versin."* Bkz. Kadri, "Bir Dilenci Kızla Mukaleme", *Servet-i Fünun* 10, S. 237, 26 Eylül 1895; Yakalanarak Dârü'l-aceze'ye teslim edilen dilencilerin listesi için Bkz. *BOA*., DH. DACZ, 3/118, 5 Ağustos 1317 (18 Ağustos 1901); Dârü'l-âceze'ye gönderilen dilencilere dair Zaptiye Nezareti'nin yazısı için Bkz. *BOA*, DH. DACZ, 3/110, 26 Nisan 1316 (9 Mayıs 1900).

gerekliliği fikri de göz ardı edilmemelidir. *"Makbul yoksul"*[29] kadınların Dârü'l-âceze vb. kurumlara kabulünde ayrı bir hassasiyet gösterildiğinin altını çizmek gerekir.

Yoksullukla mücadelede geleneksel yardım ağlarını terk ederek kurumsal ve düzenli bir sisteme geçmeye çalışan son dönem Osmanlı Devleti'nin sosyal devlet olarak varlık gösterdiğinin nişanesi uygulamaları; Dârü'l-âceze, Dulhane, Vilâdethaneler, Hasekî Sultan Hastanesi vb. açılan kurumlar ve Muhtâcîn Maaşı, Tev'em Maaşı, Muinsiz Asker Ailelerine Yardım Maaşı, Dul ve Yetim Maaşı gibi maaşlardır Maaşlara ilişkin şunu belirtmek gerekir ki, bağlanan miktarlar tıpkı ücretli çalışan kadınlarda olduğu gibi yoksul kadınların geçimlerini sağlamaya yetmemiştir.[30] Üstelik bu maaşların bağlanmasında başka bir işle meşgul olunmaması şartı, kadınları ek gelir kaynaklarından da mahrum bırakmıştır. Örneğin muinsiz asker ailelerine bağlanan maaş miktarı kişi başı 30 kuruş olarak belirlenmişti: *"(...) Neferin silah altında bilfiil hizmette bulunduğu müddet zarfında ailesine verilecek olan maaş, nüfus başına 30 kuruştur."*[31] Bir aileye bağlanacak azami miktar ise 150 kuruş olarak kararlaştırılmıştı.[32] Ancak savaş sırasındaki yüksek enflasyon, kara borsacılık vb. nedenler dolayısıyla bu maaşla geçinmek mümkün değildi. 1914'te ortalama bir ailenin tükettiği mal ve hizmet miktarından yola çıkılarak yapılan hesaba göre asgari harcamalar için 945 kuruş gerekliydi.[33] Dolayısıyla aylık 150 kuruşla dul kalan kadın ve ailesinin geçimi söz konusu maaş miktarıyla oldukça güçtü.

---

[29] Söz gelimi "makbul yoksul" olarak görülmeyen evsiz fahişelerin Dârü'l-âceze'ye kabullerinin münasip olmayacağına ilişkin belge için bkz. EK 2: *BOA*, ZB. 327/113, 22 Ağustos 1324 (4 Eylül 1908). Ve bu gibilerden bulaşıcı hastalık taşıyanların hastanelere gönderilmelerinin elzem olduğunu belirten çok sayıda arşiv kaydı mevcuttur. 1910 tarihli belgede de İzmit'te mukim kadının ehl-i namus olmadığı için Dârü'l-âceze'ye kabul edilmeyeceği belirtilir.1911 tarihli kayıtta da Beşiktaş'ta bir Rum ile gayrimeşru ilişkide bulunması dolayısıyla hadise çıkmasına ve söz konusu Rum'un itlafına sebep olan Bedriye adlı kadının Nîsa Tevkifhanesi ya da Dârü'l-âceze'de barınmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bkz. *BOA*, DH. MKT., 2632/61, 21 Eylül 1326 (4 Ekim 1910); *BOA*, DH. MKT., 2694/42, 04 Kânûn-i evvel 1326 (17 Aralık 1910); *BOA*, DH. MKT., 2870/43, 19 Haziran 1327 (2 Temmuz 1911).

[30] Bu maaşların yetmediğine dair kanının kaynağı, dönemin temel gıda ürünlerinin fiyatları ve alım gücü dışında kadınların yazdıkları dilekçelerdir. Mesela vefat eden eşinden dolayı ek olarak aldığı 38 kuruş maaş 1916 yılının Eylül ayında kesilen İstanbul'un İçerenköy kazasından Fatma, verdiği dilekçede oğlu nedeniyle aldığı muinsiz asker aileleri maaşının yetmediğini yazıyordu. *BOA,* DH. İ.UM.EK., 31/48, 25 Nisan 1333 (25 Nisan 1917).

[31] *MMZC.*, Devre: 3, C.1, İçtima Senesi: 3, 1 Kânûn-i evvel 1332 (14 Aralık 1916), s. 139.

[32] *MMZC*., Devre: 3, C. 1, İçtima Senesi:3, 1 Kânûn-i evvel 1332 (14 Aralık 1916), s. 139.

[33] Duben-Behar, *a.g.e.,* s. 53.

Yoksul kadınlara merkezî devletin bu uygulamaları dışında yardım akışını sağlayan bir diğer kanal ise yardım dernekleriydi. Yoksul kadınlara iş bularak onları iktisadî hayata dahil etmeyi ve sefaletten kurtarmayı amaçlayan *Kadınları Çalıştırma Derneği* katkılarıyla ön plana çıkmakta diğerlerine de örnek olmaktaydı. Ancak söz konusu dernekler, savaşın, evin geçimini sağlayan erkekleri cepheye çekmesiyle, iç cephede sefaletle karşı karşıya kalan kadınların tamamına yardım eli uzatamadı. Zira bu kadar büyük bir kitleyi yoksulluktan kurtarabilmek dernek imkânlarını aşmaktaydı. Öte yandan dernekler, kadının kamusal hayata katılımını ve kadının üzerindeki toplumsal baskıyı azaltarak kadın görünürlüğünün artmasını sağladı. Kadınların ilk kez yardım derneklerinde bir araya gelerek örgütlenmeleri ve Osmanlı kadın hareketini başlatmaları açısından ise derneklerin ayrıca önemi haizdir. Son tahlilde sosyal yardımı örgütleyen sivil toplum cemiyetleri İstanbul başta olmak üzere tüm İmparatorluk'ta savaş boyunca artan sorunlarla mücadele, harp zenginlerine karşı gelişen toplumsal tepkileri uzlaşıya çevirme ve yoksulluk sorununu çözmeksizin yönetilebilir kılma gibi işlevlerle devletin bir uzantısı gibi hareket etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kadın yoksulluğunu önleme amaçlı politikalarının temel mesele edinildiği elinizdeki tez çalışması beş bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde, yoksulluk ethosunun farklı yaklaşımlar tarafından nasıl tanımlandığı/ yorumlandığı, yoksulluk türleri, ayrıca XIX. yüzyıl yoksulluk teorileri ve Osmanlı entelektüellerinin yoksulluk algısı üzerinde durulmaktadır. Mevcut kaynakların sınırlılığı artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamayınca çözüm olarak *"Bırakınız Ölsünler"* formülünü geliştiren Malthus bu bölümde yer verilen ilk teorisyendir. *"Yoksulluk ortamında doğmuş biri ailesinden yaşaması için gerekli olanı elde edemiyorsa ve eğer toplum da onun çalışmasına ihtiyaç duymuyorsa, azıcık yiyecek bile talep etmeye hakkı yoktur. Zira o bir fazlalıktır. Doğanın büyük sofrasında onun için boş tabak yoktur"* söylemiyle tanınan, yoksulluk çalışmalarının başat teorisyenlerinden biri olan Malthus, nüfusun, gıda ve kaynaklardan daha hızlı artmasını yoksulluğun sebebi olarak göstermektedir. Yoksulluğu yapısalcı bağlamda ele alan Marx, Malthus'un, işsizliğin ve yoksulluğun yaratılmasını nüfus artışı ile kaynaklar üzerindeki baskı arasındaki basit ilişkiye indirgeyerek doğallaştırmasına itiraz etmektedir. Onun temel itirazı yoksulluğun çok hızlı çoğalan işçi sınıfı tarafından üretildiği tezine yani kurbanın suçlanmasınadır. Marx'ın amacı, nüfus artışının

durumundan ya da artış oranından bağımsız olarak kapitalizmin yoksulluk ürettiğini ortaya koymaktır. Doğada zayıf kalan yoksul, işsiz ve engelli gibi kesimlere yapılacak yardımları doğanın ruhuna hakaret olarak tanımlayan Spencer bu bölümde yer verilen bir diğer teorisyendir. Ona göre doğaları gereği hayatta kalmak için uygun olanlar zirveye doğru tırmanırken, uygun olmayanlar gerilemekte ve zamanla yok olmaktadır. Bundan dolayı servet, sosyal ve siyasal eşitsizlik, statü farklarının ortaya çıkması doğal ve kaçınılmazdır. Siyasî iradenin bu konuda herhangi bir müdahalede bulunması yanlıştır. Maddî yapıyı önemsemekle beraber başka pek çok parametreyi bütüncül anlayışa içkin kılan, kapitalist sistemi var eden ruhun Protestan ahlâkı olduğunu savunan Weber, bu bölümde yer verilen diğer bir önemli düşünürdür. Ona göre çalışmayan tembellik yapan yoksul, yaşadığı yoksulluğun sorumlusudur. Sosyal devlet gibi davranıp yoksullara yardım sağlayarak onları bağımlı kılmanın, tembelliğe alıştırmanın, toplumun hem ekonomik hem ahlâkî düzenini bozacağını savunur. Bu anlayışa göre, devletin kaynaklarının yoksullara dağıtılarak "eşitlik", "adalet" sağlanmaya çalışılması gereksizdir çünkü piyasanın zaten kendi adaleti vardır.

Osmanlı entelektüel dünyasında yoksulluk, tembellik ile eşgüdümlü ele alınıp çalışmaya övgüde bulunulmuştur. Osmanlı entelektüellerinin genel olarak *"çalışmaya gücü yettiği hâlde tembellik içinde yaşayan kimse toplumun meşru bir organı olmaktan çıkar, bu aşamadan sonra toplumun ortaya koyduğu zenginliklerden yoksun bırakılması gerekir*"[34] fikrini benimsediğini söylemek mümkündür. Zira Osmanlı kültür üreticileri, çalışkanlığı ahlâkî, millî, ve çoğu zaman İslâmî bir görev olarak gören ve tembelliği günah, suç ve millî bir utanç olarak ilân eden yerli ve yabancı repertuarlara başvurdular. İdeal vatandaşın inşası için başvurulan bu repertuarlardan her biri kültür üreticilerinin kendi ideolojik merceklerinden kırılan ideal toplum tahayyülünün ana kaynağını teşkil etti. Örneğin liberal kimliği ile ön plâna çıkan Prens Sabahattin'e göre Batı, bireyi cemaatin yerine koymuş ve yükselişe geçmiştir.[35] Oysa

[34] "İçtihad'ın Müdir Fikirleri", *İçtihad*, S. 343, 15 Nisan 1332 (28 Nisan 1916), s. 5706.

[35] Prens Sabahattin, Osmanlı toplumunun sorunlarının iki temel noktada düğümlendiğini düşünüyordu. Bunlardan biri eğitim sistemi ve sistemin yarattığı insan tipi, diğeri de yönetim sistemiydi. Fakat aslında bu iki sorunun da kökeninde dünyada iki farklı toplum tipinin var olduğu iddiasıydı. Bu iddia Le Play sosyolojisine Demolins'in katkısıydı. Demolins'e göre bu iki farklı toplum tipi, kamucu-cemaatçi toplumlar ve bireyci toplumlardı. Bu sınıflamada Asya, Afrika, Güney Avrupa, Güney Amerika ve Türkiye kamucu-cemaatçi toplum tipine; İskandinavya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri bireyci toplum tipine örnektir. Bkz. Selçuk Gürsoy, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 121.

biz hâlâ cemaat felsefesine göre yaşamakta ve bu nedenle geri kalmaktayız. Çünkü cemaatçi toplumda insanlar her türlü iyiliği toplumdan beklerler ve bu bağımlılığa yol açar. Öte yandan Sabahattin'in itiraz ettiği cemaat tipi toplum, Ziya Gökalp'in Osmanlı toplumu için uygun gördüğü modeldir. Gökalp'e göre: *"(...) Türk kültürüne en uygun olan sistem solidarizm-dayanışmacılıktır."*[36] Halk marifetiyle halk için olarak ifade edebileceğimiz tesanütçülükte ferdî mülkiyet, toplumsal dayanışmaya hizmette bulunmak şartıyla meşrudur. Bireyler, elde ettikleri kazancın kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan kısmını toplumun hizmetine kullanmalıdır. Bireylerin bu katkısı ile toplumsal bir servet oluşturulur. Gökalp'in fazla temettü olarak ifade ettiği bu toplumsal servet ile hasta ve düşkünlerin bakımı yapılır, tiyatrolar, kütüphaneler, müzeler inşa edilir ve toplumun hepsinin faydalanabileceği eğitim faaliyetlerine harcanır.[37] Böylece sosyal devlet düşüncesi gerçekleştirilerek toplumsal dayanışma ve refah kuvvetlenir. Hatta öyle ki güçlünün güçsüze daima egemen olma savaşı olarak adlandırılan sosyal Darwinizm de ortadan kalkar.[38]

Tezin "*İstihdamdan Hak Meselesine Hayır'dan Sosyal Devlet'e"* başlıklı ikinci bölümünde ise, Osmanlı Devleti'nin yoksullukla mücadeledeki geleneksel dayanışma ağlarından sosyal devlete giden süreci değerlendirildi. Bu süreç Batı ile mukayeseli bir şekilde okundu. Böylece Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişimlerde Batı'nın etkisi vurgulandı. Bu bağlamda İngiltere ve Fransa'daki uygulamalar dikkate alındı. Bu iki devletin deneyimlerine odaklanılması elbette tesadüfî değildi. Sosyal devletin kurumsal tarihinde özel bir yer tutan, bir laboratuvar görevi gören İngiltere ve XIX. yüzyıl Osmanlı entelektüel dünyası ve reformlarında oldukça etkili olan Fransız tecrübesi bu seçimlerdeki temel etkendi. Yoksullukla mücadele stratejisi Batı'da, dinî arınmadan istihdama oradan hak temelli anlayışa doğru bir izlekte devam etti. Orta Çağ Avrupası'nda yoksulluk çözülmesi gereken bir sorun olarak görülmüyor kutsanıyordu. Orta Çağ kilisesi, yoksulluğun erdemlerini yüceltiyor İsa'nın, kendi

[36] Tesanütçülüğün amacı, sınıf kavgasına son vermek, herkese eşit terbiye ve iş imkânları sağlamaktır. Bu hedefe varmak için Ziya Gökalp'e göre, sınıfları ortadan kaldırmalı, onun yerine meslekî teşekkülleri ikâme etmelidir. Bu teşekküller halk arasında dayanışmayı sağlayacaktır. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 180.
[37] Gökalp, *a.g.e*., s. 199.
[38] Ziya Gökalp, "Milliyetçilik ve Beynelmilel Milliyetçilik", *Yeni Mecmua*, C.2, S. 35, 14 Mart 1334, (27 Mart 1918), s. 163.

yaşamı boyunca yoksulluğu kutsadığını belirtiyordu.[39] Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nde ise *"halkı yaşat ki devlet yaşasın"* felsefesi benimsenmekte, acze düşene yardımı, dayanışmayı öğütleyen bir toplumsal düzen örgütlemesi benimsenmekteydi. Kuşkusuz bu düzenin tesisinde etkin olan zihniyet İslâm dini ve onun emirlerinden beslenmekteydi. İslâm'ın emirlerinden olan zekât ve fitre verme, kurban kesme, adaklar ve kefaretler, diğer bağışlar sadaka altında yapılan yardımlar dar gelirlilere yapılmakta ve çoğunlukla yüksek geliri olan bireylerden daha düşük gelirli bireylere doğru gelirin belirli oranlarda aktarımını ve dağılımını sağlamaktaydı.[40] Batı dünyasında kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı işler, Osmanlı Devleti'nde geniş ölçüde kamu yararına hizmeti amaç edinen fertlerin kurdukları vakıflar marifetiyle sağlanmaktaydı. Devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu hemen her konudaki kamuya yönelik hizmetler vakıflar tarafından yürütüldü. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Orta çağdakinden farklı bir hâl alan, sadece yoksulluk durumunun kendisi ya da yoksulların sayısı değil, aynı zamanda yoksulluğun ve yoksulların algılanma biçimiydi. Kapitalist sistemde, feodal sistemdeki gibi, birbiri arasında geçiş bulunmayan sınıfsal yapılar söz konusu değildi, sınıflar arası geçiş kolay olduğu için herhangi birinin sınıf atlaması pekâlâ mümkündü ve bu düzende hâlâ yoksul kalabiliyorsa bu yoksulun suçuydu. Ayrıca XIX. yüzyılda Avrupası'nda *"sosyal yardım uygulamaları daha çok emek piyasasının kontrolü ve işçi hareketinin yarattığı politik sorunlar etrafında şekillenirken, henüz bir sanayi toplumuna dönüşmemiş Osmanlı İmparatorluğu'nda bu ve benzeri sorunlar ön plâna çıkmadı."*[41]

Tezin "*Yoksulluğun Kadınlaşması"* başlıklı üçüncü bölümünde ise yoksul kadınların deneyimleri ve mevut erkin yoksullukla mücadele stratejileri üzerinde duruldu. Kapitalist ilk birikim "özgür emek" kategorisini doğurmuşsa da ne üretim sürecinde ne aile içinde ne de kamusal alanda kadınların özgürlüğü ve eşit temsilini hayata geçirmemiş aksine erkeği ücretli emek gücü kadını ise emek gücünü yeniden üreten ucuz emek gücü olarak kodlamıştı. Osmanlı Devleti'nde de kadın, tamamlayıcı işgücü olarak görülmekte, ucuz emek gücü olarak istihdam edilmekte ve Osmanlı toplumunda

[39] Susan E. Dinan, *Women and Poor Relief in Seventeeh-Century France: The Early History of the Daughters of Charity,* Newyork: Routledge, 2017, s.103.
[40] Turan Yazgan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1981, s. 12.
[41] Özbek, *a.g.e*., s. 48.

bir kadının işi ve ücreti ancak ek bir katkı olarak görülmekteydi. İmparatorluktaki 1908 Devrimi bu algı ve toplumsal ilişkilere karşı mücadele alanını genişletti. Kadınların aktif özneler olarak haklarını talepleri doğrultusundaki adımları bu süreçte birtakım kazançlar sağlasa da büyük oranda toplumun ucuz iş gücü/yoksul kesimini oluşturmaları gerçeğini değiştirmiyordu. Dolayısıyla bu bölümde, ilk olarak çalışan yoksul kadınlara odaklanıldı. Ucuz iş gücü olarak kodlanan kadınların aldıkları ücretler dönemin alım gücü bağlamında değerlendirildi. Kadınların en yoksul kesimi oluşturmalarına yol açan boşanma ise üzerinde durulan bir diğer mesele oldu. Kadınların boşanma durumunda ekonomik güvencesi olarak görülen mehir, nafaka vb. uygulamalar siciller üzerinden takip edildi. Böylece kadınların kendilerine bağlanan nafaka ile geçimlerini ne oranda sağlayabildikleri değerlendirildi. Öte yandan boşanmanın ya da yoksulluğun getirdiği bir diğer sosyal mesele olan terk edilmiş, hizmetçi ve besleme olarak zengin evlerine verilmiş, icâr edilmiş özellikle kız çocuklarının deneyimlerinden hareketle yoksulluğun cinsiyeti sorgulandı. Yetim çocuklar için devletin oluşturduğu eytâm sandıkları, terk edilmiş çocuklar için maaşlı süt anneliği gibi politika ve uygulamalar üzerinde durulan diğer hususlar oldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında değişen ekonomi politikaları ve siyasî gelişmeler nedeniyle artan kadın yoksulluğu ayrı bir alt başlık altında değerlendirildi. Son olarak ise bazı kadınların yoksullukla mücadelede meylettiği fuhuş ve devletin yoksulluk nedeniyle fuhşa meyyal eden kadınlara yönelik politikaları bu bölümün temel odağını oluşturdu.

Tezin dördüncü bölümü *"Kadın Yoksulluğunu Önlemede Sosyal Politikalar"* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde devlet erkinin kadın yoksulluğu ile mücadelede işe koştuğu uygulamalar ve açtığı bazı kurumlar incelenmekte, Osmanlı'nın modern anlamda bir sosyal devlet olarak nitelendirilebileceği tartışması yürütülmektedir. Osmanlı sosyal devletinin mücessem bir simgesi haline gelen Dârü'l-âceze bu bağlamda ele alınan kurumlardandır. Kurum, özellikle fuhşa bulaşan ya da dilenci, yoksul kadınlara kapılarını açması ve yine yoksul kadınlara iş imkânı sağlaması hasebiyle *"kadın yoksulluğu", "sosyal devlet*", "*sosyal politika*" çalışmalarının başat konusudur. Bu bölümde Dârü'l-âceze dışında Dulhane, Haseki Sultan Hastanesi, Viladethaneler, Muhtâcîn Maaşı uygulaması detaylı bir şekilde incelenmekte ve tezin sorunsalı özellikle arşiv vesikalarından hareketle tartışılmaktadır.

Tezin beşinci bölümü ise *"Kadın Yoksulluğu İle Mücadelede Yardım Derneklerinin Rolü ve Sosyal Denetim Aracı Olarak Nizamnameler"* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, bir önceki bölümde incelenen kadın yoksulluğu ile mücadelede merkezî bir sosyal devletin rolüne ek olarak tâli bir yol şeklinde imlediğimiz kadın dernekleri ve onların yoksullukla mücadeledeki yerleri değerlendirilmektedir. Bu bağlamda incelenen ilk dernek *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'dir*. *"Eksilen Feslerin Peçeler ile İtmâmı"* şüphesiz ki bu cemiyetin kuruluşunun temel itici motivasyonuydu. Zira savaş dolayısıyla cepheye[42] giden erkeklerin kamuda boş bıraktıkları işlere kadınlar ikâme edilmeliydi. *Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, İstihlâk-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti* ele alınan diğer derneklerdir. Modern anlamda bir sosyal devletten bahsedebilmek için sadece sosyal yardım hizmetleri yapmak değil, aynı zamanda nüfusun sosyal ve ekonomik kontrolünü de sağlamak gerekmektedir. Dolayısıyla nizamnameler bu yönüyle çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Mevcut erkin toplumun sosyal ve ahlâkî kontrolünü nasıl sağlandığına içkin malumatın bu metinlerden sarih bir şekilde anlaşılması söz konusu başlığı önemli kılmaktadır. Meşruiyet sınırları dışında kalan serseri, dilenci ve fahişelere yönelik nizamnameler geç dönem Osmanlı toplumunda yoksul kadınların deneyimlerine yönelik ne gibi tedbirlerin alındığının izini sürülebileceği önemli vesikalardır. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında "yoksulluğun kadınlaşması" sorunsalına

[42] Bu durumun Birinci Dünya Savaşı sırasında sadece Osmanlı toplumuna özgü bir uygulama olmadığını hatırlatmak gerekir. Zira benzer motivasyonun ABD'de "Yankiler Savaşa, Kadınlar İşe" sloganıyla kendine yer bulduğunu söylemek mümkündür. Karakışla, *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti* başlıklı kitabında Amerika'da savaş nedeniyle askere alınan beyaz erkeklerden boşalan ağır sanayi, ofis işleri ve taşımacılık gibi alanlardaki işlere beyaz kadınların, işin daha ağır, ücretin ise daha düşük olduğu diğer sektörlerde çalışan siyah erkeklerden boşalan işlere de siyah kadınların alındığını belirtir. Daha da ilginci ırksal gerginliklerin çok daha yüksek düzeyde yaşandığı güney eyaletlerinde beyaz kadınlar sanayi işçiliği gibi daha yüksek ücretli işlere geçerlerken, onlardan boşalan hizmetçilik, çiftlik ameleliği ve benzeri işler de siyah kadınlar çalışmıştır. Karakışla'nın değindiği bir diğer önemli nokta ise Alman-Osmanlı benzerliğidir. "Kahraman ve fedakâr" Alman kadınlarına biçilen rollerin, müttefik Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman kadınları için de birer rol modeli olarak gösteriliyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında faaliyet gösteren Müslüman Osmanlı kadın örgütlerinin hemen hepsi Alman kadınlarından çok etkilenmişlerdi. Özellikle, Alman uygulamalarından hareketle Osmanlı hükümeti eliyle teşkilatlanan *Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi* gibi para-militer örgütlenmelerde, bu benzerlik daha da dikkat çekmektedir. Dahası Birinci Dünya Savaşı'nda, Almanya'nın yanında savaşan Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman kadınları, savaş yılları boyunca "müttefik" Alman kadınlarının askerî, lojistik, toplumsal ve ekonomik faaliyetleriyle çok ilgiliydiler. Örneğin *Kadınlar Dünyası* dergisinde "Alman Kadınları ve Savaş" başlığıyla yayınlanmış bir haberde, Alman kadınlarının savaşta erkeklerini desteklemek için giriştikleri faaliyetlerden ayrıntılarıyla bahsedilmiştir. Daha fazlası için bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*, s. 47.

ilişkin hükümetin çözüm ve stratejileri tezin önceki bölümlerinde tartışılırken, bu bölümde ise Osmanlı toplumsal örgütlenmesinin modern anlamda bir sosyal devlet olup olmadığının "sosyal kontrol" merceğinden tartışması yürütülmektedir.

A. KAYNAKLAR, YÖNTEM ve HİPOTEZLER

Çalışmanın nesnel verilere dayanabilmesi ve bu araştırmaya akademik yön tayin edilebilmesi için atılması gereken en önemli adım kuşkusuz ki arşiv belgelerine müracaat etmektir. Bu saikle araştırma süresince *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın Osmanlı Arşivi* kısmında tez ile ilgili gerekli taramalar yapılmış ve Osmanlı arşiv vesikaları tezin ana kaynağını oluşturmuştur. Elinizdeki tezde kullanılan arşiv malzemeleri geniş bir yelpazeyi kapsıyor olmakla birlikte büyük çoğunluğunu *Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı)* ve *Zaptiye Nezareti'ne (Asayiş Bakanlığı)* ait kayıtlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda başvurulan diğer bir Arşiv ise *Türk Kızılay Arşivi'dir*. Tezin beşinci bölümünde ele alınan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ilişkin malumatlar için özellikle söz konusu arşivden istifade edildi. Herhangi bir şehrin farklı toplumsal katmanlarına dair bilgilere rahatlıkla ulaşmamızı sağlayan ve bu yönüyle kadın çalışmalarının da başat başvuru kaynağı olan siciller, tezin bir diğer kaynak grubunu teşkil etti. Özellikle mehir, nafaka, küçük kız çocuklarının zengin ailelere icâr edilmesi gibi konularda geniş bilgiler ihtivâ eden ve TDV İslâm Araştırmaları Merkezi[43] tarafından hazırlanarak erişime açılan İstanbul Kadı Sicilleri'nden büyük oranda faydalanıldı. Bu maksatla *İstanbul Bâb Mahkemesi 397 Numaralı Sicil, İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil, İstanbul Mahkemesi 211 Numaralı Sicil*, *Galata Mahkemesi 259 Numaraları Sicil Üsküdar Şer'iyye Sicilleri 762 Numaralı* defterler tarandı. Böylece, kadınların yaşam öyküleri, deneyimlerine dair bilgi temin edebilmek için kadı sicillerine başvurularak çalışmanın nesnelliğine katkı sunuldu. Birinci Dünya Savaşı sürecinde çıkarılan yasalar ve siyasî cenahın yorumları üzerinden dönemi okumayı mümkün kılan *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri* başvurulan bir diğer kaynak grubu oldu.

[43] TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010 Avrupa Kültür Ajansı'nın desteğiyle hazırladığı ve 2012 yılında yayımladığı 40 ciltlik neşrin içeriğini 2014 yılında erişime açtı. Ardından 2029 yılında yayımlanan 60 ciltlik külliyat da veri tabanına eklenerek 100 cildin içeriğine erişim sağlandı.

Arşiv vesikaları ve sicillerin yanı sıra özellikle 1908 sonrası çıkarılan kadın dergileri sıklıkla başvurulan bir diğer kaynak grubunu oluşturdu. Osmanlı orta/üst sınıf entelektüel kadınlarının çıkardıkları bu dergilerden kadınların deneyimlerine dair önemli malumatlara ulaşıldı. Ancak bu dergilere dair şu notu düşmekte fayda vardır: varlıklı Müslüman kadın yazarların kaleminden çıkmış olan çeşitli yazıları, bu dergileri satın alabilecek kadar varlıklı ve dahası satın almış oldukları bu dergileri okuyabilecek kadar eğitimli Müslüman kadın okuyucular takip etmekteydi. Üstelik birçok Osmanlı kadın dergisi İttihatçı erkek yazarların kadın takma adları kullanarak kaleme aldığı yanıltıcı makaleleri içermektedir.[44] Bu da mevcut kaynakları şüpheci bir yaklaşımla ele almamızı zorunlu kılmaktadır. Bu dergiler aracılığıyla yoksul kadınların kendi seslerini aracısız işitebilmek mümkün görünmese de üst sınıf Müslüman kadınların yoksulluk, kadınların temel sorunları, ekonomi, eğitim vb. alanlardaki beklenti ve taleplerinin izini sürmek açısından mühimdir. Osmanlı entelektüel kadınlarının ekonomi, kadın yoksulluğu, kadının çalışma hayatındaki yeri, kadınların devlet ricâlinden sosyal politikalar bağlamında beklentileri vb. pek çok meseleye dair fikirlerinin izini sürmemizi sağlayan ve bu maksatla tezde kullanılan dergilerden bazıları şunlardır: *Kadın, Kadınlar Dünyası, Mehâsin, Hanımlara Mahsus Gazete ve Genç Kadın.*

XIX. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinin yoksulluk algısı ve sundukları çözümlere yönelik bilgiler içermesi nedeniyle önem arz eden ve çalışmada sıklıkla başvurulan diğer dergiler ise *İçtihad, Yeni Mecmua, İştirak* dergileri oldu. Entelektüellerin kendi ideolojik merceklerinden kırılan yoksulluk algılarının izleri şüphesiz ki bu dergilerde oldukça sarih bir şekilde yer almaktadır. Batıcı, Türkçü, sosyalist cenahın yoksulluk, sosyal politika, sosyal devlet gibi mefhum ve olgulara ilişkin yorumlarına ulaşabileceğimiz bu dergiler bize Batı ile mukayeseli bir okuma yapma imkânı sunması nedeniyle oldukça önemlidir.

Osmanlı aydınlarının kadın yoksulluğu, dilencilik, fuhuş, serserilik vb. meselelere dair yorum ve önerilerini içeren makaleler, Dârü'l-âceze, Dulhane, hastane vd. kurumlara

[44] Fatma Kılıç, "Maskeli Erkekler; Gölgelenen Kaynaklar: II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergilerinde Jön Türkler'in Ağzından Feminist Söylevler", *Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu,* Der. D. Fatma Türe ve Birsen Talay Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009, s. 432-451

ait haber ve görseller, gündelik yaşama ilişkin diğer pek çok veriye ulaşmamızı sağlayan gazeteler, tez çalışması için başvurulan bir diğer kaynak grubudur. *İkdam, Vakit, Sabah* bu maksatla taranan gazetelerdendir. Toplumsal ve siyasî meselelere karşı duyarlı olan mizah basını başvurulan bir diğer kaynaktır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında kötüleşen ekonomi, karaborsacılık, enflasyon, artan sosyal sorunlara dair müstehzî üslûbuyla bu kaynaklar, muhalif cenahın eleştiri ve beklentilerinin izini sürmemizi kolaylaştırması sebebiyle başvurulan diğer kaynak grubunu teşkil etmektedir. Elinizdeki çalışma için incelenen mizah dergileri; *Diken* ve *Karagöz*'dür. Yazınsal, tarihsel ve kültürel açıdan önemi haiz olan romanlar diğer başvuru kaynağıdır. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmetçilik ve beslemelik gibi kadın tarih yazımının ehemmiyet gösterdiği meselelerin sıklıkla bahse konu yazın türünde yer edinmesinden kaynaklı *Fatma Aliye, Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Rasim*, *Refik Halid Karay'ın* eserleri çalışmada istifade edilen kaynaklardır.

"Kadınlaşan yoksulluk", *"yoksulluğun cinsiyeti"* gibi kavramlar aracılığıyla 1896-1918 sürecindeki Osmanlı sosyal politikalarına toplumsal cinsiyet odaklı bir bakışı amaçlayan bu çalışmanın temel meselesi, o dönemde çoğunluğun yoksul olmasına rağmen kadınların yoksulluğu çok daha sert deneyimlediği ve bu durum karşısında mevcut hükümetlerin çözüm olarak sunduğu sosyal politikaların ne oranda başarılı olduğudur. Devletin belirlediği sosyal politikaların üzerindeki Batı tesiri sorgulanan bir diğer meseledir. Özellikle açılan sosyal yardım kurumlarının aynı zamanda disiplin tesis etmesi, söz konusu tesirin göstergeleri olarak okunmaktadır. Bu bağlamda tezin araştırma soruları Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde yoksulluğun cinsiyeti; Meşruiyet sınırları dışında kalan kadın yoksullara yönelik politikalar; "Makbul yoksul" tahayyülünün sınırları; Devletin doğasının değişmesi ile yoksulluk algısı arasındaki korelasyonun analizi; İktidarın çözüm odaklı müdahale aygıtları/politikaları; Göç, savaş, kıtlık gibi kriz anlarında kadınlaşan yoksulluğun sosyal politikalar üzerindeki etkisi ve erkin buna yönelik atılımları; Müslüman yoksul kadınların yoksullukla mücadeledeki enstrümanları ve kadın istihdamına yönelik politikalara karşı tutumları elinizdeki tezde cevaplanmaya çalışılan temel sorulardır. Bahsi geçen soru ve sorunlar çeşitli arşiv ve kaynaklardan edinilen veriler ışığında değerlendirilerek sahaya mütevazı bir katkı amaçlanmıştır.

B. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın yoksulluğu, sosyal devletin gelişimi ve sosyal politikalar üzerine yapılan çok sayıda[45] araştırma mevcuttur. Bunlar içerisinde ilk göze çarpanı kuşkusuz ki Nadir Özbek'in *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914"*[46] başlıklı çalışmasıdır. Özbek çalışmasında geç dönem Osmanlı refah sistemini ele almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda hayır işleri ve refah uygulamalarının siyasî boyutunu incelediği eserinde Özbek, 1800-1914 aralığındaki sosyal yardım kurumlarını Dârü'l-âceze, Hamîdiye Etfâl Hastane-i Âlisi, Dârü'l-Hayr-ı Âli vb. detaylıca incelemiştir. Ancak yoksullar çalışmanın ağırlıklı konusunu oluşturmamış daha çok sosyal yardım alanının iktidar mücadelesinin izlerini taşıdığı önermesinden hareketle merkezî ve yerel güçler arasındaki çatışmayı mesele edinmiştir. Geleneksel yardımlaşma ağları/vakıfların yerini II. Abdülhamid dönemiyle birlikte paternalist bir anlayışa bıraktığını ifade eden

[45] Kadın yoksulluğu, sosyal devlet, sosyal politikalar üzerine yapılan çalışmaları bazı kategorilere ayırmak mümkündür. Bunlardan en göze çarpanı *kurumlar tarihi* bağlamında yapılan çalışmalardır. Örneğin Nuran Yıldırım, İstanbul Dârü'l-âceze Müessesesi Tarihi, İstanbul: Dârü'l-âceze Vakfı Yayınları, 1996; Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Dârü'l-âceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği", *Toplumsal Tarih*, S. 288. (2017), s. 50-61; Nurettin Birol, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Dârü'l-âceze'nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa'nın Çalışmaları", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi,* C.5, S. 13, (2017), s. 33-53; Öz Dokuman, "İçimizdeki Işık Dârü'l-âceze", *Hayat Tarih Mecmuası II*, S.7, (1969); Servet Güngör, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Hayır Kurumu Olarak Dârü'l-âceze Müessesesi", *Türk İdare Dergisi,* S. 81, (2009); Reşad Ekrem Koçu, "Dârü'l-âceze (1895-1974)", İstanbul Ansiklopedisi; Tayyibe Önel, "Zaman Tünelinde Dârü'l-âceze", *Kutsal Çatı Dârü'l-âceze Müessesesi Süreli Yayını*, S.1, (2008); Vehbi Ünal, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları", *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 36, S.2, (2012); Abdullah Bay, " Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C.27, (2017); Hidayet Nuhoğlu, " Dârü'l-âceze", DİA, 8, İstanbul, 1993; Nuran Yıldırım, "Dârü'l-âceze'nin Kuruluş ve İşleyişi", *Toplumsal Tarih,* S.32, 1996; Ayten Altıntaş, "Demirkapı Viladethanesi (Osmanlı'daki İlk Doğumevi)", *Tombak*, S.17, (1997); Nil Sarı, Osmanlılarda Kadınlara Mahsus Hastane, Klinik, Koğuş ve Doğumhanelerin Gelişimi, İmparatorluğun Son Asrına Osmanlılar (Kurumlar-İnsanlar- Kaynaklar), Ed. Fatih Bozkurt-Burhan Çağlar, İstanbul, 2021, s. 217-245; Hürü Sağlam Tekir, Pencereleri Kafesli Muayenehane: Osmanlıda Viladethanelerin Açılması ve Doktor Besim Ömer Paşa, XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti, 2022; Gülhan Balsoy, "Bir Kadın Hastanesi Olarak Haseki Hastanesi ve XIX. yüzyıl İstanbul'unda Bîkes ve Bîmesken Kadın Olmak", *Toplumsal Tarih*, (2015); Ali Derviş, " Dârü'l-âceze", Nevsal-i Afiyet İçinde, 90. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası, 1899, Hülya Alphan, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti Kuruluşundan Balkan Savaşlarının Sonuna Kadar", (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 1987; Mesut Çapa, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 1989;Faruk İlker, Hamîdiye Etfâl Hastanesi, İstanbul: Nuri Uycan Matbaası, 1976; Feryal İrez, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi'nden Bir Çocuk Hastanesi, *Journal of Turkish Studies*, S. 14, (1990); Nadir Özbek, "90 Yıllık Bir Hayır Kurumu: Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, S. 180, (1998);

[46] Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914),* İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 15.

Özbek *"Padişahın yoksullara yaptığı yardımlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu yardımların refah devleti işlevlerini ikame ettiğini ve böylece bir bakıma bir "gölge refah devleti" etkisi yarattığı savını çalışmasında tanıtlamaktadır"*[47] Böylece padişahın ahalinin yegâne koruyucusu, yani paternal bir figür olarak temsil edilme imkânı bulduğunun altını çizmektedir. Özbek, eserinde Abdülhamid dönemi gönüllü yardım faaliyetlerini inceleyerek, sivil toplumun yokluğu/zayıflığı veya kamusal alanın az gelişmişliğinin otokratik rejimlerin temel bir niteliği olduğu görüşünü eleştirmektedir. Özbek'in çalışması Osmanlı refah sistemi, modern anlamda sosyal devletin inşası tarihine dair önemli bir boşluğu doldurmakta, bu alandaki çalışmaları kurumlar tarihi ile sınırlı anlatı sorunsalından büyük ölçüde kurtarmaktadır.

Geç Dönem Osmanlı kadın yoksulluğunu ve devlet ricâlinin buna yönelik politikalarını kapsamlı bir şekilde araştırarak sahaya katkı sunan diğer bir isim ise Elif Mahir Metinsoy'dur. Aşağıdan tarih, sosyal tarih, emek tarihi gibi alanların kendine özne/mesele edindiği alt tabakadan insanları ve onların deneyimlerini yoksul kadınlar özelinde anlatıya dönüştüren Metinsoy, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Yoksul Osmanlı Türk Kadınları: Gündelik Yaşamda Kadınların Deneyimleri ve Politikaları 1914-1923"*[48] başlıklı çalışmasında savaşın sıradan yoksul Türk kadınları üzerindeki etkilerini ve kadınların olumsuz savaş koşullarına ve kendileriyle ilgili devlet politikalarına yönelik tavırlarını incelemektedir. Kadınların sesleri, deneyimleri ve tarihsel rolleri hakkında detaylı bilgiler veren yeni arşiv kayıtlarına ve aşağıdan tarih yaklaşımına dayanarak yazdığı tezinde mevcut literatürdeki yerleşik kadın tarihi yazımına belli noktalarda şerh düşmektedir. Bunlardan en önemlisi Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda görece bütün bir kadın özgürleşmesinden söz edilemeyeceğidir. Orta-üst sınıf kadınların aksine aşağı tabakadan kadınların, gündelik deneyimlerinin onları özgürleşme hareketinden ziyade ağır savaş koşullarında bir bakıma yaşamda kalabilme mücadelesi ile hemhâl olduklarının altını çizmekte, sınıfsal mercekten bir okuma yapmaktadır. Metinsoy, kadın tarihi yazımında baskın olan orta-üst sınıf kadın öznenin yerine ikame ettiği "yoksul kadın" ile mevcut literatürde önemli

[47] Özbek, *a.g.e.*, s. 170.
[48] Elif Mahir Metinsoy, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Yoksul Osmanlı Türk Kadınları: Gündelik Yaşamda Kadınların Deneyimleri ve Politikaları (1914-1923)",* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2012.

bir boşluğu doldurmakta, feminist tarihçiliği, hapsolduğu üst sınıf kadınların çıkardıkları dergi, kurdukları dernek cenderesinden kurtarmakta, yekpare bir kadın özgürleşme hareketi anlatısına önemli bir müdahalede bulunmaktadır.

Müge Özbek Telci Geç Dönem Osmanlı kadın yoksulluğuna dair çalışmalarıyla alana katkı sunan bir diğer önemli araştırmacıdır. Özbek yalnız ve yoksul kadınların deneyimlerine odaklandığı tez ve makalelerinde tıpkı Elif Mahir Metinsoy gibi aşağıdan tarih yazımını kullanmıştır. Özbek'in çalışmaları, alt tabakadan kadınların gündelik deneyimleri, kadın tarih yazımına hâkim olan üst-orta sınıf kadınların söylemine içkin yerleşik algıları yerinden eden sınıfsal bir örüntü sunmaktadır. Söz gelimi *"'Uygunsuz Makulesinden Kadınlar': Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş (1900-1914)"*[49] başlıklı çalışması konuya ilişkin zengin arşiv kaynakları ve titizlikle işlenmiş bir yoksul kadın anlatısı sunmaktadır. Özbek, makalesinde XX. yüzyılın ilk çeyreğinde artan yoksulluğun cinsiyetine odaklanarak, kadınların fuhşa yönelmesindeki sosyo-ekonomik nedenlerin tarihsel analizini yapmaktadır. Özbek'in, "*Single, Poor Women in İstanbul, Prostitution, Sexuality and Female Labor (1850-1915)"*[50] başlıklı doktora tezi ise Osmanlı İstanbul'unda yalnız ve yoksul kadınların hayat ve deneyimleriyle birlikte kentteki hareketlerine, cinselliklerine ve emeklerine yönelik hükümet politikalarına odaklanmaktadır. Özbek çalışmasında, Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde açılan sosyal yardım kurumlarının "*sosyal denetim"* mekanizması olarak nasıl işletildiğine içkin verileri etkili bir şekilde işleyerek sahadaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özbek sosyal denetime dair şunları ifade etmektedir: *"Kadınların evlerinin özel alanında kalmaları ve cinselliğe annelik için katlanmaları beklenirken, çok sayıda cinsel olarak aktif ve geleneksel aile ve cemaat bağlarından kopmuş kadın Osmanlı başkentinin gittikçe genişleyen kamusal alanlarında görünür hale gelmiştir. Bu dönemde hükümet, bu kadınları kentsel mekanlardan uzaklaştırmak ve düzenlenmiş alanlara -fahişe olarak yasal genelevlere, hizmetçi olarak hanelere ve ihtiyaç sahibi olarak hayır kurumlarına- kapatmayı öngören politikalar formüle etmeye başlamıştır."* Özbek,

[49] Müge Özbek Telci, "'Uygunsuz Makulesinden Kadınlar': Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş (1900-1914)", *Toplumsal Tarih Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, (2012).
[50] Müge Özbek Telci, *"Single, Poor Women in İstanbul, Prostitution, Sexuality and Female Labor (1850-1915)*, (Doktora Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilapTarihi Enstitüsü, 2017.

"Entangled Dependencies: The Case of the Runaway Domestic Worker Emine in Late Ottoman İstanbul (1910)"[51] başlıklı bir diğer çalışmasında Osmanlı polis arşivlerinden 1910 tarihli bir dava dosyasını sunmaktadır. Yirmili yaşlarının başında yatılı bir ev işçisi olan Emine'nin öyküsünün yer aldığı bu dosya Özbek'in elinde geç dönem Osmanlı yoksul kadınlarının yaşam mücadelesine içkin etkili bir anlatıya dönüşmektedir. Özbek'in çalışmaları göstermektedir ki tarihin edilgen özneleri olarak imlenen yalnız ve yoksul kadınlar aslında etkin, var olma mücadelesi veren güçlü karakterlerdir.

Sahaya katkı sunan bir diğer isim ise Çiğdem Oğuz'dur. Oğuz, *"Osmanlı'da Ahlâk Buhranı: Birinci Dünya Savaşı'nda Toplum, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet",*[52] başlıklı çalışmasında, ahlâk buhranı polemiklerini ve bu polemiklerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı cephe gerisindeki ön koşullarını açıklamayı amaçlamakta ve ahlâkla ilgili tartışmaların bu özel dönemde önemli siyasî, toplumsal ve kültürel tezahürleri olduğunu ileri sürmektedir. Oğuz'a göre fuhuş kavramı bu dönemde oldukça geniş bir ihtivaya sahipti ve her türlü ahlâka aykırılığı içeriyordu. Ayrıca ona göre Osmanlı entelektüelleri fuhşu, ahlâkî çöküşün sebebi olarak değil daha ziyade çöküşün sonucu olarak ele almışlardı. Oğuz, İttihat ve Terakki hükümetinin, genel ahlâkın muhafazasının öneminin farkında olduğunu ancak hükümetin buna yönelik cezaî tedbirler almadığını iddia etmektedir. Ona göre hükümet, genel ahlâkın ihlallerini geniş bir çerçevede tanımlamış fakat son kararı mahkemelerin takdirine bırakmıştır. Bu değerlendirmeleriyle Oğuz, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki ahlâk ve ahlâkın muhafazası konusunda yetkililerin yöntem ve stratejilerine dair farklı bir perspektiften literatüre katkı sunmaktadır.

Cem Doğan ise *"Dersaadet'te Fuhuş: Mekânlar, Aktörler ve Söylemler (1876-1923)"* başlıklı doktora tezini "*Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: II. Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)"*[53] adı altında kapsamı genişletilerek kitaplaştırmıştır. Doğan, çalışmasında fahişeliğin modern dönemde bir

[51] Müge Özbek Telci, "Entangled Dependencies: The Case of the Runaway Domestic Worker Emine in Late Ottoman İstanbul (1910)" Workck, 18 Haziran 2021.
[52] Çiğdem Oğuz, *Osmanlı'da Ahlâk Buhranı: Birinci Dünya Savaşı'nda Toplum, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet,* Çev. Ertan Akkaş, Ankara: Fol Yayıncılık, 2023.
[53] Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: İkinci Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.

tür kentsel patoloji olarak yeniden kurgulandığına dikkat çekmektedir. Fuhşun yalnızca kamu sağlığını, kalıplaşmış cinsel ahlâk normlarını ve toplumsalı düzenleyen standart prensipler dizgesini tehdit etmekle yetinmediğini, kendine has bir alt kültür teşkil ederek kentsel iktidar odaklarına karşı açık bir meydan okumayı simgelediğini söylemektedir. İstanbul'da fuhşu kurumsal bir ilişki biçimi haline getiren düzenlemelerin özelliği bu ilişkinin kamusal alanların tartışmasız hâkimi olan erkekle "genel kadınlar" yani özel alanla artık herhangi bir bağı kalmadığı düşünülen, kamusal alanların nesnesi olmuş kadınlar arasında tesis edildiği savı Doğan'ın çalışmasının temel argümanı olarak ön plâna çıkmaktadır. Burcu Belli'nin *"Osmanlı'da Fuhuş: II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)"*[54] başlıklı çalışması mevcut literatürde kendine yer edinen bir diğer değerli çalışmadır. Doğan ve Belli'nin çalışmaları, yoksul kadınların sefaletle mücadelede kullanılan en eski enstrümanlardan biri olan fuhşa odaklanmaktadır. Bahse konu çalışmalar bu yönüyle kadın yoksulluğunu ve onunla mücadelede üretilen/uygulanan stratejileri kavramamızda önemli bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Belli'nin çalışmasının temel motivasyonu Osmanlı devletinin 1884 Nizamnamesi'ni hazırlarken sahip olduğu kaygılarını, amaçlarını bu nizamnamenin içeriğini anlamaktır. Bir diğer motif ise bu reformların Avrupa ile benzerliklerini ve temel farklılıklarını görebilmektir. Hem Doğan'ın hem de Belli'nin çalışmaları Osmanlı'da yalnız ve yoksul kadınların deneyimlerini hem devletin mevcut politikaları hem de onların yoksullukla mücadelede önemli bir enstrüman olarak kullandıkları fuhşun nasıl gelişip sefaleti "önlemede" çarpıcı bir araç hâline geldiğinin fotoğrafını çekmektedir. Her iki çalışma da Osmanlı'da fuhuş-yoksulluk ilişkisini kavramada nitelikli analizler sunmakta alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktalar. İhsan Erdinçli'nin "*İstanbul Meyhanelerinde Sıra Dışı Eğlenceler: 17. yüzyıldan 20. Yüzyıla Müzik, Raks ve Cinsellik"*[55] başlıklı çalışması da geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların içkili mekanlardaki yerine dair önemli malumatlar ihtiva etmektedir. Meyhanelerin fuhuş ile ilişkisini incelediği makalesinde Erdinçli, fuhşa bulaşan kadınların XIX. yüzyıla kadar içkili mekanlarda yer almasının mümkün olmadığının, ancak bu vakte

[54] Burcu Belli, *Osmanlı'da Fuhuş: II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.
[55] İhsan Erdinçli, "İstanbul Meyhanelerinde Sıra Dışı Eğlenceler: 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Müzik, Raks ve Cinsellik", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 35, S.1, (2020), s. 118.

kadar kadınların kılık değiştirerek erkeklerle birlikte içkili eğlencelerde yer aldığına dair istisnai örneklerin bulunduğunun altını çizer. Kadınların servis elemanı olarak meyhanelerde ya da diğer içkili mekanlarda yer alması ender görülen bir durum olarak ancak XIX. yüzyıl sonlarında mümkün hale gelecektir. Fuhuş ile ilgili bir diğer önemli çalışma ise Zafer Toprak'ın "*İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933"*[56] başlıklı çalışmasıdır. Toprak, makalesinde İstanbul'da fuhuş ve frenginin vardığı boyutu irdelemekte, Birinci Dünya Savaşı ile artan sefaletin fuhşa etkisi ve Mütareke yıllarındaki işgal ile daha da görünür hale gelen bu durumun tarihsel analizini yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nde fuhuş-mekân ilişkisine dair *"Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Frengi ve Fuhuşun Mekansal Yansımaları"* başlıklı çalışmasıyla sahaya katkı sunan bir diğer araştırmacı ise Zehra Betül Atasoy'dur.[57] Fuhuş ve salgın hastalıklar ile ilgili bir diğer çalışma ise Seçil Yılmaz'ın "*Love in the Time of Syphlis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire (1860-1922)"* başlıklı doktora tezidir.[58] Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde fuhuş ve fuhşu önlemeye yönelik politikalara odaklanan diğer araştırmacı ise Kezban Acar'dır.[59] Acar, *"Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Fuhşu Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810-1910)"* başlıklı makalesi ile alana katkı sunmuştur. Son olarak zikredebileceğimiz diğer bir araştırmacı ise geç döneme odaklanan Fehminaz Çabuk'tur.[60] Çabuk, *"Osmanlı'nın İstenmeyen Kadınları Fahişeler: Toplum, Devlet ve Fahişeler (1811-1919)"* başlıklı çalışmasında fahişeler ve onlara yönelik politikalar üzerinde durmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kadın yoksulluğu, sosyal politikalar, fuhuş gibi çoklu bir gerçekliğin analizini zorunlu kılan mefhum ve olgular üzerine yapılan -yukarıda da zikredildiği gibi- hatırı sayıda çalışma mevcuttur. Ranciere, çoklu bir gerçekliğin analizini vaat etmenin, bu gerçekliği temel unsurlarına indirgemeyi vaat etmek

[56] Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", *Tarih ve Toplum,* S. 39, (1987), s.34.
[57] Zehra Betül Atasoy, "Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Frengi ve Fuhuşun Mekansal Yansımaları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı,* Ed. Burcu Kurt- İsmail Yaşayanlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017, s. 215-232.
[58] Seçil Yılmaz, *Love in the Time of Syphilis: Medicine and Sex in the Ottoman Empire (1860-1922),* (Doktora Tezi), New York: The City University of New York, 2016.
[59] Kezban Acar, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Fuhşu Önleme Çabalarına Dair Bazı Tespitler (1810-1910)", *History Studies,* C. 10, S. 9, 2018, S. 1-19.
[60] Fehminaz Çabuk, "Osmanlı'nın İstenmeyen Kadınları 'Fahişeler': Toplum, Devlet ve Fahişeler (1811-1919)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 23, 2020, S. 133-152.

olduğunu ifade eder.[61] Elinizdeki tez, "kadın yoksulluğu" gibi pek çok parametrenin etkili olduğu bir gerçekliğin temel unsurlarına eğilmeyi hedeflemektedir. Hafızayı kadınlar lehine yeniden okuma girişimi olarak ifade edebileceğimiz kadın tarih yazımına katkı sunmak maksadıyla ele alınan çalışmada, bugüne kadar çoğunlukla orta/üst sınıf Osmanlı entelektüel kadınlarının çıkardıkları dergiler etrafında şekillenen anlatılarda yer bulmayan yoksul kadınlara, onların yoksullukla mücadele biçimlerine ve devletin uyguladığı sosyal politikalara odaklanıldı. Böylece sahaya mütevazı bir katkı sunulması amaçlandı.

[61] Jacques Ranciere, *Kurmacanın Kıyıları*, İstanbul: Metis Yayınları, 2018, s. 63.

BİRİNCİ BÖLÜM

YOKSULLUK ETHOSU VE YOKSULLUK TÜRLERİ

1.1. Yoksulluk Ethosu

Yoksulluk esasen bir yoksunluk hâli olarak tanımlanmaktadır. Bu yoksunluk maddi kaynaklardan olabildiği gibi kültürel kaynaklardan da olabilir.[62] Bu tanım yoksulluğa dair en güncel tanım olmakla beraber kavramın subjektifliğinin[63] altını çizmekte fayda vardır. Zira genel geçer bir yoksulluk kavramsallaştırması mevcut literatürde bulunmamaktadır, kavramın pek çok tanımı vardır.[64] Bununla birlikte kavramın tarihselliğine odaklandığımızda ilk olarak İngiltere'de 1800'lü yıllarda Charles Booth[65] tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Ancak geliştirilmiş hâli ilk kez yine İngiltere'de mutlak yoksulluk yaklaşımına uygun olarak Seebohm Rowntree[66] tarafından kullanılmıştır.[67]

---

[62] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s.827.

[63] Kavram subjektiftir zira toplumdan topluma, kültürden kültüre, bireyden bireye değişmektedir. "Neye göre hangi ölçütlere göre?" sorusu belirleyicidir. Ayrıca bkz. Ülker Şener, "Kadın Yoksulluğu", *Mülkiye Dergisi*, C.36, S. 4, (2012), s.53.

[64] Çok boyutlu yapısından dolayı yoksulluğu ölçmek ve tanımlamak her ne kadar kolay görünse de aslında oldukça girift ve zor bir süreçtir. Bir dizi göstergesi ve yaklaşımı vardır kavramın. Bkz. United Nations, *1997 Report on World Social Stuation*, Chapter VI, 17 January 1997, s.127.

[65] Sema Yaşar-Mehmet Okan Taşar, "Kavramsal Olarak Yoksulluk ve Türkiye'de Yoksullukla Mücadele Politikalarının Etkileri", *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 19, S. 38, (2019), s. 120.

[66] İngiliz sosyolog Seebohm Rowntree, *"Poverty A Study of Town Life*" başlıklı çalışmasında; yalnızca yoksulluk içinde yaşayan nüfusun oranını değil aynı zamanda yoksulluğun doğasını da tespit etmek amacında olduğunu belirtir ve bu maksatla içinde yaşadığı nüfusu iki sınıfa ayırdığını söyler. Bunlardan ilki, toplam kazancı yetersiz olan aile, sadece fiziksel verimliliğin sürdürülmesi için gerekli olan asgari ihtiyaçları karşılamaya yetmediğini belirtir. Bu nedenle bu başlığın altına düşen yoksulluğu birincil yoksulluk olarak tanımladığını belirtir. İkinci olarak da, Bir kısmı yararlı ya da değil, diğer harcamalar tarafından emilmeseydi toplam silinmeleri yalnızca fiziksel etkinliğin sürdürülmesi için yeterli olacak aileler. Bu yoksulluk, Rowntree tarafından ikincil yoksulluk olarak tanımlanmaktadır. İlkinin oranını kesin olarak belirlemek için, her ailenin kazancını bilmenin yanı sıra çeşitli büyüklükteki aileleri fiziksel verimlilik durumunda tutmak için gerekli minimum meblağa ulaşmak gerekiyordu. Bu en son yapılan eksiksiz araştırmaların ışığında, bu amaç için gerekli olan gıda miktarı ve çeşitlerine ilişkin bir ön araştırmayı içeriyordu. Ayrıca, ödenen kiraların bilgisini ve gıda ve kira dışındaki tüm kalemler için gerekli harcamaların ayrıntılı ve dikkatli bir tahminini de içeriyordu. Daha fazlası için bkz. Seebohm Rowntree, *Poverty A Study of Town Life*, Newyork: The Macmillan Company, 1902, p. 10.

[67] Nazlıhan Özgenç, *Sürdürülebilirlik ve Yoksulluk İlişkisi, Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi*, Ankara, 2013, s. 34.

Mutlak olarak tanımlanmış bir yoksulluk, bireyin geçimini sağlayabilmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan yoksun kaldığı bir duruma işaret ederken[68] araştırmacıların özellikle de sosyologların kullandığı göreli yoksulluk ise bireyin ya da toplumun diğerlerine kıyasla sahip oldukları/olmadıkları üzerinden yapılan bir okuma ile kavramsallaştırılır. Yoksulu ve yoksulluğu çokluk kavramı bağlamında ele alan Hardt ve Negri ise *"yoksul, hiçbir şeyi olmayanı değil; sosyal düzen ya da mülkiyet gözetmeksizin, toplumsal üretim mekanizmalarına dâhil edilenlerin oluşturduğu geniş çokluğu ifade eder*"[69] şeklinde tanımlarlar. Neomarxist Hardt ve Negri'nin aksine liberal neoklasik yaklaşım ise yoksulluğun sebebinin yapısal değil yoksulun kendisinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. "Yoksulluk kültürü"[70] olarak kavramsallaştırılan bu yaklaşım kusuru yoksulların tutum, inanç ve davranışlarında arar. Bu kültür, başarı, sıkı çalışma ve kendine güvenin karşıtı olan kadercilik, tevekkül ve aylaklıkla nitelendirilen bir kültürel ortamdır ve kuşaktan kuşağa geçme eğilimindedir.[71]

Yoksulluğun ekonomik ve siyasal bir sorun olmasının ötesinde bir idare sorunu olduğunu ifade eden Bentham'a göre[72] ise yoksulluk: "geçimini sağlamak için emeğe başvurmak zorunda kalan herhangi birinin durumudur."[73] Dahası Bentham için bu yoksulluk hâli doğal ve değiştirilemez kaderidir yoksulun, yoksulluk-zenginlik

[68] Marshall, *a.g.e*., s. 827.
[69] Hardt ve Negri çokluk ve yoksulluk arasındaki kurucu ilişkiyi bu şekilde anlamalarının nedenini ve temelini XVII. yüzyıl İngiltere'sinin politik mücadelelerinde ararlar. O dönemde çokluk terimi egemen politik gruplardan en bariz şekilde dışlandıkları için toplumun en alt tabakasında yer alanları ve mülksüzleri ifade etmesi anlaşılabilir bir şeydir; fakat aslında farklı toplumsal mevki ve grupların bir karışımı olan sınırsız, açık ve kapsayıcı bir toplumsal gruptur bu. M. Hardt- A. Negri, *Ortak Zenginlik*, Çev. Eflâ-Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 54.
[70] Oscar Lewis yoksulluk kültürü için şunu ifade eder*: "Batılı toplumsal düzenin bir alt kültürü olarak tasvir ettiğini ifade eder. Ona göre yoksulluk kültürü yoksulların sınıf yapılı, epeyce bireyselleşmiş kapitalist toplumdaki kendi marjinal konumlarına karşı hem bir adaptasyon hem de bir reaksiyondur. Bu kültür kapitalist toplumlarda marjinal toplulukların üyelerinin baskın değerler ve amaçlar açısından başarılı olma ihtimallerinin olmadığını fark etmeleri ile ortaya çıkan umutsuzluk ve çaresizlik duygusuyla başa çıkma gayretlerini temsil eder (...) Bir kes yoksulluk kültürü ortaya çıkınca kendi kendini devam ettirme eğilimindedir. Varoş çocukları altı veya yedi yaşına ulaştığında genellikle alt kültürlerinin temel davranışlarını ve değerlerini benimsemiş olurlar. Bundan sonra hayatları boyunca değişen şartlar veya iyileşen fırsatlardan tam olarak faydalanabilmek için psikolojik olarak artık hazır değillerdir."* Oscar Lewis, "The Culture of Poverty", *Scientific Amerikan*, C. 215, S. 4, (1966), ss. 19-25.
[71] Marshall, *a.g.e*., 828.
[72] Zafer Yılmaz, *Yoksulları Ne Yapmalı?* Ankara: Dipnot Yayınları, 2012, s.121.
[73] Aktaran Yılmaz, *a.g.e*., s. 129.

dikotomisinin[74] tezahürü olan bu anlayışa göre birinin yokluğu ötekinin varlığı için tehdittir. Dolayısıyla yoksulluk idare sanatıyla kontrol altında tutulması gereken bir sürdürülebilirlik hâlidir.[75] Tarihsel kapitalizmin ereğinin bu yoksulluk hâlinin sürekliliği olarak belirtilmesinde bir sakınca yoktur; mezkûr ereği *sınırsız sermaye birikimi uğruna sınırsız sermaye birikimi*[76] olarak ifade eden Wallerstein bize şunu göstermektedir: Bu eşitsizliğin süreğenliği her ne kadar devletin reel geliri yakınsaklaştırarak yeniden dağıtımını sağladığı teziyle dolaşıma sürülse de aslında olan, bu yeniden dağılımın kutuplaştırma mekanizması olarak kullanılmasıdır. Kısacası devlet gelirlerinin zenginler lehine sürekli artırıldığı bu sistemde yoksullar beş yüz yıl önceki atalarından daha kötü beslenmekte ve daha kötü koşullarda yaşamlarını sürdürmektedirler.[77] Kapitalizm geliştikçe insanlar daha da yoksullaşmakta kapitalist üretim tarzının sağladığı olağandışı zenginlik, toprak ve sermaye sahipleri tarafından gasp edilmektedir.[78]

Yoksulluğa dair yapılan yukarıdaki tanımlar dışında kırsal-kentsel, gelir yoksulluğu-insani yoksulluk, objektif-subjektif, çalışan yoksullar, yeni yoksulluk, kadınlaşan yoksulluk gibi farklı perspektif ve tanımlamalar vardır. Kavramın muğlaklığının aşındırılmasına katkıda bulunacak farklı merceklerden yansıyan bu yoksulluk algı ve yaklaşımlarına kaba hatlarıyla aşağıda değinilecektir.

1.2. Yoksulluk Türleri

1.2.1. Mutlak Yoksulluk

[74] Suç ve ücret biçimi arasındaki ilişkiyi incelediği *Londra İdamları* adlı çalışmasında Linebaugh; "*Aslında zenginlik eşitsizliğe dayanıyordu; zenginlerin varlığı ise yoksulluk demekti"* şeklinde benzer bir ifade kullanır. Daha fazlası için bkz. Peter Linebaugh, *XVIII. Yüzyılda Suç ve Sivil Toplum Londra İdamları*, Çev. Çiğdem Demir, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2013, s.383.
[75] Jeremy Bentham, *Writings on The Poor Laws Vol.I*., M. Quin (Der.), Oxford: Clarendon Press, (2001), p.2.
[76] Kapitalistleri "*ayak değirmeninde daha hızlı koşmak için gitgide daha da hızlı koşan beyaz fareler"*e benzeten Wallerstein'a göre, bu sistemde kuşkusuz bazı insanlar daha iyi yaşıyor ve yoksullar gittikçe yoksullaşıyor peki iyi yaşayanlar ne kadar ve nereye kadar iyi yaşayacak sorusuna odaklanıyor. Daha fazlası için bkz. Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s. 42.
[77] Wallerstein*, a.g.e*., s.48.
[78] Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori,* Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.41.

Birinci derece yoksulluk olarak da ifade edilen mutlak yoksulluk temel ihtiyaçları – beslenme, barınma, giyinme vb.- karşılayamama durumudur. Bu karşılayamama durumunun ölçütü "yoksulluk sınırı" kavramıdır ve yoksulluk sınırı iki biçimde belirlenir[79]. İlki gıda ihtiyaçlarının karşılanamamasıdır -ki bunun da ölçütü "açlık sınırıdır- diğeri ise temel ihtiyaçlardan yoksunluk hâlidir. "Bu yoksulluk türü ölçülürken herhangi bir kişinin veya ailenin yaşayabilmesi için gereken temel ihtiyaçlar belirtilmekte ve bunları karşılayabilecek en az gelir bütçesinin hesaplanması yoluyla açlık sınırı hesaplanmakta daha sonra buna aile büyüklüğü, kişilerin yaş ve cinsiyet özelliklerine göre kalori ihtiyaçları eklenip fiyatlandırılarak açlık sınırı belirlenmektedir."[80] En düşük maliyetli beslenme harcamalarının maddi karşılığı bir eşik oluşturmakta ve bu eşiğin altında kalıp gıda ihtiyaçlarını karşılayamayanlar mutlak yoksul olarak ifade edilmektedir. Dünya Bankası, günlük geliri asgari 2400 kalori değerindeki besini almaya yetmeyen kişileri mutlak yoksul olarak tanımlamaktadır.[81]

Mutlak yoksulluk sınırını günlük bir dolarlık harcama seviyesi belirler. Ancak bu evrensel değildir zira bölge ve ülkelerin gelişmişlik düzeyi farklıdır. Sözgelimi ülkemiz için bu miktar 4 dolardır. 1990 Dünya bankası raporuna göre bazı bölgelerde belirlenen bu farklı gelir düzeyi, 1990 öncesi süreçte aslında evrenseli imlemekteydi. İnsanların nerede ve nasıl yaşadıkları fark etmeksizin benzerlikler taşıdığı düşüncesinden hareketle, belirtilen standardın altına düşen bireyler yoksul kabul edilmektedir.[82] Birçok araştırmacıya göre bu ölçümler kullanışlı değildir. Çünkü bu teknik, "yoksulluk ve toplum manzarasının hızlıca çekilmiş bir fotoğrafıdır; temel meseleleri anlamadan yalnızca yoksulluk seviyesini belirler."[83]

[79] Gökçen Sayar Özkan, "Yoksulluğun Kavramsal Çerçevesi İçinde Kadın", *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, (2016), s.108.
[80] Tuncay Güloğlu-Muharrem Es, "Bilgi Toplumuna Geçişte Kentlileşme ve Kentsel Yoksulluk: Kocaeli Örneği", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, (2004), s. 81.
[81] Neslihan Sam, "Yoksulluğa Bir Yaklaşım Biçimi: Kapasite Yaklaşımı", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.27, S. 1, (2008), s.61.
[82] Gamze Aksan, "Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 27, (2012), s. 12.
[83] Steven M.Beaudoin, *Yoksulluğun Tarihi*, Çev. Tugay Kaban, İstanbul: Dedalus Yayınları, 2017, s. 17.

Dünyadaki yoksulların çoğunluğu için mutlak yoksulluk yaklaşımı başarısız olmuştur. Çünkü tanım oldukça dardır ve beklentileri karşılamamaktadır. Yoksullar bu yaklaşıma rağmen farklı yönlerden savunmasız haldedirler.[84]

1.2.2. Göreli Yoksulluk

Nispî yoksulluk olarak da ifade edilen göreli yoksulluk, *"Temel ihtiyaçlarını mutlak olarak karşılayabilen ancak kişisel kaynaklarının yetersizliği sebebiyle toplumun genel refah seviyesinin altında kalan ve topluma sosyal olarak katılımları engellenmiş olan kişilerin yaşadığı yoksulluktur."*[85] Bu yaklaşım, mutlak gelir düzeyine değil de gelir ve refahın dağılımındaki farklılıklara odaklanmaktadır.[86] Göreli yoksulluk, ülkenin ortalama gelirinin belli miktar altında gelir elde edenlerin toplam nüfus içindeki payı ile ölçülmektedir. Bu yaklaşım, yoksulluğu bireyin ihtiyaçlarını karşılama gücü yönüyle toplumun diğer bireyleri karşısındaki durumuna göre tanımlamaktadır.[87] Mutlak yoksulluk yaklaşımında ön plânda olan gıdaya erişimdeki sıkıntı ve erişemeyenlerin yoksul olarak tanımlanması iken göreli yoksullukta ise kişi başına düşen ortalama gelir ve alt sınıfın geliri vurgulanmaktadır. Towsend nispî yoksulluğu, kişinin temel ihtiyaçlarını mutlak olarak karşılayabilmesi fakat toplumun genel refah düzeyinin altında kalıp sosyal ve kültürel olarak topluma katılmasının engellenmesi şeklinde tanımlar.[88] Mutlak yoksulluk yaklaşımına göre bir toplumda hiç kimsenin yoksul olmama ihtimâli var iken göreli yoksullukta her zaman yoksul olacaktır[89], çünkü toplumdaki diğer gelir düzeylerine kıyasla bir haneye giren gelir düzeyi temel ihtiyaçlar ve topluma sosyal-kültürel katılım açısından yetersiz kalabilmektedir.

1.2.3. İnsanî Yoksulluk

---

[84] Beaudoin, *a.g.e.*, s. 17.
[85] Aktaran Gökçen Sayar Özkan, *a.g.m.*, s. 108.
[86] Neslihan Sam, *a.g.m.*, s. 62.
[87] Hasan Memiş, "Küreselleşme ve Yoksulluk İlişkisi", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 5, S. 1, (2014), s. 148.
[88] Peter Towsend, "A Sociological Approach to the Measurement of Poverty- A Rejoinder to Professor Amartya Sen", *Oxford Economic Papers*, New Series, Vol. 37, NO. 4, (1985), p. 662.
[89] Kemal Aydın-Tuncay Güloğlu, "Türkiye'de Nispi Yoksulluğun Sosyo-Ekonomik Analizi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 60, (2011), s. 91.

İnsanî yoksulluk mutlak ve göreli yoksulluğu da kapsayan çok daha geniş spektrumlu bir kavramdır. Salt asgari yaşam standartlarının değil, ideal yaşam standartlarının sınırlarını çizer.[90] Kavram insanca yaşama imkânlarına sahip olmayı ifade ederken asgari yaşam standartlarına erişme imkânının varlığını yeterli gören "yoksulluk sınırı" kavramıyla bu bağlamda çatışma içindedir.[91] Zira yoksulluk salt asgari maddi imkânlara sahip olmakla açıklanamaz[92], gerekli maddî olanaklara sahip olduğu hâlde daha insanî bir yaşam idame ettirebilmeleri için gerekli sosyal imkânlardan mahrum niceliksel olarak azımsanmayacak bir kitle mevcuttur[93], insanî yoksulluk[94] kavramı tam da bu bağlamda yoksulluğu ele almaktadır. Böylece yoksulluk göstergeleri barınma, giyim, yeme-içme vb. ihtiyaçların sınırlarını aşmakta gerekli özgürlük ortamı, siyasal süreç, kültürel etkinlikler vb. pek çok insani gereksinimi de kavrama içkin hale getirmektedir. Yoksulluk göstergelerini niceliksel kabuğundan sıyırarak, yoksunluk hâlinin türlü parametrelerini görünür kılan insani yoksulluk[95] sorunun anlaşılır ve mücadele stratejilerinin daha işe yarar hale gelmesinde önemli bir kavramsallaştırmadır.

1.3. XIX. Yüzyıl Yoksulluk Teorileri

1.3.1. Mizantropist Bir Yoksulluk Teorisi: "Bırakınız Ölsünler"

[90] Beaudoin, *a.g.e*., s. 20.
[91] E. Muhsin Doğan-Halim Tatlı, "İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye'nin Dünyadaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 1, (2014), s. 118.
[92] Aynı zamanda politik özgürlüğün, kişisel güvenliğin, itibarın ve özsaygının yokluğudur. Özelde maddi amaç gütmeyen bu değerler, bu tanıma kültürel bir karakter kazandırır. Beaudoin, *a.g.e*., s. 20.
[93] Ercan Dansuk, *Türkiye'de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo Ekonomik Yapılarla İlişkisi*, (DPT Uzmanlık Tezi), Ankara, 1996, s. 12.
[94] Çevreye göre değişiklik gösteren özellikle, kültürel ve sosyal değerler bağlamında böyle ideallerin tespit edilmesini gerektirir. Beaudoin, *a.g.e*., s. 20.
[95] Kavram Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilmiş yeni bir yoksulluk ölçütüdür. UNDP insani yoksulluğu üç kriterden yola çıkarak hesaplamaktadır. Bunlar: Yaşam Süresi, Eğitim, Ekonomik ve Sosyal İmkanlar. İnsani yoksulluğun ilk ve en önemli göstergelerinden olan uzun bir yaşamdan yoksun olma 40 yaş altı yaşam süresini insani yoksulluk olarak belirtmektedir. Okuma yazma bilmeme oranı bir diğer göstergedir. Ayrıca sağlıklı içme suyuna sahip olmayan nüfus yüzdesi, temel sağlık haklarından yoksun olan nüfus yüzdesi, 5 yaşın altında olan ve yeteri düzeyde beslenemeyen nüfus yüzdesi gibi sıralanabilirken daha da genişletilebilmektedir. Ancak yukarıda sayılan üç kriterin ortalaması alınarak "insani yoksulluk indeks değeri" tespit edilir. Gelişmekte olan ülkelerdeki insani yoksulluk indeks sıralamasında Türkiye 25. Sırada yer almaktadır (1997'ye göre). Ayrıca Bkz. Can Aktan(ed), "*Dünyada ve Türkiye'de İnsani Yoksulluk*", Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ankara: Hak İş Konfederasyonu Yayını, 2002, s.1.

Malthus'un XVIII. yüzyıl sonlarında yazdığı "*Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme*" adlı çalışması nüfus üzerine yapılan önemli araştırmalardandır ve hatta -modern anlamda- alana dair ilk eserdir. Malthus[96], bu çalışmasında, nüfusun, gıda ve kaynaklardan daha hızlı artmasını yoksulluğun sebebi olarak göstermektedir. Mevcut kaynakların sınırlılığı artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamayınca çözüm olarak *"bırakınız ölsünler"* formülünü geliştirmiştir:

> *"Yoksulluk ortamında doğmuş biri ailesinden yaşaması için gerekli olanı elde edemiyorsa ve eğer toplum da onun çalışmasına ihtiyaç duymuyorsa, azıcık yiyecek bile talep etmeye hakkı yoktur. Zira o bir fazlalıktır. Doğanın büyük sofrasında onun için boş tabak yoktur. Ona sofrayı terk etmesini emreder ve emri kendisinin uygulamasını ister. Elbette şölende davetlilerden biri merhamete gelip bir şeyler vermezse. Eğer merhamet sahipleri sıkışıp sofrada ona bir yer açarsa, bu seferde hemen başka davetsiz misafirler peydahlanır ve aynı lütfu talep ederler. Salon yiyecek isteyen çok sayıda insanın gürültüsüne boğulur. Şölenin düzeni ve uyumu bozulur; bolluk yerini kıtlığa bırakır, umduğunu bulamayanların nezaketsiz uğultuları sonucu salonun her yerini rahatsızlık ve huzursuzluk kaplar ve davetlilerin mutluluğu sefalet görüntüleri arasında yok olur. Geç de olsa misafirler büyük şölenin efendisinin davetsizlere karşı koyduğu sıkı emirlere uymamakla hatalı davrandıklarını anlarlar."*[97]

Yoksulların yardım istemeye hiçbir doğal haklarının olmadığını savunan Malthus, 1790'larda İngiltere'de hızla artan nüfus, işsizlik, açlık, sefalet gibi sosyal sorunların baş göstermesiyle, meselenin kaynağına dair sorular sormaya ve araştırmasını derinleştirmeye başlar. Onun ileri sürdüğü teoriye göre nüfus 1, 2, 4, 8, 16, 32…şeklinde geometrik dizi halinde artarken, gıda maddeleri 1, 2, 3, 4, 5, 6, olarak aritmetik dizi şeklinde artmakta ve ikisinin çakıştığı yerde kıtlık başlamaktadır. Bu

[96] Malthus'un çalışması XIX. yüzyıl İngiliz Yoksul Yasaları tartışması içerisinde Adam Smith ve Jeremy Bentham ile köşe başlarından birini oluşturmaktadır. Malthus yoksul yasalarının kaldırılması gerektiğini Nüfus İlkeleri çalışmasında gerekçelendirmiştir.

[97] Malthus'tan Aktaran Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, Çev. Fikret Başkaya, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 123. İkinci baskıda yer alan bu pasaj daha sonraki baskılarda yer almamıştır ama ardındaki temel görüş yani yoksulların yardım talep etmek için hiçbir doğal haklarının olmadığı Malthus tarafından sonuna dek savunulmuştur. Ronald L. Meek, Malthus- Yesterday and Today, *Science and Society*, Vol. 18, No: 21, (1954), s. 28.

duruma müdahale edilmediği takdirde yoksulluk çözülmesi güç bir sorun hâline gelecektir. Fakat nüfus ve kaynaklar arasındaki artış hızı dengelenebilirse toplumlar, yoksulluk gibi bir sosyal meseleyle uğraşmak zorunda kalmayacaklardır:

> *"(...) Nüfus gücünün, dünyanın insan için besin üretme gücünden belirsiz düzeyde daha büyük olduğunu söylüyorum. Nüfus, denetlenmediğinde geometrik oranda artar. Rakamlara biraz yakından bakıldığında birincinin ikinciye kıyasla büyüklüğü görülecektir. Doğamızın besini insan hayatı için gerekli kılan yasası gereği, eşit olmayan bu iki değişkenin etkisinin eşit tutulması gerekir. Bu, besin olanaklarının zorluğu nedeniyle nüfusun kuvvetle ve dâimi olarak işleyen denetim altına tutulması gerektiği anlamına gelir. Bu zorluk bir yerlere yansımalı ve insanlığın büyük bir bölümü tarafından zorunlu olarak şiddetle hissedilmelidir."*[98]

Ona göre bu dengeyi sağlayabilmenin yolu ise, geç evlilik ve doğum sayısını azaltmaktan geçmektedir. Hızlı nüfus artışının müsebbibi olarak alt sınıfları gösteren Malthus bu çözümün uygulanması gereken hedef kitlenin de alt sınıflar olması gerektiğini vurgulamaktadır. Nüfus teorisi "*Azalan Verim Kanunu"na*[99] dayanan Malthus'un sorunun kaynağı olarak alt sınıfları göstermesi Marx'ın ve Marksistlerin eleştirilerine neden olmuştur:

Marx, Malthus'un, işsizliğin ve yoksulluğun yaratılmasını nüfus artışı ile kaynaklar üzerindeki baskı arasındaki basit ilişkiye indirgeyerek doğallaştırmasına itiraz etmektedir. Onun temel itirazı yoksulluğun çok hızlı çoğalan işçi sınıfı tarafından üretildiği tezine yani kurbanın suçlanmasınadır. Marx'ın amacı, nüfus artışının durumundan ya da artış oranından bağımsız olarak kapitalizmin yoksulluk ürettiğini göstermektir.[100] Nüfus artışının sermaye birikimi için gerekli koşul olduğunun

---

[98] Thomas R. Malthus, *Nüfus İlkeleri*, Çev. Çağla Taşkın, Ed. Kasım Akbaş, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017, s. 30.

[99] Üretim girdilerinden sadece birinin miktarının çoğaltılması diğerlerinin sabit tutulması halinde, toplam ürün miktarı bir noktaya kadar sürekli artar sonra azalmaya başlar. Ortaya çıkan bu genel eğilim kuralına Azalan Verimler Kanunu denir. Bunu ilk kez Fransız iktisatçı Turgot (1727-1781) uygulamıştır. 1776'da yayımladığı *"Servetin Oluşum ve Dağılımı Hakkında Düşünceler"* isimli kitabında Çoğalan Masraf Kanunu da denilen ve gizli işsizliğe yol açan bu yasayı tarımsal işletmelerde kullanmıştır. Halit Suiçmez, Verimlilik ve Etkinlik Terimleri (Tarihsel Bakış), *Mülkiye Dergisi*, C. 26, S. 234, (2002), s. 8.

[100] David Harvey, *Marx'ın Kapital'i İçin Klavuz*, Çev. Bülent O. Doğan, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s. 291.

farkında olan Marx'ın itirazı, yoksulluğu üretenin işçi sınıfı olduğu safsatasınadır. Marx nüfusla ilgili şunu da eklemektedir:

> "*Her özel tarihsel üretim tarzı, kendi özel, tarihsel olarak geçerli nüfus yasalarına sahiptir. Soyut bir nüfus yasası, yalnızca bitkiler ve hayvanlar için vardır; o da ancak, insanın tarihsel olarak müdahale etmemesi ölçüsünde*."[101]

Malthus'un yoksulluk probleminin nüfusun kontrolüyle aşılacağına olan inancı iki yolla gerçekleşmekte. İlki, yukarıda da değinildiği gibi doğum oranını azaltmak diğeri ise salgın, savaş, kıtlık vb. doğal afetler vesilesiyle yok olan nüfusun zaten az olan kaynaklara erişiminde sağlayacağı kolaylık. "Ona göre bu tip afetler "fazla" nüfusu yok edip geçim araçları miktarına uygun hale getirir."[102] Malthus'un, bu gerici teorisini daha ileri taşıyarak Amerika'da "*Kurtuluş Yolu"* adlı eseri yayınlayan Vogt: Dünyada yalnızca beş yüz ile dokuz yüz milyon arası insanın yaşayabileceğini öne sürerek bütün "fazla" insanların yok edilmesini öneriyordu.[103]

Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme, insan ve toplumların yetkinleşebileceğine inananlara karşı açık bir saldırıdır. Malthus'un tanımıyla:

> *"Tüm bireyleri rahat, mutlu ve daha serbest koşullar içinde yaşayan, kendilerinin ve ailelerinin geçimine ilişkin kaygıları olmayan kişilerden oluşan bir toplumun var olması imkânsızdır. Nüfus ilkesi, insanların büyük çoğunluğunun yetkinleşebileceği düşüncesini kesin bir biçimde çürütmektedir*."[104]

Malthus, bu denemesiyle egemen sınıf açısından, sadece insan ve toplumun yetkinleşemeyeceğini tanıtlamakla kalmıyor reformun yararsızlığının da altını çiziyordu.

Alt sınıfların sorunlarının giderilmesinin imkânsızlığını vurgulayan Malthus:

---

[101] Karl Marks, *Kapital,* s. 610.
[102] P. Nikitin, *Ekonomi Politik*, Çev. H. Konur, Ankara: Sol Yayınları, 1990, s. 110.
[103] Nikitin, *a.g.e*., s. 100.
[104] K. Marx- F. Engels, *Nüfus Sorunu ve Malthus*, Çev. Oya Yaylalı, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s.11

"Topluluğun bu kesimi üzerindeki sıkıntının baskısı öylesine kök salmış bir kötülüktür ki hiçbir insan dehası bu baskıyı yok edemez."[105]

Dolayısıyla aşağı sınıfın sorunlarını gidermek adına çıkarılan Yoksul Yasaları vb. iyileştirici uygulamaların hiçbir faydası yoktur. Kaldı ki *"yoksulluk, yoksulların suçudur"*. Artan ücretlerden kaynaklı durmadan "üreyen" çocuk sahibi olan ve geçinemez duruma gelen bu sınıf kendi yoksulluğunun mimarıdır. Her ulusta halkın alt sınıfları arasında görülen yoksulluk ve sefaletin ve bunu hafifletmek için üst sınıflarca gösterilen çabaların boşa gitmesinin nedenlerini nüfus ilkesi ile açıklamak mümkündür.[106]

Zenginlerin ruhlarını sağaltabilmesinin aracı olarak hayırseverlik de Malthus'a göre sefalet sorununu çözemez. Zenginlerin hiçbir katkısı veya özellikle para konusunda fedakârlığı kim olurlarsa olsunlar toplumun aşağı tabakaya mensup bireyleri arasındaki sıkıntının yeniden ortaya çıkışını engelleyemez. Aslında büyük değişiklikler de ortaya çıkabilir. Zenginler yoksul olabilir ve yoksulların bir kısmı da zengin, fakat toplumun bir bölümünün geçim sıkıntısını zorunlu olarak hissetmesi gerekir ve bu sıkıntı da doğal olarak en az talihli mensuplara düşecektir.

Aşağı sınıfın sorunlarına çare olmak amacıyla çıkarılan Yoksul Yasaları'nın da tıpkı hayırseverlik gibi sorunu çözmekten ziyade, onun alanını genişletip derinleştireceğini vurgulayan Malthus, Marx'a göre teorisinde özgün hiçbir şey ortaya koymamakta Townsend'ın, Steuart'ın, Wallace'ın, Hebert'in vb. buluşlarının tekerrüründen ibaret kalmaktadır:

"Bu eser papazlara özgü kendini beğenmiş bir bayağılıkla vurgulanmış, abartılmış ve ilân edilmiştir." [107]

---

[105] Marx- Engels, *a.g.*e., s. 13.
[106] Marx- Engels, *a.g.e*., s.14.
[107] Marx- Engels, *a.g.e.,* s. 158. Marx, Malthusla ilgili benzer yorumu Kapital'de de yapar: *"Okuyucu bana 'Essay on Population' adlı çalışması 1798'de yayınlanmış olan Malthus'u hatırlatacak olursa, ben de ona bu eserin, ilk biçimi ile Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace ve diğer kimselerden, ilkokul çocuklarına yaraşır bir yüzeysellikle ve papazlara has bir kötü ifade ile yapılmış bir aşırma olduğunu ve içinde kendisi tarafından düşünülmüş bir tek cümle bulunmadığını hatırlatırım. (...) Nüfus İlkesi, İngiliz oligarşisi tarafından insanlığın ilerleme yönündeki arzularının büyük tahripçisi olarak sevinçle karşılanmıştı. Başarısı karşısında büyük bir şaşkınlığa uğrayan Malthus, daha sonra kitabını üstünkörü topladığı malzemeyle doldurma ve kendisinin keşfetmeyip sadece başkalarından aşırdığı birtakım yeni şeyleri buna ekleme işine koyuldu."* Marx, *Kapital*, s. 596.

Yoksul yasalarının[108], aşağı sınıf mensuplarında tasarruf etme gücü ve isteğini azaltarak, üretim ve çoğunluğun mutluluğunu engellediğini düşünen Malthus'un, teorisini oluştururken etkilendiği Townsend'in ise yoksulluk ve yoksulluk yasalarına dair fikri şöyleydi:

> *"Öyle görünüyor ki, toplum hayatında en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için her zaman bazı kimseler el altında bulunsun diye, yoksulların belli bir derecede tedbirsiz (yani, ağızlarında altından bir kaşık olmadan dünyaya gelecek derecede tedbirsiz) olmaları bir doğa yasasıdır. Böylece insan mutluluğunun hazinesi çok büyür, daha duyarlı olanlar pis ve sıkıcı işlerden kurtulur ve rahatsız edilmeden daha yüksek düzeyli meslekleri sürdürebilir vb. Yoksullar Yasası, yeryüzünde Tanrı ve doğa tarafından kurulmuş bulunan bu sistemin uyum ve güzelliğini, simetri ve düzenini bozma eğilimindedir."*[109]

Yoksulluğun yapısal bir sorun olarak ele alınmadığı, doğa kanunu şeklinde ifade edildiği bu yaklaşım Townsend, Malthus, Steuart gibi siyasal iktisatçılar tarafından benimsenerek, toplumda faydalı yaratıcı sınıfın varlığı için yoksulların kötü yaşam koşullarından kurtulmaması gerektiği fikri tezlerinin ana izleğini oluşturan hareket noktaları olmuştur. Malthus, aşağı sınıfın isteklerini karşılamanın oldukça meşakkatli olduğunu ve sorunu çözmek istiyorsak ilk önce kilise hayır kurallarının ortadan kaldırılması gerektiği tezini savunmaktadır.[110] Sefaletin yeniden ortaya çıkmasını engellemenin insan gücünün ötesinde bir durum olduğunu belirten Malthus, kurulacak yoksullar evinin sıradan halkın mutluluğunu artırmada önemli bir manivela görevi üstleneceğini belirtir. Uç sıkıntı durumları için yerel bölgelerde imparatorluğun tamamınca üstlenilecek ücretlerle geçindirilen ve her bölgeden ve hatta [111] milletten insanlara ücretsiz olarak yoksullar evi kurulabilir. Buralarda işin zor olması ve çalışabilecek durumda olanların çalışmak zorunda olması gerekir. Bunların rahat barınaklar olarak değil, yalnızca ciddi sıkıntıların biraz hafifletilebileceği yerler olarak

[108] Malthus'a göre yoksul yasaları hiç olmasaydı, yardıma muhtaç sınıf daha ağır koşullarda yaşıyor olsaydı bile halk arasındaki toplam mutluluk daha büyük olacaktı. Malthus, *a.g.e.*, s. 64.
[109] Aktaran Marx, *Kapital*, s. 625.
[110] Malthus, *a.g.e.*, s. 64.
[111] Malthus, *a.g.e.*, s. 65.

görülmesi tercih sebebidir. Bu evlerden bir kısmı ayrı olabilir veya diğerleri nadiren fark edilmiş olmayan son derece iyi bir amaç için -yerli veya yabancı olsun bir kimsenin her zaman günlük iş yapıp bunun piyasa ücretini aldığı bir yer temin etmek – inşa edilebilir. Elbette pek çok mesele bireysel hayırseverliğe bırakılacaktır.

1.3.2. Sınıf Antagonizması: Marksist Mercekten Yoksulluk

> *"Tarihî kayıtlar, bir birey olarak proletaryayı, çoğunlukla pasif ve dilsiz, âdeta asalak ve akılsız bırakır. Ancak gerçek hayatta proletaryanın deneyimi, dünyanın üretimi ve yeniden üretiminde elbirliğinin hükmü altında olduğu için, onun bireyselliği de kolektif deneyim içinde gerçekleşir."*[112]

Marksist kuramda devlet aygıtı, alt yapı ve üst yapı olarak teorize edilen toplumsal anlayışta üst yapıda konumlanmaktadır. Ekonominin pek çok şeyi belirleyerek değiştirip dönüştürdüğü alt yapı pratiğinde, izole, müdahale edemeyen ya da dokunulmaz bir üst yapı söz konusu değildir. Bilâkis, etkileşim içerisinde aralarında göreli bir uyumun olduğu işleyiş hâkimdir. Ancak kısmen özerk bir alanı imleyen üst yapı (hukuk, din, bilim, ahlak, kültür vb. şeyleri kapsayan ideoloji) mevcut üretim ilişkilerini, yapıyı değiştirecek güç/imtiyaza sahip değildir[113] bir üst yapı kurumu olan devlet, ekonomik çıkarlar ve üretim biçimleri tarafından belirlenir.[114] Marks ve Engels, devlete ihtiyacın güvenlik hasebiyle doğduğunu savunan güvenlik teorisi -Hobbes-, devletin erkini ataerkil aile düzenine bağlayarak açıklayan aile teorisi, kuvvet mücadele teorisi gibi pek çok teoriyi -savlarıyla- içererek aşan ekonomik kuram ile,

[112] Peter Linebaugh, *Londra İdamları*, Çev. Çiğdem Demir, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2015, s. 192.
[113] Doğu Ergil, "Kapitalist Devlet", *Birikim*, S. 15, (1976), s 23.
[114] Georges Politzer, *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*, Ankara: Alter Yayıncılık, 2010, s. 208. İdeolojik üst yapının bir parçası olan devletin özerk olduğunu Japon tarihçi Karatani "Dünya Tarihinin Yapısı" başlıklı çalışmasında Fransa'da Louis Bonaparte'ın, Prusya'da Bismarck'ın ortaya çıkması örneğiyle savunur. Ortodoks Marksistlerin iddia ettiği gibi alt yapı üst yapıyı belirlememekte, verdiği örneklerin devletin doğası itibariyle özerk olduğunu göstermeye yettiğini savunmaktadır. Bkz. Kojin Karatani, *Dünya Tarihinin Yapısı: Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, s. 253.

devletin kökenini açıklamakta ve *"bugüne kadarki tüm toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir"*[115] şerhini düşmektedirler.

Feodal toplumun yıkıntılarından ortaya çıkan burjuva sınıfı, ezen-ezilen dikotomisini proletarya[116] ile savaşımında gittikçe derinleştiren bir rol oynadı. Marks Manifesto'da bahsi geçen duruma ilişkin şöyle der:

> *"(...) Bizim çağımızın, burjuvazinin çağının ayırıcı özelliği, sınıf karşıtlıklarını basitleştirmiş olmasıdır. Tüm toplum giderek daha çok iki büyük düşman kampa, doğrudan birbirlerinin karşısına dikilen iki büyük sınıfa bölünüyor: Burjuvazi ve Proletarya."*[117]

İktisaden egemen olanın siyasal olarak da egemen olduğu mevcut düzende, emek-sermaye ilişkisinin sermaye lehine işlediği şüphesizdir. Bu bağlamda kapitalist üretim biçiminin durmaksızın yoksullaştıran mekanizması, yoksulluk sorunsalına ekonomik mercekten bakışı zorunlu kılmaktadır. Saf ve temiz olmayan ilk birikimle inşa edilen bu süreç emeklerinden başka satacak bir şeyleri olmayan giderek daha da büyük bir kitlenin yoksulluğuyla sonuçlanmıştır.

Marks, magnum opus'u Kapital'de *"İlk Birikimin Sırrı"* başlıklı bölümde büyük kitlelerin nasıl "tembellik-çalışkanlık" kisvesi altında kaba bir sömürüye maruz kaldıklarını ve bu süreçte zorun rolünü şu şekilde analiz etmektedir:

> *"İlk günahın teolojide oynadığı rolün aşağı yukarı aynısını, ekonomi politikte ilk birikim oynar. Âdem Baba elmayı ısırdı ve insan ırkı günahı*

---

[115] Karl Marks- Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Ankara: Alter Yayıncılık, 2012, s. 21. Engels Manifesto'nun 1883 Almanca Baskıya Önsöz'ünde şunu belirtir*: "Manifesto'ya egemen olan temel düşünce -iktisadi üretimin ve her tarihsel dönemin buradan çıkan toplumsal yapısının, o dönemin siyasal ve fikir tarihinin temellerini oluşturduğu; bunun sonucu olarak, (ilkel komünal toprak mülkiyetinin çözülüşünden bu yana) tüm tarihin bir sınıf savaşımları tarihi sömürülen ile sömüren arasındaki toplumsal gelişmenin çeşitli aşamalarında egemen olunan ile egemen olan sınıflar arasındaki savaşımların tarihi olduğu; ne var ki bu savaşımın, şimdi, sömürülen ve ezilen sınıfın (proletaryanın), aynı zamanda toplumun tümünü sömürüden, ezilmekten ve sınıf savaşımlarından sonsuza dek kurtarmaksızın, onu sömüren ve ezen sınıftan (burjuvaziden) kendisini artık kurtaramayacağı bir aşamaya ulaştığı düşüncesi – bu temel düşünce, yalnızca ve tamamıyla Marks'a aittir."* Karl Marks- Friedrich Engels, *"Komünist Manifesto", Seçme Yapıtlar*, C. 1, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s. 118-168.

[116] Latince proletarius kökenden gelen proleter hiçbir şeyi olmayan, yaşamak için gerekli olandan mahrum olan "çıplak, çulsuz, korunmasız" çaresiz insan anlamındadır.

[117] Marks-Engels, *a.g.e*., s. 118.

yüklendi. Günahın kaynağı, onu geçmişe ait bir öykü olarak anlatarak açıklanır. Evvel zaman içinde bir tarafta çalışkan, akıllı ve her şeyden önce de tutumlu bir seçkinler grubu, diğer tarafta tembel, ellerine geçen her şeyi ve daha fazlasını har vurup harman savuran bir serseriler grubu vardı. Teolojinin ilk günah efsanesi bize, kuşkusuz, insanoğlunun ekmeğini alnının teriyle kazanmaya nasıl mahkûm edildiğini anlatır; ekonomik ilk günah tarihi ise, buna ihtiyaç duymayan insanların nasıl olup da var olabildiklerini açıklar. Aynı şekilde. Böylece, birinciler zenginlik biriktirdi ve ikincilerin elinde sonunda kendi derilerinden başka satacakları bir şey kalmadı. Ve olanca çalışmalarına rağmen, hala kendilerinden başka satacakları bir şeyleri olmayan büyük kitlenin yoksulluğu ve çalışmayı çoktan bırakmış azınlığın buna rağmen sürekli büyüyen zenginliği işte bu ilk günahla başlar. (...) Gerçek tarihte, en önemli rolü fethin, boyunduruk altına almanın, soygun için insan öldürmenin kısacası zorun oynadığı bilinir. Ekonomi politiğin incelikle tutulmuş kayıtlarında ezelden beri saf ve temiz bir hava hüküm sürmüştür. Hak ve "emek", ezelden beri biricik zenginleşme araçlarıydı, ama elbette, "bu yıl", her zaman istisna oluşturmuştur. Gerçekte, ilk birikim yöntemleri her şey olabilir, ama saf ve temiz olmadıkları kesindir."[118]

Marx, ilk birikim sürecinde köylünün topraktan yoksun bırakılmasını, yersiz yurtsuzlaştırılmasını başat etken kabul etmekte, büyük kitlelerin üretim araçlarından koparılarak emek piyasasına fırlatılmalarını bu sürecin çığır açıcı hareket noktaları olarak ele almaktadır. Özgür proleter kitlesinin emek piyasasına sürülmesinde hem krallık iktidarı hem de köylüyü kovarak topraklarına el koymak isteyen feodal beyler etkiliydi:

"*Uzun süren feodal savaşlar sonunda eski feodal soylular yok oldu, şimdi ortaya çıkan ve parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören yeni*

[118] Karl Marks, *Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, I. Cilt, Çev. Mehmet Selik- Nail Satılgan, 12. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2019, s. 686.

soylular, kendi devirlerinin çocuklarıydı. Bu nedenle tarım topraklarının otlak haline getirilmesi parolalarıydı."[119]

Böylece kitleler ücretli işçi hâline getirilerek emek piyasasının işgücü ihtiyacı karşılanacak ve emek araçları da sermayeye dönüştürülecekti. Ancak bu büyük kitlenin tamamını ücretli işçiye dönüştürmek mümkün değildi bunda yaratılamayan "istihdam" ve üretim araçlarından koparılan yoksul[120] halkın yeni düzene ayak uyduramama/uyum sağlayamaması da etkiliydi. Eldeki kadroların gereksinim duyulandan çok daha fazla olması, işçilerin bir kısmını dilenciliğe ya da açlığa sürükledi.[121] Böylece işçinin varoluşu başka herhangi bir metanın varoluşuyla aynı koşullara girdi, işçi bir meta oldu ve kendine bir alıcı bulması talih işine döndü.[122]Ve insanlar hayatta kalabilmek için çalacak kadar yoksullaştırıldı.[123] Bu bağlamda çözülmesi gereken bir diğer sorun dilenci, serseri ve hırsızların kontrolü idi. Sorunla mücadelede ise çözüm, çıkarılan şiddet yasaları oldu. Bugünkü işçi sınıfının ataları, düşürülmüş bulundukları serserilik ve yoksulluktan sorumlu tutulup cezalandırıldı.[124] Fransız anarşist teorisyen Proudhon da yoksulluğa dair benzer saptamada bulunur:

"Uygarlığın en şaşırtıcı, deneyimin en iyi tanıklık ettiği ve teorisyenlerin en az anladıkları olgu sefalettir. Hiçbir sorun bunun kadar dikkatle, bu kadar zahmetle incelenmedi. Yoksulluk mantıksal, tarihsel, fiziksel ve ahlâki analize tabi tutuldu ve doğanın dördüncü hükümranlığı gibi, ailelere, türlere, soylara, çeşitliliklere bölündü; etkileri ve nedenleri,

---

[119] Marks, *a.g.e.,* s. 691.

[120] XIX. yüzyılın önemli teorisyenlerinden Proudhon Marks'ı eleştirmek amacıyla yazdığı *"Sefaletin Felsefesi"* isimli eserinde siyasal iktisadın reddiyesi noktasında Marks ile hemfikirdir. Şöyle der: *"Bir yandan değerdeki anormallikleri ve bencilliğin imtiyazlarını kutsayan ve sonsuzlaştıran siyasal iktisat, aslında mutsuzluğun teorisi ve sefaletin örgütlenmesidir; fakat yoksulluğu yenmek için uygarlığın keşfettiği araçları sergilerken, bu araçlar özellikle sürekli tekelin yararına kullanıldıklarından, siyasal iktisat zenginlik örgütlenmesine giriş niteliği taşır."* Komünizmin ters bir yönde siyasal iktisadın tüm çelişkilerini yeniden ürettiğini ileri süren Proudhon komünizmin de siyasal iktisat gibi sonunun ahlaksızlık ve sefalete varacağını ileri sürer. Daha fazlası için Bkz. Pierre Joseph Proudhon, *Ekonomik Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Kaos Yayınları, 2012, s. 101.

[121] Karl Marks, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, 8. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2013, s. 18.

[122] Marx, a.g.e., s. 18.

[123] Peter Linebaugh, Londra İdamları başlıklı kitabında şöyle ifade eder: *"Araştırmalar, Londra'nın suçlu nüfusu ve bir bütün olarak yoksul nüfus arasında ayrım yapılmasının zorluğunu gözler önüne sermektedir. Bu nedenle asılarak idam edilenlerin yoksul kesime ait olduğunu söyleyebiliriz. (...) Darağacıyla kurulan bu tür bir tarih bize, hem yoksulların üretim araçlarından mülksüzleştirilmesini (ki kentleşme ile sonuçlanır) hem de yoksulların geçim araçlarından yoksun bırakılmasını (bu da kent suçu ile sonuçlanır) içeren XVIII. yüzyıl sınıf mücadelesi tarihini sunar".* Linebaugh, *a.g.e.,* s. 19.

[124] Marks, *a.g.e.,* s. 704.

zorunluluğu, yayılması, yönelimi, ölçüsü uzun uzun incelendi; fizyoloji ve tedavi uygulandı: Sadece bu konuda yazılmış kitapların başlıkları bir cildi doldurur. Yoksulluktan konuşa konuşa sonunda varlığı inkâr edildi ve sanki uzun bir araştırmanın ardından, sefaletin tanımlanamayan şeyler kategorisine, uyuşmayan şeyler kategorisine ait olduğu şimdi fark ediliyor gibidir."[125]

Marx'a göre yoksul, mülksüz olmasının yanı sıra üretim sürecine bizatihi katılan ancak az gelire sahip olan kimsedir. Ve yoksulluğun kökeninde yer alan ticarî kapitalizmin[126] XIX. yüzyıl ile sanayi kapitalizmine dönüşmesiyle, sermayenin emek üzerindeki tahakkümü artmaya başladı böylece çalışan yoksulların[127] sefalet içindeki yaşantıları, çalışma[128] ve zenginlik arasındaki pozitif korelasyonun, burjuvazinin kaba sömürüsünü perdeleyen bir safsatadan fazlası olmadığının önemli bir göstergesi olduğu ortaya çıktı. Günün 12 saatten fazlasını çalışarak geçiren işçi, geliriyle ancak asgari ihtiyaçlarını karşılayabildi. Proleterin emeği karşılığında aldığı ücret, onun hayatta kalmasını, yalnızca ailesini geçindirmesini ve işçi soyunun ölüp tükenmemesini sağladı.[129] Yoksulluğun, kapitalist sınıfın varoluş şartı olarak - kapitalizm özü gereği bir kutupta zenginlik üretebilmek için karşı kutupta yoksulluk ve sefalet üretmeye mahkumdur-[130] ve siyasal bir olgu şeklinde ele alındığı Marksist

[125] Proudhon, *a.g.e*., s. 350.
[126] Marx'ın ticari kapitalizm ile sanayi kapitalizmi arasında köklü bir ayrımın olmadığını savunduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Her ikisi de karını mübadeleden doğan farklılıklardan alır. Bkz. Karatani, *a.g.e*., s. 259.
[127] *"Labouring poor (çalışan yoksullar) ifadesi İngiliz yasalarında, ücretli işçiler sınıfının kayda değer bir büyüklüğe ulaştığı andan itibaren görülmeye başlar. Çalışan yoksullar, bir yandan dilenciler vb. aylak yoksullardan, öte yandan henüz yolunmuş tavuk haline gelmemiş kendi emek araçlarının sahibi olan işçilerden farklıdır. Bu ifade mevzuattan ekonomi politiğe geçmiş ve Adam Smith'ten Eden'a kadar kullanılagelmiştir."* Marx, *a.g.e.,* s.727.
[128] Proudhon, bahsi geçen eserinde çalışma ve zenginliğe dair şöyle söylemektedir: *"Eğer çalışma, zenginliği yaratmanın araçlarına sahipse, bu araçlar kendilerine özgü antagonizmaları gereği, yeni sefaletlerin de nedeni olmaya yatkındır ve siyasal iktisat bu antagonizmanın onaylanmasından başka bir şey olmadığına göre yoksulluğun da örgütlenmesi odur. Demek ki sorun, çalışmanın, ilkel sefaleti nasıl ortadan kaldıracağını bilmek değildir, bu ilkel sefalet yok olalı zaten çok olmuştur; sorun çalışmaya özgü kötülükten, daha doğrusu çalışmanın yanlış örgütlenmesinden, siyasal iktisattan kaynaklanan yoksulluğu nasıl ortadan kaldırabileceğimizdir."* Proudhon, *a.g.e*., s. 353.
[129] Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, 8. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2013, s. 18. Marx, siyasal iktisadın kurucu babası Adam Smith'e bu noktada da karşı çıkmakta: *"Normal ücret, Smith'e göre, ortak insanlığa verilebilecek en aşağı ücrettir"* der ve kabaca ekler: *"Yani, sığırlar gibi bir varoluşu sürdürebilecek kadar."*
[130] Fikret Başkaya, Çöküş: *Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Yordam Kitap, 2018, s. 246.

yazında, siyasal iktisadın yoksulluğu siyasal bir olgu olmaktan çıkarma çabası eleştirilmektedir.

Yoksulluğu siyaset-dışı ve tarih-dışı bir şekilde kavramsallaştıran burjuvazi:

> *"Kırsal hayatı kentin boyunduruğuna soktu. Koca koca kentler yarattı, kırsal nüfusa oranla kent nüfusunu büyük ölçüde artırdı ve böylece nüfusun hatırı sayılır bir parçasını kır hayatının yalıtılmışlığından kurtardı. Tıpkı kırsal alanı kente bağımlı kıldığı gibi barbar ve yarı barbar ülkeleri uygar ülkelere, köylü halkları burjuva halklara, Şark'ı Garp'a bağımlı kıldı."*[131]

Emek sermaye ilişkisini "*emek yaratır, sermaye temellük eder*"[132] mottosuyla özetlemek mümkündür. Az sayıda sermayedarın, toplumsal olarak üretileni temellükü, büyük kitlelerin sefaletiyle sonuçlanmaktadır. Marx, bu süreci şöyle ifade eder: bir ülkenin sermayesi ve gelirleri arttığı zaman zenginleşme yaşanır ve bu da emeğin yarattığına sermayenin el koymasıyla gerçekleşir. İşçinin kendi emeğinin, karşısına bir başkasının mülkiyeti olarak çıkması ve kendisine dair her şeyin kapitalistin elinde toplanması gittikçe daha az sayıda kişinin zenginleşmesine ve büyük kitlelerin sefaletine yol açar. Marksist kuramın, bu sefalet sorunsalına ekonomik/sınıf temelli yaklaşımı, tarihsel kapitalizmin tüm veçhe ve merhalelerini sarih bir şekilde açıklamaktadır. Ücretlinin bu iktisadî sistemde her koşulda sefalet içinde yaşayacağının altını çizer Marx:

> *"Toplumun gerileme durumunda işçinin sefaleti artar; ilerleme durumunda sefalet ve güçlükler vardır; toplumun tam gelişmiş durumunda dural (statik) sefalet vardır."*[133]

Zenginliğin artışının dolaylı olarak -genel tüketim mallarını ucuzlattığı için- yoksulların hayatında da olumlu değişimlere neden olduğunu savunan İngiltere Başbakanı Gladstone'a Marx'ın itirazı şöyle olur:

---

[131] Marx- Engels, *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam kitap, 2014, s. 42.
[132] Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 252.
[133] Marx, *1844 El Yazmaları*, s.23.

"İşçi sınıfı "yoksul" kaldıysa, yalnızca, mülkiyet sahibi sınıfa 'baş döndürücü bir zenginlik ve kudret artışı' sağlaması oranında 'daha az yoksul kaldıysa, göreli olarak yine eskisi kadar yoksul kalmıştır. Aşırı yoksulluk azalmadığına göre artmıştır, çünkü aşırı zenginlik artmıştır."[134]

İngiltere'de 1855'te resmî yoksullar listesinde şu rakamlar görülmektedir: 851.369 kişi; 1856'da 877.767 kişi, 1865'te 971.433 kişi, pamuk kıtlığı sonucunda 1863-1864'te bu sayılar 1.079. 382 kişiye yükselmiştir.[135]

Sınıf perspektifinden ele alınmayan, gelir odaklı günümüz yoksulluk sorunsalına bakış neoliberal politikaların sermayeden yana reçeteleriyle çözülmeye çalışılmaktadır. Sınıf merkezli gelir incelemelerinin odağını, gelir dilimi zeminine kaydırması neoliberal politikalara meşruiyet kazandırma işlevi görmüştür.[136]

"Politik iktisat, proleterin tıpkı bir beygir gibi çalışmasını sağlayacak kadar kazanması gerektiğini önerebilir, çalışmadığı zaman onu bir insan olarak düşünmez. Bu çeşit düşünceleri ceza kanununa, doktorlara, dine, istatistiklere, politikaya ve yoksullar evine bırakır."137

Ve ekler Marx: "Politik iktisat, işçiyi çalışan bir hayvan olarak tanır -en vazgeçilmez bedeni gereksemelerle sınırlı bir hayvan." Siyasal iktisadın Marksist reddiyesi hem "yoksulluk" hem de "feminizm" çalışmaları için elzem malumat ve analizler içermektedir. Marx'ın tarih-dışı teorilerin eleştirisiyle inşa ettiği metinleri, kapitalist sistemin çalışmaya övgüsünün tarihsel erek ve katmanlarını ötekiler lehine kazıdığı, hakikati tek geçer akçe sayan örüntüleri içeren çalışmalar olması nedeniyle bahse konu iki alanın başat başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.

---

[134] Gladstone'un geçim araçlarındaki ucuzlamaya dair tezine ise şöyle yanıt verir Marx: "Geçim araçlarındaki ucuzlamaya gelince, resmi istatistikler, Örneğin Londra Yetimler Yurdu'nun verdiği rakamlar, 1851-53 yıllarına göre 1860-1862 arasındaki üç yılda ortalama %20'lik bir pahalılaşma olduğunu göstermektedir. Bunu izleyen üç yılda, 1863-1865 arasında et, tereyağı, süt, şeker, tuz, kömür ve daha bir yığın zorunlu geçim aracı sürekli olarak pahalılaşmıştır." Marx, *Kapital,* s. 630.

[135] Marx, *Kapita*l, s. 631.

[136] Yoksullar gelir düzeyleri ile tanımlanmakta ve böylece sınıfsal bir analize gerek duymayan, heterojen sosyo-ekonomik koşulların nihai yansıması olan alt gelir gruplarına odaklanılmakta. Korkut Boratav, "'Yoksulluk' Kavramı Üzerine Notlar", *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 19, S. 1, (2004), s.8.

[137] Marx, 1844 El Yazmaları, s. 25.

Kapitalizm, emeğiyle geçinenleri işsiz bırakan teknolojiler kullanarak göreli emekçi fazlası yarattığı için yoksulluk üretir[138]. Sermaye birikiminin artması için kalıcı işsiz ordusu her daim gereklidir. Marx bunu Kapital'de şöyle ifade eder:

> *"Artık nüfus her an el altında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur; bu ordu, sanki bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir orduymuş gibi tümüyle sermayeye aittir."*[139]

Modern kölelik olarak ifade edebileceğimiz bu sistemin nasıl ayakta kaldığının ifşasını Marx şu kısa cümle ile serimler: *"Romalı köle sahibine zincirlerle bağlıydı, ücretli işçi görünmeyen iplerle bağlıdır. Ücretli işçinin görünüşteki bağımsızlığı kendisini çalıştıran efendilerinin sürekli değişmesiyle ve sözleşmenin hukuki sanallığı ile ayakta tutulur."*[140] Kapitalizmin insanları yersiz yurtsuzlaştırarak ücretli emek hâline getirmesinin kendisini ve sonuçlarını kölelik olarak tanımlayan Marx, kuşkusuz ki kapitalist sistemin nasıl yoksulluk ürettiğini sarih bir şekilde tanımlayan en önemli XIX. yüzyıl entelektüellerindendi.

1.3.3. Bir Karakter Sorunu Olarak Yoksulluk: Herbert Spencer ve Sosyal Darwinizm

> *"Çöplükteki ayyaş tam da olması gerektiği yerdedir."*[141]

Sosyal Darwinistler, Darwin'in doğaya dair gözlem ve kavramlarını toplumsal sisteme aktarmışlardır. Tıpkı doğada olduğu gibi toplumda da "*ayıklanma"*, "*adaptasyon*", "*hayatta kalma"* gibi süreçler inşa ettikleri kuramlarında etkin rol oynayan mefhumlardır. "Ayıklanma" kavramıyla özdeş -güçlü olanın zayıfı yendiği, büyük balığın küçük balığı yuttuğu- bu toplumsal düzende zayıf, yoksul, engelli vb. dezavantajlı kesimlerin yaşam mücadelesinde "başarısız" olması, sistemin değil bizatihi kendilerinin yetersizlikleri olduğu ileri sürülmüştür:

---

[138] David Harvey, *Marx'ın Kapital'i İçin Klavuz*, Çev. Bülent O. Doğan, İstanbul: Metis Yayınları, 2015, s. 291.
[139] Aktaran Harvey, *a.g.e.,* s. 291.
[140] Marx, Kapital, s. 554.
[141] Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, Çev. Ahmet Kemal Bayram vd., 5. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, 2013, s. 67.

> *"İdeal insan"ın en uyumlu olanı imlediği toplumda, toplumun kendisi de basitten karmaşığa, homojenden heterojene doğru evrilecektir. İnsan toplumları savaşçı, primitif, bütün yetkilerin tek elde toplandığı otoriter, basit ve daha homojen bir yapıdan, bireyci, barışçı, demokratik, heterojen ve daha karmaşık modern/sanayi toplumuna doğru evrilmiştir ve öyle de olmaya devam edecektir*.[142]

Tarih-dışı ve anti-hümanist bu toplum teorisinde, Doğaları gereği hayatta kalmak için uygun olanlar zirveye doğru tırmanırken uygun olmayanlar gerilemekte ve zamanla yok olmaktadır. Bundan dolayı servet, sosyal ve siyasal eşitsizlik, statü farklarının ortaya çıkması doğal ve kaçınılmazdır. Siyasî iradenin bu konuda herhangi bir müdahalede bulunması oldukça yanlıştır. Doğada zayıf kalan yoksul, işsiz ve engelli gibi kesimlere yapılacak yardımlar doğanın ruhuna hakarettir. Spencer'ın Amerikalı öğrencilerinden William Summer bu ilke ile ilgili 1844 yılında yaptığı "çöplükteki ayyaş tam da olması gerektiği yerdedir" cümlesiyle özetlemiştir."[143]

Sosyal Darwinizmin fikir babası Spencer'ın en önemli eseri "*Devlete Karşı Birey*"in temel motivasyonunu İngiliz Yoksul Yasaları[144] oluşturmaktadır. Spencer devletin bu müdahalesini liberalizmden kopuş olarak değerlendirmiştir. Tıpkı Malthus gibi Spencer da yoksulluk meselesinin devlet yardımlarıyla aşılmaya çalışılmasını faydasız bulmuş ve yaşamda mücadeleyi esas alarak güçlü olanın bu uğurdaki uğraşını kutsayarak, zayıf, yoksul, engelli vb. dezavantajlı grupların devlet yardımlarıyla yaşamlarını idame ettirmelerini eleştirmiştir.

---

[142] İsa Kuyucuoğlu, "Sosyolojinin Kuruluşunu Etkileyen Düşünce Akımları ve Klasik Sosyolojide Yöntem Tartışmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, (2015), s. 680.

[143] İsmail Dursunoğlu, "Sosyal Darwinizm", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S.1, (2016), s. 218.

[144] Spencer yoksul yasaları ile ilgili bahse konu eserinde şöyle der: "Mevcut varsayım, hiç sefalet olmaması gerektiği ve görülen tüm sefaletin suçlusunun da toplum olduğu şeklindedir. "Ancak sefalet içindekiler değersiz olanlar bile olsa, bizim bunda hiç mi mesuliyetimiz yok?". Eğer bu sorudaki "biz" kelimesinin kapsamına kendilerimizle birlikte atalarımız ve bilhassa atalarımızın kanun koyucuları da dâhil ediliyorsa, o zaman kabul ediyorum. Geçmişteki Yoksulları Koruma Yasası'nı hazırlayanlar, düzenleyenler ve uygulayanların, ortadan kaldırması bir nesilden çok daha fazlasına mal olacak, dehşet verici boyutlarda ahlâki yozlaşmaların ortaya çıkmasında sorumlu olduklarını kabul ediyorum." Spencer, *a.g.e.,* s. 47. Spencer, Yeni Yoksulları Koruma Yasası kapsamında evsiz insanlara barınma imkânları sağlandığında krallık boyunca o toplu konuttan bu toplu konuta gezinip duran bir avuç avarenin peyda olacağını kimse beklemiyordu diyerek, devlet ricâlinin öngörüsüzlüğünü bir kez daha hatırlatmakta. İyi niyetli tedbirlerin öngörülemez marazlara sebep olduğunun altını çizmektedir. Spencer, *a.g.e*., s. 181.

Yoksulluk Yasası sayesinde, savurgan alışkanlıkların nesiller boyunca topluma işlenmeye devam ettiğini, zorunlu bağış yoluyla kötülüklerin türediğini savunan[145] Spencer, hedeflerinin iş bitiriciliği ile övünen siyasîlerin uyguladıkları tedbirlerin, dolaylı veya daha uzak sonuçlarını hesaba katmadan hareket ettiklerini savunmaktadır. Bütün bunlar Spencer'ın çalışmasında, zamanının liberal algısının klasik liberalizmi yavaş yavaş terk edip yeni bir tür sosyalizme dönüştüğü teorisi savıyla ele alınmaktadır.[146] Genel olarak devletin topluma müdahalesini ve özelde yoksulluk yasasını eleştiren Spencer, devletin eğitim ve sağlık alanındaki ücretsiz uygulamalarına ve hatta yönetimin çöp hizmetlerini üstlenmesine dahi karşı çıkmaktadır.[147] Bireyler yardımlardan kaynaklı çalışmaz ve bu kolay yaşamı benimserlerse bundan toplum zararlı çıkar, o nedenle devlet yoksullara yardım etmemeli tembel, güçsüz, yetersiz olan hak ettiği yoksul yaşamı sürmeye devam etmelidir. Spencer, en önemli eseri "Devlete Karşı İnsan" da çalışmadığı için sefalet yaşayanlara dair şunları ifade eder:

> *"(...) Bunların hiç işi yok' diyorsunuz. Yahut bir işte çalışmayı reddediyorlar veya çalıştıkları işten çok geçmeden ayrılıyorlar diyelim. Bunlar en basit ifadeyle, o ya da bu şekilde 'işe yarayanların' üzerinden geçinen 'işe yaramazlardır'; aylak ve ayyaş takımı, suçlular ve suç işleme yolunda ilerleyenler, çok çalışıp çabalayan anne ve babalarının omuzlarında yük olan gençler, hanımlarının maaşlarına el koyan kocalar, fahişelerin gelirlerini paylaşan adamlar ve aynı türe eşdeğer olan, göze daha az batan ve daha düşük sayıdaki kadınlar. Böylelerinin saadetten nasibini alması doğal bir şey midir?"*[148]

Evrensel bir doğa kanunu olarak ifade ettiği "*Çalışmak istemeyen yemek de yemesin"* mottosuyla kendi varlığını sürdürecek kadar aktif olmayan bir canlının ölmesi gerektiği şerhini düşer. Spencer'in bir kategorizasyona da gittiğini de eklemek gerekir. Yardımı hak eden ve etmeyen yoksullar. Ona göre Eski Yoksul Yasaları yürürlükteyken

---

[145] Spencer, *a.g.e*., s. 58.
[146] Ayşe Yaşar Ümütlü, "Devlete Karşı Birey Eserinin Kritiği", *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, C. 9, S. 3, (2016), s. 103.
[147] A. Gökhan Yaşa, "Herbert Spencer Sosyolojisinde Sosyal Evrimcilik ve Liberalizm Etkileri", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, C. 10, S. 19, (2018), s. 600.
[148] Herbert Spencer, *Devlete Karşı İnsan*, Çev. Yavuz Selim Altındal, 2. Baskı, İstanbul: 2020, s. 46.

üstüne yıkılan fazladan yükün altında ezilip –vergiler dolayısıyla- bizzat kendisi düşkünler evine düşen yoksullar yardımı hak eden grupta yer almaktadır.[149] Merhameti hak edenin de yine çalışarak edindikleri kazancı siyasîlerin yanlış politikaları nedeniyle -vergiler, zorunlu bağış vb.- kaybeden yoksullaşan kesim hak etmektedir.

"Aşağılık olanların acılarını azaltabilmek adına erdemli olanların acılarını arttırmak zulüm değil midir?" Ona göre, erdem sahibi yoksullardan vergi ya da bağış adı altında alınan paranın kötü niyetli, çalışmayan, asalak, aylak yoksula verilmesi yasa koyucuların basiretsizliğinden başka bir şey değildir. Yoksulluğu bireysel nedenlerle açıklayan işlevselci yaklaşımı benimseyen Spencer, yapısal nedenleri perdeler, kapitalist sistemin yarattığı ekonomik ve toplumsal eşitsizlikleri yoksulun bireysel yetenek/yetersizliğine indirger ve hayırseverliği de eleştirir:

> *"Hayırsever takımının da suçsuz olmadığını kabul ediyorum. Değersiz olanların evlatlarına destek olduklarında, yerel vergilerin artışıyla değerli olanların anne-babalarına yük olarak, onların evlatlarının aleyhine iş yapmış olacaklardır. Bununla da kalmıyorum, kamu kuruluşları ve özel idareler tarafından, birtakım sinsi işgüzar tarafından, sayıları arttırılıp, genişletilen bu işe yaramazlar yığını, olması gerekenden daha fazla sefalet yaşamaya zorlanmıştır."*[150]

Bu eşitsizliğin giderilmesinde önemli bir rol üstlenebilecek devlet aygıtının müdahalesini gereksiz bulan sosyal Darwinistlerce düzen, zaten aykırı, ayrıksı, uyumsuzun ayıklanmasıyla "ideal işlerliğini" sürdürecektir:

> *"Sanki bedensel olarak zayıf ya da sakat binlerce şair, bilgin, kâşif, reformcu ve sözüm ona deli ya da heyecanlı, zayıf ruhlu binlerce başka kişi, insanlığın yaşam mücadelesinde kullandığı en değerli silahlar değilmiş gibi."*[151]

---

[149] Spencer, *a.g.e*., s. 153.
[150] Spencer, *a.g.e*., s.47.
[151] Pyotr Kropotkin, *Evrimin Bir Faktörü: Karşılıklı Yardımlaşma*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Kaos Yayınları, 2001, s. 16.

Devletin müdahalesiyle sefaletten etkilenen mevcut sosyal düzenlemeler, var olan sefaletin insanoğlunun doğal hâlinin bir sonucu olduğu gerçeğini görmezden gelirler:

> *"Taraflı bir biçimde sosyal devlete odaklanmışlardır ve o ya da bu minvaldeki yeniden düzenlemeler sayesinde bu sefaletin hemen iyileştirilebileceğini düşünmektedirler. Bununla birlikte kurdukları planların başarılı olması, bir kötülüğün yerine başka türlü bir kötülüğü getirmekle mümkündür sadece. Biraz detaylı bir muhakemenin ardından, teklif ettikleri düzenlemeler altında maddî refahlarının temin edildiği oranda özgürlüklerinden feragat etmek zorunda kalacakları görüleceklerdir."*[152]

Sosyal devlet marifetiyle giderilmeye çalışılan yoksulluk probleminin bedelinin özgürlük ile ödeneceğini vurgulayan Spencer doğal olan bu soruna insanları özgürlüklerinden edecek bir çözüm ile yaklaşılmaması gerektiğini salık vermektedir. Spencer tarafından verili addedilen mezkûr sorun -güçlü olanın ayakta kalacağı, müdahalenin yersizliği savının imlendiği- sosyal darwinist temayüllerin baskın olduğu anlayışa içkindir.

"Malthus'un tezindeki var olma savaşıyla kendi gözlemleri arasında bağ kuran Darwin, Malthus'un görüşünü, yeni türlerin ortaya çıkışı ve değişimleri teorisine temel almıştır. Darwinizm, nüfusların büyük oranda artmasının, insan ve hayvan türlerinin kendi içlerinde birbiriyle rekabet içinde olacakları bir mücadeleye sevk ettiği"[153] ön kabulünden yola çıkarak şu sonuçlara varır:

- Tüm organizmalar kaynaklara ulaşmak için rekabet ederler.
- Yaratılıştan gelen bir avantaja sahip olanlar başarıya ulaşıp bu avantajı sonraki nesillere geçirirler.
- Böylece türlerini durmaksızın iyileştirebilirler.

Rekabeti olumlayan Darwin'in sayısız takipçisi hayatta kalma mücadelesi nosyonunu en dar anlamına indirgiyorlardı:

---

[152] Spencer, *a.g.e*., s. 75.
[153] Serhat Yücel- M. Murat Taşar, "Sosyal Darwinizm: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Erken Cumhuriyet'e Etkisi", *Kutadgubilig Dergisi*, S.29, (2016), s. 315.

> *"Sonunda hayvanlar alemini kana susamış canlılar arasında sürekli mücadelenin olduğu bir dünya olarak tahayyül etmeye kadar vardılar. Modern literatürü "mağlupların vay haline!" şeklindeki savaş çığlıklarıyla çınlattılar, sanki modern biyolojinin son sözü buymuş gibi*"[154]

Kropotkin, Darwin ve takipçilerinin öne sürdüğü gibi güçlünün zayıfı yok ettiği sadece kıyasıya mücadelenin hüküm sürdüğü bir evrenin söz konusu olmadığını, en az mücadele kadar karşılıklı yardımlaşmanın da var olduğunu tanıtlamaya çalışmıştır. Kropotkin'e göre, kuşkusuz ne karıncalar ne arılar ne de termitler, tüm türü kapsayan daha yüksek bir dayanışma anlayışına erişmiş değildirler. Bu açıdan bizim politik, bilimsel, dini liderlerde de bulunmayan gelişme düzeyine onlar da erişmemişlerdir. Karşılıklı yardımlaşma eğiliminin insanın içinde öylesine uzak geçmişe giden bir kökeni vardır ve insanoğlunun tüm evrimiyle öylesine derinden iç içe geçmiştir ki, *"tarihte olup biten her şeye rağmen, insanlık tarafından günümüze dek korunmuştur."*[155] Tüm toplumsal işlevlerin devlet tarafından yutulması zorunlu olarak kontrolsüz, dar kafalı bir bireyciliğin gelişimini teşvik etti. *"Devlete karşı yükümlülüklerin sayısı arttıkça, yurttaşlar birbirlerine karşı yükümlülüklerinden kurtuldular."*[156]

Darwin "*Türlerin Kökeni"* adlı eserinde "modern/uygar insanların, 'ayıklanma' sürecini engellemek için ellerinden geleni yaptıklarını belirtir. Modern insanlar tam da bu maksatla geri zekâlılar, sakatlar ve hastalar için bakımevleri kurdular, yoksulları korumak için yasalar çıkardılar. Tıp uzmanları, her hastayı yaşatmak için bütün imkânlarını seferber etti.[157] Kısacası devlet aygıtı aracılığıyla doğal olana müdahale ettiler, engel olmaya çalıştılar. Oysa ona göre doğal olan korunmalı, müdahale edilmemeliydi. İnsanın varoluş mücadelesinin doğal bir akışı zaten vardı.

1.3.4. Weberyen Yoksulluk Algısı

[154] Kropotkin, *a.g.e.,* s. 18.
[155] Kropotkin, *a.g.e*, 201.
[156] Kropotkin, *a.g.e*., s. 204.
[157] Charles Darwin, *"Türlerin Kökeni",* Çev. Öner Ünalan, İstanbul: Onur Yayınları, 2. Baskı, 1976, s.87-88.

Modern dönem iktisadî yapısına dair literatürün büyük bir kısmı maddî temelli analizler içermektedir, maddî yapıyı önemsemekle beraber başka pek çok parametreyi bütüncül anlayışa içkin kılan Weber, mevcut yazın içerisinde özel bir yere konumlanmaktadır[158]. Kapitalist sistemi var eden ruhun Protestan ahlâkı olduğunu tanıtlamaya çalıştığı "*Kapitalizm ve Protestan Ahlâkı*" başlıklı çalışması iktisaden etkin olan düzenin ardındaki zihniyet dünyasını sorgulamakta ve şu tarihsel saptamayı yapmaktadır:

> *"Yeni çağın başlarında, ticaret aristokrasisinin kapitalist işverenlerinin hiçbir şekilde ne yalnız başlarına ne de birlikte bizim burada 'kapitalizmin ruhu' olarak tanımladığımız düşünce biçiminin taşıyıcıları olmadıklarını, bu düşünce biçiminin taşıyıcılarının daha çok endüstriyel orta sınıfın yükselen tabakalarında olduğunu göreceğiz. XIX. yüzyılda da bu düşünce biçiminin klasik temsilcileri, geçmişten devraldıkları ticari zenginlikleriyle Liverpoollu ya da Hamburglu asil beyler olmayıp, mütevazı koşullardan doğan Manchester ya da Rheinland Westfalyalı parnevüstür (sonradan görme). XVI. yüzyılda durum aynıydı: O zaman yeni doğan endüstriler zorlukları, parnevüs ile yenebildiler."*[159]

Çileci Protestanlığın modern, rasyonel kapitalizm zihniyetinin şekillenmesine yardımcı olduğu doğrultusundaki tezinde Weber, teorisini statü temelli bir zemine oturtarak sınıf temelli yaklaşımın alternatifini kurgulamıştır. "Ekonomik indirgemecilik" ile yaftalanan Marksist kuramın daha "tutarlı" bir alternatifi[160] olarak görülen Weberyen yaklaşım, maddi olmayan pek çok unsuru dahil etmekle beraber,

---

[158] Weber'in yanı sıra, Werner Sombart, "*Yahudiler ve Modern Kapitalizm*" başlıklı çalışmasında Yahudi dini/zihniyeti ile kapitalizm arasında bir ilişki kurarak, modern kapitalizmin oluşumunda Yahudiliğin/Yahudilerin rolünü inceler. Sombart, modern kapitalizmin iç dinamikleri ve bunların Yahudi tüccar, borsacı ve sermayedarlarla ilintisi hakkında özgün bir tez sunar. Weber'in aksine sanayi kapitalizmini, ticari kapitalizmin daha ileri hali olarak görmüş kapitalizmin gelişiminin çilecilikten değil lüks arzusundan kaynaklandığını savunmuştur. Türkiye'den ise Sabri Ülgener benzer bir tez geliştirmiştir. Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı başlıklı eserinde benzer olguları zihniyet-iktisat arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır. Bkz. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006; Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

[159] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları, 2018, s.52.

[160] *"Weber, Marx'ın büyük karşıtıdır. Ne var ki bütün karşıtlıklarda tamamlayıcılık da olduğu için Marx ve Weber, sosyolog olarak zıt ikizler gibi görünmektedir."* Bkz. G. D. MacRae, *Weber,* Çev. N. Vergin, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1985, s.18.

başat rolü Protestan Ahlâkı'na vermektedir.[161] Protestan ahlâkını sistemli olarak açıklayan ve bu ahlâkın liberal (kapitalist) ahlâkla ilişkisini ortaya koyan Weber:

> *"Fakir olmayı istemek hasta olmayı istemekle aynı şeydir. İş kutsallığı açısından kınanır ve tanrının şerefine de zarar verir"*. [162]

Çağdaş kapitalizmin genişlemesinin güdüsel gücünü de kapitalist kullanıma gereken para stokundan değil, her şeyden önce kapitalist ruhun gelişiminden almıştır diye ekler. Bu ruh canlandığı ve etkili olabildiği her yerde eyleminin aracı olarak para stoklarını kendisinin yarattığı şerhini düşer. Weber'in kendisine yönelik eleştirilere cevaplarında, hiçbir bağlamda modern kapitalist ruhun çileci Protestanlığın bulunduğu her yerde bulunacağını ya da kapitalizmin modern kapitalist ruhun bulunduğu her yerde bulunacağını söylemediğinin altını çizmekte fayda vardır.[163] Teorisinde, diğer parametrelerle birlikte ele alındığı için bu tarihsel olgunun doğruluğunun tanıtladığının altını çizmektedir. Çileci Protestanlığın kapitalist iktisadî zihniyetin doğuşunda oldukça etkili olduğunu ancak bunun mevcut iktisadî organizasyonu değiştirmediğini defaatle dile getirmektedir.

Weber'e göre Protestan ahlâkının çileci formu, modern rasyonel kapitalizmin ruhunun şekillenmesine ve yayılmasına yardımcı olmuştur. Bunun için geleneksel kapitalizmi çevreleyen ahlâkî hoşnutsuzluğu yıkmış ve iktisadî konulara daha metodik bir yaklaşımı faal bir biçimde yaratmış ve teşvik etmiştir. Bununla birlikte, daha sonra kapitalizmin dinin desteğine ihtiyacı kalmamıştır ve günümüzün rasyonel kapitalizmi büyük ölçüde kendi dinamiklerine göre işleyen bir sistemdir.[164]

Kapitalist sınıfın neden Protestan[165] insanların arasında yoğunlaştığı ve kapitalizmin belirli bir yönde geliştiğinin bu mezhebin inançlarında aranması gerektiğini savunan

---

[161] Weber'in başat rolü Protestan Ahlâkı'na vermesine rağmen, tek nedenli, indirgemeci bir analizden özellikle kaçındığını hatırlatmakta fayda vardır. Weber, çoklu nedensellik ilkesini benimseyerek, tek nedenli basit açıklamaların ideolojik olduğunu ileri sürmüştür.
[162] Weber, *a.g.e*., s. 123.
[163] Swedberg*, a.g.e.,* s. 211.
[164] Swedberg, *Marx* ,s. 205.
[165] Hill, Weber'in aksine şunu savunur: *"İnsanlar Protestan olduklarından dolayı kapitalist olmamışlardır, kapitalist oldukları için Protestan olmuşlardır."* Christopher Hill, "Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı"*,* Der. David S. Landes, *Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 41.

Weber bazı tespitlerde bulunur. Ona göre Protestan ahlâkında bireyselliğin savunulması, bireyin çok çalışması ve kendi çıkarlarını maksimize etmeye çabalaması etkili olan hususlardır.[166] Dünyevî faaliyetlerini layıkıyla yerine getirmenin bireylerin dinî görevi olduğu düşüncesini Luther'in İncil tercümesine dayandıran Weber, din tarihinde ilk kez sıradan emeğe olumlu bir dinî anlam yüklendiğinin ve bunun manastırlarda olduğu gibi küçük bir inançlı elitin faaliyetlerini kapsamadığının atını çizmektedir.[167] Weber'e göre XVIII. yüzyıl Metodist işçilerinin iş arkadaşlarından gördükleri nefret ve işkence, bazı kaynaklara göre, araç gereçlerinin devamlı tahrip edilmesinden de anlaşılacağı gibi hiçbir şekilde yalnızca ya da ilke olarak dini özelliklerinden dolayı olmayıp bugünkü deyimiyle "çalışma istekleri"nden dolayı olmuştur. [168] Dolayısıyla bu bakışa göre çalışmayan tembellik yapan yoksul, yaşadığı yoksulluğun sorumlusudur:

> *"Çalışabilecek durumda olanın dilenmesi, yalnız tembellik olduğu için günah değildir. Havarinin söylediklerine göre, aynı zamanda insanın komşusuna karşı işlediği bir günahtır da."*[169]

Klasik liberal anlayışta da hâkim olan bu yargı, devletin ekonomiye müdahalede bulunmaması gerekliliğini de vurgular. "Sosyal devlet" gibi davranıp yoksullara yardım sağlayarak onları bağımlı kılmanın, tembelliğe alıştırmanın, toplumun hem ekonomik hem ahlâkî düzenini bozacağını savunur. Bu anlayışa göre, devletin kaynaklarının yoksullara dağıtılarak "eşitlik", "adalet" sağlanmaya çalışılması gereksizdir çünkü piyasanın kendi adaleti zaten vardır. Yoksulların yaşam koşullarının iyileştirilmesi için gerekli olan maddî yardımların özel hayırsever kuruluşlar aracılığıyla sağlanmasını salık veren liberal anlayış, çalışmayı kutsallaştıran ve yoksulluğun ardındaki yapısal sorunları perdeleyen Protestan ahlâkından beslenmektedir. Mevcut adil düzenin kaynakların yoksullara aktarılarak -devlet eliyle- bozulması hiç de adil değildir.

---

[166] Faruk Taşçı, "Yoksulluğa ve Yoksullara Dönük Ahlak Yaklaşımları", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 57, (2009), s. 503.
[167] Swedberg, *a.g.e.,* s. 201.
[168] Weber*, a.g.e.,* s.51.
[169] Weber, a.g.e., s. 123.

Weber teorisini, sınıf, statü ve politik partiden oluşan üç boyutlu bir toplumsal tabakalaşma zemini üzerine inşa eder. Weber'e göre kapitalist toplumlardaki tabakalaşma sistemi çalışan sınıflar, küçük burjuva, entelijensiya ve mülkiyet ve eğitimine göre ayrıcalıklı bir konum işgal eden girişimcilerden oluşur.[170] Marx'ın aksine sınıf ilişkilerinde özellikle de statü ve parti ile kesiştiği çok boyutlu bir görüşü savunur.[171] Weber'in sınıf analizi derecelendirilmiş ve tanımlayıcı bir sınıf analizidir. Marx'ın ikili sınıf sisteminin aksine Weber sınıfı dört temel kategoriye ayırır: mülk sahibi burjuva sınıfı[172], mülksüz beyaz yakalı orta sınıf (entelijensiya), küçük burjuvazi ve işçi sınıfı.

Weber ekonomik alanın dışında kalan diğer yapıların egemen kapitalist sınıfın bir üst yapısı olduğu tezini açıkça reddetmektedir. Her iki düşünür de mücadele ve çatışmanın eşitsizlikte en önemli etken olduğunda hemfikirdir. Ancak şu noktada ayrılırlar Marx'a göre kapitalist sömürü sistemi insanı çatışmacı yapar yoksa insan özünde iş birliği, dayanışma ve yardımlaşmaya meyillidir. Weber ise hangi düzen olursa olsun çatışmanın kaçınılmaz olacağını çünkü insanın doğasında bu dürtünün olduğunu savunur.

Halkın fakir olduğu için ve fakir olduğu sürece çalışacağını belirten Weber: "kapitalizmin genişlemek için, işçi pazarından var olan ve çok ucuza kiralayabileceği fazla insan gücünü talep etmesi doğaldır. Ama çok fazla yedek güç bazı durumlarda onun niceliksel yayılmasına yeterli olurken, niteliksel gelişimini engeller"[173] diyerek Marx'ın Kapital'de uzun uzadıya bahsi geçen yedek iş gücü ordusunun niteliksel kalitesinin ehemmiyetinin altını çizer.

Sonuç olarak XIX. yüzyıl yoksulluk teorileri, hem genel anlamda yüzyılın yoksulluk algısı hem de yoksullukla mücadelede ne gibi çözüm önerileri getirdiklerini

[170] Aksan, *a.g.e.*,s. 48.
[171] Kemal Aydın, "Max Weber, Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma", *Journal of Economy Culture and Society*, S. 57, (2018), s. 251.
[172] Weber ideal kapitalist işveren tipini şöyle serimler; *"ideal kapitalist işverenin, kaba olsun ince olsun burnu büyüklükle ilişkisi yoktur. O, gösteriş ve gereksiz lüksten, aynı zamanda gücünün verdiği bilinçli zevkten kaçınır ve toplumda fark edildiğini gördükçe rahatsız olur. Yaşam biçimi, başka bir deyişle çoğunda- bizim için önemli olan bu olgunun tarihi özelliğini araştırmamız gerekiyor- asketik bir eğilim taşır (...) Servetinden kendine hiçbir şey sağlamaz; "mesleğini yerine getirmiş olma", "usdışı" duygusu dışında."* Bkz. Weber*, a.g.e*., s. 56.
[173] Weber*, a.g.e.,* s.49.

anlamamız bağlamında oldukça önemlidir. Dönemin ünlü ekonomist ve düşünürleri yoksulluğun ortaya çıkmasında etkili olan koşullar ve üretim tarzları üzerine farklı çözüm önerileri getirmekte, özellikle "tembellik", çalışmadan bir başkasının sırtından geçinme ya da sosyal devletin gerekliliği noktasında fikirsel çatışmalar yaşamaktadırlar. Aynı meselelerin Osmanlı entelektüelleri tarafından da tartışıldığını ve çalışmanın kutsandığını görmekteyiz. Bu bağlamda söz konusu meseleye dair Osmanlı entelektüellerinin fikirlerine yer vereceğimiz yeni başlık bize, Osmanlı ve Batı mukayesesini, tembellik, çalışma, sosyal devlet kavramları üzerinden okumamıza katkı sağlayacaktır.

1.4.Osmanlı Entelektüellerinin Yoksulluğa Bakışı: "Çalışmaya Övgü"

Milletlerin mustarip olduğu toplumsal bir hastalık olarak görülen tembellik, Osmanlı İmparatorluğu örneğinde, mensuplarını ve İmparatorluğun uluslararası sistemdeki konumunu tanımlayan ve ilerlemesini engelleyen bir kavram olarak kullanılmaktaydı.[174] XIX. yüzyılın sonlarına doğru, tıpkı dönemin Avrupası'nda olduğu gibi, siyasî tartışmalarda ve topluma dair yorumlarda halkın genelini bir kaynak, devlet gücünün temeli ve toplumsal hastalıklardan mustarip canlı bir organizma olarak algılamak baskın hâle gelmeye başladı.[175] XIX. yüzyılda, çalışma kavramına ya da çalışmanın değerine dair bilinç, bir uygarlık göstergesi olarak ortaya çıktı. Avrupa'nın dünyanın geri kalanından farklılığı ve onun üzerindeki hâkimiyeti, çalışma ve tembellik dikotomosi marifetiyle ifade edildi. Osmanlı deneyimi de, dünya genelindeki söz konusu geniş çaplı değişimlerden büyük oranda etkilendi. Ve bu değişim ve deneyimin doğal bir sonucu olarak, Osmanlı topraklarında da, çalışmaya engel herhangi bir sorunu olmadığı hâlde tembellik eden kişiler, ideal toplum düzenini bozanlar olarak imlenmeye ve söz konusu kesimin istihdama katılımının önemi vurgulanmaya başlandı. Örneğin II. Abdülhamid döneminin Maarif Nazırı Münif Paşa *Hikmet-i Hukuk* adlı eserinde bireylerin yalnızca kendileri için çalıştığını, çalışmayanın çalışanın emeğine ortaklığının yoksulluğu artıracağını sosyalizme getirdiği eleştiri üzerinden ifade eder:[176]

[174] Melis Hafez, *Osmanlı'da Tembelliğin İcadı*, Çev. Dâra El Hüseyni, Ankara: Fol Yayınları, 2023, s. 20.
[175] Hafez, *a.g.e*., s. 21.
[176] Münif Paşa, *Hikmet-i Hukuk*, İstanbul: İdare-i Şirket-i Mürettibiye, 1885, s. 57-59.

"(...) Herkes kendisi için çalışır…Yalnız kendisi müstefîd olmayıp da buna başkaları da müşarik olmak lazım gelse hepsi fakir olur…Hülasa-i kelâm bu mezhep, fukaralığı yaygınlaştırmaktan başka bir şey intâc etmez."

Ona göre imparatorlukta her ferdin, sığınacak bir yeri ve muhtaçlara uzanan yardım eli vardır. Dolayısıyla Batı'daki gibi sınıf farklarının olmadığı Osmanlı topraklarında yoksul olarak ifade edebileceğimiz kesime devlet ricâli gerekli yardımları zaten ulaştırmaktadır ve sosyalizm gibi yoksulluğu ortadan kaldıracağı iddiasını taşıyan nazariyelere itibar edilmemelidir:

"Velinimet-i padişah-ı teb'a perver efendimiz hazretlerinin sâye-i hümâ vâye-i hilâfet-penâhîlerinde bizde her fert bir müsekkin ve me'vâya mâlik ve hâline göre bir târîk kesbe sâlik olduğundan Memâlîk-i Şahaneye bu gibi mezâhib-i batıla fırsat-yâb duhûl olamaz. Ama Avrupa'da husûsen İngiltere'de böyle değildir, evâsıt-ı nâs pek de yok gibidir, birtakım adamlar vardır ki, her birinin günde binlerde altın iradı ve milyonlarca dönüm arazisi olup âli saraylarda ve zatlarına mahsus vapurlarda ferih ve fahur zevk-ü sefa ile tedvir-i eyyâm ve leyâlî eder…öte tarafta binlerce bîçâregân görülür ki yiyecek ekmeği ve hatta yatacak yeri olmadığı için…geceli gündüzlü sefil ve ser-gerdân dolaşır durur da açlıktan ve soğuktan telef olacağı ve hatta kendisini nehre atacağı vakit bile hâlini sual edecek bir merd-i hamiyyet-şiara tesadüf edemez; Çünkü böyle yerlerde herkes kendi işiyle meşgul olduğundan fukaraya bakmaz…"[177]

Osmanlı entelektüel evreninde, çalışabilecek durumdaki yetişkinlerin tembellik ederek topluma ve devlete yükü kabul edilemez bir gerçekliktir. Bu nedenle Osmanlı devlet ricâlinin bu kesime yönelik politikaları, onları "hak eden" yoksullardan ayırma odaklıdır. Söz konusu kategorileştirmede tembellik, salt bir maraz olarak imlenmemekte devletin geri kalma sebebi olarak da görülmektedir. Örneğin Mehmet Akif Ersoy şiirlerinde çalışmanın önemine vurgu yaparak Osmanlı Devleti'nin geri kalma sebeplerinden birinin de tembellik olduğunu vurgular. Sonsuzluğu elde etmek isteyenlerin sürekli çalışması gerektiğini, devletlerin kalıcılığının çalışma sayesinde

[177] Münif Paşa, *a.g.e.,* s. 56-57.

gerçekleşeceğini, insan için emeğinin karşılığından başka hiçbir şeyin olmayacağını ekler. Bu düşüncelerini şu iki mısralık veciz dizelerinde dile getirir:

"Bekâyı hak tanıyan, say'i bir vazife bilir;
Çalış çalış ki bekâ sa'y olursa hak edilir."[178]

Ersoy bir başka şiirinde de benzer savunuyu şu şekilde dile getirir:

"Dünya koşuyor" söz mü? Beraber koşacaktın;
Heyhat, bütün azmi sen arkanda bıraktın!
Madem ki uyandın o medîd uykularından,
Bir parçacık olsun, hadi, hiç yoksa, kımıldan.
Ensendekiler "leş" diye çiğner seni sonra;
Ba'sin de kalır ta gelecek nefha-i Sûr'a!
Çiğner ya, tabî'î, ne düşünsün de bıraksın?
Bir parça kımıldan, diyorum, mahvolacaksın!
Dünya koşuyorken yolun üstünde yatılmaz;
Davranmıyacak kimse bu meydana atılmaz.
Müstakbeli bul, sen de koşanlarla bir ol da.
Mâziyi, fakat yıkmaya kalkma bu yolda.
Ahlâfa döner; korkarım, eslâfa hücumu:
Mâzisi yıkık milletin âtîsi olur mu?"[179]

Ersoy'un başyazarlığını yaptığı *Sırat-ı Müstakim* dergisinde din konusunda da reformcu uygulamaların yapılması gerekliliği vurgulanır. İnsanları fakirliğe, tembelliğe, sefalete sevk eden bu fani dünya için çalışmayı uygun görmeyen *"bir lokma bir hırka"* düşüncesini öneren din anlayışı eleştirilir.[180]

---

[178] *"Çalışmak!..Başka yol yok hem nasıl? Canlarla, başlarla.*
Alınlar terlesin, derhal iner mev'ûd olan rahmet,
Nasıl hâsir kalır "tevfiki hakettim" diyen millet?
İlâhi!Bir müeyyed, bir kerim el yok mu, tutsun da,
Çıkarsın Şark'ı zulmetten, götürsün fecr-i maksuda". Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Haz. Mehmet Doğan, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2014, Haz. s. 17.

[179] Ersoy, *a.g.e.*, s. 27.

[180] Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *TCTA*, C.1., İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 126.

Osmanlı entelektüel evreninde vurgulanan çalışmaya övgü Abdullah Cevdet'in yazılarında da görülür. *"Hiçbir zaman ve hiçbir yerde tevekkül azme, tembellik faaliyete, zulmet nura, cehalet ilme uzun müddet hâkim ve galip olamaz*"[181] diyen Cevdet'e göre tembelliği ve cehaleti bir kenara bırakıp çalışırsak biz de Avrupa gibi[182] güçlü bir devlet hâline gelebiliriz:

> "*Avrupa ileriliktir, üstünlüktür, takip edilmesi gerekli olandır. En büyük düşman bizim kendi kanımızdaki, kafamızdaki cehaletimiz, tembelliğimiz ve bağnazlığımızdır (...) Güçlünün, kuvvetlinin düşmanı olmak bize bir fayda sağlamaz."*[183]

Batıcı düşüncenin temsilcisi Cevdet, çıkarmış olduğu *İçtihad* adlı dergide ilkelerini sürekli geliştirerek ara ara mecmuasında yayımlar. Yine bu maksatla yayınladığı "*İçtihad'ın Müdir Fikirleri"*[184] başlıklı kısımda şu ilkeleri dile getirir ve bu ilkeler Baha Tevfik gibi anarşizmi savunan entelektüeller tarafından dahi kabul görür.[185] Söz konusu ilkeler şu şekildedir:

---

[181] Abdullah Cevdet, *İçtihadın İçtihadı*, Haz. Mustafa Gündüz, Ankara: Lotus Yayınları, 2008, s. 110.

[182] Tıpkı Abdullah Cevdet gibi II. Meşrutiyet'in önde gelen entelektüellerinden Baha Tevfik de yaşanan sorunların kaynağı olarak tembellik, cehalet ve ahlâkî çürümüşlüğü görür. Çözüm olarak ise Avrupalılaşmayı sunar: "*Eğer biz de ilerlemek istiyorsak sağlam ve temelli bir toplumsal denge oluşturacağız. Ülkümüzü araç olmaktan başka bir işe yaramayan, millet, vatan, hükümet gibi düşünceler çevresinde değil, hayat kavgasında toplumsal kütlemize başarı sağlayacak uygarlık gibi düşünceler arasında arayacağız. Bu da Avrupalılaşmaktır ve Avrupalılaşmakla mümkün olur."* Baha Tevfik, "Gerçek Gericiler ve Avrupalılaşmak", *Felsefe-i Ferd Anarşizmin Osmanlıcası,* Çev. Burhan Şaylı, İstanbul: Yumuşak G Yayınları, 1997, s. 95; *"Memleketimizin gelişme yolunda büyük bir hızla ilerlemediğini söyleyenler, bu gecikmişliğin sebebi olmak üzere pek çok şeyler anmışlardır. Bence bu sebeplerin en önemlisi ahlâk bozukluğudur. Hatta bu hastalık bence cehaletten daha önce ve daha müthiştir. Ahlâkî metanetini ve her türlü anlamıyla terbiyeye malik olmayan bir ulusun bireyleri yalnız gecikmişliğe değil, hatta batışa bile mahkûm olur. Tarihin birçok olayları buna tanıktır (...) Yalancılık, dolandırıcılık göz boyamak gibi bayağı sanatlar memleketimizin her tarafında ve özellikle az çok uygarlaşmış şehirlerimizde pek çok dikkat çekiyor. Bu gibi ahlâksızlıklarımız, ister devr-i sabık'ın (Abdülhamid'in istibdâd rejimi kastediliyor) suçu ve zorunlu bir sonucu olsun, ister günden güne artan manevî hastalığımız olsun; etkisi daima birdir. Vatandaşların görevi bu acı gerçeği gizlemek ve onu dile getirmekten korkmak değil, tam tersine açmak; tartışmak ve tedavisine çalışmaktır."* Baha Tevfik, "Çöküşe Sebep Bireydeki Ahlâk Bozukluğudur", *Felsefe-i Ferd Anarşizmin Osmanlıcası,* Çev. Burhan Şaylı, İstanbul: Yumuşak G Yayınları, 1997, s. 49.

[183] Abdullah Cevdet, *İçtihadın İçtihadı*, Haz. Mustafa Gündüz, Ankara: Lotus Yayınları, 2008, s. 197.

[184] "İçtihad'ın Müdir Fikirleri", *İçtihad*, S. 343, 15 Nisan 1332 (28 Nisan 1916), s. 5706.

[185] Tevfik, tıpkı Cevdet gibi Avrupa'yı/Batı'yı bu bağlamda ideal toplum düzeni olarak kodlamış ve övmüştür: *"Avrupalılığın, Avrupalılaşmanın asıl ruhu: hak ve ödevdir. Hakkı tanımak, ödevini gerçekleştirmektir. İşte size iki unsur, ki bütün toplumsal açılmanın temeli, esasıdır. Hak ve ödev ancak bencillikten bağımsız bireysellikle karşılıklı toplumsal yardımlaşmaya dayanır. Bunlar da adil, sağlam bir yönetime, serbest bir muhakemeye, bilimsel bir terbiyeye bağlıdır. Eğer vatanımızı seviyorsak her şeyden önce ahlâkımızı, nefsimizi ıslaha, tutuculuğumuzu gizlemeye ve yok etmeye, gerçeği büyük bir muhabbetle sevmeye acele edelim. Hasta ve duygusal düşünceleri boykot edelim."* Tevfik, *a.g.e*., s.95.

- Toplumsal ilerleme, bireylerin azim ve çalışmalarının toplamıdır. Çalışmaya gücü yettiği hâlde tembellik içinde yaşayan kimse toplumun meşru bir organı olmaktan çıkar, bu aşamadan sonra toplumun ortaya koyduğu zenginliklerden yoksun bırakılması gerekir.
- Sermaye ve emek arasında birbirinin yok olmasına sebep olmayacak bir dengenin olması gereklidir.
- Güçlü bireyler ve milletler kendi varlıklarını korumak için kendilerini güç kullanarak savunmak gerekecek kadar kötü duruma düşürmemelidir.
- Bireysel, sosyal ve siyasî bağımsızlıkların temeli ekonomik bağımsızlıktır.

Cevdet'in, vurguladığı ilkelere bakıldığında, tıpkı Batı'da olduğu gibi Osmanlı entelektüel dünyasında da çalışmanın önemi vurgulanmaktadır. Çalışkanlık mefhumunun değeri Batıcı, İslâmcı, Türkçü, liberal, sosyalist[186] fark etmeksizin Osmanlı entelektüelleri tarafından büyük oranda benimsenmiştir. Zira Osmanlı kültür üreticileri, çalışkanlığı ahlâkî, millî, ve çoğu zaman İslâmî bir görev olarak görmekte, tembelliği "*günah"*, "*suç*" ve "*millî*" bir utanç olarak ilân eden yerli ve yabancı repertuarlara başvurmaktaydı. "*Makbul vatandaş*"ın inşası için başvurulan bu repertuarlardan her biri kültür üreticilerinin kendi ideolojik merceklerinden kırılan ideal toplum tahayyülünün ana kaynağıydı.

Her cenahtan Osmanlı entelektüelinin, çalışmanın önemini vurgulayan, tembellik edenlerin topluma ve devlete yük olmasını uygun bulmayan söylemleri sıklıkla kendi ideolojik merceklerinden kırılmaktaydı. Örneğin Osmanlı entelektüel dünyasının liberal kimliklerinden Prens Sabahattin'e göre İstibdat[187] geçim derdi ve sosyal

[186] Muallim Cudi, "Amele Şarkısı", *İştirak*, s. 5, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910), s. 6.
"*Sa'y ve amele, kesbe ibadet demiş Allah*
Tebşir eden ol-vechile peygamberimizdir
Zincir-i mesai ki min'l-mehdi ile'l-lahd
Dolab-ı hayat onda döner mihverimizdir
Hürriyeti aguşumuza attı mesai
Miskinlik ise hariç-i dar ve derimizdir
Ya Rabbi amele kullarınız hep fukarayız
Söndürme ki nur-ı keremin ahterimizdir"

[187] İstibdâdın, Prens Sabahattin ile benzer şekilde II. Meşrutiyet Dönemi entelektüellerinden Baha Tevfik tarafından da aynı şekilde ifade edildiğini görmekteyiz. Ona göre istibdâd *"(..) Dört sene evvel her şeyin hatta siyasî hatalarla beraber fennî cahilliklerin bile bir mazereti vardı: İSTİBDÂD! Hep yapılamayan, yâhud fenâ yapılan işlerin mes'uliyeti bu zavallı istibdâda atıf olunurdu. Hiç kimse de demezdi ki bu yapılamazlıkların sebebi değil neticesidir. Daha doğrusu istibdâd, sizi işlerinizden men etmiyor bilâkis siz tembellik ve kansızlığınızla istibdâdı husule getiriyorsunuz…"* Tevfik, *a.g.e*, s. 66.

eksikliklerden doğmaktaydı.[188] Bir bireyin hayatta kalabilmek için ailesine veya devlete dayanmak yerine çalışarak ayakta durmayı öğrenmesi gerekmekteydi:

> *"Bir cemiyeti teşkîl eden efrâddan her birinin o yahut herhangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümetine dayanacağı yerde doğrudan kendine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde araması…"*[189]

Ona göre bireyci anlayışın hâkim olduğu Batı dünyası ilerleme kaydederken hâlâ cemaat felsefesine göre yaşamakta olan Osmanlı geri kalmaktaydı. Söz konusu geri kalmanın kaynağı olan cemaat felsefesi, bağımlılık marazını beslemekte ve bireyler iyiliği toplumdan beklemekteydi. Sabahattin'in doğrudan yoksulluk[190] ve onunla mücadele stratejilerine dair fikirlerini bilmesek de teşebbüs-i şahsî üzerinden ve cemaat tipi topluma getirdiği eleştiriden yola çıkarak bir okuma yapabilmek mümkündür. Sabahattin özelinde ön plâna çıkan teşebbüs-i şahsînin Batıcı cenah tarafından benimsendiğini gösteren örnekler de mevcuttur. Örneğin, teşebbüs-i şahsî düşüncesi hususunun önemini vurgulayan bir yazı yayınlanır *İçtihad* dergisinde. *"Hükümetten Mi Bekleyeceğiz Biz Mi Çalışacağız"* başlıklı makalede Ali Kami, milletleri kalkındıran unsurun hükümetler olmadığını halkın girişimlerinin hükümetleri güçlendirdiğini belirtir.[191] Dolayısıyla Osmanlı toplumuna sirayet etmiş olan memur olma arzusu bir kenara bırakılarak halk girişimcilik ve ticarete yönelmelidir. Böylece salt memuriyet peşinde koşma ya da çalışmadan devlete yük olma algısı da değişecektir. Yoksulun çalışmadan topluma ve devlete olan bağımlılığını eleştiren Sabahaddin'e göre İslâm dini de bize bireysel girişimciliği buyurur. Sabahaddin, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan *leyse li'linsani illa ma se'a*[192] (insan

---

[188] *"İstibdat, bir veya birkaç kişinin eseri değildir. Geçim derdi ve sosyal eksikliklerimizden doğmuştur."* Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat Terakki, Ankara: İmge Yayınları, 5. Baskı, 2009, s. 86-87.
[189] Akşin, *a.g.e*., s. 86-87.
[190] Sabahaddin'e göre cemaatçi toplumlarda kazanmadan sarf etmek egemen olandır. Bu da bir zaman sonra derin bir yoksulluğu doğurmaktadır. Ülkede herkes az biraz eğitimle memur olabilir ancak gelişebilmek için gerekli olan ekonomik dayanak ziraattır. Sabahaddin kurtuluşu tarım alanında görmektedir. Bu konu ile ilgili çalışma için bkz. Şerafettin Sevgili, "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?": Prens Sabahattin'in Kurtuluş Reçetesi Üzerine Bir İnceleme", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C.2, S. 2, (2014), s. 61.
[191] Ali Kami, "Hükümetten Mi Bekleyeceğiz Biz Mi Çalışacağız", *İçtihad*, S. 62, 18 Nisan 1329 (1 Mayıs 1913), s. 1346-1348.
[192] Necm Sûresi/39.

için kendi çalıştığından başkası yoktur) ayetini dayanak olarak gösterir. Ona göre İslâm dininin ilerlemeye engel olduğunu savunanlar yanılmaktadır. İslâmiyet, ilerlemeye engel değildir. İlerlemeye engel olan cemaat tipi toplum yapısıdır.[193] Dolayısıyla bağımlılığa yol açan cemaat tipi toplum[194] yapısının terki ve kalkınmak için devletin ekonomideki rolünün azaltılarak hür teşebbüsün ekonomide ön plâna çıkarılması gereklidir.

Sabahattin'in itiraz ettiği cemaat tipi toplum, Ziya Gökalp'in Osmanlı toplumu için uygun gördüğü modeldir. Gökalp tam da bu nedenle yoksulluk, sosyal devlet ve sosyal politikalara getirdiği yorumlar ile diğerlerinden ayrışmaktadır. Gökalp'e göre:

"(...) Türk kültürüne en uygun olan sistem solidarizm-dayanışmacılıktır."[195]

"Halk marifetiyle halk için"[196] olarak ifade edebileceğimiz tesanütçülük, Gökalp'e göre dayanışmadan doğan dört içtimai akımın[197] birleşiminden oluşmaktadır.[198] Tesanütçülükte şahsî mülkiyet, toplumsal dayanışmaya hizmette bulunmak şartıyla meşrudur. Toplumsal dayanışmaya[199] hizmeti olmayan mülkiyetler varsa bunlar meşru

---

[193] Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, İstanbul: Güneş Neşriyat, 1977, s. 338.

[194] Fransız sosyolog Le Play, özellikle işçi aileleri üzerinde yürüttüğü araştırmaları neticesinde iki aile tipi ortaya atmıştır. Bunlar; kamucu aile ve bireyci ailedir. Le Play'in aile sınıflaması, dünya üzerindeki toplumları açıklayan bir toplum tasnifine dönüşmüştür. Kamucu aile kavramı zamanla cemaat toplumlarına, bireyci aile ise bireyci toplum olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Daha fazlası için Bkz. Edmond Demolins, *XIX. Yüzyılda Karşılaştırmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?,* Ed. Bahri Ata, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2015, s. 8.

[195] Tesanütçülüğün amacı, sınıf kavgasına son vermek, herkese eşit terbiye ve iş imkânları sağlamaktır. Bu hedefe varmak için Ziya Gökalp'e göre, sınıfları ortadan kaldırmalı, onun yerine meslekî teşekkülleri ikâme etmelidir. Bu teşekküller halk arasında dayanışmayı sağlayacaktır. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 180.

[196] Tekin Alp, "Tesanütçülük- İçtimai Siyaset 1", *Yeni Mecmua*, S. 28, 17 Kânûn-i sâni 1332 (30 Ocak 1918), ss. 21-23.

[197] Gökalp, iktisadî sahada birbirine zıt görünen ferdiyetçilik, içtimaiyatçılık, milliyetçilik ve beynelmilelciliğin sanıldığının aksine birbirinin zıttı olmadığını bunların dayanışmanın dört farklı çeşidinden kaynaklandığını belirtir. Ve söz konusu mefhumların birbirini tamamladığının altını çizer. Ziya Gökalp, "İçtimai Mezhepler ve İçtimaiyatın İlmî Tetkiki", *Yeni Mecmua*, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1332 (16 Ocak 1917), 501-503.

[198] Ziya Gökalp, "İçtimai Mezhepler ve İçtimaiyatın İlmî Tetkiki", *Yeni Mecmua*, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1332 (16 Ocak 1917), 501-503.

[199] Tıpkı Gökalp gibi Tekin Alp de tesanütçülüğün sosyalizm ve kapitalizmin aşırılıklarından sıyrılmış bir "kalkınma ideolojisi" olduğu için "sınıf çatışmalarına" karşı bir tedbir olacağını düşünüyordu. Alp'in tesanütçilük ile ilgili makalesi için bkz. Tekin Alp, "Tesanütçülük, Tesanütçülüğün Gayesi", *Yeni Mecmua,* C.2, S. 43, 9 Mayıs 1334 (9 Mayıs 1918), s. 335.

sayılmazlar, çünkü ferdî mülkiyet gibi toplumsal mülkiyet de olmalıdır.[200] Bireyler, elde ettikleri kazancın kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan kısmını toplumun hizmetine kullanmalıdırlar. Bireylerin bu katkısı ile toplumsal bir servet oluşturulur. Gökalp'in fazla temettü olarak ifade ettiği bu toplumsal servet ile hasta ve düşkünlerin bakımı yapılır, tiyatrolar, kütüphaneler, müzeler inşa edilir ve toplumun hepsinin faydalanabileceği eğitim faaliyetlerine harcanır.[201] Böylece sosyal devlet düşüncesi gerçekleştirilerek toplumsal dayanışma ve refah kuvvetlenir. Hatta öyle ki güçlünün güçsüze daima egemen olma savaşı olarak adlandırılan sosyal Darwinizm de ortadan kalkar.[202] Gökalp'e göre devletin amacı, ne ferdin çıkarları için büyük sermaye gruplarını korumak ne de sınıfsız bir toplum için devleti zenginleştirmektir. Devletin amacı millî açıdan toplumun bütün katmanlarını bir sosyal refah düzeyine getirmektir.[203] Ziya Gökalp'in işaret ettiği doğrultuda, sosyal refah düzeyini artırmak maksadıyla Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekonomi politikasını millî iktisat, ekonomik sorunların yol açtığı sosyal sorunları ise solidarizm[204] ile aşmaya çabaladı. Cepheye giden askerlerin geride bıraktıkları eş ve çocukları için bir yandan devlet el uzatırken diğer yandan da sivil toplum örgütleri zor durumda olan halka yardım eli uzattı. Ancak bunda ne kadar başarılı oldukları tartışma konusuydu. Dönemin entelektüelleri tarafından çeşitli yayın organlarında hükümetin söz konusu politika ve uygulamaları eleştirilmekteydi. Örneğin İstanbul'daki manzarayı gözlemleyen Tekin Alp, genel duruma dair şu yorumda bulunur ve millî iktisat politikasını eleştirir:[205]

---

[200] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 180.
[201] Gökalp, *a.g.e*., s. 199.
[202] Ziya Gökalp, "Milliyetçilik ve Beynelmilel Milliyetçilik", *Yeni Mecmua*, C.2, S. 35, 14 Mart 1334, (27 Mart 1918), s. 163.
[203] Gökalp, a.*g.e*., s. 183.
[204] Solidarizm Fransızca bir sözcük olup Türkçe karşılığı dayanışmacılıktır. XIX. yüzyılda Fransız sosyolog Emile Durkheim tarafından bir doktora tezi olarak sunulan Toplumsal iş Bölümü adlı eserde solidarizm, toplumsal iş bölümünün meydana getirdiği uzmanlaşmaya dayalı organik dayanışma olarak tanımlanır. Solidarizm ile farklı meslek alanlarında uzmanlaşan toplumun her bir üyesi arasında rekabetten ziyade bir dayanışma tesis edilir. Bunun sonucunda bireyler arası rekabet ortadan kalkar. Rekabetin ortadan kalkması ile toplumsal sınıflar son bulur. Kısaca solidarizm, sınıf kavramının yok olduğu bunun yerine meslek kavramının ön plâna çıktığı, toplumu sadece belirli bir zümre olarak değil bir bütün olarak değerlendiren bir düşüncedir.
[205] Alp, eleştirmesine rağmen, Millî İktisat politikasının uygulanmaya devam edilmesi gerektiğini ifade eder. Çünkü ona göre yanlışlık bu iktisadî düşünce sisteminde değil ahlâk bakımından geri kalmış bireylerin toplumun zararına faaliyetlerde bulunmasından kaynaklanmaktadır.

"(...) Milletin en değersiz efrâdından birkaçının en değerli efrâdın zararına olarak servet toplamasına meydan vermek gayri münevver sınıfların bolluk ve israfat içinde pûyân oldukları hâlde münevver ve dimağlarıyla işleyen sınıflar fakr u zaruret içinde çalkanıp durursa millî iktisattan hayır mâmûl olur mu?"[206]

Tarihin her döneminde gücü elinde bulunduran ve ona hizmet eden bir sınıf olmuştur, içtimai siyaset bu sınıfsal farkların tam anlamıyla önüne geçemez ancak işçi sınıfının patronlara karşı haklarını savunmak ve çalışma koşullarını iyileştirmek için çalışır. Bu toplumsal siyaset tipinin en mühim görevlerinden birisi toplumda işçi sınıfı arasında eşitliği sağlamaktır.[207]

Millî iktisadın maksadının belirli bir zümrenin değil bütün toplumun refah düzeyini artırmak olduğunu ifade eden Alp, bu süreçte belediyenin yoksullar, yetim çocuklar, hamile kadınlar ve yardıma muhtaç ahali için gerekli hizmetleri yerine getirmediğini belirtir. Halkın sefalet içindeki bu durumunun altını çizen Alp öte yandan israf ve şatafat içinde yaşayan yeni zenginler/harp zenginlerinin varlığından duyduğu rahatsızlığın kesin çözümü olarak zevâid[208] vergilerini işaret eder.[209] Sermaye sahiplerinden ihtiyaç sahibi olanlar için alınan bu vergi ile bir sınıfın aşırı zenginleşmesinin önüne geçilmeye çabalanır. Böylece devlet toplumsal dayanışmanın sağlanmasında aracı bir hizmet görür.[210]. Tesanütçülere göre mülkler ona sahip olan bireylerindir. Ancak toplumsal dayanışmanın sağlanması için varlıklı kişilerin, düşkünlerin, ihtiyaç sahibi kişilerin ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Ve söz konusu dayanışma toplumsal bir vazife olarak görülmelidir. Ancak toplumsal dayanışma tek başına yoksulluk gibi önemli bir mesele ile mücadelede yeterli değildir. Devlet, ihtiyaç sahibi kişilere el uzatmalı ve halkın maddî, manevî sorunlarına çözüm üreten bir aygıt görevi görmelidir. Bu doğrultuda çalışan memurların mesai saatleri, işçi sınıfının

[206] Tekin Alp, "Harp ve İktisat-Millî İktisat", *Yeni Mecmua*, 29 Ağustos 1334 (11 Eylül 1918), C. 3, S. 59, s. 133.
[207] Tekin Alp, "Tesanütçülük ve İçtimai Siyaset-3", *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 30, 31 Kânûn-i sâni 1918, (31 Ocak 1918), s. 63.
[208] Zevaid vergisi, belirli zamanlarda uygulanan, gereğinden fazla varlıklı olanlardan malları nispetince toplumun diğer üyelerine göre fazla oranda alınan vergidir.
[209] Tekin Alp, "Tesanütçülük-Zevaid Vergileri", *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 60, 5 Eylül 1334 (18 Eylül 1918), s. 154.
[210] Tekin Alp, "Tesanütçülük ve Solidarizm", *Yeni Mecmua*, C.1, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1334 (16 Ocak 1918), s. 517.

koruma altına alınması kuralları tesanütçülük düşüncesine göre düzenlenmelidir. Kısaca bu düşünce sisteminde yoksullukla mücadele devletin görevi olarak görülmekte ve toplumsal hayat devlet eliyle düzenlenmektedir.

Tıpkı Batıcı, Türkçü, İslâmcılar gibi sosyalistler de çalışmaya verdikleri değeri vurgulamakta emeğin hak ettiği değeri görmesi arzusunu yazılarında sıklıkla işlemekteydi. Sosyalistlerin sesi olan *İştirak* dergisinde söz konusu mesele şöyle dile getiriliyordu:

> *"(...) Vatanın emeğe, çalışmaya muhtaç olduğu bir zamanda başlangıç ile işe giriştik…Eskiden bütün ömürleri matemle geçen işçiler nasıl ki birkaç düşünürün mücadelesiyle bir parça hayat kazanabilmişlerse, nasıl ki sermayedarın tahakküm zincirlerini kırmışlarsa, yarın da yeryüzünün bütün zenginlikleri sınıf farkı olmaksızın bölüşülecek. O zaman ne işçi ne sermayedar kalacak…"*[211]

Çalışmanın en önemli değer olduğunu savunan sosyalistlere göre zenginlerin büyük çoğunluğu emek dahi harcamadan toplumun ürettiğine el koyuyor ve sermayesini böyle büyütüyordu:

> *"Bizdeki zenginlerin çoğunun sahip oldukları mallar ya miras ya da olağanüstü hallerde edinebildikleri ufak sermayeleri büyütmek suretiyle ellerinde bulunuyor…Bazılarının sandığı gibi fakirler tembellik etmiyor, bilakis herkesten daha fazla çalışıyor, çırpınıyor ama maatteessüf ancak karnını doyurabiliyor! …Bir işçi çalışa çalışa hayatını tüketiyor, karısı dul, evlatları babasız kalıyor, dileniyor, sürünüyor, onlar da bir köşede ölüp gidiyor da çalıştıkları zevat onlara yardıma mecbur edilmiyor! Acaba sıklıkla rastlanan bu feci manzaralar herkesin ağzında dolaşan insaniyet, medeniyet kelimeleriyle bağdaşır mı?"*[212]

[211] İştirak, "Sus: Bir İzah", *İştirak*, S. 3, 27 Şubat 1325 (12 Mart 1910), s. 10.
[212] A. Rıfat, "İşçilerimiz", *İştirak*, S.5, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910), s. 12.

Çalışan, emek veren ise asla emeğinin karşılığını alamıyor ve yoksulluk çekiyordu.[213] Kısaca "*emek üretir sermaye temellük eder"* mottosunu benimseyen sosyalistlere göre mevcut durum böyle devam ettikçe daha da kötü sonuçlar doğacaktır:

> *"(...) İnsanlık dilenen, sürünen sefilleri görmüyor. Herkes kendi çıkarı için, başkasının zararına çalışıyor. Ben zamirinden dışarı çıkamayan çıkarcılar emeğin hakkını öldürüyor (...) Sefiller böyle çoğaldıkça, aileler, fuhşun zilletine bulandıkça, işçiler bir esaretin pençesinde eğildikçe bu feryatlar daha çok artacaktır. Zavallı insanlığın iniltileri biraz daha yükselecek fakat insanlık alçalacaktır…"*[214]

Sonuç olarak Osmanlı entelektüellerinin ne doğal seçilim sonucu sadece güçlülerin ayakta kaldığı sosyal Darwinizm öğretisini ne de "*yoksulların insanlık sofrasında yeri yoktur"* diyen Malthusçu bakış açısını benimseyen bir zihinsel evrene sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira Batılı entelektüellerin büyük kısmı, yoksulluğun doğanın bir yasası olduğunu ve bu yasaya müdahalenin gereksizliğini savunmaktaydı:

> *"Öyle görünüyor ki, toplum hayatında en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için her zaman bazı kimseler el altında bulunsun diye, yoksulların belli bir derecede tedbirsiz (yani, ağızlarında altından bir kaşık olmadan dünyaya gelecek derecede tedbirsiz) olmaları bir doğa yasasıdır. Böylece insan mutluluğunun hazinesi çok büyür, daha duyarlı olanlar pis ve sıkıcı işlerden kurtulur ve rahatsız edilmeden daha yüksek düzeyli meslekleri sürdürebilir vb. Yoksullar Yasası, yeryüzünde Tanrı ve doğa tarafından kurulmuş bulunan bu sistemin uyum ve güzelliğini, simetri ve düzenini bozma eğilimindedir."*[215]

---

[213] *"(...) Milyonlarca insan sabahtan akşama kadar bellerini doğrultmaksızın çalışmalarına rağmen yine daima aç ve sefil bir haldedir. Diğer tarafta yüz kişi zevk ve safa alemlerinde o zavallıların terleriyle oluşan emeklerinin ürünlerini insafsızca harcarlarken vicdan azabı hissetmiyorlar. Zavallı amele… Sabahtan akşama kadar çalış, alın teri dök… Dök de despot fabrikatör senin şu halinden istifade etsin, senin emeğin onun zevk ve sefasının tatmininin kaynağı olsun…"* Bedik, "Sosyalizm ve Sa'y ve Gayret", *İştirak*, S.5, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910), s.1.

[214] A. Rıfkı, "Gölgeler, Kötümserlik", *İştirak*, S. 3, 27 Şubat 1325 (12 Mart 1910), s. 5.

[215] Aktaran Marx, *Kapital*, s. 625.

Oysa ki Cevdet ve Sabahattin'in Batı ile neredeyse paralel yorumlarında dahi yoksulluk doğanın bir yasası olarak tanımlanmamakta toplumsal ilerleme için onların emeğine ve üretilen zenginlikten pay almalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Kuşkusuz ki söz konusu yasanın savunusu neşet ettikleri toplumun kültürel kodlarıyla da çatışmaktaydı. Zira Batılı entelektüellere göre doğada zayıf kalan yoksul, işsiz ve engelli gibi kesimlere yapılacak yardımlar doğanın ruhuna hakarettir. Oysa Osmanlı topraklarında Müslümanların dinî yükümlülükleriyle bağlantılı olarak emek, yalnızca kişinin kendisi için gerekli maddî yeniden üretim araçlarını sağlamak (böylece ciddi bir çabayla yoksulluktan kaçınmak) değil, aynı zamanda yoksullara, muhtaçlara sadaka dağıtmak için de bir araç olarak görülmüştür.

Öte yandan Osmanlı entelektüel evreni nazarında da çalışmadan, üretmeden toplumun ürettiğine ortak olmak uzun vadede kötü sonuçlar doğuracaktır. Ancak Osmanlı toplumunun bir cemaat toplumu oluşu ve İslâm'ın yoksulluğa bakışı Avrupa'daki tarihsel izleğin birebir deneyimine engeldir. Özellikle Sabahattin'in bu konudaki eleştirileri söz konusu deneyimin önündeki engelleri işaret etmesi nedeniyle önemlidir. Sabahattin'in, Weber'in Protestan ahlâk ile kapitalizm arasında kurduğu ilişkinin bir benzerini İslâm ile girişimcilik/kapitalist ruh arasında kurma çabası, var sayılan engellerin bir yanlış okuma sonucu olduğu savını tanıtlamaya yönelikti. Fakat bu çabanın Osmanlı topraklarında bir politika olarak yürütülmesi mümkün değildi. Yine de tembelliğin bir maraz olarak algılanmaya başladığı Osmanlı Devleti'nde, Avrupa ile benzer şekilde, çalışacak durumdayken aylaklık, serserilik edenlerin istihdama katılımlarını sağlamaya yönelik birtakım uygulamalar gerçekleştirildi. Örneğin kentin imajını bozan[216] dilencilerin kapatılması amacıyla açılan Dârü'l-âceze bu işlevi gören kurumlardan biriydi. Öyle ki kurum bünyesinde kalan "hak eden yoksul", muhtaçların da üretime katılımı öncelikli hedeflerdendi. Kurum nizamnamesinin beşinci, on dokuzuncu ve yirminci maddelerinde bu durum açıkça görülmektedir. Beşinci madde: *"Dârü'l-âcezeye alınacak âcezenin sıfat-ı matlübeyi haiz olanlarından ve elinden iş gelenlerinden münasipleri muvazzafan hademelik ve çamaşırcılık gibi hizmetlerde*

[216] Kentin imajı devlet erkânı tarafından önemsenmekteydi. Hatta öyle ki ecnebi ressamların İstanbul'daki harap yerlerin ve Müslüman kadınlarla kötü kıyafetli insanların fotoğraflarını çekip Avrupa'da yayınlayacaklarını düşündükleri ve bu durumun Osmanlı'nın imajını zedeleyeceğine inandıkları için İsveçli Mösyö Baragart'a fotoğraf çekmesi için izin verilmemişti. *BOA*, HR. TH., 121/74, 22 Temmuz 1308 (3 Ağustos 1892).

istihdam edilecektir." On dokuzuncu madde: "*Dârü'l-âcezede zükür ve inas için ayrı ayrı daire ve koğuşlar ve sanayihaneler tahsis olunacak ve âcezeden bilcümle işe ve güce muktedir olanları sanayihanelerde münasip sanatlarla işgal olacaklardır."* Yirminci madde: *"Dârü'l-âcezede terzilik, kunduracılık, marangozluk ve nessacılık misüllü en ziyade işe yarayan ve her vakit lazım olan sanatlar işlettirilecektir."*[217] Bu deneyimde kuşkusuz Osmanlı kültür üreticilerinin, Avrupa'nın dünyanın geri kalanından farklı oluşunu çalışkanlık mefhumuyla ifade edişi etkiliydi. Hatta öyle ki dönemin kadın dergilerinde de çalışkanlık kutsanmakta ve tembelliğin ortadan kaldırılması gerektiği vurgulanmaktaydı. Böylece kentin imajını bozan serseri, dilenci, âciz kimseler açılan kurumlar marifetiyle tedricen çalışmaya alıştırılarak başkente gelen yabancıların gözüne görünmeyecekti:

> *"Evet memleketimizin Dârü'l-âcezelere, dârü's-sınâ'alara, dârü'ş-şafakalara ihtiyaç-ı şedidi vardır. Ancak mezelletin kara kollarında ezilen mahvolan halk, evlerimizde hizmet ederek esbâb-ı ma'işetleri oldukça te'min edilen kızlar değil; buna sokaklarda yazın güneşlerin yakıp kavurucu hararetleri altında, kışın dondurucu, her lahza katre katre öldürücü çamurlu karları içinde çırılçıplak aç biilaç, sürüklenen öksüzler caddelerde gelen geçen halkı bin türlü yılışıklıklarıyla iz'âc eden dilenciler; çalışmaktan âciz, biçâregân, mariz, bî-vâyegân muhtaçtır. Bu sefalet böyle müesseseler vasıtasıyla memleketimizden kaldırılsın. Tembellikten meydana gelen mezellet temizlensin, bütün bu zümre-i sefile refâhiyet içinde tedricen çalışmaya alıştırılsın. Bu suretle müstekreh mülevves dilencilik imhâ edilerek bütün ulvî kalpleri zehirleyen şu san'at-ı manfure memleketimize gelen yabancı gözlere görünmesin."*[218]

Cevdet ve Sabahattin'in Batıcı yorumlarının aksine Türkçülere göre ise solidarizm bu topraklar için en uygun olan sistemdi. Özellikle Tekin Alp'in solidarizm savunusunda 1917 Bolşevik Devrimi'nin de etkisi olduğunu hatırlatmak gerekir. Çünkü Alp'e göre alt gelir grubunda bulunanlar sosyalizm[219] düşüncesine kapılarak devlete karşı bir

[217] Ergin, Mecelle-i Umûr-i Belediye, C. 6, s. 3508-3510.
[218] Pakize Seni, "Musâhabe-i Nisâiyye: Bazı Mütâla'âtım", *Kadın*, S. 5, 23 Kasım 1908, s.6.
[219] Alp, ne bireyi fazlaca ön plâna çıkaran liberalizm ve sosyal darwinizmi ne de bireyi tamamen yok sayan sosyalizmin aşırılıklarını benimser. Ona göre ideal olan bireyin mülkiyet hakkına dokunmayan

isyan girişiminde bulunabilir. Bu nedenle devlet, özellikle işçi sınıfı ve gelir seviyesi düşük toplumsal kesimin refahını sağlamalı ve bu kesime mensup vatandaşlar devlet güvencesi altına alınmalıdır.[220]

ancak devletin de görev ve yetkilerini sınırlandırmayan, her türlü aşırılık ve çatışmadan uzak solidarizm, sosyal devlet anlayışıdır. Alp'e göre üçüncü bir yol olarak tesanütçülük (solidarizm) ne ferdî mülkiyeti mutlak olarak tanır ne de sosyalistler gibi hak tasarrufunu tamamıyla reddedip cemiyete verir. Tekin Alp, "İçtimai Siyaset: Tesanütçülük-Sosyalizm", *Yeni Mecmua*, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1332 (16 Ocak 1918), s. 518-519.

[220] Alp, bu maksatla devletin, çalışan kesimler için sigorta kanunları çıkartmasını, çocuklarının eğitim giderlerinin devlet tarafından karşılanmasını ve herkesin eşit haklara sahip olduğu bir toplum meydana getirilmesi gerektiğini savunur. Tekin Alp, "İçtimai Siyaset: Tesanütçülük-Sosyalizm", *Yeni Mecmua*, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1332 (16 Ocak 1918), s. 518-519.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİHDAMDAN HAK MESELESİNE HAYIR'DAN SOSYAL DEVLET'E

2.1.Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Toplumunda Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Yöntemleri

Osmanlı Devleti'ne ait yazılı olan müdevvenatlar içinde fakir kelimesi yalnızca ihtiyaç sahibi anlamına gelmemekte ayrıca alçak gönüllü, dindar, otoriteye bağlı ve savunmasız olma anlamlarını da içermekteydi.[221] Kayıtlarda farklı anlamlarda kullanılan bu kavramın genel manada muhtaç[222] olma hâlini işaret eden tanımı ise "fakr u zarûrete dûçar" şeklinde ifade edilmekteydi.[223] Devletin, "fakr u zarûrete dûçar" olan tebaasına yönelik yardımlarını eskiye tarihlemek mümkündür.[224] Her dönemin kendine özgü koşulları içinde şekillenen bu sosyal sorunla mücadele klasik dönemde vakıflar marifetiyle yürütülmekteydi. Vakıf[225] medeniyeti olarak adlandırılan Osmanlı,[226] bu kurumlar kanalıyla modern devletlerin sağladığı çoğu hizmeti devlete yük olmadan yapabilmişti. Handan kervansaraya kadar ticari faaliyetler,

---

[221] Leah Kinberg, "Compromise of Commerce a Study of Early Traditions Concerning Poverty and Wealth", *Der İslâm,* (1989), s. 194.

[222] *"Tahrir kayıtlarında sıklıkla rastlanan "muhtâcîn" tabiri bulunmaktadır ve bu ifade de yoksulluk içinde olanlar için kullanılmıştır. Hatta muhtâcînlere yönelik, sosyal devlet kavramının yer edinmesiyle birlikte bu yoksul kişilerin yaşamının devlet güvencesine alınması ve muhtaç kişilerin koruma altına alınması amacıyla verilen bir maaş olarak da Muhtâcîn Maaşı uygulaması bulunmaktadır."* Şevket Kâmil Akar, *1876-1909 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 326.

[223] Özbek, *a.g.e*., s. 49.

[224] Cemaat tipi dayanışmalar, lonca tipi meslekî dayanışma, aile-akrabalık ilişkileri vb. araçlar yoksullukla mücadelede kuruluş döneminden itibaren etkili bir şekilde kullanılan enstrümanlar olmuştur. Söz konusu araçlardan en etkilisi kuşkusuz vakıf müessesesiydi. Orhan Gazi İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurarken onun idaresi için yeterli geliri temin edecek gayri menkul de vakfetmiştir. Orhan Gazi'nin Adapazarı, Kandıra ve Bursa'da inşa ettirerek vakfettiği cami, medrese, zaviye, imaret, aşevi, misafirhaneler ilk Osmanlı vakıfları olarak anılmaktadır. İlk vakıflara dair bir çalışma için bkz. Ali Himmet Berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, C.5, (1962), S. 127.

[225] İslâmî açıdan vakıf; bir kimsenin Allah'a yakın olmak ve hayır işlemek amacıyla, menkul ve gayri menkul mülk ve emlâkini, dinî ve toplumsal bir amaca ebedî olarak tahsis etmesi ve bu durumu hukukî bir akit ile belirtmesi şeklinde tarif edilebilir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", İslâm Ansiklopedisi, C. 13, (1986), ss. 153-172.

[226] Mehmet Bulut-Cem Korkut, *"Finansal Kuruluşlar Olarak Hayır Kurumları: Osmanlı Rumeli Para Vakıfları ve İngiltere Hayır Kurumları Arasında Bir Karşılaştırma",* Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar, Ed. Kerim İlker Bulunur-Ömer Faruk Can, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, s. 136.

kütüphanelerden medreselere kadar ilmî faaliyetler, saat kulesinden su yollarına ve kaldırımlara kadar altyapı hizmetleri, tekkelerden mescitlere, camilerden zaviyelere kadar dinî faaliyetler vakıflar tarafından finanse edilip desteklenmiştir.[227] Ferdî çalışma ve gayretlerle elde edilen imkânların ve mal varlığının gönül rızasıyla paylaşılmasını öngören hukukî ve sosyal bir sistem olan vakıflar aracılığıyla, şahsî mal varlığı kamunun yararına aktarılmakta böylece vakıf yapan kişi başkalarına yardımcı[228] olmanın mutluluğunu; vakıftan yararlanan kişi ise, bir ihtiyacını karşılamanın hazzını yaşamaktadır.[229] Vakıfların teşekkülünde bu haz dışında çeşitli temâyüller etkilidir.[230] Kuşkusuz bunlar içinde İslâm dininin emirlerinin etkisi hayli yüksektir. İslâm dinine ait birçok kaynakta, cömertliğin ve infâkta bulunmanın gerekliliği, dünya nimetlerinin geçici olduğu ve dünyaya fazla meyletmemek gerektiği öğütlenmektedir. Hayır amaçlı harcamada bulunma yönündeki bu çağrılar, Osmanlı'da vakıf müesseselerinin ortaya çıkışındaki en önemli nedenlerden biridir.[231] Örneğin Ebu bekr Efendi Vakfiyesi'nde bahse konu hayrın bâki kalacak iyiliklerin en güzeli olduğu belirtilir:

---

[227] Bulut-Korkut*, a.g.m.,* s. 136.

[228] Pakalın, Osmanlı'da vakıfların gayesine dair şunları ifade eder: Özellikle Osmanlı tarihindeki tatbikata bakılarak vakfın, münhasıran ahiret ve sevap düşüncesiyle mi, malını müsadereden kurtarmak endişesiyle mi, yoksa kendisinden sonra çocuklarına bir geçim kaynağı bırakmak kaygısıyla mı yapılmış olduğunun tartışma konusu olduğunu belirterek vakfın kuruluş amaçlarına dair farklı bakış açıları sunmaktadır. Pakalın, bu tartışmaya katkı sunan Osman Ergin'in şu görüşünü tasdikler: *"Vakfın yalnız malını müsadere korkusuyla yapıldığını iddia etmek en aşağı1300 seneden beri dünyadan adalet ve hakkaniyetin kalkmış olduğunu söylemekle birdir. Vakfın yalnız kendi çocuklarına bir geçinecek bırakmak kaygısıyla yapıldığını ileri sürmek de bu kadar millî ve beledî eser bırakan eski Türkleri küçültmek ve onlara iftira etmektir. Çoban Mustafa Paşa'nın (Gebze) de yaptığı câmiyle hayır müesseselerini yaşatmak ve idare etmek için çalışan, rızıklanan 155 kişi arasında vakfın sülalesinden ancak bir tek adam, bir mütevelli görülmektedir ve ona verilen gündeliğin de müderristen sonra geldiğini vakfiyede bize göstermektedir. Tâcdarların vakfiyelerinde ise bu, yani sülâleden mütevelli de yoktur. Şu hâlde kala kala üçüncü şık kalır ki o da hayır ve sevap düşüncesidir. Milyonlarca insanın, binlerce sene istifade edeceği bir veya birkaç müessese yaptığından ötürü sağ iken bir haz duymayı ve ölünce de kendi kanaatına göre bir sevap veya mükafat beklemeyi o türlü adamlardan nez'etmiye hakkımız var mıdır? Ziya Gökalp'in dördüncü bir sebep olarak babanın bıraktığı malları çocuklarının satmaması için vakfedildiğini ileri sürmesi de doğru değildir. İndî mütalâadır.*" Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III,* İstanbul, 1993, s. 580.

[229] Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, (2008), s. 158.

[230] Bu temayüller Yediyıldız'a göre: *"Allah'ın lütfunu elde etme arzusu gibi dinî temâyüller, kendisinden sonraya iyi bir ad bırakma, yâni ölmeme, ebdiyyen yaşama arzusu gibi psikolojik temâyüller; hemcinsleri arasında fark edilme, yüksek sınıflar arasında bulunma ve önemli bir mevkiye mâlik olma niyeti gibi içtimaî temâyüller; çok mal kazanma, servetini artırma ve onu vakıflaştırarak her türlü tehlikeden koruma ve böylece emniyet ve refah içinde yaşama isteği gibi iktisadî temâyüller*" olarak sıralanabilir. Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, S. 15, (1982), s. 28.

[231] Cafer Çiftçi, *"18. Yüzyılda Bursa'da Zâviyelere Ait Para Vakıfları*", Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu, Haz. Mehmet Temelli, 2005, s. 413.

"Bu aldatıcı dünyanın mal, mülk ve itibarı kararsız, taht ve tacı emanettir. Allah'tan başka her şey yok olacaktır…Dünya bir kimse için devam edip kalacak olsaydı, Allah'ın Resulü onda ebedî kalırdı…Her olgun olan kimsenin yaşlanmadan önce, gücünün yettiği kadar vakitte hayır ve iyilik yaparak ahiret hayatını düşünmesi gerekir. Vakıf, hayır ve sadaka türlerinin en mükemmeli ve bâki kalacak iyiliklerin en güzelidir."[232]

Vakfı doğuran sebepler arasında inanç sistemi başta gelmekle beraber, Şark Medeniyeti'ne mensup insanların, dünyayı, devleti, makam ve ikbâli değerlendirme biçiminin de etkili olduğunu belirtmek gerekir.[233] Söz gelimi, yoksulların evlenmelerini, evlenseler de çocuk sahibi olmamalarını ve hatta onların ölüme terk edilmelerini savunan Malthus'un görüşlerini reddeden Şark Medeniyeti, insanı merkeze almakta ve hiçbir çevreyi dışlamamakta, *"halkı yaşat ki devlet yaşasın"* felsefesini benimsemekte, acze düşene yardımı, dayanışmayı öğütleyen bir toplumsal düzeni örgütlemektedir. Bu düzenin tesisinde etkin olan zihniyetin beslendiği İslâm dininin emirlerinden olan zekât ve fitre verme, kurban kesme, adaklar ve kefaretler, diğer bağışlar sadaka altında yapılan yardımlar dar gelirlilere yapılmakta ve çoğunlukla yüksek gelire sahip bireylerden daha düşük gelirli bireylere doğru gelirin belirli oranlarda aktarımını ve dağılımını sağlamaktaydı.[234] Yoksulluğu ortadan kaldırmayı, servet transferini[235] ve dikey hareketliliği artırmayı hedefleyen vakıflar, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemden itibaren yoksullukla mücadeledeki temel aracı oldu. Bu aracın temel motivasyonu ise hayırda yarıştı. İslâm'da yoksulluğun azaltılması stratejilerinden biri olan söz konusu "hayırseverlik" Sadeq'e[236] göre:

- Zorunlu Hayırseverlik: *Zekât ve Fitre*

[232] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ebu Bekr Efendi Vakfiyesi, Gurre-i Receb,1066: 583/118-119 Aktaran Nazif Öztürk, "İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 29, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005, s. 14.
[233] Öztürk, *a.g.m*., s. 15.
[234] Turan Yazgan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları,1981, s. 12.
[235] Vakıfta, muhtaçlara, o andaki ihtiyaçlarını karşılamaya dönük gelip geçici bir para veya mal verilmesinden farklı olarak servetin sürekli/kesintisiz bir şekilde bu amaca tahsisi söz konusudur ve özellikle bu, servet transferi yönüyle büyük önem taşır. Üst tabakanın servetinin onların mülkiyetinden çıkarak toplumsallaşması, alt tabakaya gelir ve hizmet şeklinde sürekli aktarılması bu yönüyle servet transferini işaret eder.
[236] Abdulhasan M. Sadeq, "Poverty Alleviation: an Islamic Perspective", *Humanomics,* C. 13, S. 3, (1997), s. 110-134.

- İsteğe Bağlı Hayırseverlik: *Sadaka*
- Ebedi Hayırseverlik: *Vakıf Müessesesi*

olarak üç farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Zekât, fitre ve sadaka İslâm inancında iman edenlerin hayırda yarışma için kullandıkları ve gelir dağılımında adaletin bizzat sermaye sahiplerinde hâkim kılınmasına imkân tanıyan birer araçtı.[237] Batı dünyasında kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı işleri Osmanlı Devleti'nde geniş ölçüde kamu yararına hizmeti amaç edinen fertlerin kurdukları vakıflar söz konusu araçlar marifetiyle sağladı.

Devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu hemen her konudaki kamuya yönelik hizmetler vakıflar tarafından yürütüldü. Bunlar: sağlık hizmetleri, eğitim-öğretim hizmetleri, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, hatta askerî alanda kurulan vakıflarla, dinî ve ahlâkî açıdan toplumun yararlandığı her türlü hizmetti.[238] Söz gelimi, vakıf hastanelerinde her din ve ırktan insan tedavi ediliyor, gerektiğinde ücretsiz ilaç veriliyor, doktor temin ediliyordu. Örneğin Fatih Külliyesi'nin bir parçası olarak kurulan Dârü'ş-şifâ'da Müslüman hastalar, doktor çağıracak ve ilaç alacak kadar zengin değillerse hastaneye kabul ediliyor ve tedavileri yapılıyordu.[239] Yoksul kimseler hastanelere bağlı eczanelerde de yoksul olduğunu beyan ederek başka hiçbir muameleye tâbi tutulmadan istediği ilacı alabiliyordu.[240] İmâretlerde ise yoksullara, yolcu ve misafirlere her gün bir veya iki öğün yemek dağıtılıyordu. Mesela I. Murad'ın İznik'teki imâretinde iki bin kişiye her gün iki öğün yemek dağıtılmaktaydı.[241] XV. yüzyılda inşa edilen Fatih Külliyesi'ndeki imâretten ise her gün üç bin üç yüz ekmek

[237] Methiye Gül Çöteli, "Vakfiyelere Göre Ticaret Yapılarına Dair Kentsel Bilginin Mekâna İndirgenmesi", *Belleten,* S. 293, (2018), s. 192.
[238] Bir hayır müesssesi olarak kurulan vakfın en önemli özelliği devamlılığıdır. Bu özellik şu anlama gelir: Bir mülk-genellikle emlâk- vakıf kuruluşuna bir kez bağışlandıktan sonra devamlı bir şekilde vakıf olarak kalır. Bir mülkün vakıflık özelliğini sona erdirmek çok zordur ve uzun bir süreci gerektirir. Vakıf için vakfedilen bir mülk karşılıklı olarak eşit değere sahip bir başka mülkiyetle ancak yerel mahkeme kararıyla değiştirilirse mümkün olabilir. Yakup Ülker-Cengiz Toraman, "Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Hayatında Para Vakıflarının Rolü ve Muhasebe Uygulamaları", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.2, (2012), s. 59; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 2.
[239] Halil İnalcık, "The Re-Building of Istanbul by Sultan Mehmed The Conqueror", *Cultura Turcica*, Vol. IV, No. 1-2, s.221.
[240] Nazif Öztürk, Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar, *Vakıf Haftası Dergisi*, (1984), s. 45.
[241] Öztürk, *a.g.m*., s.46.

dağıtıldığı ve bin yüz on yedi kişiye yemek çıkarıldığı bilinmektedir.[242] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise yalnız İstanbul'da vakıf imârethanelerden her gün iki öğün yemek yiyenlerin sayısının otuz bin olduğu tarihî kayıtlardan görülmektedir.[243]

Yeme içme ihtiyacını karşılamakla kalınmıyor yoksulların parasız yıkanmalarını sağlayan hamamlar da inşa ediliyordu.[244] Yanı sıra sahip oldukları ana parayı piyasada nakit ihtiyacı olan tüccar ve üreticilerin hizmetine sunarak üretime katkı sağlayan para vakıfları[245] da alt yapı, eğitim ve hayır hizmetleri ile dinî hizmetler gibi alanlarda pek çok sosyal ve ekonomik yardım gerçekleştiriyorlardı.[246] Para vakıfları elde ettikleri gelirler ile daha etkin bir şekilde vakıf binalarının bakımını ve tamirini gerçekleştiriyor, bu birimlerde çalışan personelin ücretlerini veya maaşlarını ödüyor, mahalle ve köylerde çeşitli kamusal işlerin yürütülmesini ve az da olsa girişimcilik ve üretime sermaye sağlıyorlardı.[247] Vakıf kurucuları genellikle kendi ikâmet ettikleri bölgelerde bu vakıfları kurdukları için para vakıflarının devletin en ücra köylerine kadar ulaştığını söylemek mümkündür.[248] Vakıf kuranların daha çok hangi zümreler olduğu konusunda yapılan araştırmalara göre, toplumdaki gelir ve servet dağılımında en üst sırada[249] yer alanlarla vakıf tesis edenler arasında bir paralellik vardır.[250] Bu

---

[242] Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 15-16.

[243] Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 7, İstanbul, (1968), s. 68.

[244] Bayartan, *a.g.m*., s. 162.

[245] *"Bu tür vakıfların Osmanlı İmparatorluğu'nda modernite öncesi bir bankacılık sistemi oluşturdukları iddia edilmiştir. Ancak, Osmanlı para vakıfları, Avrupa'daki benzerleri Mont idi Pietaların yaptığı gibi güçlü mevduat bankalarına dönüşememişlerdir. Bunun sebebi, İslâm dininde faizin kesin bir şekilde yasaklanmış olmasıdır. Osmanlı para vakıfları faiz yasağını borç alanlara kredi sağlayarak gelir hanesinde aşabilmişlerdir. Ancak gider hanesinde, yani kendi sermayelerini oluştururken bunu yapamamaktaydılar. Başka bir ifadeyle, bir para vakfının sermayesi genelde bir tek kişi tarafından sağlanmaktaydı. Diğer yandan, Mont idi Pietalar bu yasağı iki taraftan da aşabiliyorlar ve binlerce kişinin depozitolarıyla hizmetlerinin yanı sıra sermayelerini de büyütebiliyorlardı. Kısacası, Osmanlı para vakıflarının sağladığı modernite öncesi bankacılık sisteminin modern mevduat bankacılığına evrilme şansı dinî sınırlamalar nedeniyle mümkün değildi."* Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları,* İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, 2000, (www.tusev.org.tr), s. 25.

[246] Bulut-Korkut, *a.g.m*., s. 139.

[247] Çiftçi, *a.g.m*., s. 414.

[248] Bulut-Korkut, *a.g.m.,* s. 140.

[249] *"Vakıf kuranların, özellikle büyük vakıf külliyeleri kuranların başında hükümdar ve yakın çevresi, şehzadeler, valide sultanlar gelmektedir. İkinci sırayı en yüksek idareci sınıf vezirler, beylerbeyleri, zeamet ve has sahipleri oluşturmakta. Bu grubu ise toplumdaki diğer zenginler ve orta sınıf takip etmektedir: esnaf ve zanaatkârlar, özellikle yöneticilere yakın olan ilim adamları, şairler vs. izlemektedir."* İ.Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf,* Sakarya: Sakarya Üniversitesi Matbaası, 1994, s. 28.

[250] Kozak, *a.g.e.,* s. 28.

doğrultuda vakıf kurucularının sınıfına bakıldığı zaman askerî tabaka ile karşılaşılır. Çünkü ülkenin zenginlikleri şu veya bu şekilde askerî sınıf üyelerinin, en azından bu sınıfı oluşturan bazı grupların elindeydi. XVIII. yüzyıl vakıf kurucularının sadece %10'unu reâya sınıfı temsil etmekteydi ve bunda söz konusu sınıfın fakir oluşu etkiliydi.[251] Vakıf kurucularının sosyal tabakası her ne olursa olsun sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde alt yapı, dinî hizmetler, eğitim kuruluşları ve fakirlikle mücadele gibi toplumun birçok ihtiyacı vakıf gelirleri sayesinde finanse edilmekteydi. Osmanlı Devleti'ndeki vakıf müessesesinin sadece mahiyeti gereği değil, amaç olarak da doğrudan doğruya toplumdaki servet dağılımını dengelemeyi, kişiler arasındaki hayat standartları bakımından var olan farkı asgarî düzeye çekmeyi, zenginlerle fakirler arasında nispî bir eşitlik sağlamayı hedef alan çok sayıda vakıf kurulmuştur.[252] Bu vakıflar kurmuş olduğu fonlarla açları doyurup çıplakları giydirerek hırsızlıktan, hastaları tedavi ettirerek sefaletten, çalışamaz hâle gelmiş yaşlı, hasta, sakat ve muhtaçları gözeterek sınıf kavgasından, anne-baba ve yakınlarını kaybeden çocukları sosyal güvenlik kapsamına alarak öksüzlük duygusundan korumuş[253], kamu yararını gözeterek toplumsal huzur ve barışı sağlamıştır.

Modern öncesi dönemde toplumsal huzurun tesisinde ve yoksullukla mücadelede İslâm dünyasında etkin olan araç vakıflar iken Batı'da ise kiliseydi. Orta Çağ boyunca insanlar yoksulluğu normal ve hatta sorunsuz bir durum olarak tanımlıyordu. Hristiyan ideolojisi, yoksulların, toplumun önemli bir unsuru olduğunu ve zenginlere kurtuluşa ulaşmalarına yardım edebilecek bir araç olduğunu savunuyordu. Ve dahi, Orta Çağ kilisesi yoksulluğun erdemlerini yüceltiyor İsa'nın, kendi yaşamı boyunca yoksulluğu kutsadığını belirtiyordu.[254]

Zenginlerin ruhlarını arındırmak maksadıyla araçsallaştırdığı yoksullar Orta Çağ Avrupası'nda kilisenin yardımlarından faydalanmaktaydı. Psikoposun evi yoksulların evi gibiydi ve yardımlar burada dağıtılmaktaydı.[255] Psikoposluk tarafından bölgedeki

---

[251] Bahaeddin Yediyıldız, *"Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800",* Osmanlı Araştırmaları III, Ed. Halil İnalcık- Nejat Göyünç, İstanbul, 1982, s. 155.
[252] Bahaeddin Yediyıldız, İslâm Ansiklopedisi, *"Vakıf*" Maddesi, İstanbul, 1982, s. 172.
[253] Öztürk, *a.g.m*., s. 48.
[254] Susan E. Dinan, *Women and Poor Relief in Seventeeh-Century France: The Early History of the Daughters of Charity,* Newyork: Routledge, 2017, p.103.
[255] Umberto Eco, *Orta Çağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s.198-201.

yoksullara düzenli olarak erzak temin edilmekteydi, ancak bu sistem zamanla zayıfladı ve XIII. yüzyıldan itibaren artık yoksullar yardım için manastıra gelmemeye, din adamları yardımları yoksulların ayağına getirmeye başladı.[256] Yoksulların varlığının Tanrı'nın insanlara bir armağanı olarak görüldüğü bu dönemi Bauman şöyle ifade eder:

> *"Yoksullar, modern öncesi Hıristiyan Avrupa'daki herkes ve her şey gibi Tanrı'nın Çocukları idi. İlahi varlıklar zinciri içinde kaçınılmaz bir halkaydılar. Tanrı'nın yaratısının bir bölümüydüler ve modern dünyevileştirme ya da büyü bozumu öncesi dünyanın geri kalanı gibi anlam ve amaca doymuşlardı. Yoksullar acı çekiyordu ve onların ıstırabı ilk günahın tövbesi ve ilahî kurtuluş izniydi. Buna karşın, onlara güvence ve yardım vermek, böylece hayır işleyip süreç içinde kuruluşlarından pay almak da daha talihlilere kalmıştı. O halde yoksulların varlığı Tanrı'nın herkese bir armağanıydı. Fedakârlık yapmanın, namuslu bir hayat yaşamanın tövbe etmenin ve ilahî saadete ulaşmanın bir fırsatıydı. Dünyevî yaşamın anlamını ölümden sonraki yaşamda arayan bir toplumun, eğer hazırda yoksullar olmasaydı, başka bir kurtuluş vasıtası icat etmek zorunda kalabileceği bile söylenebilir."*[257]

XVI. yüzyılda Avrupa'da yaşanan Reform hareketiyle[258] kilisenin egemenliği sarsıldı ve toprak üzerindeki geleneksel mülkiyet ilişkilerinin dinsel dayanağını oluşturan kilise mülkleri elden çıktı. Böylece yoksullara yardımın başat kaynağı olarak gösterilen kilise ve onun aracılığıyla yürütülen yardımlar zayıfladı. Yardımların zayıflamasıyla yoksulluk yaşayanlar daha da yoksullaşırken zamanla yoksul sayısında da artış yaşandı.

---

[256] Umberto Eco, *a.g.e*., s.198-201.

[257] Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s.127.

[258] Kimse bir başkasının sırtından geçinmemelidir. Tüm inananlar Tanrı'nın "çalışma" çağrısına uymalıdır. Çalışanlar uymayanlara bakmakla yükümlü değildir. Protestanlık-çalışma-yoksulluk yorumu için Bkz. Max Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999, s. 135.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'nın büyük şehirlerinin üçte biri ila dörtte biri yoksul durumdaydı.[259] Siyasî, sosyal ve ekonomik bir dizi felaketin yaşandığı XVI. ve XVII. yüzyıl Avrupası'nda özellikle Fransa'da savaşlar,[260] topraktan geçinen sivil halkı kötü etkiledi hem yağmacı çeteler hem de devletin artırdığı vergiler yoksulluğun boyutunda artışa neden oldu. Kuraklık, savaş nedeniyle artan enflasyon savunmasız aşağı tabakadan halkı zor duruma düşürdü ve yardıma muhtaç insanların sayısında artış gözlendi. Yaşanan sosyo-ekonomik kriz ortamında zayıflayan kilise muhtaç durumda olanlara yardım elini uzatmaya devam etmekte, var olan servet dağılımındaki eşitsizliğin çözümü olarak geleneksel Hristiyan inanç ve değerlerinin benimsenmesini göstermekteydi. Barış ve huzurun ancak Tanrı vergisi düzenin yeniden tesis edilmesiyle mümkün olacağının altını çizmekteydi. Ancak yoksulların sayısı arttıkça kırsal alandaki geleneksel yardımlaşma ağları ve zayıflayan kilise sorunun çözümünde yetersiz kalmaya başladı. Geleneksel yardımlaşma ağlarının başında bu dönemde varlıklı evli ve bekâr kadınlar vardı. Bunlar sadaka toplayarak ve muhtaçlara yiyecek götürerek yoksullara yardım ediyorlardı.[261] Oldukça fazla tarım arazisine sahip olan kilise de topraklarında pek çok yoksulu bedelsiz çalıştırmakta ve onların emeğinden faydalandığı için o dönemde yoksullara yardım eden kurumların başında gelmekteydi. Huberman kilisenin bu misyonuna dair şu yorumda bulunur:

> *"Kilise aslında serfleri bu kadar "kullanmasa" onları bu kadar "soymasa" yardım etmesi de gerekmeyecekti".*[262]

XVII. yüzyıldan itibaren Fransa'da savaşın, mahsul kıtlığının ve salgın hastalıkların etkileri insanları kırdan kente göçe zorladı. Artan göçmen nüfus karşısında yeterli kaynağa sahip olmayan belediyeler sadece kendi mahallelerinde doğmuş olanlara yardım eli uzatabildiler.[263] Kırdan kente göç edenler gittikleri kasaba ve şehirlerde hoş karşılanmadı ve kent sâkinleri ile göç edenler arasında gerilimler ortaya çıktı:

---

[259] Buğra, *a.g.e.,* s. 35-36.
[260] Susan E. Dinan, *Women and Poor Relief in Seventeeh-Century France: The Early History of the Daughters of Charity,* Newyork: Routledge, 2017, p. 99.
[261] Dinan, *a.g.e*., s. 107.
[262] Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Murat Belge, İstanbul: Bilim Yayınları, 1976, s. 25.
[263] Dinan, *a.g.e.,* s. 99.

"Bir zamanlar, değerli Hristiyanlar olarak görülen yoksullar, şehir sâkinlerinin -hem Katoliklerin hem Protestanların- gözünde suçlu ve tehlikeli parazitlere dönüştü. Orta çağın sonlarında ve erken modern dönemde her görüşten Hristiyan, yoksulları, giderek daha tehlikeli bir sosyal unsur olarak algılamaya başladı."[264]

Ancak yoksulların hepsi ahlâkî açıdan yozlaşmış ve tehlikeli olarak görülemezdi, Avrupalıların hayırseverliğin değerine ilişkin algıları bir anda yok olmadı ve zamanla değişime uğradı. Bu değişimin en önemli boyutu yoksulların *"hak eden"* ve *"hak etmeyen"* şeklinde kategorize edilmesiydi. Birinci grup çocuklar, yaşlılar, hamileler, küçük çocuklu kadınlar, engelliler kısacası geçimini sağlayamayacak durumda olanlardı. Hak etmeyen yoksullar ise yetkililerin tembel ve doğası gereği ahlâksız olarak gördükleri -özellikle erkekler olmak üzere- sağlıklı yetişkinlerdi.[265]

Fransa'daki ile benzer şekilde yoksullar, İslâm dünyasında da yardımı *"hak eden"* ve *"hak etmeyen"* olarak kategorize edilmekteydi. Sağlıklı ve çalışıp kazanmaya muktedir kimselerin dînen sadaka kabul etmeleri İslâm dininde de doğru değildir. Çünkü genel hükümlere göre herkes kendi kazancına bağlıdır. Müslüman yalnız Allah'a ibadet eder ve ondan yardım diler. *"Veren el, alan elden üstündür*" başkalarından yardım almaya alışmış olanlar bu hassasiyetlerini yitirirler ve bu durum Müslüman birine yakışmaz. Çünkü İslâmiyet insanları istiâne (yardım alma) esası üzerine değil, iâne (yardım etme) esası üzerine terbiye eder.[266]

Sosyal devletin kurumsal tarihinde önemli bir yer edinen İngiltere'de de modern öncesi dönemde durum çok farklı değildi. Yoksullara yardım kilise eliyle ulaştırılmakta ve sadece *"hak eden"* yoksula yardımın önemi vurgulanmaktaydı. Örneğin fizikî hiçbir sorunu olmadığı hâlde çalışmayarak dilenenlere sert yaptırımlar uygulanmaktaydı. 1536'da Tudor döneminde çıkarılan yasada dilenmenin doğru olmadığı ve dilenenlerin cezalandırılacağı belirtilmekteydi.[267] Bu bağlamda hem İslâm dünyasında hem de Batı'da *"hak eden"* yoksul vurgusu önem kazanmakta, muhtaç

[264] Dinan, *a.g.e.,* s. 100
[265] Dinan, *a.g.e.,* s. 101.
[266] Nazif Öztürk, "İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 29, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, (2005), s. 16.
[267] Yaman, *a.g.e*., s. 16.

olana yardım dinî temâyüller başta olmak üzere başka pek çok eğilimin etkisiyle önemsenmekte ve çalışmayan, serserilik, dilencilik eden kesim sosyal kontrol altına alınmaktaydı. Batı'da Protestanlığın ortaya çıkmasıyla etkin hâle gelen çalışmaya övgü, Hristiyan hayırseverliği "ulusun zenginliği için bir masraf, müsamaha gösterilemez bir yük" olarak görmeye başladı.[268]

Protestan ahlâkın Avrupa'da yayılması ile yoksulların aylak bırakılmaması, çalıştırılması[269] gerekliliği ilkesinin benimsenmesi -henüz XVII. yüzyıl başlarında- İngiltere'de workhouse olarak adlandırılan kurumların ortaya çıkmasında etkili oldu.

Fransız filozof ve tarihçi Foucault bu süreci -çalışamayan veya çalışmak istemeyen, sabit işi ve evi olmayanların ıslah edildiği bir mekân ve eylem olarak- *"Büyük Kapatılma"* şeklinde kavramsallaştırmaktadır.[270] Ona göre amaç, ekonomik kriz anında aç kalan işsiz ve aylak kesimin başkaldırması tehlikesine karşı güvenli bir önlem almak ve kapatılmış olanların kriz geçtikten sonra ucuz ve kolayca denetlenebilir bir iş gücü oluşturmasını sağlamaktır.[271] Bu bağlamda çalışma yurtları, iş görür yoksullar kitlesinin önemli bir kısmının ıslah edilip aylaklıktan emek sınıfına dahil edilme işlevini görmekteydi.

Bu süreçte İngiltere'de yardımı hak etmeyen yoksullar kapatılıp ıslah edilerek emek piyasasına dahil edilirken, çalışan yoksullar sınıfı ise çıkarılan bir dizi yasa ile baskı altında tutuluyordu. Marx, bu durumu şöyle ifade etmekteydi:

> *"Mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu, korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında*

[268] Bauman, *a.g.e.,* s. 128.
[269] Toplumun huzurunu iş görür yoksullar kitlesinin varlığına bağlayan İngiliz iktisatçı Mandeville kendi ideal toplum tahayyülüne dair şunları ifade etmekteydi: *"(...) Yoksulların mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının asla aylak bırakılmaması ve ayrıca bunların ellerine ne geçiyorsa bunu sürekli olarak harcamaları bütün zengin ulusların çıkarlarına uygun olan bir şeydir. Hayatlarını günlük çalışmalarıyla kazanan kimseler, kendilerini işe yarar insanlar haline getirecek ihtiyaçlarından başka bir dürtüye sahip değildir; bunun için, onların bu ihtiyaçlarını hafifletmek akıllılık, tamamıyla yok edip tatmin etmek ise delilik olur. Ona orta karar bir ücret verilmelidir... Köleliğe yer vermeyen hür bir ülkede en güvenilir zenginlik, iş görür yoksullar kitlesinden oluşur. Toplumu mutlu kılmak ve halkın kendisini kötü koşullar içinde hoşnut tutmak için, büyük çoğunluğun hem cahil hem de yoksul kalması gereklidir".* Aktaran Marx, *Kapital*, s. 595.
[270] Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 12.
[271] Foucault, *a.g.e.,* s. 12.

inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı.[272]

Mülksüzleştirilip soyut emek olarak istihdam edilenlere yönelik çıkarılan yasalar, onların yeni yaşamlarının izini sürmemizi sağlayan önemli tarihsel belgelerdir. Kalpazanlık, sahtekârlık, dolandırıcılık vb. pek çok şeyin arttığı düzen bozucu hareketlere ve çalışan yoksullar sınıfının denetimine yönelik çıkarılan bu yasalar baskıyı içermekteydi:

"Baskı, dönemin temel yasalarında kendisini hissettirmektedir. Bu yasaların adlarından da bellidir: İsyan Yasası, Sürgün Yasası, Örgütlenme Yasası, Yoksullar Yurdu Yasası ve Kara yasa. 1715 tarihli İsyan Yasası, yönetici sınıfa, XVIII. yüzyılda işçi sınıfının kolektif eylemine karşı, en basit, en esnek en sık kullanılan kanun silahını sağlamış oldu. 1719 tarihli Sürgün Yasası, cezaların uygulanmasına ilişkin bir ikilemi çözmeye yardımcı oldu. Mahkemeler ya suçluyu asmaya ya da suçlunun parmağını damgalayarak gitmesine izin vermeye mecbur bırakılıyordu. 1721 tarihli Örgütlenme Yasası, ustabaşı dokumacıların, ücretlerini artırmak ve olağan çalışma saatlerini azaltmak için örgütlenmelerini yasa dışı ilan etmiştir. Aynı yıl XVIII. yüzyılın kötülüğüyle en fazla ün salan ceza tüzüğü yaşama geçirilmiştir: Kara Waltham Yasası. Tarihçiler, bu yasanın, XVIII. yüzyılın intikamcı adaletinin, sanki su seviyesindeki yükselmenin başlangıcı gibi, sinyalini verdiğini yazdılar."[273]

Kısacası tarımın ticarîleşmesi, kırdan kente göçün artması ile feodal üretim tarzı yoksulu, yerini kapitalist üretim tarzı yoksuluna bırakmaktaydı. Üretim araçlarından koparılan[274] büyük kitleler, ücretli çalışana dönüşerek labouring poor (emekçi yoksullar) adı verilen sınıfı oluşturmaktaydı. Sanayi Devrimi ile kentler, fabrika merkezli, civarında çalışan yoksulların barındıkları birer şehre dönüşmekte,

[272] Marx, *Kapital*, s. 707.
[273] Linebaugh, *a.g.e*., s. 45.
[274] Tarımla uğraşan halkı topraktan koparıp mülksüzleştiren son büyük süreç, "clearing of estates" (gayrimenkullerin temizlenmesi, gerçekte bunların üzerindeki insanların dışarı atılması) olmuştur. Ve böylece tarım işçileri artık kendileri tarafından işlenen topraklar üzerinde başlarını sokacak bir kulübecik için gerekli olan toprak parçasını bile bulamıyordu. Marx, *Kapital*, s. 700.

beraberinde barınma ihtiyacını dahi karşılayamayan pek çok evsiz, sefil, dilenen yoksulun yer aldığı "sosyal kontrolü" gerekli kılan bir yaşam alanı imajı taşımaya başlamaktaydı. Geçimlik ekonominin egemenliğinden kâr için ekonomiye geçilen bu süreçte emek gücü büyük önem arz etmekteydi. Dolayısıyla mevcut nüfus çalışmalı ve servetin kaynağının emek olarak ölçüldüğü yeni dünya düzeninde aylaklık yapılmamalıydı. XVII. yüzyılda değişen bu yoksulluk algısı, yoksulları artık bir işgücü ve üstelik ziyan edilmemesi gereken bir üretim faktörü olarak görmeye başladı.[275] Artık yoksullar, zenginlerin sadakayla ruhlarını arındırdıkları bir varoluştan ziyade çalışmakla yükümlüydü.[276]

Sonuç olarak erken modern Avrupa toplumunda siyasal bir ideolojiye dönüşen çalışma, ahlâksızlıktan, sefaletten, aylaklıktan ve serserilikten kurtulmanın bir aracı olarak gösterilmekteydi.[277] Çalışmayan bu "aylak", "tembel", "asalak" kesim sorunun yapısal olduğunu perdeleyen asimetrik ilişkinin- "hayırsever"[278] kişi ve kurumların- insafındaydı. Orta Çağ Avrupası'nda yoksullara yardım kutsanmakta, yoksullar üst sınıfların vicdanlarını sağaltma aracı olarak kullanılmaktaydı. Söz konusu algı devletler nazarında ise "yasal sadaka" olarak zühur etmekteydi. Ancak modern çağda yoksulların toplumsal işlevinde ciddi bir değişiklik meydana geldi. Bu dönemde geçim ekonomisinden kâr ekonomisine geçerken en çok gereksinim duyulan şey iş gücü olduğu için yoksullar artık cenneti kazanmanın aracı olmaktan çıkarak işgücü ile tanımlanmaya başlandı.[279] Merhamet duygusunun yerini adalet düşüncesine bırakacağı XIX. yüzyıla kadar "yoksullar" iktisaden gönüllü kişi ve kurumların tekelindeyken sosyal kontrol bağlamında ise -toplumsal düzenin ve ahlâkın

[275] Buğra, *a.g.e.,* ss.26.
[276] Avrupa'da yoksulluğun tarihi üzerine önemli bir çalışması bulunan Geremek: *"Orta çağ Avrupası'nın tarımsal medeniyeti içinde, sadece sadakayla geçinen bir kesimin varlığı büyük bir toplumsal rahatsızlık uyandırmıyordu. Aksine, yoksulların belirli bir toplumsal işlevi vardı çünkü onlar zenginlerin sadaka vererek ruhlarının selametini sağlamalarına vesile oluyorlardı. Dilencilik ve sadaka, toplum düzeninin asli bir parçası olarak var oluyordu. Ancak erken modern çağda yoksulluk algısı değişiyor ve yoksulların varlık nedeni zenginlerin ruhsal selameti olmaktan çıkıp, çalışmayla tanımlanmaya başlıyordu."* Aktaran Buğra, *a.g.e*., s. 25.
[277] Reşat Açıkgöz, "Çalışma Ahlâkı ve Yoksulluk", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 2, (2012), s. 26.
[278] *"Çoğu toplumda dini bir temeli olan hayırseverlik/sadaka anlayışının geleneksel tezahürleri kadar, modern gönüllülük biçimleri de önem kazanır. Geleneksel ve modern biçimleriyle hayırseverlik veya gönüllülük, kapitalizmin ayrılmaz bir parçası ve ideolojik ortam içinde iltifata mazhar bulunan bir öğe olarak var olur."* Buğra, *a.g.e*., s. 12.
[279] Buğra, *a.g.e*., s. 25.

koruyucusu- mevcut yönetimin tekelindeydi. Son tahlilde XIX. yüzyıl egemen sınıflarının nazarında sorun kapitalizmin veya Sanayi Devrimi'nin sonucu değil, sınıf atlamanın oldukça kolay olduğu bu sistemde hâlâ yoksul kalmayı "başaran" yoksulun kendisinden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla çalışmayarak tembellik eden yoksul dehşet yurduna kapatılmayı hak etmekteydi. Ve ancak burada ıslah edilerek *"makbul yoksul"* hâline gelebilirdi. Ayrıca çalışmayarak sokaklarda başıboş dolaşan bu aylak sınıf suç potansiyeli taşımakta ve "*tehlikeli sınıf*" olarak adlandırılmaktaydı.

2.2.Modern Dönem Osmanlı Toplumunda Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Yöntemleri

Osmanlı Devleti, kuruluşundan Tanzimat Dönemi'ne kadar sosyal alandaki risklere karşı vakıf kurumlarının özerk olarak çalışmasını destekledi. Bu kurumlara devlet hazinesinden ziyade padişah ve eşlerinin, devlet yönetiminde yer alan kişilerin kendi bütçelerinden yaptıkları destekler büyük öneme sahipti. Vakıfların yanı sıra aile ve akrabalık ilişkileri, cemaat tipi dayanışmalar, lonca gibi meslekî dayanışmalar, dinî temelli yardımlaşma ilişkileri Osmanlı dönemindeki refah sisteminin birer parçasıydı.[280] Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren vakıfların işlevini merkezî devletin yerine getirdiği bir sisteme tedricen geçilmeye başlandı ve bu süre boyunca vakıflar yoksullukla mücadelede tâli bir kanal olarak varlığını sürdürmeye devam etti. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, rakip ara grup ve kurumlarla "uyumlu" bir politika izledi.[281] Ancak yoğun devletler arası rekabet ve dönemin koşulları devletin merkezîleşmesine ve vakıfların tamamıyla merkezî devletin iradesi altına alınmasına neden oldu. Devletin merkezîleşmesinde etkin olan iki unsur vardı. Bunlar devletler arası rekabetin neden olduğu finansal krizden dolayı ihtiyaç duyulan gelir ve Batı'nın kendi değerlerini kabul ettirme çabasıydı.[282] Diğer bir önemli neden ise klasik dönemden itibaren var olan vakıf sistemindeki aksaklık ve bozulmalardı. Kurum

[280] Orhan Kılıç, "Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları", *Osmanlı Araştırma*ları, Ed. Halil İnalcık vd., S. 24, İstanbul, (2004), s. 243.
[281] Çizakça, *a.g.m*., s.27.
[282] Çizakça çalışmasında, Batılı sömürgecilerin kontrol ettikleri ülkelerde arazi sahibi olmak istediklerini ve vakıf arazilerinin alınıp satılamamasının bu istek önünde engel oluşturduğu için, Osmanlı Devleti'ne vakıfların kaldırılması yönünde baskı uyguladığının altını çizer. Bunun Kırım Savaşı sonrasındaki borç talebine cevap olarak açıkça ifade edildiğini belirtir. Bu doğrultudaki taleplerden ilki yabancı ülke vatandaşlarına, Osmanlı vatandaşları ile aynı koşullarda devlet topraklarını edinebilme hakkı verilmelidir. İkincisi ise vakıf sisteminin kaldırılması gerektiğidir. Çizakça, *a.g.m*., s. 27.

içindeki yolsuzluklar ise vakıf sisteminin merkezî denetimini gerekli kılan bir diğer hususstu. Bahse konu yolsuzluklar hem vakıf yöneticileri hem de devlet yetkilileri tarafından yapılmaktaydı.[283] Vakıfların ferağ, tevkil ve intikal işlemlerinde yapılan yolsuzluklar, bazı mütevelli ve nâzırların vakıf gelirlerini israf etmeleri, vakıf giderlerinin gelirlerinden fazla olması vb. hususlar devletin denetimi merkezîleştirmesinde etkili oldu.[284]

Klasik dönemden itibaren süregelen aksaklık ve yolsuzluklar,[285] devletler arası rekabetten kaynaklı yaşanan finansal kriz, Batı'nın Osmanlı topraklarında gayrimenkul ve arazi alımı talepleri vb. gelişmeler üzerine devlet tarafından atılan ilk kritik adım, 1826'da Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kurulması oldu. Bu tarihe kadar vakıfların denetimi merkezî bir idareden yoksundu, denetim, kadılar ve özel olarak atanan müfettişler eliyle yürütülmekteydi.[286] Hükümdarlar vakıf üzerindeki denetimini kullanarak müfettişler yollamaktaydılar ancak bu denetimlerin başarısızlığı[287] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşuna giden süreci hızlandıran gelişmeler oldu. Burada güdülen temel amaç ise merkezî otoritenin güçlendirilmesiydi. Devletin gelirleri tek bir elden toplanmalı ve ihtiyaçlar tek bir elden karşılanmalıydı. Ayrıca ulemanın gücünün kırılması da amaçlananlar arasındaydı.[288] Evkâf teşkilâtının alternatif güç olan ulemayı etkisizleştireceği ve merkeze bağımlı hâle getireceği düşünülmekteydi. Çünkü ulema sınıfı eğitim ve hizmet giderleri açısından vakıflara bağımlı

[283] Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1583-1683),* Sivas: Dilek Matbaası, 1998, s. 65.
[284] Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 154.
[285] Vakıflar özelinde yaşanan yolsuzlukların ilerleyen tarihlerde de devam ettiği 1912 tarihli Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri'nde görülmekte. Ankara mebusu Hacı Mustafa Efendi bu konuya ilişkin şu yorumlarda bulunuyordu: *"(...) Efendiler, bilir misiniz, bu vakıfların bu hale geldiği nedendir? Başta Hazine-i Hassa olduğu halde, Maliye Nezareti, sonra Evkâf Nezareti, sonra mütevellileri ve müteneffizler, bunları ne kadar temellük ettiler ne kadar gasp ettiler? Hiçbir yiğit o vakitte çıkıpta, bu 'Şeran günahtır, haramdır, bunu yapmayın"* diyen hiçbir fert olmamış der ve Meşrutiyet ile de hiçbir şeyin değişmediğini ekler: *"Evet, şimdi Meşrutiyet bunları meydana koydu. Meşrutiyet şu meşrudur ve şu da meşru değildir demeye bize lisan verdiği halde, maatteessüf biz hâlâ bunları suiistimal ediyoruz ve vakfın menfaatını bilmiyoruz". MMZC*, Devre:2, C. 1, İçtima Senesi:1, 7 Haziran 1328 (20 Haziran 1912), s. 410.
[286] Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 65.
[287] Denetimin başarısızlığını vakıf mallarını zimmetine geçirip mülk hâline getiren kişilerin varlığından ve vakıf görevlilerinin kurum içinde bazı noktalara ehil olmayan akrabalarını yerleştirerek gerekli olmayan hizmetler dahi ihdas etmelerinden anlayabiliyoruz. Ayrıca bkz. Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 194.
[288] Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümâyun Nezareti)", *İÜHFM Dergisi,* C. 72, S. 1, (2014), s.544.

durumdaydı.[289] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kurulmasıyla merkezî idare hem ulemayı kendisine bağlamış olacak hem de yapmak istediği yenilikler için önemli bir maddî kaynağı tasarrufu altına almış olacaktı.

Devlet erkânı nezareti kurduktan sonra bağlı vakıfların denetimi, onarımı ve vakıflara ilişkin davaların görülmesi maksadıyla 1831'de Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliğini kurdu.[290] Ancak tüm bu düzenlemelere rağmen vakıf mallarının ferağ ve intikallerinde yolsuzluk yapılmasına engel olunamadı.[291] Ayrıca devlet tasarrufu altına alınan vakıf gelirleri zamanla devlet hazinesinden açık çıktıkça başvurulan bir fona dönüştü ve bunun sonucunda pek çok vakıf zayıflayarak faaliyetlerini gerçekleştiremez hâle geldi. Bununla birlikte, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yeni vakıflar kurulmaya devam etti. Fakat bu vakıflar eski dönemlere göre daha küçük kapsamlı, yeni binalar inşa etmek yerine genellikle daha önce kurulmuş olan vakıfların bakım, onarım, ısıtma ve aydınlatma gibi ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamaktaydı.[292] Bu dönemde kurulan vakıflardaki bu farklılaşma, toplumun sosyal ve ekonomik hayatındaki değişimlerden ve de Tanzimat'la birlikte temlik ve müsaderenin kaldırılması ile şahsî mülkiyetin benimsenmesinden kaynaklanmaktaydı.[293] Kısacası yoksullukla mücadelede klasik dönem Osmanlı Devleti'nin önemli bir aracı olan vakıflar XIX. yüzyılda devletin merkezîleşme çabasının sonucu olarak zayıflasa da varlığını sürdürmeye devam etti ve bu süreçte hem vakıflar hem merkezî devletin yürüttüğü sosyal politikalarla, sosyo-ekonomik bir sorun olan yoksulluk aşılmaya çalışıldı.

XVI-XX. yüzyıl arasındaki süreçte sosyal politikanın temel hedefi, alt tabakayı çalışma ahlâkını benimsetmek suretiyle disipline etmek, onların siyasî potansiyellerini soğurmak ve onları talep doğrultusunda işgücü olarak piyasaya sürmektir. Batı'da, alt tabakayı ıslah yoluyla istihdama katmayı amaçlayan sosyal politikanın, Osmanlı Devleti'nde nasıl ve hangi saiklerle yürütüldüğüne geçmeden önce imparatorluğun

[289] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 55.
[290] Ali Akyıldız, "*II. Mahmud Dönemi'nde Merkez İdaresinde yapılan Düzenlemeler*", II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Seçil Ofset, 2010, s. 57.
[291] Genca, *a.g.m*., s.548.
[292] Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayını, 1995, s. 31-48.
[293] Tuba Akar-Mehtap Ergenoğlu, *"XIX. yüzyılda Yabancıların Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti Edinmelerine Bir Kalkan Olarak Toprakların Vakıflaştırılması: Mersin Örneği"*, Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar, Ed. Kerim İlker Bulunur-Ömer Faruk Can, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, s. 169.

XIX. yüzyıldaki sosyo-ekonomik durumuna değinmek, süreci anlamak açısından önem arz etmektedir. Osmanlı'da esas servet kaynağı ziraattır, tarımın ülkenin ekonomik yapısındaki bu başat karakteri daha uzun seneler devam edecektir[294] öyle ki sanayi üretiminin yoğunlaştığı kentlerde dahi tarım hiçbir zaman önemini yitirmeyecek ve başat sektör olmaya devam edecektir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında sanayi sermayesinin cılız da olsa gelişimi üzerine genel bir çerçeve çizilmek istenirse şu saptamalar öncelikle yapılabilir. Sanayi sermayesi esas olarak ticarî sermaye kökenlidir ve kapitalistin tüccar kimliği uzun süre "sanayici" kimliğine baskın olmuştur.[295] Ticarî sermayenin sınai sermayeye dönüşümünün somut tarihi biçimlerinden biri olan "kırsal sanayi", Anadolu'da küçük sanayiyi aşan boyuttaki girişimlere önemli ölçüde damgasını vurmuştur. Putting-out (dağınık manifaktür) olarak bilinen bu "kırsal sanayi" Osmanlı Devleti'nde tekstil-giyim sektörünü ve özellikle de halı dokumacılığını ilgilendirmiştir. XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarının İstanbul'unda giyim sektöründe kendi dikim atölyelerine sahip olmayan toptancı veya perakendeci hazır giyimciler, ilgili tüccar girişimcilere malzemeleri sağlayıp parça başına üretim fiyatını belirlemekte ve bunlar da konfeksiyon işçilerini parça başına ücretlerle evlerinde çalıştırmaktaydılar.[296] Kısacası devlet[297] ve özel sektör fabrikalarının açılması, madencilikte yaşanan gelişmeler vb. sanayileşme hareketleri sonrası, hem nicel hem de nitel anlamda ücretli işçilik gelişmeye başlamış, geleneksel zanaat sisteminde çalışanlar da hesaba katıldığında önemli bir işçi topluluğu oluşmaya başlamıştır.[298]

Nitelikli işgücünün önemli bölümü ise özellikle imalat sanayisinde, azınlık etnik gruplardan oluşmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde sermayenin ve

[294] Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler, Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler (1870-1922),* İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2017, s. 23.
[295] Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Kitap, 2016, s. 281.
[296] Oyan, *a.g.e.,* 282.
[297] Osmanlı'da sanayileşme çabaları çerçevesinde fabrikalar açılmasının öncülüğünü devlet yapmıştır. Önceki yüzyıllarda tersane, baruthane, tophane vb. askerî ihtiyaçları karşılamak üzere kurulan bu fabrikalar, 1804 Beykoz Kağıthanesi, 1827 İplik Fabrikası, 1833 Feshane, 1840 Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1843 İzmir Kâğıt Fabrikası. Osmanlı Devleti'nde çalışma ilişkileri ve işçiler üzerine yapılan çalışma için Bkz.Yıldırım, *a.g.e.,* s. 26.
[298] Yıldırım, *a.g.e.,* s. 24.

işgücünün etnik kimliğe göre[299] dağılımına bakıldığında, Türklerin her ikisi içinde %15'lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Rumların sermayede %50 işgücünde %60, Ermenilerin sermayede %20 işgücünde %15, Yahudilerin sermayede %5 ve işgücünde %10, yabancı uyrukluların ise sermayede %10'luk paya sahip oldukları görülmektedir.[300] Sanayileşme hareketleri çerçevesinde açılan fabrikalar için özellikle yerli[301] tebaadan işçi temin etmek oldukça güçtü.[302] Temin edilse dahi sürekliliği söz konusu değildi. Örneğin maden sektöründe çalışan işçilerin köy ve kırsalla olan bağlarını koparmadıkları ve biraz para biriktirdikten sonra köylerine döndükleri görülmekteydi.[303] İşgücünün niceliksel eksikliğinin sebebi nüfusun azlığından ziyade, ücret karşılığı bir işverene bağımlı olarak çalışmaya halkın soğuk bakması yanında, özellikle erken dönemlerde devletin tarımsal üretime verdiği önemden kaynaklanmaktaydı.[304] Bazen devletin de şehirde çalışmak maksadıyla gelenlerin sayısının artmaya başlamasıyla bu durumu engellemeye çalıştığı görülmektedir. Öyle ki devlet ricâline göre nitelikli işgücünü temsil etmeyen bu kesim zirai faaliyetleri de yarıda bırakarak üretimin aksamasına neden olmaktadır.[305] Geç sanayileşmenin de güçlü bir işçi sınıfı oluşumunu engellediğini belirtmekte fayda vardır. Avrupa'daki iktisadî felsefe ve benimsenen siyasî politikaların Osmanlı iktisadî zihniyetinden farklılığı söz konusu geç sanayileşmenin başat nedenleridir.

---

[299] Bu durum XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumu için de geçerliydi. Ticarette daha çok gayrimüslimlerin etkin olduğu şüphe götürmez bir gerçeklikti. XVII. yüzyıl tereke kayıtları da söz konusu gerçekliği tanıtlar niteliktedir. Örneğin XVIII. yüzyılda Osmanlı toplumunun din ve cinsiyete göre servet kompozisyonuna bakıldığında en fazla ticarî-sınai değer oranının gayrimüslim erkeklere ait olduğu görülmektedir. Bu durum ekonomik hayat içerisinde esnaflıkla uğraşanların daha çok gayrimüslimlerden oluştuğu bilgisini doğrular mahiyettedir. Diğer kalemlere göre %46'lık bir oranla açık ara önde olan gayrimüslim erkeklerin ticarî-sınai değer yekunları, kadınlara it verilerden ayrışmakla beraber, Müslüman erkeklerin aynı kalemine oranla da oldukça yüksektir. Bu konu hakkında daha fazlası için bkz. Muhammed Bedreddin Toprak, *Osmanlı İstanbul'unda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: 18. Yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz,* (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s. 186.

[300] Oyan, *a.g.e.,* s. 283.

[301] Bursa'yı ziyaret eden Fransız seyyah Rêgis Delbeuf: *"Burada eksik olan, işçiye iş değil; tam tersine işe işçi yetişmiyor" der. Delbeuf, patronların işçi bulmak için Rum köylerinden kadın ve kızları topladığını belirtir. Rum köylü kadınlar yoğun çalışma dönemlerinde şehre gelip çalışmakta, mevsim sonunda ise köylerine dönmekteydi".* Aktaran Yıldırım, *a.g.e.,* s. 32.

[302] Yıldırım, *a.g.e.,* s. 28.

[303] Osmanlı Devleti, işgücünün bu açığını kapatmak ve ülke ekonomisi için nitelikli işgücü yetiştirmek adına başvurulan çözüm yöntemleri ise, meslekî eğitime ağırlık verilmesi, yurtdışına işçi ve öğrenci gönderilmesi olmuştur. Belçika, İsviçre vb. ülkeler üretim hayatı için kaliteli işgücü yetiştirilebilmesi amacıyla öğrenci, işçi ve ustaların eğitim almak üzere gönderildiği ülkeler olmuştur. Yıldırım, *a.g.e*., s. 30.

[304] Yıldırım, *a.g.e.,* 32.

[305] Yıldırım, *a.g.e*., s. 34.

Fakat tüm bu farklılıklara rağmen uygulanan sosyal politikalar Avrupa ile paralellik göstermekteydi. Örneğin ülke içindeki cezalandırma pratiklerini tek tipleştirmek ve standartlaştırmak isteyen Osmanlı idarecileri için hapishane, hem daha insanî bir ceza aracı hem de Avrupa kaynaklı dış baskılara karşı kullanılabilecek önemli bir "medeniyet sembolü" idi.[306] Bu bağlamda Osmanlı hapishaneleri bir yönüyle, Avrupa'daki gibi emeğin kaynağı olarak görülen alt tabakanın çalışma hayatına katılımıyla ıslahının çözüm olarak benimsendiği bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu uygulamaya örnek, mahkûmların işgücü kaynağı olarak görülmesidir. 1880 tarihli hapishanelerin idaresiyle ilgili yasal düzenlemeyle,[307] mahkûmların üretime katılımları rızalarına bırakılmadan mecburi tutulmuş,[308] bu uygulamayla devlet hiçbir mahkûmun işsiz kalmaması gerektiğini belirtirken çalışmaktan kaçınanları da cezalandırmıştır.[309] Hükümlüler ilk olarak cezaevlerinin içinde çalıştırılırken, daha sonra işgücü arzında yaşanan sıkıntı nedeniyle hapishane dışında mal ve hizmet üretiminde de istihdam edilmişlerdir. Dolayısıyla etkin siyasal görüşün Batıdaki ile benzer şekilde "kapatılma" olduğu, kamu sağlığını tehdit unsuru olarak görülen fahişelerin yasal genelevlere, kentin imajını bozan sağlıklı ve yetişkin dilencilerin hapishanelere,[310] gerçekten muhtaç ve hak eden yoksulların ise sığınma

[306] Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2012, s. 254-258.

[307] 1880'de Tevkifhane ve Hapishanelerin İdarelerine Dair Nizamname yayınlanmıştır. 97 maddeden oluşan bu nizamnamede hapishanelerin sağlık, temizlik, yaşam koşullarının düzenlenmesi, farklı dereceden suçluların ayrı yerlerde tutulması, hapishane personelinin görevleri, mahkûmların üstlenecekleri işler gibi pek çok konu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. 1880 tarihli nizamnamedeki hükümler yeterince uygulanmadığı için 14 Temmuz 1893 yılında Serkiz Karakoç tarafından Fransızca'dan tercüme edilip aynen alınan "Hapishane Islahatına Dair Nizamname" yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamede de hapishanelerin güncel durumları ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Devletin genelindeki hapishanelerin çoğunluğunun hapishane olması amacıyla inşa olunmamış olduğu belirtilerek bunların yeniden inşasına veya tamiratlarına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. *BOA*, Y.PRK.MYD, 13/9, 29 Zilhicce 1310 (14 Temmuz 1893).

[308] 1880 tarihli nizamnamenin 69. Maddesi: *"Her hapishanede mahbusin-i mahkûmenin hiçbiri işsiz kalmayacak surette ameliyat tertib olunacaktır"* denilerek her hapishanede bütün mahkûmların işleri veya yeteneklerine göre çalıştırılması zorunluluğu öngörülmüştür. Düstur, 1. Tertip, C. Mütemmim, Hilal Matbaası, Dersaadet-İstanbul, 1335/1916-1917, s. 8-16.

[309] Devlet, çalışmaktan kaçınanlara, 24 saat ile 1 hafta arasında teneffüs iznin iptali cezası vermiş. Çalışmaları karşılığında ise elde edecekleri ücretlerin yarısı yiyecek, giyecek ve diğer masraflar için devlete kalırken, diğer yarısı ise mahkûmların olmuştu. Yıldırım, *a.g.e*., s. 53. Bu uygulamaya benzer şekilde Dârü'l-âceze'de kalan sağlıklı durumdaki yetişkinlerin de üretime katılımı sağlanmıştır. Örneğin kurumda kalan kızlara halıcılık dersleri verilerek meslek öğretilmiş, yine devlet ileri gelenlerinin evlerine hizmetçi olarak gönderilenler olmuştur. Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler tezin ilgili bölümlerinde verilmiştir.

[310] Osmanlı Devleti'nde mahkûmların da işgücü kaynağı olarak görüldüğünü ve hükümlülerin 1880 tarihli hapishanelerin idaresiyle ilgili yasal düzenlemeyle üretim sürecine katılımları rızalarına bırakılmayarak mecburi tutulmuştur.

evlerine kapatılması örneklerinden okunabilmektedir. Kentin imajını bozan dilencilerin öncelikle geleneksel bir yöntem olan sürgün ile hizaya getirilmeye çalışıldığını bu etkili olmayınca tutuklanarak hapishaneye kapatıldığını belirtmek gerekir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal devletin sembolü olarak okuyabileceğimiz Dârü'l-âceze'nin açılışında temel motivasyonun dilencilikle mücadele olduğunu hatırlatmak gerekir. Oldukça geç tarihlerde bazı Osmanlı entelektüellerinin, kentlerde başıboş gezen ve çirkin bir görüntü oluşturan çalışabilecek sağlıklı durumdaki dilencilerin tıpkı Avrupa'daki gibi çalışma kolonilerine gönderilmeleri fikri önerilmiştir ancak bunun uygulamada bir karşılığının olmadığını ve sadece öneri olarak kaldığını belirtmek gerekir.[311] Çalışamayacak durumda, hasta, yaşlı ve bakıma muhtaç dilenciler ise Dârü'l-âceze vb. kurumlara yerleştirilir.[312] Avrupa'nın II. Meşrutiyet döneminde de örnek alındığı ve açılan kurumların salt bir ülke örneği ile sınırlandırılmadığı, devlet ileri gelenlerinin bu bağlamda Avrupa'daki gelişmelerden şehir şehir haberdar olduğu söylenebilir. Örneğin Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin 22 Eylül 1909 tarihli toplantısında Dr. Muhittin Bey kurumun programına dair şunları ifade eder:

> *"(...) Hülâsa-yı kelâm mesaimiz ile beraber millet ve hükümetin muâvenet ve müzâheret-i ciddiyesi sayesinde Paris'in asamm (sağır), ebkem (dilsiz) ve âmâ mektepleri gibi bir mektebe, Cenevre'deki Bel-Air Dârü'ş-şifası gibi bir bîmarhaneye, Münih'in her türlü terakkiyât-ı asriyeyi ihtivâ etmekle beraber gıda ve hatta cenaze nakliyatı bile tahtelarz vukûa gelen hastane gibi mükemmel bir hastaneye, Bükreş'in derdest-i inşa bulunan abattoir (mezbaha) gibi bir selhhâneye, hiç olmazsa Zürih şehri kadar bir kâriz-i umumiye, Peşte'nin akvaryumu hâvî hâli kadar üstü örtülü yiyecek*

[311] Tıpkı Fransa, Hollanda ve İsviçre'de işsizlerin tarımsal kolonilere gönderildiği gibi imparatorlukta da aynısının uygulanması gerektiğini savunan bir gazete yazarı: *"Bir taraftan böyle bir muamele-i şefkatkârane ibraz edildiği sırada diğer taraftan da tese'ül etmelerine imkân bırakılmayacağını kendilerine kat'iyyen anlatmalıdır. Çalışmaya muktedir olanlara karşı şiddeti öyle bir dereceye getirmelidir ki kendileri için yukarıda tarif ettiğimiz tedabir-i şefkatkâriden istifade etmeden başka çare olmadığını anlasınlar."* Aktaran Özbek, *a.g.e*., s. 85.

[312] Osmanlı Devleti dilencilikle mücadele kapsamında 1905 yılında bir Talimatname yayınlar ve buna göre: belediye zabıtaları sürekli devriye gezecek ve gördükleri dilencileri tutuklayacaktır. Belediye zabıtalarının yanında Dârü'l-âceze'den görevli kişiler de yer alacak ve çalışamayacak durumda, hasta, yaşlı, sakat ve bakıma muhtaç olanları kuruma yerleştirecekti. Nadir Özbek, *a.g.e*., s. 85.

çarşısına, Londra'nın müzahrefât ve ecyaf fabrikaları gibi bir fabrika inşasına muvaffakiyetleri temennî eylerim."[313]

Osmanlı Devleti'nde durum bu iken Batı'da ise XIX. yüzyılda emeğin kaynağı olarak görülen yoksul, istihdama katılımı sağlanması gereken bir kitle olarak görüleli neredeyse üç yüzyıl olmuştu. XVI. yüzyıldan itibaren, köylülerin toprakları ve ortak topraklar yasal ve yasadışı yollarla gasp edilerek çitle çevrilmeye ve özel mülke dönüştürülerek koyun yetiştirmek için otlak hâline getirilmeye başlandı. Yersiz yurtsuzlaştırılan köylü, topraklarından kovularak sürüldü ya da karın tokluğuna daha da yoksullaştırılarak emeği sömürüldü. Ve böylece kapitalist birikim de mümkün oldu. Bu durum yeni sistemde orta/üst sınıfların siyasî ve ekonomik olarak güçlenmesini sağladı. Alt sınıflar açısından ise değişen bir şey yoktu. Elbette her üretim tarzının kendi yoksulu vardı ancak kapitalist üretim tarzının yoksulu tüm bu tarihsel üretim tarzları içerisinde en çok ezilendi. Söz konusu sistemde emeğinden başka satacak bir şeyi kalmayan yoksul halk kapitalist evrede emeğin kaynağı oldu. Zira yoksul halk artık ne toprakla ilişkisi bulunan bir köylü ne de üretim araçları üzerinde kontrole sahip olan bir zanaatkârdı.[314] Yeni sistemin ucuz işgücü, varsılı var kılan yoksuldu, iş bulamayanlar ise koşulların da zorlamasıyla dilenci, soyguncu ve serseriydi.[315] Söz konusu yeni düzende üretim araçlarından yoksun bırakılan emekçi sınıf, sermayenin ucuz işgücü ve devleti yoksullara yardımda kurtaran rolündeydi.[316] Ve artık devlet için önemli olan kentin imajını bozan serseri, aylak sınıfı kontrol altında tutmak, onların istihdamını sağlayarak ideal toplum tahayyülüne katkıda bulunmaktı.[317] Bu ise ancak gözetleme, denetim ve ıslahın başarılı bir şekilde uygulanması ile mümkündü. Bunu sağlayacak temel kurum ise çalışma eviydi. Kurum gerçekten muhtaç durumda olanlar için sığınma evi; dilenciler, aylaklar ve serseriler için ise ıslah evi niteliğindeydi.

---

[313] "Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye İlk İçtima", *Yeni Gazete*, 10 Eylül 1325 (23 Eylül 1909).
[314] Immanuel Wallerstein- Etienne Balibar, *Irk, Ulus, Sınıf,* Çev. Nazlı Ökten, İstanbul: Metis Yayınları, 1993, s. 189.
[315] Marx, a.g.e., s. 704.
[316] Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar,* Çev.Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 22.
[317] Foucault'ya göre iktidarın hedefi bedenin disipline edilmesi ve nüfusun kontrol altına alınmasıdır. Bu yönüyle biyoiktidar, kölelik gibi daha geleneksel tahakküm biçimlerinin aksine disipline başvurur. Kurumsal olarak dayatılan fiziksel rutin vasıtasıyla yaratılan disiplin, bedenin ekonomik verimliliğini artırırken siyasî anlamda başkaldırma potansiyelini zayıflatarak bireyi daha itaatkâr hâle getirir. Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Çev. Işık Ergüden- Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları,2011, s. 105-249.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar, başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere tüm Avrupa'da dilenciliği ve aylaklığı ortadan kaldırmak ve eli ayağı tutan yoksulların işgücünü üretken hâle getirmek için doğrudan devletler tarafından kurulan çalışma evlerine tanık olmuştur.[318] İlk olarak İngiltere'de açılan bu kurumların diğer ülkelerde de açıldığı ve zamanla yaygınlaştığı görülmektedir. İngiltere'nin sosyal bilimciler açısından bir laboratuvar olma özelliği göstermesi, önemli toplumsal ve ekonomik gelişmeleri dünyanın diğer ülkelerine göre daha önce yaşaması nedeniyledir. Kuşkusuz bunun en sarih örneklerinden biri de çalışma evleridir. Örneğin XVII. yüzyıl Paris'inde de İngiltere örnek alınarak nüfusun kayda değer bir bölümü Hôspital Gênêral de Paris (Genel Hastane) adlı kurumda gözetim altına alınmıştır.[319] Kapatılanlar deliler, sakatlar, yaşlılar, hastalar, yoksullar ve eşcinsellerdir. Kapatılanların ortak özellikleri ise çalış(a)mamaları ve yersiz yurtsuz olmalarıdır.[320] Bu kurumlardaki koşullar o kadar kötüdür ki Marx *"dehşet yurdu"* olarak bahsetmektedir.[321] Hatta öyle ki bu yönüyle çalışma evleri dışarıdakileri de denetim altında tutmuştur. Dışarıdaki yoksul, eğer çalışmazsa fabrika vb. kurumlardaki koşullardan daha ağır şartlara sahip çalışma evlerine düşmek kaygısıyla denetlenebilir hâle gelmiştir:

> *"Çalışma evinin duvarlarının ardından dışarıya sızan haberlerin ürkütücülüğü arttıkça, fabrika işçilerinin köleliği özgürlüğe, perişanlığı da şansa ve nimete dönüşür".*[322]

Öte yandan İngiltere'nin bu örnek teşkil eden uygulamaları bütünüyle Kıta Avrupası veya diğer ülkelerde kabul görmüş değildir. Örneğin İngiltere henüz 1834'te Yeni Yoksul Yasaları ile yoksullara yardımı yasal bir hak olarak ele almasına karşın Fransa, yoksulların yasal olarak yardım alma hakkını kabul etmemiştir.[323] İngiliz yoksul yardım sistemi kıta yardımından daha cömert olmuştur, yoksul yardımları içinde kişi başına harcama 1780'lerde İngiltere'de Fransa'nın yedi katıdır. Bu rakam 1820'lerde

[318] Mark Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, Çev. Ahmet Bekmen, İstanbul: h20 Kitap, 2013, s. 63.
[319] Foucault, *a.g.e.*, s. 11-13.
[320] Foucault, *a.g.e.*, s. 11-13.
[321] Marx, *a.g.e.*, s. 269.
[322] Bauman, *a.g.e.,* s. 25.
[323] Kovancı, *a.g.t.,* s. 130.

Hollanda'nın iki buçuk, Belçika'nın beş katı düzeyindedir.[324] Osmanlı Devleti'nde ise hak temelli uygulama örneğin Muhtâcîn Maaşı örneğinde görülmektedir. Devlet, muhtaç olan tebaasına bağladığı maaş ile onların yaşam standartlarını iyileştirme yönünde adım atmış ve bazı devlet ileri gelenleri muhtaç olmamasına rağmen devletin kendisine tanıdığı bu yasal hakkı kullanmıştır. Örneğin muhtâcîn maaşını alan kesim içerisinde paşa eşlerini görmek mümkündür. Ve dahi maaşının azlığı sebebiyle kendisine muhtâcîn maaşı bağlanmasına karar verilen istisnai örnekler de mevcuttur. Bâb-ı Âli Hazine-i Evrak muhafızı Hacı Ahmed Efendi'nin maaşının azlığı sebebiyle muhtâcîn tertibinden maaş tahsisini havi arzuhalinin gereğinin yapılmasını içeren 1903 tarihli arşiv kaydı bu uygulamaya istisnai bir örnektir.[325] Benzer bir örnek Harem-i Şerif Müdürü ve Cidde vali/kaymakamı Mehmed Ali Bey'e Mülkiye Tekâüd Sandığı'ndan tahsis edilen maaşından başka Hazine-i Mülkiye'ce muhtâcîn maaşından faydalanmasına ilişkin kararı içeren arşiv kaydı benzer örneklerin mevcudiyetini göstermektedir.[326]

Son tahlilde XIX. yüzyıl egemen sınıflarının nazarında sorun kapitalizmin veya Sanayi Devrimi'nin sonucu değil, sınıf atlamanın oldukça kolay olduğu bu sistemde hâlâ yoksul kalmayı "başaran" yoksulun kendisinden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla çalışmayarak tembellik eden yoksul dehşet yurduna kapatılmayı hak etmekteydi. Ve ancak burada ıslah edilerek *"makbul yoksul"* hâline gelebilirdi. Ayrıca çalışmayarak sokaklarda başıboş dolaşan bu aylak sınıf suç potansiyeli taşımakta ve "*tehlikeli sınıf*" olarak adlandırılmaktaydı. 1801-1850 yılları arasında Paris'te söz konusu kişiler *"les misarebles*" olarak tanımlanmakta ve bununla sadece yoksul, işçi sınıfı, alt tabaka imlenmekteydi.[327] Kapitalist kentsel patolojinin suç unsurları olarak yoksullar açlık, hastalık, eğitimsizlik, dilencilik, fuhuş, delilik, şiddet, sınıf savaşı, evsizlik, işsizlik, istismar edilen çocuk ve kadın işçiliği gibi bir dizi sosyal problemin nedeni olarak görülmekte ve tüm bu sorunların bedelini en ağır şekilde ödemekteydi.

Bu dönem boyunca birbirini izleyen Fransız hükümetleri, sayılarını ve varlıklarını sürekli küçümsedikleri, göz ardı ettikleri ya da inkâr ettikleri yoksullara yardım için

[324] Kovancı, *a.g.t.,* s. 130.
[325] *BOA*, DH.MKT.,2553/99, 26 Temmuz 1319 (8 Ağustos 1903).
[326] *BOA*, İ..ML., 2/29, 26 Mart 1310 (7 Nisan 1894)
[327] Udovic, *a.g.e.,* s.71.

kamu harcamalarını artırma gerekliliğini reddetti.[328] Hükümete göre kamu yardımlarını sadece küçük bir kesim hak ediyordu ve bunlar yaşlılar, dullar ve süt emen bebeklerdi. Yalnızca bu gruplar "hak eden" yoksullar olarak kabul edildi ve bu gruba yardım edildi. XIX. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da yoksullara yardım noktasında etkili olan ve merkezî hükümet tarafından resmen tanınan "*Hayırseverlik Kızları"* Paris'in geleneksel yardım ağları misyonunu taşımaktaydı. 1800 yılında Fransız Devleti tarafından yasal olarak tanınan, teşvik edilen ve malî olarak desteklenen ilk rahibeler grubuydu ve bunlar yoksullara, hastalara, yaşlılara yardım elini uzatmaktaydı.[329] Bu bağlamda XIX. yüzyıl yoksullukla mücadelede -hem Avrupa hem Osmanlı Devleti açısından- modern kurumların ve geleneksel yardım ağlarının birlikte yürütüldüğü bir dönemi ifade eder. Zira Fransa'da "*Hayırsever Kızlar*" eliyle ulaştırılan yardımlar Osmanlı Devleti'nde vakıflar kanalıyla iletilmekte, İngiltere[330] veya Almanya gibi ülkelerde de kilise eski gücünü kaybetmiş olsa da yardım ulaştırma misyonunu hâlâ taşımaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde sosyal yardım alanında bir dizi yeni gelişmenin yaşandığı II. Abdülhamit döneminde ise vakıflar eski gücünü yitirmekte ve monarşinin ağır bastığı dolayısıyla sosyal yardımın padişahın lütfu olarak görüldüğü bir sürece girilmekteydi. Padişah, bu süreçteki yegâne emelini şöyle ifade etmekteydi:

> *"Devlet ve milletin saadet ve selâmeti ve dîn-i Mübîn-i İslâm'ın bekâsıdır. Bu uğurda devlet ve memleketseverler için iki büyük vazife vardır. Birincisi devletin toprak bütünlüğüne zarar getirecek her şeye karşı durmak ve*

[328] Udovic, *a.g.e.,* s. 74.
[329] Udovic, *a.g.e.,* s. 87.
[330] İngiltere'de 1834 yılında çıkarılan Yeni Yoksul Yasaları ile kilisenin varlığı gittikçe silikleşmiştir. Bu yeni yasayla birlikte Londra'da müfettiş gibi hareket edecek olan yardımcı komisyonlarla birlikte Merkezî Kontrol Yönetimi oluşturulup, yoksul yardımı yerel yönetimin maaşlı nezaretçileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Çalışma Evleri dışındakilere verilen yoksul yardımı iptal edilip yardım sadece bu evlerde kalanlara verilmiştir. 1662 tarihli Yerleşim Yasası'nın kaldırılıp çalışma evlerinin koşulları merkezî komisyonca belirlenmeli kararı alınmış ve düşkünlerin bir parish'ten diğerine gitmek suretiyle elde edebileceği avantajlar ortadan kaldırılmıştır. Bu evlerde kalan düşkünlerin koşulları hiçbir durumda kendi yaşamını idame ettiren en alt sınıftan kişilerin koşullarından daha elverişli olmaması koşulu getirilmiştir. Ve avareliğe asla prim verilmemesi gerektiği salık verilmiştir. Bu yönüyle yerel mütevelli heyetleri üzerinde tüm yetkilerle donatılmış Merkezî Yoksullar Kurumu'nun oluşturulması ülkenin yerel siyasal yapılarının reformu ve yoksul yardımlarının ulusal düzeyde tek biçime sokulması kolektivist olarak nitelenebilecek düzenlemelerdir. Bu yönleriyle Yeni Yoksul Yasaları, bu dönemde yoksulları yönetmek gibi bir çabadan daha fazlasını ifade etmektedir. Yeni Yoksul Yasaları ile ilgili detaylı çalışma için bkz. Onur Kovancı, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları,* Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2003, s. 104.

devletin bekâsı. İkincisi ise kuvvet ve serveti ve halkın saadet, emniyet ve asayiş içinde yaşamalarını temîn eylemektir."[331]

Sultan II. Abdülhamid'in tahta yeni çıktığı sıralarda yaşanan ve 93 Harbi olarak tarihe geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ortaya koyduğu olumsuz şartlar, özellikle ekonomik ve siyasi bunalım, iç ve dış tehditler devleti iyice bunalttı. Bu dönemde savaşın yaşandığı ve elden çıkan topraklardan İstanbul'a doğru yoğun bir göç dalgası yaşandı. Göçle gelenlerin[332] büyük bir kısmının dul ve yetimlerden, muhtaçlardan oluşuyor olması ve kent düzenini tehdit eden çok sayıda evsiz, barksız, kimsesiz çocuk, dilencinin varlığı mevcut yönetimi önlem almaya ve çözüm bulmaya mecbur bıraktı. Açtığı hayır kurumları ile ön plâna çıkan ve hayırsever padişah olarak tanımlanan II. Abdülhamid bu koşullar altında merkezîleşmeyi sağladı[333] ve kimsesiz, muhtaçlar vb. gruplar için hayır faaliyetlerinde bulundu. Bu dönemin en göze çarpan özelliği *"padişahın atiyye ve ihsanlarından oluşan hayli yaygın bir hediye sistemi ve törenler şeklinde icra edilen hayır faaliyetlerinin bir bileşkesi"*[334] olmasıydı. Hatta öyle ki Amerikalı Doktor Nicholas Senn II. Abdülhamid'i şu sözlerle anar:

---

[331] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C.2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982, s. 678-680.

[332] *"(...) Memâlik-i Mahrûse-i Şahanelerine hicret etmiş olan min haysü'l-mecmû' 1.095.864 nüfusun kabul-i ilticalarıyla iklim-i vasi'-i hümâyûnlarında hüsn-i tavtîn ve iskânlarına muvaffak olmuşlardır. Bir milyon küsur bin râddesinde bir yekûn-ı mühim teşkil eden muhaciri^n-i merkûme emzice ve tabâyi'-i muhteliflerine göre Memâlik-i Şahane'nin bilâd-ı Hârre ve mu'tedile ve bâridesinden tensîb olunan cihetlere kısım kısım sevk ve isrâ ve cümlesibe arazi-i mahsusa tahsis ve i'tâ olunmuştur. Şevketlü Padişahımız Sıddîk-siret efendimiz hazretleri muhacirin-i merkûmenin sevk ve i'zâmları sırasında asla dûçâr-ı müzâyaka ve ıztırâr olmamaları ve her veçhile esbâb-ı refah ve mes'adetlerinin ihzâr ve ikmâli hususlarını ekîdeb ve şedîdeb irâde ve ferman buyurdukları gibi onlara irâe ve tahsis olunacak arazinin kabiliyet-i zira'iyesiyle beraber hıfzıssıhha nokta-i nazarınca dahi geldikleri mahallerden mu'tedil ve âb u havaca daha mülâyim ve muvafık olması keyfiyetini hassaten evâmir-i kat'iye-i hükümdar-ı a'zamileriyle tenbih ve te'min buyurmuşlardır. En şefkatli bir peder-i mükrimin öz evlâdına karşı ibrâz etdiği meâsir-i rakîka-i merâhim-küsterâneden daha fâik bir hiss-i kerîm-i tebaa-perveri ile mecbûl ve mütehassis olan şehriyâr-ı bülend-iktidarımız efendimiz hazretleri muhacirin-i merkûmeyi ber-vech-i mebsût mevâk'-i münasibeye müreffehen sevk u iskâna muvaffak olmakla beraber onların iskân olundukları mahallerde evlâd-ı muhacirinin ta'lim ve terbiyeleri için kâffe-i masârıf-ı Hazine-i Hâssa-i mülûkânelerinden olmak üzere mekâtib-i mahsusa te'sis ve bina ve bundan başka her muhacir köyünde birer bâb mescid-i şerif dahi küşâd ihya buyurmuşlardır..." Tebriknâme-i Millî Sultan II. Abdülhamid'in İlk Yirmi Beş Yılı (1876-1900),* Haz. Ahmet Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, İstanbul: Seçil Ofset, 2017, s. 134.

[333] II. Abdülhamid, hükümet ve bürokrasi üzerinde mutlak bir kontrol kurmuş, hükümet işlerini sadrazam ve nâzırlara bırakmamıştır. Askerî ve sivil bütün kurumlar, makamlar ve terfiler de zaman içinde doğrudan Yıldız'ın kontrolüne geçmiştir. Zaman içinde Yıldız'ın bütün kurumlarla doğrudan yazışma tekelini de ele geçirmesi, Bâb-ı Âli'yi tamamen devreden çıkartmıştır. İbnülemin, *a.g.e*., s. 680.

[334] Özbek, *a.g.e*., s. 26.

"Abdülhamid Han-ı Sâni hazretleri kadar dünyada insaniyetperver bir padişah tasavvur olunamaz. İnşallah memleketime avdetimde işbu misûl ve mânendi görülmemiş iltâf-ı tebaaperveri-i hazret-i şehriyâriyi Amerika gazeteleriyle ilân ve Osmanlıların terakkiyât-ı tıbbiyenin evc-i alâsına irtikâ ettiklerini hemşehrilerimin sımâhlarına aks ettireceğim."[335]

Aslen İsviçreli olan Amerikalı cerrah Senn'in Etfâl Hastanesi bahçesinde yaptığı bu konuşma 15 Haziran 1902 tarihli *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştır. Bu durum Padişahın, yoksulların yanında olan ve onları baba gibi koruyan paternal bir hükümdar imgesini pekiştirmek üzere adeta bir sahne performansı şeklinde ifade edilebilir.[336] Bu performansın en göze çarpanı dilencilikle mücadele maksadıyla açılan Dârü'l-âcezeydi. Padişahın iradesi ile açılan bu kuruma kabulde din ve milliyet farkı gözetilmeksizin çalışamayacak durumda olanlara, kimsesiz ve sakatlara hak tanındı. Çalışabilecek kudrette olduğu hâlde dilenmekte ısrar ederek kentin imajını zedeleyenlere ise hapis cezası verildi. Böylece oluşabilecek sosyal ve ahlâkî yozlaşmayı engellemek adına önlemler alınmış oldu. Ayrıca çalışmaya muktedir kişilerin tembellik kisvesi altında mevcut yönetime oluşturduğu yükün önüne geçildi. Bütün bunları destekleyen bir diğer uygulama ise 1896 tarihli Tese'ülün Men'ine Dair Nizamnameydi. Bu nizamname ile mevcut yönetim devletin gerçekten muhtaç durumda olanlar için açtığı Dârü'l-âceze kurumunun[337] varlığını hatırlatmakta muhtaç olmayanlar üzerinde ise sosyal denetimi sağlamaktaydı. Sultan otuz üç yıllık saltanatı boyunca çeşitli kurumlar açarak ve yardım faaliyetlerinde bulunarak Osmanlı Devleti'nin yoksullukla mücadelede sosyal devlet pratiklerini artırarak sürdürdü. Bu maksatla Dârü'l-âceze, ilk çocuk hastanesi olan Hamîdiye Etfâl Hastanesi[338] vb. bir

[335] *Sabah*, 4532, 2 Haziran 1318 (15 Haziran 1902).

[336] Özbek'e göre iktidarın, aile metaforu ve baba figürü etrafında sarmalanarak sunulmasını XIX. yüzyıl sonu Osmanlı toplumunda devletin modern ve merkezî niteliğinin bir ifadesi olarak değerlendirmek gerektiğinin altı çizilmelidir. Özbek, *a.g.e.,* s. 33.

[337] "*Tedariki maişete mâni ilel ve eskam sahibi olmakla beraber şer'an infaklariyle mükellef akraba ve müteallikatı olup da akraba ve müteallikatının kendilerini geçindirmekten aciz bulundukları mensup oldukları dairei belediyeden musaddak mahalleleri ilmühaberleriyle tebeyyün eden malûlinin infak ve idareleri için umumi Dâr'ül-aceze tesis ve kûşat edilmiştir."* Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname, 1896, Madde 2.

[338] Nuran Yıldırım, Abdülhamid'in yoksul çocuklar için açtığı bu kurumun itici motivasyonunun henüz sekiz aylıkken difteriden ölen kızı Hatice Sultan'ın kaybı olduğunu belirtir: *"Osmanlı Devleti'nin Sultanı, koskoca bir ülkeye hükmederken bir hastalığa gücü yetmemiş, küçücük yavrusunu difterinin elinden kurtaramamıştı. Dönemin en yetkin hekimlerinin müdahalelerine rağmen kızını kaybettiyse, fakir fukara çocuklarının hali niceydi? Hastalandıklarında babaları ne yapardı? Evladını kaybetmenin*

dizi kurum açıldı. *İkdam* gazetesinin Hamîdiye Etfâl Hastahâne-i Âlisi başlıklı haberinde hastaneye dair şu ifadelere yer verilir:

> *"Şevketmeâb efendimiz hazretleri bi'l'umûm sunûf-ı teba'-i Cenâb-ı tacdarîlerini nâil-i refah ve mes'adet etmek üzere her gün, her dakika ibzâli inâyet buyurdukları gibi fukarâ-i merza-yı etfâl ve nisvânın tedavisine mahsus olmak üzere Avrupa'nın en mükemmel ve muntazam etfâl hastahânelerine fâik olmak üzere bu hastahâne-i âlîyi te'sîs buyurmuşlardır."*[339]

Gazetedeki haberde hastanenin özellikleri tanıtılmış, hastanede yoksullardan ücret alınmadığı[340] ve hastaneden herkesin faydalanabildiği ifade edilmiştir.[341] Yazının devamında ise hasta sayılarını, hastaların dinini, cinsiyetini gösteren cetveller bulunmaktadır.

Yekün	**Şu.**	**Ks.**	**Ke.**	**Ts.**	**Te.**	**E.**	**A.**	**T.**	**H.**	
2595	307	142	201	325	416	385	341	352	125	**Merzâ-yı Etfâl**
4512	665	329	413	640	691	591	638	441	104	**Merzâ-yı Nisvân**
7107	972	471	614	965	1107	976	979	793	229	**Yekün**

ilk şokunu atlattığında böyle düşünmüştü II. Abdülhamid. Başka babaların kalbi yanmasın diye henüz sekiz aylıkken toprağa verdiği kızının hayrına bir hastane yaptırmalıydı. Yoksul çocuklar burada şifa buldukça Hatice Sultanın ruhu şad olacaktı. İşte baba şefkatinin sembolü olan Hamidiye Etfal Hastanesi fikri böyle doğdu. Hastanenin kurucu hekimbaşılığı, o sıralarda Almanya'dan yeni gelmiş olan Bahriye Hekimlerinden İbrahim Bey'e verildi. İnşaat masraflarının tamamı Padişahın şahsî gelirlerinden karşılandı." Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ed. Suat Turgut, İstanbul, 2010, s. 31. Ayrıca daha fazlası için Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun yazmış olduğu *"Babam Abdülhamid"* isimli esere bakılabilir. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul, 1960, s. 34-35. Ayrıca hastanenin kitâbesinde: "Firdevs-âşiyân (Cennetlik) Merhume Hatice Sultan Hazretlerinin Nâmına" yazılıdır. Bkz. Yıldırım, *a.g.e*., s. 35.

[339] İkdam, "*Asâr-ı Seniyye-i Mülûkâne*", 14 Mayıs 1316 (27 Mayıs 1900).

[340] Hastalar parasız muayene ve gerektiğinde yatarak tedavi edilmekte, ilaçları da Padişahın sadakası olarak hastaneden verimekteydi. Yıldırım, *a.g.e*., s. 83.

[341] *"İşte şu ma'lûmât-ı istatistikiyyeden dahi anlaşılıyor ki Hamîdiye Etfâl Hastahâne-i Âlîsinin te'sîsinden henüz az bir zamân geçdiği hâlde yüzlerce fukarâ-yı etfâl ve nisvân tedâvî edilmiş ve yedi bini mütecâviz merzânın mu'âyeneleri bi'l-icrâ lâzım gelen mu'âlecât meccânen i'tâ kılnmışdır. Hastahâne fennin en son terakkiyâtına muvâfık bir sûret-i mükemmelede te'sîs buyrulmuş olduğundan emrâz-ı mikrobiyye hastahânede mevcûd bakteriyolojihâneden bâ-rapor teşhîs edilmekde ve merzânın ifrâzât ve ifrâgâtı Hastahâne-i Âlînin mükemmel kîmyâhânesinde tahlîl olunmakdadır. Cenâb-ı Hakk veliyy-i ni'met-i bî-minnetimiz pâdişâh vefîrü'l-âsâr efendimiz hazretlerini daha nice nice mü'essesât-ı hayriyye ihdâs ve te'sîsine muvaffak buyursun du'â-yı icâbet-i intimâsını ref'-i bâr-gâh-ı ehadiyyet eyleriz."* İkdam, *"Asâr-ı Seniyye-i Mülûkâne"*, 14 Mayıs 1316 (27 Mayıs 1900).

Tablo 1: Hamîdiye Etfâl Hastanesi'ndeki kadın ve çocuk sayısı.[342]

Yekün	Şu.	Ks.	Ke.	Ts.	Te.	E.	A.	T.	H.	
280	38	18	25	32	27	10	32	50	23	**İslâm**
25	02	00	03	03	04	03	01	06	03	**Hristiyan**
15	01	00	01	00	05	00	01	05	02	**Musevî**
310	41	18	29	35	36	28	34	61	28	**Yekün**

Tablo 2: Hamîdiye Etfâl Hastanesi'nde kalanların mensup olduğu din ve mezhep sayısı.[343]

Tablodaki istatistikî bilgiler göstermektedir ki, hastane açılalı henüz bir yıl olmasına rağmen hatırı sayılır sayıda yoksula yardım eli uzatılmıştır. Her kesimden yoksul kadın ve çocukların ücretsiz tedavilerinin yapıldığı bu kurum, Osmanlı Devleti'nin sosyal yardım alanında Dârü'l-âceze, Dulhane, Hasekî Sultan Hastanesi vb. kurumlar ile benzer amaca hizmette başarılı olmuştur. II. Abdülhamid'in yardımseverliğinin nişânesi bu vb. kurumlar, Osmanlı Devleti'nde sosyal yardımın vakıflar marifetiyle yürütüldüğü klasik dönemden geç döneme kadar etkin bir şekilde kullanılmış ve II. Meşrutiyet'e giden süreçte sosyal politikaların temel belirleyicisi olmuştur.

[342] İkdam, *a.g.m.,* 14 Mayıs 1316 (27 Mayıs 1900).
[343] İkdam, *a.g.m*., 14 Mayıs 1316 (27 Mayıs 1900).

Görsel 1: Hamîdiye Etfâl Hastanesi Kadınlar Pavyonu'nda Hastalar.[344]

Haziran 1902'de Hamîdiye Etfâl Hastanesini ziyaret eden Dr. Nicholas Sen ücretsiz bir şekilde yoksul halka muayene ve tedavi imkânı sunan bu hastane hakkındaki izlenimlerini şöyle belirtir:

> *"Ziyaretimiz esnasında kırmızı fesleri görmemiş olsak, Almanya'nın en modern ve bilimsel hastanelerinden birini gezdiğimizi sanırdık. Bu hastane Türkiye'de tıp ilminin gelişimi için önemli bir zemin oluşturduğu gibi, bütün imparatorlukta hasta bakımı ve tedavisi için mükemmel bir örnek teşkil etmiştir. Başka hiçbir özel hastanede, daha rahat, daha iyi bir hemşire hizmeti ve daha dikkatli bir cerrahi ve tıbbî tedavi görülemez ve bütün bunların ötesinde sultanın emri üzerine hiçbir hastadan para alınmamaktadır."*[345]

[344] Yıldırım, *a.g.e.*, s. 145. (Albüm, 779-67-12.)
[345] Hasan Fevzi Batırel, "Yüzlerini Utanç Kaplamalı", *Tarih ve Medeniyet*, (1997), s. 38-43.

Görsel 2: Muayenehane koridorunda sıra bekleyen kadınlar ve çocuklar.[346]

II. Abdülhamid döneminin sosyal yardım alanındaki faaliyetleri yukarıda değinilen kurumlar ile sınırlı kalmadı muhtâcîn maaşı, tev'em maaşı vb. nakdî yardımlarla da yoksullar desteklendi. Osmanlı Devleti, uzun süredir yardıma muhtaç kimselere muhtâcîn adı altında maaş ödemeleri yapmaktaydı II. Abdülhamid döneminde de bu uygulama dul kadınlar başta olmak üzere ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaya devam edildi. Bu dönemde Maliye Nezareti Hazinesi'nin, Hazine-i Celîle-i tahsisatında bulunan muhtâcîn tertibi ve bu ödenekten ödenen muhtâcîn maaşları maddî yönden muhtaç hâlde olan kimselere aktarılan önemli bir kaynağı teşkil etti. Nitekim 1910 tarihli Muhtâcîn Maaşatı Hakkında Nizamname yayınlanana kadar herhangi bir tüzüğe tabi olmadan muhtaçlara yardımda bulunuldu. Nizamname ile keyfî uygulamalara son verilip belirli koşullar dahilinde uygulama sürdürülmeye çalışıldı. Klasik dönem ile II. Meşrutiyet dönemi arasında güçlü monarşik yapının hüküm sürdüğü otuz küsur yıllık bu ara dönemde, sosyal politikalar geleneksel ve modern uygulamaların bileşimiydi. Zira devletin kuruluşundan geç döneme kadar aile veya mahalleli arasındaki dayanışma, yardımlaşma kültürü kaybolmamış, merkezî devlet eliyle yürütülen

[346] Yıldırım, *a.g.e.*, s. 146.

yardımların tamamlayıcısı olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Yanı sıra vakıflar, belediyeler, nezaretler kanalıyla muhtaçlara yardımlar ulaştırılmış ve yayınlanan nizamnameler ile yardımların belli koşul ve hükümler dâhilinde ulaştırılması sağlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde sosyal refah uygulamaları yalnızca yoksullarla sınırlı kalmamış maâşât-ı zâtiye, Mütekâidî-i kaime, çıraklık ve muhtâcîn maaşı ve mazûlin maaşı gibi maaşlara ayrılarak bu sayede diğer ihtiyaç sahibi kimselere de sosyal yardım kapsamında maaşlar bağlanmıştır.

Sosyal yardımlar kapsamında muhtâcîn maaşlarının bütçe içinde 1876'dan 1881 yılına kadar Mazulîn ve mütekâidîn ve muhtâcîn maaşları ve saire (azledilmiş, emekli ve ihtiyaç sahibi kimseler) ödemeleri olarak toplam 248.223.452 kuruş, 1882 yılından 1903 yılları arasında maaşat-ı zatiye ödemeleri olarak toplamda 609.838.557 kuruş, 1904-1905 yılları arasında muhtacın maaşı ödemesi olarak 11.775.233 kuruş, çıraklık ve muhtâcîn maaşı olarak 5.726.238 kuruş, 1905-1907 yılları arasında ise sadece çıraklık ve muhtâcîn maaşı ödemesi olarak toplamda 37.280.162 kuruş olarak ödemelerinin yapıldığını görmekteyiz. Muhtaç kimseler için yapılan ödemelerin toplamı ise 1876-1907 yılları arasında 12.670.575.171 kuruş olmuştur. Fakat muhtâcîn maaşı ödemeleri 1884-1885, 1888-1889, 1897-1898, 1898-1899 dönemlerde kesintiye uğramıştır. Ayrıca 1888-1890 yılları arasında bütçe ödemeleri içinde Emvâl-i eytâm re'sülmal ve reddiyatından yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması için 1.900.000 kuruş, sıhhiye nezaretinden sağlık giderleri için 1876- 1907 yılları arasında 203.142.258 kuruş, emekli asker ve yakınlarına gerekli ödemelerin yapılması için askerî tekaüd sandığından 1888-1907 yılları arasında 407.548.654 kuruş ödeme yapılmıştır.

DÖNEM	Muhtâcîn Maaşı	Mazûlin ve Mütekaidîn ve Muhtâcîn Maaşları vs.	Çıraklık ve Muhtâcîn Maaşı	Maâşât-ı Zâtiye	Emval-i Eytam Re'sümal ve Reddiyatı	Askerî Tekaüd Sandığı	Sıhhiye
1876/1877	-	61.073.500	-	-	-	-	8.428.500
1877/1878	-	65.599.000	-	-	-	-	8.433.000
1879/1880	-	62.194.543	-	-	-	-	7.105.169
1880/1881	-	59. 356. 409	-	-	-	-	7.105.169

1882/1883	-	-	-	55.351.330	-	-	6.346.739
1883/1884	-	-	-	56.935.377	-	-	6.510.728
1884/1885	-	-	-	-	-	-	5.953.000
1887/1888	-	-	-	31.017.500	-	-	7.373.100
1888/1889	-	-	-	-	950.000	20.027.259	4.962.495
1889/1890	-	-	-	34.419.979	950.000	20.027.259	7.928.688
1890/1891	-	-	-	34.719.962	-	20.027.259	8.477.820
1891/1892	-	-	-	34.719.962	-	20.027.259	7.363.613
1892/1893	-	-	-	34.924.807	-	19.474.520	7.443.700
1893/1894	-	-	-	35.027.171	-	19.474.520	7.877.617
1894/1895	-	-	-	35.453.655	-	19.474.510	7.319.624
1895/1896	-	-	-	36.269.465	-	20.027.259	7.319.624
1896/1897	-	-	-	30.953.926	-	19.474.520	9.384.241
1897/1898	-	-	-	-	-	18.024.534	9.383.101
1898/1899	-	-	-	-	-	18.024.534	9.043.820
1899/1900	-	-	-	47.122.904	-	20.027.259	8.624.310
1900/1901	-	-	-	45.603.399	-	28.906.327	8.429.200
1901/1902	-	-	-	47.968.974	-	28.906.327	7.543.680
1902/1903	-	-	-	49.278.146	-	28.906.327	7.814.0.80
1904/1905	11.775.233	-	5.726.238	-	-	28.906.327	8.292.080
1905/1906	-	-	18.013.416	-	-	28.906.327	9.102.080
1906/1907	-	-	19.266.746	-	-	28.906.327	9.577.080

Tablo 3: II. Abdülhamid Dönemi Bütçedeki Sosyal Yardım Ödemeleri (Kuruş)[347]

II. Abdülhamid döneminde güçlü monarşik yapının bir sonucu olarak sosyal yardım uygulamaları padişahın ihsan ve lütfu biçimindeyken, II. Meşrutiyet[348] ile bu durum

[347] Tevfik Güran, "Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918", Prime Ministry-State Institute of Statistics Publications, *Historical Statistics Series*, C.7, (2003), s. 95-151.

[348] II. Meşrutiyet'in ilânını karanlıktan aydınlığa bir adım olarak yorumlayan Tevfik Fikret yaşadığı sevinci şöyle dile getirir:
"Hayır, hayır, sana râci değil bu tel'inât,
Bütün bu levm ü te'ellüm, bu ibtikâ-yi hayât,
Hayât-i milleti ta'zîb eden, muhakkar eden,
Çamurlayan ne kadar levs varsa hep birden
Kucaklamış, taşımış bir muhite â'iddi;
O mel'anet gecesinden uzaktayız şimdi." Tevfik Fikret, Bütün Şiirleri, Haz. Nurullah Çetin-İsmail Parlatır, Ankara: TDK Yayınları, 2001, s. 478.

değişti ve sosyal yardım, modern devletin yerine getirmesi gereken bir görev olarak görülmeye başlandı.[349] İttihat ve Terakki Partisi, padişahın kişiliğinde güç bulan faaliyetlerini devletin bir vazifesi olarak değerlendirip onun kurduğu kurumların adını değiştirdi,[350] yeni kurumlar açtı, fukaraperver cemiyetleri ve yarı resmî cemiyetler aracılığıyla siyasî nüfuzlarını artırmaya çalıştı. Bu yeni yaklaşım II. Abdülhamid'in İslâmcılığının yerine, birleştirici ideoloji olarak devlete ve vatana bağlılık ve itaat fikrini güçlendirmeyi esas aldı. Balkan Savaşları sonrasında bu görüş, milliyetçi temalar etrafında örgütlenen yardım kampanyalarıyla daha da güçlendi.[351] Bu dönemin sosyal yardım alanındaki faaliyetlerine geçmeden önce mevcut hükümetin siyasal, sosyal ve ekonomik alandaki görüş ve uygulamalarına bakmak, devlet ricâlinin sosyal politikalarını anlamamıza katkı sağlayacaktır.

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilânı, iç ve dış politikada çok büyük beklentileri[352] beraberinde getirdi ve siyasî, sosyal, ekonomik alanda bir dizi reformlar yapıldı. İttihat Terakki yönetimi[353] ilk olarak idare alanında reformlara yöneldi ve bu maksatla yeni bir vilayet ve belediye yönetim sistemi hazırlayarak yürürlüğe koydu. Bayındırlık hizmetlerine de ağırlık veren mevcut yönetim sokak ve kaldırımlara taşlar döşeyerek elektrik ve kanalizasyon hatları oluşturdu.[354] Ekonomi alanında ise zor durumda olan mali yapıyı düzeltmek maksadıyla Millî İktisat politikası[355] uygulamaya koyuldu. Bu

---

[349] Fatma Gökçe Temuren, *II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Yardım Uygulamaları,* (Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s.44.

[350] Safiye Kıranlar, *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sosyal Yardım ve Kurumları",* Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C. 4, s. 444.

[351] Kıranlar, *a.g.m.,* s. 445.

[352] Bu beklentilerden en önemlisi kuşkusuz Kanûn-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesidir. Buna dair beklentiyi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iki yüz fedaisi adına Kolağası Niyazi Bey, Yıldız Sarayı, Rumeli Umumi Müfettişliği ve Manastır Valiliği'ne gönderdiği beyannamede şöyle ifade eder: *"Bütün milletin arzusu Kanun-i Esasi'nin meriyete konmasıdır. Padişahına karşı millet, şimdiye kadar yapılanlardan herhangi bir hesap sormamaktadır. Gayemiz bundan sonra medenî milletlere benzeyecek bir idarenin tesisidir. Kanımız bahasına müdafaa ettiğimiz vatanın otuz seneden beri maruz kaldığı taksimattan kurtarmak için vatan sathına yayılmış olan dünün nifaklarını kaldırmak ve bugün karanlık olan geleceğimizi aydınlığa kavuşturmak ve sağlam bir temele oturtmak kararındayız."* Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003, s. 83.

[353] İttihat ve Terakki yönetimini eleştiren Said Halim Paşa onlara yönelik şu ağır ithamlarda bulunur: "Dünkü jurnalci ve rüşvetçiler başımıza özgürlük kahramanı, yenilikçi ve yurtsever kesildiler. İşsiz, geveze ve sıradan bir avukat en halk hakları savunucusu oldu. Aciz, rüşvet yiyici memur da en ateşli politikacı olup çıktı. Sanki bütün ülkede bir cinnet rüzgârı esiyordu." Said Halim Paşa, *Bütün Eserleri (İslâmlaşmak),* İstanbul: Anka Yayınları, 2003, s. 41.

[354] İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlânı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2, S. 3, (2008), s. 219.

[355] Millî İktisat teorisi, Friedrich List'in, Adam Smith ve Klasik İktisat okulunun düşüncelerine bir eleştiri olarak geliştirdiği iktisadî düşünce sistemidir ve List aynı zamanda bu teorinin kurucusu ve

politika ile ekonomik hayatta etkili bir konumda olan gayrimüslimlerin etkisi azaltılarak ekonomiye millî bir kimlik kazandırılması hedeflendi. Gayrimüslimlerin ekonomideki etkin rolü ve Müslüman halkın içinde bulunduğu sefalete dair Mehmet Akif Ersoy şunları söylemekteydi: *"Ümmetin hâli yürekler acısıdır, Müslümanlar büyük bir geçim sıkıntısı içerisindedir ve iş bulamazlar. Ümmet için hayat artık bir yoktan ibarettir."*[356] Kırsal alandaki Türk Müslüman halkın sefaletine dair gözlemlerini aktaran Parvus Efendi'ye[357] göre de halk sefalet içindedir:

> *"Ben asâkir-i Osmaniye'nin seferberliğe vaz'ı zamanında görmüş olduğum sefaletten dûçâr-ı dehşet oldum. Gözümün önünden binlerce insan içerisinde köylerden sağlam elbise ile gelenlere pek seyrek tesadüf edebildim. Zavallıların hepsi yırtık ve pek çok yerlerinden yamalı elbiseler giyinmiş ve son derece zayıf bir halde idiler. Bu bir Türk sefaleti, kemik ve palaspare sergisi idi. Türk köylüleri niçin bu derece dûçâr-ı sefalet olmuşlar? Fakat zavallılar nasıl sefil kalmasınlar ki, ellerinde bulunan şeylerin kaffesi alındığı halde kendilerine hiçbir şey verilmemiştir. Askere lüzum olduğu zaman köylüden alınıyor. Vergi toplamak iktiza ettiği zaman yine köylüden toplanıyor."*[358]

Bu koşullar içinde hükümet, Millî İktisat adı altında girişimci bir Türk-Müslüman sınıfı oluşturmak düşüncesiyle bir dizi adım attı. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik sıkıntılar ve hükümetten gelen tam destek millî iktisat politikasının

---

Avrupa'da öncüsü olmuştur. Millî iktisat sisteminin özünde her ulusun kendine ait bir iktisat sisteminin olması düşüncesi yatar. Ayrıca bireyin değil devletin ön plâna çıktığı ve serbestlikten ziyade korumacı ekonomik modelin benimsendiği bir iktisadî sistemdir. Bu sistem ile ulusların, serbest piyasa rekabeti ile küreselleşen ekonomi karşısında kimliklerini muhafaza edebilmeleri ve ekonomik açıdan herhangi bir egemen gücün boyunduruğu altına girmeyerek özgür bir şekilde varlıklarını sürdürebilmeleri amaçlanır. Osmanlı entelektüellerinden Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp bu politikanın en önemli savunucularındandır. *İktisadiyat Mecmuası*, *Türk Yurdu, İslâm Mecmuası* ve *Yeni Mecmua* gibi yayın organlarında yazdıkları yazılarla millî iktisadın öneminden ve gerekliliğinden bahsetmişlerdir.

[356] Mehmet Akif Ersoy, *Safaha*t, Haz. A. Vahap Akbaş, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007, s. 322.

[357] Asıl adı Aleksander Israel Helpland olan Parvus Efendi, 1867'de Rusya'da Yahudi bir küçük burjuva ailenin çocuğu olarak dünyaya delmiştir. İsviçre'de ekonomi politik eğitimi alan Parvus Efendi, gençliğinde Alman sosyal demokrat hareketinin ve 1905 Rus Devrimi'nin önde gelen liderlerinden biri olmuştur. 1908 Devrimi sonrasında Osmanlı'daki dönüşümlerle yakından ilgilenmiş, 1910-1914 arasında iktisadî konularda Jön Türklerin yarı-resmî danışmanlığını yapmıştır. *Tasvir-i Efkâr, Türk Yurdu, Bilgi Mecmuası* gibi dönemin önemli yayınlarında yazıları yayınlanmış, bir yandan da kendisine zengin bir iş adamı olmanın yollarını açan ticarî faaliyetlerini sürdürmüştür Osmanlı'da Parvus Efendi olarak tanınmıştır. M. Asım Karaömerlioğlu, "Helphand-Parvus and his Impact on Turkish Intellectual Life", *Middle Eastern Studies*, S. 6, (2004), pp. 145-165.

[358] Parvus Efendi, "Devlet ve Millet", *Türk Yurdu*, S. 36, 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913), s. 57.

benimsenmesine ve uygulanmasına zemin hazırladı.[359] Öyle ki savaşla birlikte millî iktisat zorunlu hâle geldi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin dış bağlantıları kesildi, savaş öncesi 15 milyon lirası besin maddesi, 30 milyon lirası sınai mal olmak üzere toplam 45 milyon liralık ithalatı olan Osmanlı, savaşta bu miktarın %3'ünü bile ithal edemedi, bu yüzden de ülke olanaklarıyla yetinmesi gerekti ve kendi olanaklarıyla yetinebilen bir Osmanlı ekonomisi oluşturmaya çalıştı.[360] Savaş sebebiyle Osmanlı Devleti'nin dış kaynaklardan mahrum kalması, iktisat politikalarının köklü bir değişimi anlamına geliyordu. Devlet iktisadiyatı, bu değişimin somutlaşmış ifadesiydi. Devletin iktisadî faaliyetlerde bütünleşmesi olarak tanımlanabilecek bu politika dahilinde devlet, sanayi yatırımlarının, ticarî hayatın ve para piyasasının temel aktörü hâline geldi.[361]

Cihan Harbi yıllarında tüm savaşan ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da devlet bilfiil ekonomiyi yönlendirdi. Devlet fabrikatördü, dış ticaret devletin elindeydi, "evrak-ı nakdiyye", ya da kâğıt para sürümüyle piyasayı belirlemekteydi. Ayrıca o yıllarda devlet, devlet iktisadiyatı gereği işsizlere iş buldu; açları doyurdu, yetimlere ve kimsesiz dullara sahip çıktı. Kısacası bundan böyle devletin iktisadî ve sosyal işlevleri vardı. Devleti bu politikaya yönelten halkın durumuna dair ise, II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önde gelen romanlarından olan *Küçük Paşa*'da şunlar ifade edilir:

> *"Bütün geçmiş sefaletlerin, gelecek faciaların hikâye ve kehânet satırları oyulmuş, kabarmış olan bu buruşuk yüzlere bakıp da halden mükedder, gelecekten mêyûs olmamak mümkün değildi. Bu sefil halkı ne baharlar, ne bayramlar güldürmüş, ne acılar, işkenceler öldürebilmişti. Her biri acı ve yakıcı birer hatıraya ihyâ, birer macera ihtâr ederek hüznü artırıyordu. Tunçtan yapılmış bir nevhager heykeli nasıl daima abûs ise, bunlar da öyle idiler."*[362]

Halkın içinde bulunduğu bu durumu devlet iktisadiyatı ile çözmeyi hedefleyen İttihat ve Terakki yönetiminin zamanla Müslüman halkın ekonomideki etkinliğini artırma

[359] Cihan Özgün, "Osmanlı Ekonomi Politiğine Kısa Bir Bakış (XVIII- XIX. Yüzyıllar)", *Tarih Okulu Dergisi*, S.1, (2008), s. 11.
[360] Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012, s. 96.
[361] Zafer Toprak, *İttihad-ı Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003, s. 4.
[362] Ebubekir Hazım Tepeyran, *Küçük Paşa*, İstanbul: De Yayınevi, 1984, s. 159.

amaçlı uygulamaya koyduğu millî iktisadın en önde gelen savunucuları ise Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp'ti. Ziya Gökalp, millî iktisadı iki devreye ayırmış ilk devrede tüm olanakların üretimin artırılması için seferber edilmesini, ikinci devrede ise adil bir servet dağılımı ile tüm vatandaşların, uygarlığın getirmiş olduğu imkânlardan eşit bir şekilde yararlanmasını yani sosyal devlet anlayışını dile getirmiştir.[363] Gökalp, yazılarında[364] özellikle tesanütçülüğü vurgulamış yani toplumsal dayanışmanın öneminden bahsederek, bunun millî iktisadın temeli olduğunun altını çizmiştir. Millî iktisadın bir diğer savunucusu olan Tekin Alp, sosyal politika ya da kendi deyimiyle içtima-i siyaset diye adlandırdığı sistemle, sosyal güvenlik ve adil vergi düzeni gibi toplumsal iyileştirmeye yönelik politikaların öneminden bahsetmiştir.[365] Akçura ise şöyle düşünmekteydi:

> *"Tanzimat'tan sonra Türk esnaf ve tüccarları Avrupa kapitalizminin istilasına uğradığından, Osmanlı Türk içtimaî heyeti Lehistan'ın son zamanlarında olduğu gibi, yalnız esnaf, mêmûrîn ve köylüden mürekkep kusurlu ve sakat bir uzviyet hâline gelmişti. Devlet-i Osmaniye'nin XIX. asır burjuvazisi garp kapitalizminin komisyoncu ve acenteliğini eden Yahudi, Ermeni ve Rum gibi yerli gayr-i Türklerle menşe-i milliyelerinin ve tâbiyyet-i hârikalarının tefrîk ve temeyyüzü gayr-ı kabil Levantenlerden terekküp ediyordu. Eğer, Türkler kendi içlerinde, Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı heyet-i içtimâiyesinin muâsır bir devlet hâlinde yaşayabilmesi zorlaşacaktı."*[366]

Osmanlı Devleti'nde halkın kötü koşullardaki yaşamını millî iktisat politikalarıyla[367] ilişkilendiren diğer bir aydın ise Parvus Efendi'ydi. Parvus'a göre köylünün ekonomik

---

[363] Zafer Toprak, *"Millî iktisat",* Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, 1985, s. 743.
[364] Gökalp'in yazılarında temel olarak özellikle toplumsal iş bölümü alanında Durkheim'ın etkisini görmekteyiz. Durkheim'ın Toplumsal İş Bölümü başlıklı eserinin Ziya Gökalp tarafından Türk milliyetçiliği ve millî iktisada uyarlandığını savunan Toprak, Millî iktisat adlı makalesinde bu tespite dair detaylı yorumlarda bulunur. Daha fazlası için bkz.Toprak, *a.g.m*., s. 744.
[365] Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992, s.169.
[366] Yusuf Akçura, "İktisadî Siyaset Hakkında", *Türk Yurdu*, C. 12, S. 12, 15 Nisan 1333 (28 Nisan 1917), s. 179.
[367] Bu politikanın mecliste *teşvik-i sanayi* görüşmeleri sırasındaki tezahürü bazı mebuslar nezdinde şöyleydi: Örneğin Kengırı (Çankırı) mebusu Fazıl Berki Bey: *"(...) Bizde erbab-ı teşebbüs az olduğu için, ecnebiler bize akın akın gelecekler, hicret edecekler. Bizim memleketimiz adeta Avrupa'nın,*

gücünün artması devletin malî çıkarları için de zorunludur. Ona göre tarımsal üretim artarsa devletin vergi geliri de artacaktır.[368] Ayrıca tarımın ilerlemesi, gelişmesi[369] Osmanlı ekonomisini Avrupa baskısından da kurtaracaktır. Öte yandan bu politikanın sağlayıcısı olacak devletin aslî görevi bütün halkın medenî ve ekonomik gelişimini sağlamaktır. Bu bağlamda II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri,[370] Osmanlı entelektüellerinin de katkısıyla sosyal yardım alanında merkezî bir anlayışı benimsemiş, her medenî devlet gibi Osmanlı Devleti'nde de sosyal devlet anlayışının hâkim olması gerekliliğinin altını çizmişlerdir.

Bu doğrultuda hükümetin attığı ilk adım İstanbul'daki bütün hayır ve sağlık kurumlarını bünyesinde toplayan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye idaresini kurmak oldu. Mevcut sağlık kurumlarının fizikî ve idarî sorunlarını düzeltmek, yeni hastaneler ve hayır kurumları açmak maksadıyla inşa edilen bu kurum[371] 1909-1912 yılları arasında faaliyet gösterdi. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin 22 Eylül 1909 tarihli toplantısında Dr. Muhittin Nuri Bey programlarına dair şunları ifade eder:

> *"Yapılacak işlerimiz ve üstümüzdeki sema kadar bîhad ve pâyân, âmâk-ı bahr derecesinde gayr-i kâbil-i mîzân olduğundan asla fütur getirmeyip mütemâdiyen çalışmak mecburiyetindeyiz (...) Mevcutların ıslah ve îmarı ile beraber Çamlıca civarında bir sanatoryum, Alemdağı'na doğru bir*

Amerika'nın bir müstemlekesi olacak. Falan resimden muaf, gümrüğü yok, hiçbir şey yok. Böyle imtiyazatı görünce buraya her birisi bin memnuniyetle hiçbir edecekler. Memleketimizde bir ecnebi müstemlekesi olacak." MMZC., Devre:3, C. 1, İçtima Senesi:1, 19 Mayıs 1330 (1 Haziran 1914), s., 100. Halep mebusu Artin Boşgezenyan ise Fazıl Berki Bey ile bu konuda taban tabana zıttır: *"Sanatta aranılacak şey milliyet değil, ehliyettir" MMZC.* Devre:3, C.1, İçtima Senesi:1, 19 Mayıs 1330 (1 Haziran 1914), s. 99.

[368] Başak Akgül, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Köycü Söylem,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 14.

[369] Oysa *"Osmanlı köylüleri vatanları uğruna hem açlık çekmekte hem de canlarını feda etmektedirler. Halk ve devlet yoksullaştıkça Düyun-ı Umumiye'ye giren meblağ artmaktadır."* Parvus Efendi, "Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolları", *Türk Yurdu*, S. 19, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912), s. 270.

[370] Bu dönem hükümetlerinin yaptığı yolsuzluklar ve ahlâksızlıklara yönelik eleştirilerini şiirlerinde dile getiren Tevfik Fikret, *"Han-ı Yağma*" adlı şiirinde İttihat ve Terakki Partisi'ne şöyle seslenir:
"Verir zavallı memleket, verir ne varsa; mâlini,
Vücûdunu, hayâtını, ümidini, hayâlini,
Bütün ferâg-i hâlini, olanca sevk-i bâlini.
Hemen yutun, düşünmeyin haramını, helâlini…
Yiyin, Efendiler yiyin; bu hân-i istihâ sizin;
Doyunca, tıksırıncaya, çatlayıncaya kadar yiyin!" Tevfik Fikret, *a.g.e*., s. 662.

[371] Kurum, Fransa'daki Asistance Publique teşkilâtı örnek alınarak bağlı yapıları tek merkezden, şeffaf bir şekilde idare etmek ülküsüyle doğdu. Cem Hakan Başaran, "Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti (1909-1912), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S.2, (2023), s. 433.

koloni agrikol (tarım kolonisi), sur haricinde hastaneler, dârü'l-efrenc müdavathaneleri, enva-i eytâmhaneler, ırzahaneler, vilâdethaneler, erkek ve kadın hastabakıcı ve sağır, dilsiz, âmâ mektepleri gibi müessesât-ı Hayriye ve sıhhiyenin birer birer saha-i ârâ-yı vücut olması bunları vücuda getirmeye muvaffak olanlar için ne kadar âli bir mazhariyet, ne büyük bir meserret olacaktır (...) Şimdilik başlıca işgalatımız Hasekî, Mecrûhîn, Altıncı Daire Nîsa ve Etfâl Hastaneleri ile Bîmarhane'nin ve Nuhkuyusu, Mirgün (Emirgan), Samatya Hastanelerinin Hasekî Nîsa Hastanesi şubesinin ve heyet-i murakabe ikmâl-i vazife edince bize tevdî edilecek olan Dârü'l-âceze'nin umûr-u idarelerini tanzim ve ıslahat ve tamirat-ı mukteziyeyi îfa ve her türlü mübayaatı tevhîd ile iktisada riayet eylemekten ibaret olacaktır."[372]

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin programına[373] baktığımız zaman, bu dönemde, açılacak olan yeni kurumların yanı sıra var olanların tamir edilerek[374] yeniden kamunun istifadesine sunulmasının amaçlandığı görülmekte. Örneğin II. Abdülhamid tarafından açılan Dârü'l-Hayr-ı Âli ve Dârü'l-âceze gibi kurumlara yönelik birtakım değişiklikler yapıldı. Dârü'l-Hayr-ı Âli lağvedilirken Dârü'l-âceze ise bahsi geçen kuruma bağlandı. Dârü'l-âceze'nin Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'ne bağlanmasıyla kurumda kalanların önceki dönemden çok daha kötü koşullarda yaşamlarını sürdürdüklerine dair Ocak 1909 tarihli bir haber yer alır *Tanin* gazetesinde:

---

[372] "Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye İlk İçtima", *Yeni Gazete*, 10 Eylül 1325 (23 Eylül 1909).

[373] Kurumun Nizamnamesi'nde maksadı şöyle ifade edilir. 2. Madde: *"Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye İdaresi zükûr ve inas ve etfal hastaneleriyle Bimarhaneler,viladethaneler, darülacezeler, miskinhaneler, eytamhaneler, ırzahaneler, zükur ve inas hastabakıcı ve sağır ve dilsiz ve a'mâ ve ebleh etfal mektepleri ve müessesat mualecat ve mekulâtını tahlil etmek üzere bir kimya ve bakteriyoloji laboratuvarı ve belediyeye ait tahaffuzhaneler ve muvakkat hastaneler ve bunlara mümasil olarak belediyeye mensup bilcümle emakin-i Hayriye-i sıhhiye ve tevabinin mercii ve merkez-i idaresidir."* Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Nizamnamesi, *Düstur Tertib-i Sâni*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330 (1914), 316-130.

[374] Müessesat-ı Hayriye İdaresi'nin kurumları modernize etmek maksadıyla tamir ederek yeniden kullanıma açtığını biliyoruz. Bunlardan en önemlisi Haseki Nisa Hastanesidir. Daha önce pavyon sisteminde inşa edilmiş olan hastanenin 12 adet pavyonu 1910 yılı içerisinde tamir ettirilmiş, 5 numaralı pavyon frengi hastalarına uygun şekilde, 4 numaralı pavyon ise dahili hastalıkların tedavisine uygun şekilde düzenlenmiştir. Hastanede bulunan tüm karyolalar değiştirilmiş, tıbbi ve cerrahi alet-edevat yenilenmiştir. Ayrıca frengililere mahsus yeni bir pavyon inşasına teşebbüs edilmiştir. Daha sonra "Nuretin Bey Cerrahi Pavyonu" olarak anılacak olan ve yapımına 1911'de başlanıp 1924'te tamamlanan bu cerrahi pavyonunun yapılabilmesi için frengililere ayrı bir yer tahsis edilmesinin gerekçe gösterildiği anlaşılmaktadır. Nimet Taşkıran, *Hasekinin Kitabı*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972, s. 306-314.

"Dârü'l-âceze'nin şimdiki hâli devr-i sabıktaki hâline binlerce rahmet okutuyor! Yemek ağıza alınmaz bir hâle geldi. Sabunsuzluktan bütün âceze kir pas içinde kaldı. Ortalığı bitler kapladı. Bir hasta odası en aşağı 18 derece hararette bulunacak iken odunun kılletinden zatürre gibi soğuktan mütevellit hastalıklar 14 derecede tedavi ediliyor. Süt çocuklarının bezleri bu kış gecelerinde soğukta değiştiriliyor! Ateşsizlikten o zamanda bittabi buz kadar soğuk süt içiriliyor. Neredeyse hamam da yakılmayacak. Bîçare âceze güya meşrutiyet yüzünden neye uğradıklarına şaşırmışlar! Kendi evleri olan Dârü'l-âceze'den kapı dışarı atılırlar korkusuyla ağız dahi açamıyorlar! Hizmetçiler kendi ceplerinden kibrit parası vermekten usanmışlar, lambalar şişesiz kaldı. Süpürge alınmaz oldu. Fukarâ-yı Müsliminin gözlerini sakatlamamaları için bahçeye bir iki lüks lambası konulmuş idi. Şimdi onlar da söndürüldü. Ortalık zindan hâline konuldu!"[375]

Sorunları düzeltmek maksadıyla açılan bu kurum, gazetenin haberine göre var olan sorunları düzeltmek bir yana, önceki hâlini aratır hâle gelmiştir. İttihat ve Terakki yönetiminin sosyal yardım alanındaki uygulamalarının ne oranda başarılı olduğu tartışmasını şimdilik bir yana bırakarak bahse konu alanda atmış olduğu diğer adımlara

[375] "Dâ'rül-aceze: Devr-i Sabıkta- İlân-ı Meşrutiyetten Sonra- Âcezenin Şimdiki Hâli", *Tanin*, 6 Kânunusani 1324 (19 Ocak 1909). Yine bir başka gazetedeki habere göre (1909 tarihli *Yeni Gazete)* : *"Dârüşşifa! Namile yad olunan bîmarhanenin kadınlar dairesi hastanenin en acınacak bir mihrak-ı muhribidir. Hayat-ı içtimaiyemizin gizli, kapalı, sesi çıkmaz duran bu kısm-ı mühimmi orada da gizli, kapalı, kısılmış, örtülmüştür. Dar, karanlık, topraktan bir dehliz siz i o kısma doğru götürür; taş bir merdivenden çıkar, tıpkı hamam medhallerini andıran bir kapının önüne gelirsiniz, ihtiyar bir kapıcı iri anahtarıyla büyük bir kilidi çatırdata çatırdata açtıktan ve bir çıngırakla hariçten bir kimsenin vürudunu içeriye, hizmetçilere anlattıktan sonra size yol verir: Sefalet! Taştan bir mağara! Kayadan Kavuklar! Ve oralarda kızlarımız, kadınlarımız"* Dr. Nuri Bekir, "Bîmarhanemiz", *Yeni Gazete 2*, 15 Kânûn- i evvel 1324, (28 Aralık 1909). 5 Nisan 1919 tarihli Memleket gazetesinin haberinden 10 yıl içinde aslında pek de bir şey değişmediğini ve kurumun bu bağlamda sorunlarının devam ettiğini görüyoruz. *"Bir hayli zamandan beri Dâr'ül-aceze'de gayet feci bir sefalet hükümferma olmuştu. Mahza (sırf) müdüriyetin tekâsül (gevşeklik) ve idaresizliği yüzünden birçok zavallılar kışın en tahammülfersa zamanlarında çıplak ve aç bir hâlde kalmış olduklarından terk-i hayat etmişlerdir. Bu su-i idare ve sefalet, Dahiliye Nezareti'nce isticar edilmiş olduğundan derhal teftişat icrası için mülkiye müfettişlerinden Haracya ve Zühtü Beyler ile dahiliye muhasebe mümeyyizi Fuad Bey ve iki sıhhiye müfettişinden mürekkep bir komisyon teşkil edilerek mahalline izam edilmişlerdir. Komisyon Dâr'ül-aceze'yi pek elim bir hâlde bulmuş ve derhal müdürünü azl ettirmiştir. Cihet-i sıhhiye, maliye ve idaresi hakkında tahkikata devam edilmektedir. Biz burnumuzun dibinde cereyan eden bu hâllere memleketin birçok zaman bigâne kalmasını çok garip buluyoruz. Bütün bu sefaleti hazırlayan ve bu hâle birçok zaman seyirci kalan müdürün azli kâfi değildir. Şiddetle tecziyesi elzemdir kanaatindeyiz."* Daha fazlası için ilgili derginin 5 Nisan 1919 tarihli sayısına bkz. "Dâr'ül-aceze'de Sefalet: Biçare İnsanlar Aç ve Çıplak", *Memleket*, 5 Nisan 1335 (5 Nisan 1919).

baktığımız zaman bunlardan ilki; uzun süredir uygulanan muhtâcîn maaşı ödemelerinin belirli esaslara bağlanmasını lüzumlu gören 1910 tarihli nizamnamenin yürürlüğe girmesidir. Bir diğeri ise zaten bütün işlevini yitirmiş olan Evkâf Nezâreti himâyesinde bulunan imaretlerin kapatılmasıdır.[376] II. Meşrutiyet Dönemi'nin bir diğer önemli gelişmesi ise bu dönemde kurulan dernek sayılarının artması ve bu dernekler marifetiyle yardıma muhtaç, yoksul halka el uzatılmasıdır. Açılan cemiyetlerde genelde dul kadınlara meslek öğretilerek ve iş imkânı yaratıldı. Bu maksatla cemiyetler tarafından dârü's-sınâalar kuruldu. Yoksul kadınlar başta olmak üzere yardımı amaç edinen bu cemiyetlerin sayısı Balkan Savaşları sonrasında arttı.

Öte yandan modern devletin doğuşu, kamusal ve özel alanı tanımlamayı gerekli kıldı[377] ve bu ihtiyaç, yeni yasal düzenlemeleri, güvenlik önlemlerini ve aktörlerini de beraberinde getirdi.[378] XVIII. yüzyılda başlayan bu eğilim II. Meşrutiyet ile gittikçe ön plâna çıktı ve bu süreçte devlet ricâli, devrimin hemen ardından başlayan grev dalgası[379], boykotlar, İstanbul sokaklarında artan suç oranı, kentin gittikçe suç işleyen hırsız, yankesici vb. kesimlerin eline geçmesi[380] asayiş sorununu önemli bir tartışma konusu hâline getirdi. Genel eğilim, İstanbul'daki asayiş sorunlarının kaynağının, Meşrutiyet'in ilânı sonrasında kabul edilen aflarla birlikte hapishanelerden çıkan ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden İstanbul'a gelen serseriler olarak görülmesi yönünde olduğundan,[381] köy ve kentlerdeki güvenlik zaaflarının birbiriyle ilişkili olarak değerlendirildiği tahmin edilebilir. Bu ortamda asayişi sağlamak maksadıyla Mazanne-i Sû' Nizamnamesi yayınlandı (1909). Yaşanan güvenlik zafiyetinin ancak Mazanne-i Sû'[382] güruhunun İstanbul sokaklarından toplanmasıyla atlatılacağı düşünüldü ve

[376] Kıranlar çalışmasında, 20 imaretten ikisi dışındakilerin kapatıldığını ifade eder. Kıranlar, *a.g.m*., s. 445.
[377] Cengiz Kırlı, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* S. 4, (2006), S. 49.
[378] Osmanlı'da modern polis teşkilâtının doğuşu hakkında bir çalışma için bkz. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
[379] Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984),* İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996, s. 43.
[380] François Georgeon, "1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul'da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka Üzerine", *Osmanlı'da Suç ve Ceza,* Der. Noêmi Levy -Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2008, s. 158.
[381] Faruk Ilıkan, "II. Meşrutiyet'te Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhâs Hakkında Nizâmnâme", *Tarih ve Toplum*, S. 108, (1992), s. 49.
[382] Mazanne-i Sû' terimi kendisinden kötülük beklenenler anlamını taşımakta ve içine dilencileri de alan, boş gezen, çalışmayan hemen herkes için kullanılmaktaydı. Kıranlar, *a.g.m.,* s. 457.

dilenci ve serseri olarak ikiye ayrılan bu gruptan bir kısmı Dârü'l-âceze'ye alınırken taşralı olanlar memleketlerine gönderildi.[383] Yayınlanan bir diğer nizamname ise Tese'ülün Men'ine Dair Nizamnameydi. Bu nizamname ile dilenciliğin kontrol altına alınması ve Osmanlı Devleti'nin imajını kötü etkileyecek bu duruma son verilmesi amaçlanıyordu.

Sonuç olarak modern öncesi dönemde geleneksel dayanışma ağları -aile, cemaat- hem Osmanlı Devleti hem de Batı'da yoksullukla mücadelede başat roldeydi. Geleneksel dayanışma ağlarının yanı sıra Batı'da kilise Osmanlı Devleti'nde ise vakıflar marifetiyle yardımlar sağlanmakta, sefaletle mücadelede bu iki kurum temel enstrüman görevi görmekteydi. Modern dönemde ise emek güçlerinden başka satacak bir şeyi kalmayan yoksul halk emeğin kaynağı olarak görülmeye başlandı. Zira yoksul halk artık ne toprakla ilişkisi bulunan bir köylü ne de üretim araçları üzerinde kontrole sahip olan bir zanaatkârdı. Yoksulun istihdamı, sermayenin ucuz işgücü ihtiyacını karşılayacak ve devleti, yoksullara yardımın finansal yükünden kurtaracaktı. Dolayısıyla bu dönemin mottosu kutsanan çalışma ahlâkıydı. Çalışmayarak aylaklık edenler ise denetim altına alınmakta, istihdama katılımı egemen sınıflar nazarında zorunlu görülmekteydi. Bu bakışı mümkün kılacak çözüm ise modern dönemin "dehşet yurdu" olarak isimlendirebileceğimiz çalışma evleriydi. Batı'da yaygın bir şekilde görülen bu uygulamanın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme atılımlarına hız veren Osmanlı Devleti'nde de tartışılmaya başlandığını görmekteyiz. Açılan hayır kurumlarında, kuruma kabul edilen yoksul fakat çalışabilecek durumdaki kişilere meslek öğretmek amacıyla açılan kurs ve üretim merkezleri Batı'daki ile benzer uygulamalar olarak görülse de oradaki kadar katı yürütülmediğini söylemek mümkün. Ancak genel olarak Osmanlı Devleti'nin de tıpkı Batı'da olduğu gibi temel politikasının *"kapatılma"* olduğunu belirtmek gerekir. Zira kentin güvenliğini, imajını tehdit eden serseri ve dilencilerin açılan kurumlara, yine kamu sağlığı ve ahlâkını korumak adına fahişelerin yasal genel evlere kapatıldığı ifade edilebilir.

[383] Kıranlar, *a.g.m*., s. 457.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YOKSULLUĞUN KADINLAŞMASI

3.1. Sefalet-i Nisvân ve Sosyo-Ekonomik Önlemler

Kapitalist ilk birikim "özgür emek" kategorisini doğurmuşsa da ne üretim sürecinde ne aile içinde ne de kamusal alanda kadınların özgürlüğü ve eşit temsilini hayata geçirmemiş; aksine erkeği ücretli emek gücü kadını ise emek gücünü yeniden üreten ucuz emek gücü olarak kodlamıştı. Osmanlı Devleti'nde de kadın, tamamlayıcı işgücü olarak görülmekte, ucuz emek gücü olarak istihdam edilmekte ve Osmanlı toplumunda bir kadının işi ve ücreti ancak ek bir katkı olarak görülmekteydi. İmparatorluktaki 1908 Devrimi bu algı ve toplumsal ilişkilere karşı mücadele alanını genişletmişti. Kadınların aktif özneler olarak haklarını talepleri doğrultusundaki adımları bu süreçte birtakım kazançlar sağlasa da büyük oranda toplumun ucuz işgücü/yoksul kesimini oluşturmaları gerçeğini değiştirmiyordu. Bu bağlamda bu bölümde, ilk olarak çalışan yoksul kadınlara odaklanıldı. Ucuz iş gücü olarak kodlanan kadınların aldıkları ücretler dönemin alım gücü bağlamında değerlendirildi. Kadınların en yoksul kesimi oluşturmalarına sebep olan boşanma ise üzerinde durulan bir diğer mesele oldu. Kadınların boşanma durumunda ekonomik güvencesi olarak görülen mehir, nafaka vb. uygulamalar siciller üzerinden takip edildi. Böylece kadınların kendilerine bağlanan nafaka ile geçimlerini ne oranda sağlayabildikleri değerlendirildi. Öte yandan boşanmanın ya da yoksulluğun getirdiği bir diğer sosyal mesele olan terk edilmiş, hizmetçi ve besleme olarak zengin evlerine verilmiş, icâr edilmiş özellikle kız çocuklarının deneyimlerinden hareketle yoksulluğun cinsiyeti sorgulandı. Yetim çocuklar için devletin oluşturduğu eytâm sandıkları, terk edilmiş çocuklar için maaşlı süt anneliği gibi politika ve uygulamalar üzerinde durulan diğer hususlar oldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında değişen ekonomi politikaları ve siyasî gelişmeler nedeniyle artan kadın yoksulluğu ayrı bir alt başlık altında değerlendirildi. Son olarak ise bazı

kadınların yoksullukla mücadelede meylettiği fuhuş ve devletin yoksulluk nedeniyle fuhşa meyyal eden kadınlara yönelik politikaları bu bölümün temel odağını oluşturdu.

3.2. "Eksilen Feslerin Peçeler İle İtmâmı": Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri

> *"Evet, şimdiye kadar hep ezildik, ezildik ve bu ezildiğimizin başlıca sebebi de hep ma'işetimizin yalnız erkekler tarafından te'min olunmasıdır. Eğer biz de çalışmış olsak, eğer biz de kazansak o zaman bu kadar aciz olmayız."*[384]

Sosyal ve siyasal haklarını sadece İmparatorlukta değil, Avrupa devletlerinde de erkeklere göre oldukça geç dönemlerde elde edebilen kadınların bu durumu, onların çalışma hayatındaki yerlerinin net olarak belirlenmesine de engel olmaktadır.[385] Erken dönemler için karşılaşılan bu sorun XIX. yüzyılın sonlarına doğru hafiflemekte, kadınların çalışma hayatına katılımları, yaşadıkları sorunlar ve maddi durumları ile ilgili daha fazla veriye ulaşılmaktadır. Bunda Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi sanayi politikalarının da etkili olduğunu belirtmek gerekir. Zira Tanzimat Dönemi devlet adamları,[386] sanayiyi güçlendirmek adına birtakım politikalar uygulamış ve bu özellikle bazı sektörlerde -tekstil başta olmak üzere- kadın çalışana duyulan ihtiyacı artırmış böylelikle kadınların çalışma alanları genişlemiştir. Bu dönemin eğitim

[384] İmzasız, "Kadınlığın Bir Hatvesi Daha", *Kadınlar Dünyası,* Yıl 2, Sayı 152, 1 Ağustos 1914, s. 4.
[385] Suraiya Faroqhi, *"18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet",* Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 12.
[386] "Tanzimat Dönemi devlet adamları tarafından 'Sanayii Güçlendirme Operasyonu' olarak nitelendirilebilecek bu çalışmaları iki döneme ayırmak mümkün. Birinci Dönem 1840-1860 yılları arası, II. Dönem ise 1860-1876 yılları arasıdır. Birinci dönem, devletçiliğin ağır bastığı ve Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için mücadele verdikleri sırada karşı tedbir olarak uygulanan politikaların geliştirildiği bir süreçtir. İkinci dönem ise bir dizi yeni tedbir ve uygulamaya sahne oldu. Bunları şöyle sıralamak mümkün: ithal gümrüğünün artırılması, İmparatorluk'ta üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek, başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması, sanayinin ihtiyacı olan kalifiye eleman yetiştirmek maksadıyla sanayi mekteplerinin açılması, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması. Ayrıca bu dönemde devletçi politikaların aksine özel teşebbüse ağırlık vermişlerdir. Devlet ricâli yeni şirketlerin kurulmasını teşvik, mevcutların gelişimine imkân sağlamak maksadıyla birtakım imtiyazlar da vermiştir. Örneğin gümrük vergisinden muaf olmak, resmî dairelerin ihtiyaçlarını bu şirketlerden alması vb. Kısacası Osmanlı Devleti, gittikçe kuvvetlenen Batı rekabeti karşısında yerli sanayinin ancak Avrupa'nın üretim, teknik ve metotlarını alarak seri imalâta geçmesi suretiyle tutunabileceğine inanmakta ve bu doğrultuda politikalar geliştirmekteydi." Bkz. Rıfat Önsoy, Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1984), s. 5-12. Artan fabrika sayısı vb. bu gelişmelerden kuşkusuz kadınlar da faydalanmaktaydı. Daha geniş çalışma alanlarında iş imkânı yakalayan kadınlar gittikçe daha da görünür olmaktaydı.

politikalarının bir sonucu olarak kadınların sadece işçi olarak değil, ebelik[387] ve öğretmenlik[388] ya da ilerleyen tarihlerde farklı kamu dairelerinde memurluk gibi başka mesleklerde de varlık gösterdiğini ifade etmek mümkündür.

Öte yandan imparatorlukta kadınların daha erken tarihlerden itibaren çeşitli iş kollarında; aşçı, basmacı, kuyumcu, koltukçu, bohçacı, sütçü, tütüncü, kalemkerci[389] vb. aktif olarak çalıştıklarını hatırlatmak gerekir.[390] Ayrıca kayıt dışı olarak pek çok sektörde de var olduklarını tahmin etmek mümkündür. Ya da (putting out)[391] eve iş verme şeklinde de üretime katkı sundukları muhakkaktır. Zira Osmanlı Devleti'nde işgücü olarak hatırı sayılır sayıda kadın evlerde çalıştırılmaktaydı. İpek eğirme, dokumacılık ve halı yapımı gibi bazı endüstriler, kadın işçileri "eve iş verme" sistemiyle evde çalışan taşeron işçiler olarak istihdam etmekteydi. Bu sistem, Osmanlı

[387] Ebelik eğitimi 1842'de Fenn-i Kıbâle Mektebi'nin kuruluşuyla başlamıştı. Bu okul açılmadan önce de alaylı pek çok kadın özgürce ebelik yapabilmekteydi. Ancak bu tarihten itibaren eğitim almamış alaylı ebeler kısıtlanmaya başlandı. Öte yandan diploma almış ebeler devlet çalışanı olarak bazı olanaklar elde ettiler.

[388] Osmanlı Devleti'nde, kızların eğitilmesi için rüşdiyelerin kızlara mahsus olanları açılmaya başlandı ve bu okullara kadın öğretmen yetiştirmek üzere 1870 yılında, Dârülmuallimât açıldı. Bkz. Sadettin Eğri, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 26, (2014), s. 131. Osmanlı Devleti, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin çıkarılmasından hemen sonra, 1870'te, devlet ilk Darülmuallimatları, yani kadın öğretmen okullarını açtı. Ve buradan mezun olan kadınlar öğretmen olarak görev yapmaya başladı. Ayrıca 1914'te kadınlar anaokulu öğretmeni olabilmek için de eğitim almaya başladı. Yine 1914'te kadınlara mahsus İnas Dârü'l-fünûnu kuruldu ve 1921'de lağvedilene kadar 53 kadın mezun verdi.

[389] İstanbul Kuzguncuk'ta, çoğu Rum ve Ermeni kadınlarının icra ettiği, üzerinde pentür yapılmış bir nev'i tülbentin üzerine el ile baskı ile imal edilen bir kumaş olan "Kalemkerci"ler bulunmaktaydı. Bkz. Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 78.

[390] Örneğin XVIII. yüzyılda kadınlar, eşlerinin kazançlarına katkıda bulunmak maksadıyla civardaki mezbahalardan kuzu paçalarını toplayıp pazarda satmaktaydı. *"Paça satıcısı kadınların o pek de tekin olmayan çevresinde kimi zaman balmumu kimi zaman da kesilmiş hayvanların yağından mum imal eden kadınlar da vardır. Bursa'da işlerini ve loncanın aracılığıyla sağlanan hammaddelerden pay alma hakkını miras yoluyla elde eden kadın mumcular olduğunu biliyoruz (...) Ancak İstanbul'da durum farklıdır. Lonca üyelerinin kendileri için tehlikeli saydıları rakipleri arasında imalatı evlerinde yapan "kadınlar ve kadın köleler" vardır."* Bkz. Suraiya Faroqhi, *"Kadınların Çalışması, Fakirlik ve Esnafın Ayrıcalıkları",* Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay, 6. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023, s. 237.

[391] Türkçede eve iş verme, İngilizcede putting-out ve Almancada verlagssystem olarak adlandırılan üretimdir. Bu üretim tarzı Anadolu coğrafyasında yüzyıllardır bilinen ve farklı üretim alanlarında uygulanan bir sistemdir. Bu üretim şekli özellikle devlet ve loncaların denetiminin zor ve bir noktada mümkün olmadığı kırsal kesimde gelişme göstermiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllar gibi görece erken tarihlerde bile Osmanlı tüccarları eve iş verme sistemini geliştirmiş ve bu üretim şeklini Anadolu'nun kırsal alanlarında yaygınlaştırarak üretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

emek tarihçisi Donald Quataert'in sözleriyle, *"Osmanlı toplumunun kadın işgücünü tamamlayıcı olarak gören"* bakış açısıyla son derece uyumluydu.[392]

XIX. yüzyıldan itibaren ise kadın çalışan sayısında hızlı bir artış yaşanmaya başlandı. Sanayileşmenin hızlanmasıyla kadın emeğine duyulan ihtiyaç, kadınların ucuz iş gücü olarak görülmesi ve ellerinin küçüklüğü gibi fiziksel özellikleri bu artışın temel nedenleriydi. Özellikle tekstil sektöründe istihdam edilen kadınlar, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde tekstil üretiminin düşüşe geçmesiyle birlikte tütün işleme sektöründe istihdam edilmeye başlandı.[393] XX. yüzyılın başında ise kadınlar öncelikle tütün işleme, ipek, konserve gıda, sabun, kibrit ve kâğıt üretiminin yanı sıra matbaalarda iş buldular. Bursa[394] ve Selanik gibi fabrika/atölye sayısının fazla olduğu kentlerde kadın çalışan sayısının diğer kentlere oranla fazla olması ise şaşırtıcı değildi.

Erken tarihlerden itibaren ipek dokumacılığının yaygın olduğu Bursa'da, ipek ipliği eğirmede ve ipekli dokumada işgücünü Müslüman kadınlar ile köle kadınlar oluşturmaktaydı.[395] Örneğin XVI. yüzyılda bin kadar ipekli dokuma tezgâhı sahibi kadınlara ait iken, 1530 ve 1544 tarihlerinde ibrişim büken, 1574'te ise vale (bir cins ipekli kumaş) ustası kadınların adlarına rastlanmaktadır.[396]. Ayrıca kadınlar esnaf ve sanatkâr kuruluşlarının bir parçası olmasalar da evde imal ettikleri ürünleri çarşı ve pazarlarda aracıya ihtiyaç duymadan satmaktaydı. Bu durum, salt Bursa ile sınırlı değildi, imparatorluğun hemen hemen her kenti için geçerliydi. 1678'de Bursa'daki yaklaşık üç yüz adet olan ipek mancınığının yüz elli kadarı kadınlara aitti.[397] Bu yıllarda el zanaatleri ile uğraşan kadınların şehrin kadın nüfusunun tamamına oranı %16 idi.[398] XVII. yüzyılda vakıflardan ya da şahıslardan ödünç para alarak kendi

[392] Donald Quataert, *"Ottoman Women, Househoulds, and Textile Manufacturing (1800-1914)",* Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire (1730-1914) içinde, İstanbul: ISIS Press, 1993, s. 85.
[393] Metinsoy, a.*g.e.,* s. 155.
[394] 1678 tarihinde bile Bursa'daki ip eğirme tezgâhlarının yaklaşık yarısının sahibi ya da kullananı kadındı. Bkz. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960, s. 396-397.
[395] Halil İnalcık, "Bursa XVI. Asır Sanayi ve Ticari Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 45.
[396] Dalsar, *a.g.e.,* s. 396; Tiğinçe Oktar, Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı, *Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi,* İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998, s. 24-58.
[397] Gerber, *a.g.m*., s. 337.
[398] Gerber*, a. g. m.,* s. 337.

imkânlarıyla bazı ekonomik etkinliklerde bulunmaya çabalayan, ipek ya da mum üretimiyle uğraşan kadınların varlığı da ayrıca belirtilmelidir.[399]

XIX. yüzyılın başlarında ise, Bursa[400], sanayileşen, Avrupa devletlerinin tutumu belirleyici olmak koşuluyla dış pazarla ilişki kuran, kapitalist dünya ekonomisi ile Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı temas noktalarından biri niteliğindeydi.[401] XIX. yüzyılın başlarında Bursa'da yılda 31.250 kg ipek üretilebilecek kapasitede, su ve buhar ile çalışan Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş 14 ipek fabrikası bulunmaktaydı.[402] Bir muharrik güç ile çalıştıkları için fabrika olarak nitelendirilen bütün ham ipek müesseselerinin sayımı şu şekildedir: Bursa'da ayakla işletilen 1-11 mancınıklı 60 kadar ev vardır ki, 1913'te bunlarda 127 ve 1915'te 90 mancınık çalıştığı bilinmektedir.[403] Sözü edilen müesseselerin en eskisi ise 1833'te kurulan Konstan Bay'dır. Daha sonra 1843'te Boduryan Karnik ve Madam Duma,1848'de Boduryan Akpos ve Karnik, 1854'te Simkeşyan Eznif vd. kurulmuştur.[404] 1847-1868 arasında Bursa'da 21 buharlı ipek fabrikası bulunmaktaydı.[405] Bursa'daki 100 kadar tezgâhta yılda 12.000 parça tül dokunmakta, 39-40 tezgâhta da peştamal imâl edilmekteydi.[406]

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise söz konusu kapitalist dünya ile ilişki, merkezî devletin belirlediği sanayi politikalarıyla daha da gelişti. Örneğin yüzyılın ikinci yarısında hazırlanmış bir rapor, bu dönemde artan kadın çalışan sayısı üzerinden bile bize söz konusu yorumu doğrular ipuçları sunmaktadır. 1864 tarihli İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'da çalışma hayatına ilişkin raporuna göre, Bursa'da ipek fabrikaları ve atölyelerinde istihdam edilen 9000 civarında işçinin pek az istisnayla neredeyse hepsi kadın ve çocuk işçilerdi.[407] Rapora göre fabrika işçilerinin %84'ü yetişkin

[399] Abdurrahman Kurt, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı*, C. 5, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 438.
[400] Bursa'da 1851 yılında 8 tane ham ipek üreten fabrika bulunmaktaydı. Sürekli olarak da fabrika sayısı artmakta ve bu durum işçi bulmayı zorlaştırmaktaydı. Bkz. Donald Qataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.219.
[401] Zeynep Dörtok Abacı, "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896), *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, (2006), s. 170.
[402] Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: T.C. İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 9.
[403] Ökçün, *a.g.e.,* s. 153.
[404] Ökçün, *a.g.e*., s. 154.
[405] Donald Qataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 901.
[406] Önsoy, *a.g.e.,* s. 9.
[407] Yıldırım, *a.g.e.,* s. 88.

kadınlar, %12'si kızlar ve %4'ü de erkeklerden oluşmaktaydı.[408] Bu oran, kapitalist dünyaya geç eklemlenen Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl başından ikinci yarısına kadar bile ne kadar hızlı yol aldığını göstermektedir. Hızla artan fabrika sayıları ve bu kurumlarda çalışacak insana duyulan ihtiyaç kadın emeğini değerli kılmış, kadınlar fabrikalar başta olmak üzere çeşitli iş kollarının vazgeçilmez unsuru olmuştur.

İpek fabrikaları ve atölyelerde çalışan kadınların kökenlerine dair ise raporda şu ifadeler yer alır: *"%95'i Rum ve Ermeniler olup, devlet makamları, Türk kadınlarının fabrikalarda çalışmalarını mümkün olduğunca engellemeye çalışmaktadır*."[409] Ancak kayıtlar göstermektedir ki 1857 yılında Bursa İpek Fabrikası'nda gayrimüslim kadınlar dışında Müslüman kadınlar da çalışmaktaydı.[410] Ve bu işçiler, genellikle fabrikalarda yaşamaktaydı. Genç kızlar için fabrikalara yakın yatakhaneler yapıldı ve bu kızlar üretim mevsimi süresince orada kaldılar.[411] Bu kızlar, çeyizleri için yeterli parayı biriktirdikten sonra da işi bırakmaktaydı.[412] Fabrikalar senede 200 gün çalışmaktaydı bu yönüyle Quataert, ipek işçiliğinin tam kadınlara göre bir iş olduğunu belirtiyor. Çünkü Osmanlı toplumunda bir kadının işi ve ücreti ancak ek bir katkı olarak görülmekteydi.[413]

Yıl	Gayrimüslim Kadın İşçi Sayısı	Müslüman Kadın İşçi Sayısı
1851	64	-
1852	83	-
1853	83	-
1856	98	-
1857	91	9
1858	93	4
1859	86	18
1860	81	23
1861	103	16
1862	105	2

[408] Yıldırım, *a.g.e*., s. 88.
[409] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *Toplum ve Bilim*, C. IV., S. 34, (1985), s.388-391.
[410] Mustafa Çakıcı, *Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 64.
[411] Nicole Van Os, Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, C. 7, S. 39, (1997), s. 7.
[412] Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Yayınları, 2006, s. 56.
[413] Os, *a.g.m*., s. 7.

1863	69	12

Tablo 4: Bursa İpek Fabrikası İşçilerinin Müslüman ve Gayrimüslim Sayıları (1851-1863)[414]

Fabrika işçileri arasında Müslüman kadın işçiler ilk olarak 13 Eylül 1857 tarihinde çalışmaya başlamışlardı. Bu tarihte çalışmaya başlayan Saide, Zehra, Fatma, Zihniye, Emine ve Hatice isimli kadın işçilerin tamamı buharlı mancınık işçisi olarak çalışmaktaydı.[415] Ve bu fabrikada ücretler hem günlük hem de aylık uygulanmaktaydı. Memurlar için aylık ödeme yapılırken, işçilere çalıştıkları günlere mahsus olmak üzere ücret ödenmekteydi. Fabrikada çalışan ustanın 1851'deki günlük ücreti 5 kuruş, ipekçinin ise 4,5 kuruş idi. [416] Eğirmeciler 1846-1850 arasında 3-4 kuruş yevmiye alırken, aldıkları ücret 1857'de 10 kuruşa yükseldi. 1872'de 6-8 kuruşa (yazın 8 kuruş, bahar ve sonbaharda 6 kuruş, kışın 4 kuruş) düştü.[417]

1861 yılına gelindiğinde usta 12 kuruş ipekçi ise 11 kuruş almaktaydı. 13 Eylül 1858 tarihli bir belgede Bursa İpek Fabrikası müdürü, Bursa Setbaşı'nda bulunan ham ipek fabrikalarının, işçilerine verdikleri yüksek ücretler sebebiyle Bursa İpek Fabrikası'nda çalışan işçilerin ayrılarak adı geçen fabrikalara gittiklerini belirterek işçilere zam yapılmasını istemekteydi.[418]

1870'lerde Bursa'da ipek fabrikalarında çalışan kadın ve kız çocukları kışın günde 7,5 saat, yazın ise 13,5 saat çalışmaktaydı.[419] Bu oran haftada ortalama 52,5 saate denk gelmekteydi. 1872'de Bursa'daki işçilerin %4'ü erkekti ve bunlar genellikle makinist, usta ve paketleyici olarak çalışmaktalardı.[420] Geriye kalanların %84'ü yetişkin kadın ve %12'si kız olmak üzere %96'sı erkek olmayan işçilerdi. Bunlardan %95'i ise Ermeni ve Rum'du.[421] Bu işçilerin ücretleri ise Avrupa'daki çalışanlara oranla oldukça düşüktü.[422] Örneğin Osmanlı işçileri XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yevmiyeleri

[414] *BOA*, HH. d, 13944, 16455, 16461, 16468, 19316,19361, 19362, 19345 numaralı defterler. 20.05 1268 (1 Haziran 1852).
[415] *BOA*, HH. d, 16457, 30 Eylül 1272 (12 Ekim 1857).
[416] *BOA,* HH. d, 13593, 16 Teşrin-i evvel 1281 (24 Ekim 1865).
[417] Charles Issawi, *The Economic History of Turkey (1800-1914),* Chicago: The University of Chicago Press, 1980, s. 313.
[418] *BOA*, HH. HRK. 6/41, 1 Eylül 1274 (13 Eylül 1858).
[419] Issawi, *a.g..e*, s. 313.
[420] Issawi, *a.g.e.,* s. 313.
[421] Issawi, *a.g.e*., s. 313.
[422] Buluş, *a.g.t*., s. 94.

ile ortalama olarak 5,2 kilograma yakın buğday alabiliyorlar iken İngiliz işçileri bunun iki katından daha fazla olarak 11,5 kilogram buğday almaktaydılar.[423]

Bursa İpek Fabrikası'nda çalışan işçilerin önemli bir kısmının köyden getirtildiği ve bu işçilerin büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu ise 1870 dönemine ait muhasebe defterinden anlaşılmaktadır.[424] Tıpkı Bursa gibi ipek sanayisinin gelişmiş olduğu Lübnan'da[425] da fabrika ve atölye sahipleri işgücü açığı çıkınca, bunu kapatmak için köylere ve dağlara giderek kız ve kadınların istihdam edilebilmeleri için aileleri ikna etmeye çalışmıştır.[426] Benzer şekilde 1893'te Hereke Fabrikası'nda çalıştırılmak üzere 30 kadına ihtiyaç olduğu malumatını içeren bir tezkere İzmit Kaymakamlığı'na gönderilir. Tezkerede, çalıştırılacak olan kızlar Karesi sancağından ana babalarının rızaları ve meclis marifetiyle getirilecekleri belirtilir. Bu sayede kızların hem bir sanat öğreneceği hem de gelir elde ederek ana babalarına ek maişet sağlayacakları gerek dince gerekse de namusça himaye olunacakları da eklenir.[427] Söz konusu tezkerede vurgulanan namusça himaye olunacakları ibaresi Osmanlı toplumunda ailelerin kaygılarını gidermeye yöneliktir ve çalışan Müslüman kadınlara toplumun bakış açısının çok da hoş olmadığını ispatlar niteliktedir.

Hereke Fabrikası kadınların yoğunlukla çalıştığı fabrikalardan biriydi. Ayrıca Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda tâli olarak 1891'de kurulan bir halı imalâthanesi de bulunmaktaydı ve bu imalâthanede 1 cm. uzunluk ve genişlikte 1,5-12 düğüm bulunmak üzere halılar yapılmaktaydı. Bu sanatı öğretmek amacıyla Hereke

---

[423] Güven, *a.g.t.*, s. 202.
[424] Bursa Harir Fabrikası'nın aylık muamelatını gösteren defter için bkz. *BOA*, HH. d, 18366, 1 Mart 1285 (13 Mart 1870).
[425] Lübnan ve çevresinde, 1840-1914 arasında 200'e yakın, ham ipek fabrikası kurulmuştur. Buralarda 14.000 civarı kadın işçi çalışmaktaydı. Kadın işçilerin çalışmasını temin için din adamlarından (rahipler) faydalanıldı. Zira, ipek fabrikalarında çalışan kadınlara pek iyi gözle bakılmazdı. Bkz. Buluş, *a.g.t.*, s.82.
[426] "*Dağda ve köyde yaşayanların birçoğu bu duruma tepki göstererek kızlarını çalışmaya göndermek konusunda olumsuz yaklaşmıştı. Ancak bu durumun nedeni sadece çalışma ortamlarının sıkıcı, karanlık, havasız veya sevimsiz olması değil, daha çok kültürel ve dinî değerler olmuştu. Aileler, kızların ve kadınların yabancı erkeklerin yanında veya aynı ortamda tüm gün çalışacak olmalarına tepkiliydi. Hatta XIX. yüzyıl Arapçasında bu ipek filatür fabrikalarına halk arasında genelev anlamına gelen karakana ismi takılmıştı. Fabrika sahiplerinin halkı çalışmaya ikna etmek için 1869'da başpiskoposlara başvurduğu ve din adamlarının ancak bazı önlemler alındıktan sonra kadınların çalışmasına verilebileceğini belirtmeleriyle sanayide işçi açısından bir rahatlama yaşanması söz konusu olmuştu."* Bkz. Yıldırım, *a.g.e.,* s. 87.
[427] *BOA,* A.M.K.T., M.M., 290/56'dan Aktaran, Tiğinçe Oktar, *Osmanlı Toplumu'nda Kadının Çalışma Yaşamı*, İstanbul: Bilim ve Teknik Yayınları, 1998, s. 100.

Fabrikası'ndan bir usta, Dâr'ül-âceze'ye de çağrılmıştı.[428] İşe yarar kimselere sanat icra etmesi için 1899'da kuruma çağrılan usta özellikle kurumdaki genç kızlara halıcılık eğitimi vererek onların meslek sahibi olmalarını sağlamıştı. Fabrikadan ustaların kurumlara giderek halı dokumayı öğrettiği gibi, fabrikaya da halı dokuma eğitimi maksadıyla gelinmekteydi.[429] Fabrikadaki halı imalâthanesinde 6-12 düğümlü ipek halılar da dokunmakta ve işçilere 1400 düğüm için 1 kuruş ödenmekteydi.[430] Ayrıca Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda 1905'te kurulan yün dokuma, fanila, çorap ve 1908'de kurulan bir fes imalâthanesi bulunmaktaydı.[431]

YIL	YEVMİYE
1858	9,38
1862	7,43
1875	8,06
1886	6,22
1893	6,32
1899	6,54

Tablo 5: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Nominal Yevmiyeler (kuruş)[432]

Dokuma alanında ev tezgâhları da oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı ve üreticiler genelde ev ahalisinden oluşmaktaydı. Örneğin halı dokumada üretim miktarı olarak atölye ve ev üretimi kıyaslandığında, ev üretimi oranı %42 olarak karşımıza çıkmaktadır.[433] Ev sanayisinde çalışanların büyük çoğunluğu kadınlardan oluşmaktaydı. Evde dokuma için kullanılan alet, edevat ve hammadde büyük şirketler tarafından verilmekte, çalışanlar sadece fason olarak üretim yapmaktaydı.[434] 1870'lerde örneğin The Oriental Carpet Manifacture Ltd. Şirketi'nde[435] kadınlar,

[428] *BOA*, DH. DACZ., 3/107, 15 Kânûn-i evvel 1315 (27 Aralık 1899).
[429] Örneğin Sivas'tan Karelkeyan Mıgırdiç Efendi fabrikaya halı eğitimi almak için gelmişti. *BOA*, DH. TMIK.M, 11/57, 23 Şubat 1314 (7 Mart 1899).
[430] Ökçün, *a.g.e*., s. 160.
[431] Ökçün, *a.g.e*., s. 160.
[432] Hereke Fabrikası'nda çalışan amelelerin ücretlerine ilişkin 1896 tarihli defter için bkz. HH. d., Gömlek No 5337, 22 Nisan 1312; Hereke Fabrikası çalışanlarının ücret defterleri için bkz. HH. d., Gömlek No: 10158, 12 Nisam 1306. Ayrıca bkz. *BOA*, HH. d. 21157, 28 Şubat 1273 (12 Mart 1858); 2 Nisan 1278 (14 Nisan 1862); 10 Eylül 1291 (22 Eylül 1875); 28 Şubat 1301 (12 Mart 1886); 1 Mart 1309 (13 Mart 1893); 11221, 5 Nisan 1315 (17 Nisan 1899).
[433] Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s. 38.
[434] Ayata, *a.g.e*., s. 33.
[435] Oriental Carpet Manifacturers şirketi, altı yabancı halı ticarethanesinin katılımı ve 400.000 lira sermaye ile 1908'de kurulmuştur. Ancak bu şirketi oluşturan altı yabancı halı şirketinden ilki P. De

günlüğü sadece 1, 5 kuruşa çalışmaktaydı.[436] Bu şirket, 1909-1910 yıllarında Anadolu'da bulunan tüm acente ve atölyelerindeki işçi sayısını 50.000'in üzerine çıkarmıştır.[437] Bu halı dokuyucularının birçoğu genç kız ve kadınlardan meydana geliyordu. Bu şirket kadın ve kızları bir araya toplayarak İzmir, Sivas, Burdur, Isparta, Haçin, Urla, Maraş, Kırkağaç şehirlerinde imalathaneler kurmuştur. Bu yerlerde şirket doğrudan doğruya işçilerle temasta bulunmaktadır. Demirci, Akhisar, Sivrihisar, Niğde, Kula, Kütahya, Simav, Manisa vd. şehirlerde ise yalnız acentaları bulunmaktaydı. Ve şirket üretimini 53 acente aracılığıyla eve iş verme sistemiyle gerçekleştiriyordu.[438] İşçi gündeliği ise işlediği düğüm sayısına bağlıydı. İzmir'de 1700, Uşak'ta 2200, Isparta'da 2600 düğüme 40 para verilmekteydi. İyi bir işçi günde ortalama 5-6 bin kadar düğüm yapabilirdi.[439] Buna göre gündeliği Uşak'ta 2.2-2.7 kuruş, Isparta'da 1.9-2.3 kuruş, Sivas'ta 1.6-2 kuruş arasında bulunuyordu.[440] Görülüyor ki gündelikler son derece azdır ve sanayi sektöründe çalışan bir işçi gündeliği ile asla karşılaştırılamazdı.

Andria Company'dir ve 1836'da İzmir'de kurulmuştur. Oriental Carpet'in bir diğer kurucu şirketi ise Habif Polako'dur ve bu şirket de yine İzmir merkezli olmak üzere 1840 yılında kurulmuştur. Bir diğeri ise Sivas başta olmak üzere Anadolu halıcılığında uzun yıllar etkin bir şekilde halı üretimi yapan ve 1842'de İzmir'de kurulan T. A. Spartali Company'dir. Bu şirket Anadolu halılarının Mısır gibi ülkelere ihracatını yaparak İskenderiye ve Kahire gibi iki önemli kentte Anadolu menşeili halıların satışını gerçekleştirmek için halı satış mağazaları kurmuştur. Bahsi geçen üç halı şirketi XIX. yüzyılın ilk yarısında teşekkül etmiş ve Osmanlı halıcılığının XIX. yüzyıldaki hem üretim sürecinde hem de ihracatında kayda değer gelişmeler göstererek varlıklarını Oriental Carpet'in kuruluş yılı 1907'ye kadar devam ettirmişlerdir. G.P. J. Baker ise Londra merkezli kurulan bir diğer şirkettir. Bu şirket Oriental Carpet'in Londra merkezli kurulan tek şirketidir. Bir diğer kurucu şirket ise Sydney La Fontaine şirketidir. Bu şirket İzmir merkezli olarak 1880'de kurulmuştur. Osmanlı ticari hayatında önemli rol oynayan bir diğer şirket ise Sykes Co şirketidir. Bu şirket de İzmir merkezli olmak üzere 1902'de kurulmuştur. Özetle P. De Andria Co, Habif Polako, T.A. Spartali Co, G. P. J. Baker, Sydney La Fontaine ve Sykes Co isimli bu altı şirket dönemin en önemli halı şirketleri arasında yer almakla beraber XX. yüzyılın başında Avrupa ve Amerika'da Osmanlı halılarına olan talebin sürekliliğinin farkında olarak bu talebi en kısa sürede karşılayabilecek ve aynı zamanda halı ticaretinde önemli bir tekel oluşturarak Osmanlı halılarının üretiminde uzmanlaşıp onları yurt dışına ihraç edecek olan *"The Oriental Manufacturers Limited"* adındaki şirketi 16 Aralık 1907 tarihinde 400.000 sterlin sermaye ile kurmuşlardır. Bu şirket limited bir şirket olarak teşkil edilmekle beraber şirketin kayıtlı olduğu ülke İngiltere idi yani tekel özellikleri taşıyan bu şirket kurulduğu 16 Aralık 1907 tarihinde bir İngiliz şirketi olarak tescillenmiştir. Bu şirket ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Emrah Yılmaz, *The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Yeri ve Önemi*, (Doktora Tezi), Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 298.

[436] Erişçi, *a.g.e*., s. 12.

[437] Yılmaz, *a.g.t*., s. 301.

[438] Yılmaz*, a.g.t*., s. 301.

[439] A. Gündüz Ökçün, "Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını*, S. 299, (1971), s. 134.

[440] Ökçün, *a.g.e*., s. 134.

Halı tezgâhlarında çalışan kadın ve genç kızların günlükleri ortalama 1,5- 2 kuruş olmakla beraber haftalık yevmiyeleri 7-8 kuruş arasında değişebiliyordu.[441] Bahse konu şirketin Uşak'taki şubesine yün iplik yaparak geçimini sağlayan kadınlar, fabrikanın 1908'de kendi iplik üretimine başlamasıyla işsiz kalmıştır:

> *"Sendika nâmına vuku' bulan siparişatın yine İzmir ve Bandırma'dan gönderilen boyalı iplerle imâline mecbur edilmesi üzerine marü'l-arz öteden beri yün ve yapağı tarayub ip imâl ve füruht ve kasaba ve karye ahalisi kadınları(n) kısm-ı azâmı işsiz kalmıştır."*[442]

Bu kadınların geçim kaynaklarını kaybetmeleri onları hem Uşak'taki fabrikaların kapatılmasını hem de şirket tarafından Bandırma'dan gönderilen ipliklerin Uşak'a girişinin engellenmesini istemelerine neden olmuştur.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Bursa'da yirmi fabrika çalışmaktaydı. Örneğin 1913 yılında toplam olarak 1824 mancınıklı 32 ve 1915 yılında 1158 mancınıklı 20 fabrika çalışmıştır.[443] Bu fabrikalarda 1913'te toplam olarak 3648 ve 1915'te 2316 memur, işçi ve usta çalıştırılmıştır. Bunların ancak %5'i erkektir.[444] Geri kalanı küçük kız ve kadındır. İşçilerin ücretleri ise hem 1913'te hem de 1915'te 4 kuruştur.[445] Günlük çalışma saatleri ise 2 saat paydos olmak üzere 14 saattir.

Başkentte, atölye ve fabrikalarda çalışan kadın sayısı ise erken tarihlerde az olmakla beraber XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmıştı. İstanbul'da daha XVI. yüzyıl ortalarında merkantilist bir yaklaşımla devlete ait ipekli dokuma atölyelerinin kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Kârhane-i -Amire veya Kârhane-i Hassa adını taşıyan bu atölyelerin Beyazıt yakınındaki Çarşıkapı'da olduğu sanılmaktadır.[446] İmparatorluk başkentinde 1719 yılında dokuma fabrikası, 1721 yılında ise ipekli dokuma fabrikası açılmıştı.[447] 1793-1794 yıllarında top, tüfek, maden ocakları ve barut

---

[441] Yılmaz, *a.g.t.*, s. 52.
[442] Yılmaz, *a.g.t.*, s. 259.
[443] Ökçün, *a.g.e.,* s. 155.
[444] Ökçün, *a.g.e*., s. 155.
[445] Ökçün, *a.g.e*., s. 155.
[446] Emre Dölen, "İstanbul'daki Sanayi Kuruluşları: Dokuma, Kâğıt, Cam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi,* C. 6, 2015, s. 246,
[447] Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, (2009), s. 56.

üretimi için Avrupa usul ve donanımının alınmasına karar verilmiş ve bu doğrultuda adımlar atılmıştı.[448] 1805'te ise Beykoz'da[449] kâğıt ve çuha fabrikası açıldı.[450] 1826'da Eyüp'te, Haliç kıyısında İplikhane-i Amire (İplik Fabrikası)[451] kurulmuştur. Bu fabrikada Müessese Müdürlüğü ve Saymanlık gibi idarî görevler Türk ve Müslümanlara verilirken, teknik görevler gayrimüslimlere verilmiştir.[452]

1860-1870'li yıllarda İslimye Çuka Fabrikası'nda çalışan 400 işçinin 330'u kadındı.[453] Devlet, ilk yıllarda fabrikada çalışacak işçi bulunmasında zorluk çektiği için çalışan işçilere cizye muafiyeti yanında fabrikada yemek de vermekteydi.

ERKEK	9-14 Kuruş
KADIN	4-6 Kuruş
ÇOCUK	2 Kuruş

Tablo 6: 1870'lerde Tekstil İşçilerinin Haftalık Kazancı[454]

Aynı yıllarda İstanbul'da inşaat işçilerinin günlük ücretleri[455] ise ortalama 5-8 kuruştu.[456] Vasıflı işçiler ise örneğin duvarcı ustası ortalama 11-13 kuruş,[457] Taş ustası 17 kuruş ücret almaktaydı.[458] Marangoz ise 2400 akçe yani ortalama 20 kuruş ücret

[448] Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, s. 56.
[449] Beykoz'da Darphane sermayesi ile kurulan bu fabrika kâğıt ihtiyacını karşılayamamış ve kâğıt ithal edilmeye devam edilmiştir. Söz konusu fabrika, 1936 yılına kadar çalıştırılmış ancak üretilen kâğıtların kalitesinin düşük olması ve maliyetin de ithal kâğıttan daha pahalıya çıkması yüzünden kapatılmıştır. Bkz. Önsoy, *a.g.e*., s. 49.
[450] Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805", *İ.S.O.D*, Yıl 2, S. 23, (1968), s. 25-26.
[451] Bu fabrika, Tersane-i Amire'nin ihtiyacı olan yelken bezinin dokunması için gereken ipliğin ve Asakir-i Mansure'nin yazlık elbise, gömlek ve iç çamaşır ihtiyacını karşılamak üzere gerekli olan ince ipliğin üretilmesi için açıldı. Fabrikada vardiya başına 110 işçi çalışmaktaydı. Ancak kadın çalışan olup olmadığı bilgisi mevcut değil. Bu fabrikada işçiler ortalama 4 kuruş yevmiyeye çalışmışlardır. Bkz. Buluş, *a.g.t*., s. 104.
[452] Nazif Öztürk, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası, *Vakıflar Dergisi,* S. 21, (1990), s. 43.
[453] Öztürk, *a.g.m*., s. 44.
[454] Duben-Behar, *a.g.e.,* s.308.
[455] Şevket Pamuk elde ettiği bulgulardan hareketle ücretleri üç ayrı alt dönem altında incelemiştir. XV. Yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl ortalarına kadar reel anlamda gerileyen ücretler, XVI. yüzyıl ortasından XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar dalgalanmış ve yatay seyretmiştir. Bu tarihten itibaren ise en hızlı arttığı döneme girmiş ve XX. yüzyılın başlarına kadar ciddi bir artış yaşamıştır. Örneğin 1500-1914 arasında reel anlamda düz inşaat işçilerinin ücretleri %50 oranında artmıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ücret artışlarının, Sanayi Devrimi ve özellikle 1840'lardan sonra artan ticarî küreselleşmeye bağlı olarak gelişen dış yatırımların neticesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu dönemde nitelikli ve düz işçiler arasında bulunan fark da açılmıştır. Bkz. Pamuk, *a.g.e.,* s. 170-196.
[456] 1 Kuruş= 120 Akçe. Pamuk, *a.g.e.,* s. 196.
[457] Pamuk, *a.g.e.,* s. 196.
[458] Pamuk, *a.g.e*., s. 196.

almaktaydı.[459] Kentlerdeki nitelikli inşaat işçileri ile düz işçiler ve tarımsal işçiler XIX. yüzyılın ikinci yarısında fabrikalarda çalışan işçilere göre ücretlerini artırmışlardır.[460] Ancak yine de hem fabrikalarda hem de inşaat sektöründe çalışan işçiler ihtiyaç duyduğu ürünlerin tümünü piyasadan temin ediyorsa aylık ücretinin ortalama minimum %80'ini harcamak durumundaydı.[461] Üstelik işçi aldığı ücretle ailesini de geçindirmek zorundaysa aldıkları ücret ve alım gücü düşünüldüğünde bu imkânsız görünmektedir. Dolayısıyla geçimlerini destekleyen başka kaynaklara ve gelire sahip olmayan işçi ve aileleri için yaşam standartlarının düşük olduğu kanaati ağır basmaktadır.

YIL	UN Kuruş/Çuval	BUĞDAY Kuruş/Kile	PİRİNÇ Kuruş/Kile	ŞEKER Kuruş/Kantar	TEREYAĞ Kuruş/Okka
1869	115,0	27,9	41,6		12,3
1870	132,5	31,5	42,5	259,0	
1871	135,0	31,1	42,5		13,3
1872	145,8	35,0	44,5	248,9	13,3

Tablo 7: 1870'lerde İstanbul Zahire Borsası'nda Toptan Fiyatlar[462]

Aylık kazancı asgari 16 kuruş olan bir kadın 1869'da ortalama 1,5 kg tereyağ, yarım kile buğday, bir çuvalın sekizde biri oranında un alabilmektedir. Alım gücünün oldukça düşük olduğu bu ortamda kadının tek başına dahi ihtiyaçlarını karşılayamadığı açıktır. Zira bir de bakmakla yükümlü olduğu ailesinin varlığı hesaba katılırsa durumun çok daha vahim olduğu söylenebilir. Osmanlı toplumunda her ne kadar kadının emeğinin aile için yan gelir olarak görüldüğü kabul görse de her kadının ailesinde çalışan sayısının fazlalığından söz edilemez. Bir başına ailesini geçindirmek zorunda kalan kadınların varlığı yadsınamaz. Yukarıdaki ücretler ve fiyatlar, Osmanlı başkentinde yalnız ve çalışan yoksul kadınlar için yaşam koşullarının ne kadar ağır olduğunu ispatlar niteliktedir. Tarımsal faaliyetlerden koparak kentte işçi statüsünde çalışan kadınların başka geçim kaynaklarına da sahip olduklarını öngörmek ise oldukça güç.

[459] Pamuk, *a.g.e*., s. 196.
[460] Tamer Güven, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Tekstil Fabrikaları İşçilerinin Ücretleri ve Yaşam Standartları,* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 189.
[461] Güven, *a.g.e*., s. 186.
[462] Okka bir ağırlık ölçüsüdür. Bu ağırlık ölçüsünün birimi bölgelere göre farklılık gösterebilir. En yaygın kullanımı 1, 282 gram olarak hesaplanmaktadır. 1 Kile ortalama 30 kg. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, s. 273; Pamuk, *a.g.e*., s.170.

Ücretlerin azlığı ve alım gücünün düşüklüğüne rağmen[463] sefalet ve zaruretten kurtulmak için fabrikalarda çalışmak isteyen kadın sayısı artmaktaydı. 1898'de dahi İstanbul Küçükçekmece'de kurulan Osmanlı Kibritleri A.Ş.'de çalışan 201 işçinin 121'i kadındı ve yine Bakırköy'de açılan Bez Fabrikası'nda çalışanların yarısını kadınlar oluşturmaktaydı.[464] 1908'de imparatorlukta yaklaşık 250.000 sanayi işçisi vardı ve kadın işçi sayısı ise 70.000 ile 75.000 arasındaydı.[465]

Görsel 3: İstanbul'da yaşayan ücretli çalışanların evleri, 1906. (Engin Özendes Koleksiyonu)[466]

1913'e gelindiğinde ise kadın çalışan sayısı sanayi sektöründeki önemini korumaktaydı. Örneğin İstanbul Makriköy'deki Levâzımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası ve Yedikule'deki Yün ve Pamuk İpliği, Akmişe ve Saireye Mahsus Osmanlı

[463] XX. yüzyıla girilirken, Müslüman Osmanlı kadınlarının büyük bir bölümü toplumun en az gelir sahibi olan kesimini teşkil etmekteydi. Ucuz işgücü olarak görülen kadınlar yine de sefalet içinde yaşamamak için çalışma arzularını çıkardıkları dergilerde ifade etmekteydiler: *"Biz Osmanlı kadınları, bugüne kadar atalet içinde yaşıyor, daima erkeklerimizin mesaisi ile geçiniyor, erkeksiz kaldığımız anda da sefalet ve zaruretten gariban oluyor idik. Çünkü cahil idik, çünkü âtıl idik, çünkü iş bilmiyor, kendimizi kendi mesaimizle yaşatmıyor idik. Artık aklımızı başımıza alalım, birbirimize el vererek bir teavün-ü umumi ile işçilik hayatını ihya ederek, maarif hayatını ihya ederek hem tenevvür, hem de bizi daima tehdit etmekte olan sefalet ve zaruretten kurtulalım.*[463] Meliha Cenan, Fatih, "Kadının Hayat ve Mesai-i Umumiye'ye İştirâkı Lâzımdır", *Kadınlar Dünyası*, 27 Haziran 1329 (10 Temmuz 1913).

[464] Öztürk, *a.g.m*., s. 44.

[465] Elif Mahir Metinsoy, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınları, Gündelik Yaşamda Siyaset ve Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, s. 154.

[466] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 49.

Anonim Şirketi'nde 1913 yılında 4 memur, 4 ustabaşı ve %50'si kadın ve çocuk olmak üzere 604 işçi çalışmaktaydı.[467] 1915'te ise bu fabrikalarda 24'ü memur, 13'ü ustabaşı olmak üzere 1227 kişi çalışmaktaydı. İşçilerin %55.5'i kadın, %14.3'ü ise çocuklardı.[468] . Bu fabrikalarda çalışan işçi ücretleri ise şu şekildeydi: 1915'te erkek işçi günde 10-13, kadın işçi 4-6, çocuk işçi ise 2-4 kuruş yevmiye almaktaydı.[469] İstanbul Ayvansaray'daki Aris ve Şürekâsı Sabun ve İtriyat Fabrikası ayrıca Kantarcılar'daki Sabuncuzâde Şakir ve Mahdumu Sabun Fabrikası'nda 1915'te çalışan 84 işçinin 30'unu kadın ve kızlar oluşturmaktaydı. Bu fabrikada çalışan kadın işçiler erkeklerin üçte biri oranda daha az yevmiye almaktaydı. Erkek işçi gündelikleri 12-15, kadınlarınki ise 2-6 kuruş arasında değişiyordu.[470]

Osmanlı Devleti Sanayi Sayımı 1915 yılı verilerine göre ülkede sayım kapsamına alınan bölgelerde işletmelerin %87.9'u (248) tarıma dayalı sanayi işletmesiydi.[471] Başka bir ifadeyle her on işletmeden 9'u tarıma dayalı sanayiler alanında faaliyet göstermişlerdi. Tarıma dayalı sanayiler içerisinde ise ilk sırayı gıda ve dokuma sanayileri almaktaydı. Sanayide istihdam edilen işgücünün %48'i 1915[472] yılı istatistiklerine göre dokuma işkolundaydı.[473] Ucuz işgücüne duyulan ihtiyaç ise kadınları bu sektörün vazgeçilmez unsuru haline getirmişti. Yerli ve yabancı yatırımcıların açtığı fabrikalar -tekstil başta olmak üzere- kadınların istihdam edildiği iş merkezlerine dönüşmüştü öyle ki 1915'te yapılan bir sayıma göre sanayi sektöründe çalışanların %30'u kadınlardı.[474] 1913-1915'te yapılan sanayi sayımlarında toplam çalışanların üçte birine kadar ulaşan kadın işgücü sayısı dokumacılık ve konserve sanayisinde yoğunlaşmıştı. Çalışan işçilerin ham ipek imalatında %95'ini, konserve işlerinde %71'ini, dokumada %70'ini, ipek dokumada %63'ünü kadın işçiler

[467] Ökçün, *a.g.e.,* s. 147.
[468] Ökçün, *a.g.e*., s. 147.
[469] Ökçün, *a.g.e*., s. 148.
[470] Ökçün, *a.g.e.,* s. 148.
[471] Okan Yaşar, "1913-1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tarıma Dayalı Sanayiler", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 40, (2003), s. 51.
[472] 1915 yılı itibariyle faaliyette bulunan müessese sayısının 264 olduğu ve bu müesseselerde toplam 14.060 işçi istihdam edilmektedir. Bkz. Eyüp Sabri Kala, *Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam (1830-1920),* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*,* 2000, s. 16.
[473] Kala, *a.g.t.,* s. 16.
[474] Ökçün, *Osmanlı Sanayi 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1970.

oluşturmaktaydı.[475]1913-1915 sanayi istatistiklerine göre gıda endüstrisinde çalışan kadınların oranı 1913'te %58 iken 1915'te biraz düşerek %32'ye inmişti.

Osmanlı işçilerinin 1913'ten 1915'e kadar aldığı yevmiye ise savaş dönemindeki yüksek enflasyona rağmen hemen hemen hiç değişmedi. 1913'te ortalama yevmiyeler 4 ile 17,5 kuruş arasında değişiyorken, bu rakam 1915'te 4 ile 19,6 kuruş arasındaydı.[476] Bu dönemde alım gücü oldukça düşmekte ve hayat pahalılığı geçimi zorlaştırmaktaydı. İstanbul'da 1914-1920 yılları arasında temel ihtiyaç maddeleri %1350 nispetinde artmıştı. Aynı dönemde Londra ve Paris'teki fiyat artışı %200-300 seviyesindeydi.[477] Bu durum gösteriyor ki İstanbul, diğer Avrupa şehirlerine nazaran hayat pahalılığından daha fazla etkilenmişti.[478]

Ancak özellikle savaş yıllarında kadın emeğinin temel besin ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak derecede değersiz olduğu görülmektedir. Örneğin 1915'te ekmeğin fiyatı 2,5 kuruş iken tekstil, konserve veya bisküvi sektöründe çalışan kadınların günlük yevmiyesi 5 ile 10 kuruş arasındaydı.[479] Bir kadın işçi yevmiyesiyle 2 ya da 4 ekmek alabilmekteydi.

1914	1,25 Kuruş
1915	2,5 Kuruş
1917	27 Kuruş

Tablo 8: Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekmek fiyatı[480]

Kuşkusuz erkeklere oranla daha düşük ücrete çalışan kadınlar için geçinmek çok daha güçtü, 1915 yılında kuruş bazında erkek, kadın ve çocuk çalışanların çeşitli sektörlerdeki yevmiyeleri şu şekildeydi:

Üretim Dalı	**Erkek**	**Kadın**	**Çocuk**
Şeker, susam yağı ve bisküvi	17-25	8-10	_
Konserve gıda	25-30	8-10	_

[475] Fevzi Demir, "Tarihî Süreç İçinde Kadın Hakları ve Kadınların Çalışma hayatı İçindeki Yeri", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi,* C.4, S. 21, (2008), s. 8-24.
[476] Metinsoy, *a.g.e*., s. 180.
[477] François Georgeon, "Gülüşün ve Göz Yaşlarının Kıyısında", *İstanbul 1914-1923*, Haz. Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 85.
[478] Georgeon, *a.g.e*., s. 85.
[479] Ökçün, *a.g.e.,* s. 176.
[480] Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994., s.57.

Tütün	10<	10<	10<
Tahta çivi	15	9	_
Yün iplik ve tekstil	8.4	8.4	8.4
Pamuk iplik ve tekstil	10-13	4.6	2-4
Ham ipek	4	4	4
Diğer tekstil	5.04	5.04	5.04
Sigara kâğıdı	10-15	2-6	2-6
Basım ve diğer kâğıt	8.2	3-5	2-4
Sabun	12-15	2-6	2-6
Diğer kimyasal	13-15	_	2.5

Tablo 9: 1915'te Kuruş Bazında Erkek, Kadın ve Çocuk Çalışanların Yevmiye Ücretleri[481]

Çalışan kadınlar, uzun çalışma saatlerinden ve sağlıksız[482] çalışma koşullarından da mustariptiler ve bu yeni bir sorun değildi. Ancak devlet erkânı tarafından sorunun çözümüne yönelik bir adım atılmadı. Dönemin sosyalist örgütleri dahi bu soruna programlarında yeterince yer vermediler. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere birçok kadın sanayi işçisinin çalışma süreleri 14 saate kadar çıkmaktaydı. Bursa'daki ham ipek üretim fabrikalarında kadın işçiler günde 3-4 kuruş karşılığında 14 saat boyunca[483] çok nemli ve sıcak bir yerde kirli ve zehirli bir hava soluyarak çalışmaktaydı.[484] Refik Halid Karay 1909'da kaleme aldığı *"Sus Payı"*nda Bursa'daki ham ipek üretim fabrikalarında kadın işçilerin genç yaştaki ölümlerini şöyle anlatır:

> *"Kuşkusuz görüyordu, inanıyordu, artık inanmıştı, her ay bir genç kız zayıflayarak, öksürerek, terlemiş şakaklarına saçları yapışarak, sabırlı, dayanıklı eriyor, bir gün artık evinden çıkamayarak köşesinde ölüyordu. Kırk yıldır böyle kaç gencin acıklı ölümlerini seyretmiş, kaç genç*

[481] Ökçün, *a.g.e.,* 176.
[482] Kadınlar, nemli, havasız, karanlık ve işçilerin sağlığını korumak için hiçbir donanım bulunmayan yerlerde çalışıyorlardı. Dolayısıyla verem gibi hastalıklar kadın işçiler arasında çok yaygındı. Kadın işçilerin çalışma koşullarına dair daha fazla bilgi için Bkz. Mesut Gülmez, *Türkiye'de 1936 Öncesinde İşçi Hakları*, Ankara: Türkiye Yol-İş Sendikası, 1986, s.46.
[483] Karay, Sus Payı'nda bir Papazın ağzından Avrupa'daki işçi hakları ve örgütlülüğüne dair şunları dile getirmekteydi: *"Papaz şimdi Avrupa fabrikalarını anlatıyor; karşısındakinin bilgisizliğine karşı, bilgiç bir tutumla, çalışma saatleri, ücretleri, bütün bu yoldaki kanunları, kavgaları, isyanları hepsini birer birer, önemli kelimelerin üzerinde dura dura açıklıyordu. Sonra bugüne dek, devam eden kayıtsızlığa karşı duyduğu nefretlerini, şüphelerini söyledi; fabrika sahiplerinin bugünkü durumda kalmak için başvurdukları oyunları, tek yönlü davranışlarını anlattı…"* Bkz. Refik Halid Karay, *Memleket Hikayeleri*, 12. Basım, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1990, s.134.
[484] Karay, *a.g.e*., s.134.

tabutunun arkasından yürümüştü. Üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar sular başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen, tazeliğinden, kızlığından, gözlerinin pırıltısından her gün bir zerre kaybederek toprak olan vücutlara çok acıyor, bu dertlere alışamıyordu."[485]

Nicole Os, *"Bursa'da Kadın İşçilerin Grevi"* başlıklı makalesinde 7 ile 70 yaş arasındaki kadın ve genç kızların düşük ücretlerle günde 15-16 saat çalıştığını, sabah 9'da başlayıp gece 1'e kadar işbaşında kaldıklarını belirtir. Bunun karşılığında ise 1910'da 1 ile 5 kuruş arasında para kazandıklarının altını çizer. 5 kuruşluk yevmiyeye çok az kişinin çalıştığını ve çoğunluğun iki veya üç kuruş karşılığında emeğini sattığını ifade eder.[486]

Üretim Dalı	**Yaz**	**Kış**	**Mola**
Şeker, susam yağı ve bisküvi	9-11	7-9	1
Ham ipek	14	14	2
Basım ve diğer kâğıt	9-10	9-10	_

Tablo 10: 1915'te Bazı Sektörlerde Kadınların Günlük Çalışma Saatleri[487]

Kadın işçilerin emeklilik hakları için ise şunları söylemek mümkün. Fabrikalarda çalışan genç kadınların hizmetlerinin 10 yılı bulması çok nadir olduğundan vefatları dolayısıyla aileleri tekaüt sandıklarından[488] faydalanamamaktaydı.[489] Bu nedenle kadın işçiler için bu süre 3 yıl olarak belirlenmiş ve vefat eden kadın işçinin ailesine de maaş bağlanmıştır. Ayrıca fabrikada çalışan genç kızlara evlenirken maddi yardım da yapılmıştır. Tekâüt Nizamnamesi'nin 14. Maddesi gereğince evlendiklerinde aidatlarının toplamını cihan parası adıyla geri almaktaydılar.[490] Ancak bu parayı faizsiz olarak, babalarının rızalarını aldıkları ve evleneceği kişinin sahibi veya babası

[485] Karay, *a.g.e*., s. 131.
[486] Os, *a.g.m*., s. 7.
[487] A. Gündüz Ökçün'ün eserindeki bilgiler derlenerek oluşturulmuştur.
[488] Osmanlı'da ulusal bir emeklilik ve sigorta sistemi varlığından bahsedilemese de Hereke Fabrikası'na ait kayıtlardan 1895 yılı başlarında bir emeklilik sandığı kurulduğu anlaşılmaktadır. Tekaüt sandıklarının kuruluş amacı, sandığın gelir giderlerinin yer aldığı bir evrakta en geniş tanımıyla açıklanmıştır. Evrakta, padişahın fabrikalarında tebaadan iki binden fazla erkek ve kadının geçimlerini sağlamak için çalıştığı bilgisi yer almıştır. Sandığın kurulmasında; işçilerin yaşlanıp çalışacak kadar gücü kalmayanlarına ve çalışırken vefat edenlerin eş ve çocuklarına maaş tahsisatı ile fabrikada çalışırken evlenen genç kızlara cihan parası verilmesi gibi hayırlı işlerin yürütülmesi amaçlanmıştır.
[489] Tamer Güven, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Tekstil Fabrikaları İşçilerinin Ücretleri ve Yaşam Standartları,* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 228.
[490] Güven, *a.g.t*., s. 226.

tarafından hazırlanan izinnamenin o mahaldeki heyet-i ihtiyâriyenin tasdik ettiği ilmühaber ile bildirdikleri takdirde alabilirlerdi. İzin alınmadan evlenip evlendikten sonra aidatlarını geri almak için talepte bulunanlara ise kesinlikle ödeme yapılmayacaktı.[491] 1895-1903 yılları arasında 87 genç kıza toplamda 40 bin kuruş cihan parası olarak verilmiş ve vefat eden 15 kişinin eş ve çocuklarına ise aylık 472 kuruş tahsis edilmiştir.[492]

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde kadınlar erken tarihlerden itibaren pek çok sektörde aktif bir şekilde çalışmış ancak aldıkları düşük ücretler nedeniyle çalışan kesim içerisinde en yoksul grubu oluşturmuştur. Çalışmayan ya da kırsal kesimde ücretsiz çalışan kadınların ise yoksulluğu çok daha şiddetli deneyimleme ihtimali yüksektir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, savaşa giden erkeklerin ikâmesi olarak kadın çalışan sayısındaki artış da kadın yoksulluğunu önleyememiştir. Kadın işçilerin aldıkları düşük ücretler, savaş sırasındaki yüksek enflasyon karşısında erimiş ve alım gücü oldukça azalmıştır. Ayrıca eşini, babasını, oğlunu cepheye göndermek durumunda kalan kadının Osmanlı Devleti'ndeki zayıf sosyal güvenlik sistemi nedeniyle emeklilik vb. haklardan mahrum olması, yalnız ve yoksul kadınların yaşadığı sefaleti daha da şiddetli deneyimlemesine yol açmıştır. Emeklilik maaşı gibi modern sosyal güvenlik uygulamaları ordu çalışanları ve devlet memurları için XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştı. Ancak çalışan kadınların neredeyse tamamı bu ayrıcalıklı grupların dışındaki ailelerden geliyordu.[493] Dolayısıyla ailesi ya da emeklilik hakkı olmayan çalışan kadınlar çalışamayacak duruma geldiklerinde Dârü'l-âceze'ye girmekten başka seçenekleri kalmıyordu. Hükümet, yoksul kadınlar için devletin finansal ve altyapısal zayıflığını telafi edecek bir unsur olarak evliliği görüyor ve bu yönlü teşvikte bulunuyordu. Örneğin Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi yirmi yaş üzerindeki bütün kadın çalışanlarından zorunlu olarak evlenmesini beklemekte, bu yaşın üzerindeki bekâr kadınları işten çıkarmaktaydı. Evlilikten sonra bahse konu cemiyetin iş bulduğu kadınların maaşı %20 oranında artırılmaktaydı.[494] Hükümetin, artan yoksul işsiz kadın sayısına yönelik bir diğer çözümü ise İstanbul'daki bütün kız

[491] *BOA*, HH.i, 200/86, 23 Teşrîn-i sâni 1327 (6 Aralık 1911).
[492] Güven, *a.g.t.,* s. 227.
[493] Metinsoy, *a.g.e.,* s. 189.
[494] Metinsoy, *a.g.e.,* s. 190.

okullarına kadın temizlik işçisi almaları için verdiği emirdi.[495] Benzer şekilde Behire Hakkı'nın kadınlara terzilik öğretmek amacıyla açtığı Biçki Yurdu'nu hükümet destekleyerek birçok kadını fakirlikten kurtarmaya çalıştı. Çeşitli kamu dairelerine hademe ve temizlikçi olarak kadın çalışan almakta çok sayıdaki yoksul kadına iş imkânı yaratmakta yetersiz kalacaktı. Bu tür önlemler etkili çözümler üretemeyecekti.

3.3. Osmanlı Başkentinde Kadın Yoksulluğu: Boşanma, Mehir ve Nafaka

Kadını sosyal ve ekonomik olarak zora sokan sebeplerden biri de boşanmaydı. Boşanma durumunda herhangi bir işi veya geliri olmayan kadınların, toplumun en yoksul kesimine dahil olma ihtimalleri yüksekti. Osmanlı aile hukukunun temelini teşkil eden İslâm hukukuna göre prensip olarak boşama hakkı erkeğe aitti. Erkeğin tek taraflı iradesiyle karısından boşandığını yalnızca söz ile bildirmesi dahi yeterli görülmekteydi.[496] Durumu mahkemeye kaydettirmesi hukuken şart koşulmamaktaydı. Öte yandan kadının da bazı durumlarda bizzat mahkemeye başvurarak evliliği sona erdirdiği bilinmektedir. Mahkemenin boşanma kararı verebilmesi için ise kocada hastalık ve kusur bulunması, yeme-içme, kadının giyim ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamaması, kocanın evini uzun süre terk etmesi veya ortadan kaybolması, hanımına kötü davranması vb. sebepler bulunmak zorundaydı.[497] Ayrıca kadınlar karşılıklı anlaşma durumunda mehir haklarının bir kısmından veya tamamından vazgeçerek de boşanma hakkını elde edebiliyorlardı.[498] Hatta kadınlar

---

[495] *BOA,* DH. KMS, 42/10, 17 Muharrem 1335 (13 Kasım 1916).

[496] Osmanlı mahkemelerinde kadı önünde görülen davaların kayıtları olan şer'iyye sicillerinde evliliğin sona ermesi üç biçimde karşımıza çıkmaktadır: Erkeğin tek taraflı irade beyanı olan (bâin veya şartlı) talâk, kadının mehr-i mü'eccel ve iddet nafakası gibi bazı haklarından vazgeçmesi yoluyla gerçekleşen muhâlaa ve hâkim kararıyla boşanma anlamına gelen tefriktir. Bunlardan talâk, tamamen kocanın talebiyle gerçekleşirken, muhâlaa ve tefrikde boşanma isteği genellikle kadın tarafından gelmektedir. Menderes Gürkan, "İslâm Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzüt-Talâk", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 18, (2011), s. 277-278.

[497] M. Akif Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s.24.

[498] Örneğin 1899-1900 tarihli Üsküdar Şer'iyye Sicillerindeki 762 Numaralı defterdeki 154. İbrâ hüccetinde Selâmi Ali Efendi Mahallesi'nde oturan Nigâr Hanım, Çengelköy'de oturan Şirket-i Hayriyye müstahdemlerinden İsmail Sadettin ile 500 kuruş mu'accel ve 501 kuruş da mü'eccel mehirle evlenir. Ancak geçinemezler. Nigâr Hanım, mehrin yarı miktarından vazgeçerek boşanır. Tıpkı Nigâr Hanım gibi Solak Sinan Mahallesi'nde oturan Lütfiye Hanım da 1500 kuruşluk mehrinin yarısından vazgeçerek eşi İbrahim Ağa'dan boşanır. "*Medine-i Üsküdar'da Solâk Sinân Mahallesi^nde sâkine zâtı zeyl-i vesikada muharreru'l müslimîn ta'rîfleriyle mu'arrefe Lütfiye Hanım ibnete 'Abdullâh meclis-i şer'-i şerîf-i enverde mahalle-i mezkûrede sâkin table-kâr yamağı Zağferânbolu'lu İbrâhim Ağa ibn Muhammed mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrir-i kelâm edüp mezbûr İbrâhim Ağa bin kuruş mehr-i mu'accel ve beş yüz kuruş mehr-i mü'eccel tesmiyeleriyle zevç-i ğayr-i dâhilim olup lâkin beynimizde adem-i hüsn-i mu'aşeret ihtimâline mebnî mezbûrun zimmetinde mütekarrır u ma'kûdun-aleyh mihreyn-i mezkûreyn bin beş yüz kuruşun ben zevce-i ğayr-i medhûlun-bihâ olduğum cihetle nısfı olan yedi yüz*

yalnızca mehir[499] ve iddet nafakalarından vazgeçmekle kalmamakta kimi zaman çocuklarının nafakalarını dahi üstlenmekteydi. Örneğin[500] Anadolu Hisarı'nda yaşayan Hatice Müîde Hanım, yine Hisar'da yaşayan Cemal Bey ile 3000 kuruş

elli buçuk kuruştan zimmeti berîe olam üzre mezbûr İbrâhim Ağa iş bu meclis-i şer'de bâyinen beni tatlîk etmekle nısf-ı mihreyn-i mezkûreyn yedi yüz elli buçuk kuruşun mutâlebesine ve hukuk-ı zevciyyete müte'allika da'vâdan tarafeynden her birimiz âharın ber vech-i muharrer ibrâsını kabul eyledik deyu mukırra-i mezbûre Lütfiye Hanım'ın ber vech-i muharrer sâdıra olan bi'l-cümle kelimât-ı meşruhâsını mezbûr İbrahim Ağa vicahen tahkik ve sifâhen tasdik itmeğin mâ bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâmin 'aşer min Şa'bâni'l-mu'azzam sene seb' aşer ve selâsemiete ve elf." Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 762 Numaralı Defter, İbrâ, no:34, s. 27.

[499] Eğer erkek kadını boşarsa, ayrılmanın hukukî geçerliliği olması için mehrin ödenmemiş kısmını karısına ödemesi gerekirdi. Kadının bu konuda her zaman dava açma hakkı vardı. Karşılıklı anlaşmaya dayalı boşanmalarda (muhâlaa, hul) maddi düzenlemeler çerçevesinde kadın mehrin ödenmemiş kısmından feragat edebilirdi. Mehir aynı zamanda bir borç olarak kabul edilirdi ve kocanın borçları arasında en öncelikli olandı. Duben-Behar, *a.g.e*., s. 129.

[500] *"Medîne-i Üsküdar'a tâbi' Anadoluhisârı'nda sâkine zâtı zeyl-i vesîkada muharreru'l-esâmî müslimîn ta'rîfleriyle mu'arrefe Hadîce Müîde Hanım ibnete Mazhar Beg meclis-i şer'-i şerîf-i enverde zevc-i dâhili hisâr-ı mezkûrda sâkin Bâb-ı Vâlâ-yı Hazret-i Ser'askerî Erkân-ı Harbiyye Dâiresi'nde müstahdem 'Asâkir-i Hazret-i Şâhâne Piyâde mülâzim-i evvellerinden Cemâl Beg ibn mîrâlây 'izzetlü Ali Beg mahzarında ikrâr- ı tâm ve takrîr-i kelâm edüp mûmâ-ileyh Cemâl Beg üçbin guruş mahkûmun bih mehr-i mu'accel ve üçbin bir guruş mehr-i müeccel tesmiyeleriyle zevc-i dâhilim olup lâkin beynimizde hüsn-i mu'âşeretimiz olmadığından mûmâ-ileyhin zimmetinde mütekarrır u ma'kūdun-'aleyh mihreyn-i mezkûreyn alacak hakkım olan cem'an altıbin bir guruş ile iş bu şehr-i hâl-i Şa'bân'ın on dördüncü gününden i'tibâren mûmâ-ileyh Cemâl Beg üzerine kıbel-i şer'den nafakam içün bi't-terâzî farz u takdîr olunan şehriyye yüz guruşdan iş bu târîhe gelinceye degin on bir günde âhardan istidâne ile nafakama harc u sarf olup bi'l- mürâca'a alacağım olan cem'an otuz yedi guruşdan zimmeti berîe olmak ve mûmâ-ileyhin firâşından hâsıl ve hâlâ batnımda mevcûd tahmînen dört aylık hamlim olmağla vaz'-ı haml ile 'iddetim münkadıyye oluncaya degin nafakam ve meûnet-i süknâm kendi üzerime olmak ve haml-i mezkûr-ı zükûr tevellüd eder ise yedi ve inâs tevellüd eder ise dokuz yaşını ikmâl edinceye degin kendi malımdan infâk ve iksâ etmek üzre zevcim mûmâ-ileyh Cemâl Beg iş bu meclis-i şer'de bir talâk-ı bâyin ile beni tatlîk eylediginde ben dahi ber vech-i muharrer ba'de'l-kabûl mihreyn-i mezkûreyn ve nafaka-i 'iddet ve müterâkime-i mezkûre mutâlebesine ve hukūk-ı zevciyyete ve ibtidâ'-i zevciyyetimizden iş bu târîh-i vesîkaya gelinceye degin sâir beynimizde cereyân eden cemî'-i hukūk-ı şer'iyyeye müte'allika 'âmme-i da'vâdan tarafeynden her birimiz âharın zimmetini ibrâ'-i sahîh-i şer'î ile ibrâ ve iskāt ve tarafeynden her birimiz âharın ber minvâl-i muharrer ibrâsını kabûl eyledik deyu mukırra-i mûmâ-ileyhâ Hadîce Müîde Hanım'ın sâdıra olan bi'l-cümle kelimât-ı meşrûhasını mûmâ-ileyh Cemâl Beg tahkîk u tasdîk etmegin mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-'işrîn min Şa'bâni'l-mu'azzam sene seb' 'aşer ve selâsemiete ve elf." Üsküdar Şer'iyye Sicili*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 37, s. 29.

mu'accel[501] ve 3001[502] kuruş mü'eccel mehirle evlenir. O sırada dört aylık hamile olan ve kendisine aylık 100 kuruş hamilelik nafakası bağlanan Hatice Hanım, mehirden alacak hakkı olan 6001 kuruştan vazgeçerek boşanır. Ancak henüz karnında olan çocuğunun belirli bir yaşa kadar nafakasının karşılanmasını talep eder. Hatice Hanım, kız bebek dünyaya getirirse bu süreyi dokuz, erkek bebek dünyaya getirirse yedi yıl olarak belirtir.[503] Hatice Hanım'ın mesleği ve kendi ailesine dair herhangi bir bilgiye sahip olmasak da, altı bin kuruşluk mehrinden ve hamilelik nafakasından vazgeçmesi hâli vaktinin yerinde olduğu ihtimâlini akla getirmektedir.[504] Osmanlı Devleti, kadınların boşanmaları hâlinde ekonomik sıkıntı çekmemeleri adına mehri bir nevi sosyal sigorta olarak kabul görmüş ve İslâm hukukunun bir gereği olarak titizlikle uygulamıştır. Bu imkândan kendi isteğiyle vazgeçen Hatice Hanım'ın maddî durumunun yerinde olduğu kesinlik içermese de kuvvetli bir ihtimâl olarak görünmektedir. Öte yandan Hatice Hanım'ın fakir olmasına rağmen çok kötü giden evliliğini bitirme noktasındaki kararlılığı da ihtimal dahilindedir. Boşanma sebeplerinin genel olarak "*hüsn-i mu'aşeretimiz olmadığı"* şeklinde genel bir değerlendirmeyi içermesi bu hususta yorumda bulunmayı güçleştirmektedir.

[501] Mehir iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım nikahın kıyılmasından önce müstakbel kocası tarafından hanımına verilen mehr-i mu'acceldi. Bu mehir düğünden önce verilirdi. Buradaki amaç düğün giderlerine ve yeni evli çiftin evinin döşenmesine katkıda bulunmaktı. Nikâhın geçerli olabilmesi için mehrin verildiğinin mahkeme kaydıyla sabit olması gerekirdi. Genellikle mehrin üçte birini ya da yarısını kapsardı. İkinci kısım ise mehr-i mü'eccel adıyla düğünden sonra, daha çok evlilik sona erdiğinde ya da kocanın ölümü durumunda kadının alacağı paradır. Mehr-i mu'accel veya mehr-i mü'eccel yalnızca para olarak verilmek zorunda değildir. Bazen ev, giysi, altın veya ziynet eşyası şeklinde de verilmekteydi. Ayrıca mehir akdinin yapılmasından sonra mehir verilmeden kadın ölürse mehir, miras yoluyla varislerine intikal etmekteydi. Bkz. Ali Kaya, "XVII. Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerinin İslâm Aile Hukuku Açısından Tahlili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, (2008), s. 86; M. Akif Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s.24; Menderes Gürkan, "İslâm Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzüt-Talâk", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 18, (2011), s. 277-278.

[502] Duben ve Behar *İstanbul Haneleri* adlı çalışmalarında, İstanbul'da büyük bir olasılıkla bâtıl bir inançtan dolayı, yuvarlak rakamlar kullanmamaya özen gösterildiğini ileri sürmekteler. Onlara göre iki mehrin toplamının yuvarlak bir rakam olmasına asla izin verilmemekteydi. Duben-Behar, *a.g.e.,* s. 130.

[503] Bu kanunen herkes için geçerli bir süre de olabilir.

[504] Aynı yıllarda Üsküdar'da diğer kadınlara ödenen mehrin ortalama 500 kuruş olduğu göz önünde bulundurulduğunda kuvvetle muhtemel eşi orta/üst sınıf biriydi ve kendisinin de aynı sınıftan olma ihtimali yüksekti. Zira İstanbul'daki evlilikler hakkında sözü edilmesi gereken konulardan biri de kefaettir. Kefaet, yani evlenen erkek ile kadının benzer ekonomik, toplumsal ve dinsel geçmişlere sahip olmaları koşuludur. Aslında bu İslâm evlilik hukukunun koşullarından biridir. Birçok İslâm hukukçusu erkek, kadına eşit konumda olmadığı takdirde evliliğin bozulacağını söyler. Klasik İslâm Hukuku kefaet için şu altı kıstası kabul eder: Din, özgürlük, takva, servet, meslek ve aile geçmişi. Birçok alanda mevcut evlilik uygulamalarını ve hükümlerini onaylayan 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi iki kriter kabul eder: servet ve şeref. Erkek için eşit konumda olmak mehr-i mu'acceli ödeyebilmesi, karısını ve çocuklarını geçindirebilmesi ve karısının baba ve ailesininki gibi şerefli bir mesleği olması anlamına geliyordu. Duben-Behar, *a.g.e*., s. 134. Ancak bunun ne ölçüde uygulanabildiği bilinmemekte.

Sicillerdeki kayıtların genelde tafsilat içermedikleri bilindik bir husustur. Kâtiplerin kaleminden çıkan bu kayıtlar, belli standartlar etrafında dava sürecinin özeti mahiyetindedirler.

Belgelerde kadınların meslekleri, statüleri, kendi ailelerine dair herhangi bir bilginin yer almıyor oluşu bu konuda kesin bir yorumu güçleştirmektedir. Ancak görüldüğü üzere yoksul ya da zengin bu kadınlar bazı haklarından vazgeçerek boşanabilmektedir. Hatice Hanım ve diğer kadınların çoğunun, henüz ödenmemiş bulunan *mehr-i müeccel*, kadının iddet bitinceye kadar geçimini sağlamaya yönelik olan *nafaka-i iddet* ve kadının iddeti bitinceye kadar barınma ihtiyacını karşılamayı ifade eden *meûnet-i süknâ* haklarından vazgeçtikleri görülmektedir.[505] Örneğin -Hatice Hanım gibi- Üsküdar Hâce Hüsnâ Hâtûn Mahallesi'nde oturan Saadet Hanım da balıkçı esnafından eşi Yusuf Çavuş'tan hakkı olan 500 kuruşluk mehrinden ve iddet nafakasından vazgeçtiğini belirterek boşanmıştır.[506] Selâmî Ali Efendi Mahallesi'nde oturan Fatıma Hanım eşi İsmail Ağa'dan 101 kuruş olan mehr-i müecceli ve iddet nafakasından vazgeçerek boşanır. Fatıma Hanım boşanabilmek için meû'net-i süknâ hakkından dahi vazgeçer.[507] Aşçıbaşı Mahallesi'nde oturan Fatıma Binnaz Hanım da ikin bir kuruş mehr-i mu'accel ve iki bin bir kuruş mehr-i mü'eccel hakkıdan vazgeçerek boşanır.[508]

Kefce Dede Mahallesi'nde oturan Giritli Zehra Hanım da sucu esnafından eşi Durmuş Ağa'dan yüz elli bir kuruş mehrinden ve iddet nafakasından vazgeçerek boşanır.[509] Bir diğer örnekte ise Tavâşî Hasan Ağa Mahallesi'nde oturan Ayşe Hanım'ın Bidâyet mahkemesi İcrâ Dâiresi odacılarından eşi İzzet Ağa'dan mehr-i mü'eccel hakkı olan 200 kuruş ve iddet nafakasından vazgeçerek boşanmıştır.[510] Aşağıdaki tabloda 1864-1918 yılları arasındaki ortalama nafaka miktarları yer almaktadır:

Yıl	**Ortalama Aylık Nafaka (kuruş)**

[505] XVIII. yüzyıl şer'iyye sicilleri de kadınların bu haklarından vazgeçerek boşanabildiklerini gösteren çok sayıda kayıt ihtiva etmektedir. 1724-1725 tarihli *259 Numaralı Galata Şer'iyye Sicilleri Defteri'ndeki* 456 kaydın 57 tanesi boşanma ve boşanmanın getirdiği meselelerdir. Ve bu kayıtlar, nafaka, nafaka-i iddet, mehir gibi haklarından vazgeçerek boşanan kadınları konu edinmektedir. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri 63, *"Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (1724-1725)",* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019, s. 20.
[506] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 427, s. 241.
[507] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 761 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 19, s. 14.
[508] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 761 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 22, s. 16.
[509] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 383, s. 219.
[510] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no:55, s.41.

1864-1866	281,1
1885-1886	325,5
1886-1888	262,6
1889-1891	228,5
1911-1913	334,0
1915-1917	505,6

Tablo 11: Üsküdar'da nafaka-i iddet miktarları 1864-1917.[511]

Kadınların bu haklarından vazgeçerek boşandıkları XVIII. yüzyıla ait Galata Şer'iyye Sicillleri'nde de görülmekte:

> *"(...) Beynimizde hüsn-i zindegânemiz olmayıp hul'a talibe ve râgıbe olduğum cihetle zimmetinde mütekarrır ve ma'küdün-aleyh olan iki bin akçe mehr-i mu'accelimden fâriğa olup nafaka-i iddet ve me'unet-i süknâm dahi kendi üzerime olmak üzere..."*[512]

Belgelerde göze çarpan bir diğer husus ise bazı kadınların eşleriyle ayrıldıktan sonra yeniden birleşmeleridir.[513] Örneğin Fâtıma Nigâr Hanım kahveci esnafından eşi İsmail Hakkı Bey ile iki defa evlenir:

> *"(...) Beş yüz kuruş mehr-i mu'accel ve beş yüz bir kuruş mehr-i mü'eccel tesmiyeleriyle zevc-i dâhilim iken iş bu târih-i vesikadan dokuz sene mukaddem tesmiyesiyle yine beni tezevvüç ve duhul ve altı sene mukaddem bir talâk-ı bâyin ile tatlîk ve ba'dehû elli bir kuruş mehr-i mü'eccel*

[511] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 133.

[512] İstanbul Kadı Sicilleri 63, *Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (1724-1725),* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019, s. 61. Aynı sicil defterinden bir başka belgede de Kasımpaşa Sahhâf Muhyiddin Efendi Mahallesi'nde oturan Rabia Hâtun, Eşi Mustafa Beşê'den Bin akçe mehr-i mü'eccelinden, nafaka-i iddet ve me'unet-i süknâm haklarından vazgeçerek boşanmıştır. Bkz. a.g.e., s.69.

[513] Bir diğer örnek ise Üsküdar Altûnîzâde İsmâîl Paşa Mahallesi'nde oturan Hadîce Yıldız Hanım'ın eşi Emin Efendi ile iki kez evlenmesidir. *"(...) Akd-i evvelde bin iki yüz kuruş mehr-i mu'accel müstevfî ve bei yüz kuruş mehr-i mü'eccel tesmiyeleriyle zevç-i dâhilim iken iş bu târih-i vesikadan beş sene mukaddem talâk-ı vâhid-i bâyin ile beni tatlîk ettikten sonra üç yüz bir kuruş mehr-i mü'eccel tesmiyesiyle yine beni tezevvüç etmekle ol veçhile zevç-i dâhilim olup..."*. Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 762 No'lu Defter, İbrâ, no:110, s. 74. Yine başka bir örnek de Üsküdar Osmanağa Mahallesi'inde oturan Emine Hanım'ın eşi kahveci esnafından Muhammed Galip Ağa'dan ayrılıp tekrar evlenmesidir: *"(...) beş yüz kuruş mehr-i mu'accel ve beş yüz kuruş mehr-i müecccel tesmiyesiyle zevç-i dâhilim iken iş bu târîh-i vesikadan bir ay mukaddemce talâk-ı vâhid-i bâyin ile beni tatlîk ettikten sonra kable inkıdâ'il-'iddeti üç yüz elli bir kuurş mehr-i müeccel tesmiyesiyle yine beni tezevvüç ve dühûl edip ol veçhile zevç-i dâhilim ise de lâkin beynimizde hüsn-i mu'âşeretimiz olmadığından...". Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no:163, s. 102.

tesmiyesiyle yine beni tezevvüç ve duhul ve ol vechile zevc-i dâhilim olup lâkin beynimizde hüsn-i mu'âşeretimiz olmamağla…"[514]

Bu durum, ekonomik gücü olmayan kadınların evliliği ekonomik kaygılar nedeniyle yürüttükleri, bir başka ifadeyle zorunlu bir tercih olarak gördükleri şeklinde okunabilir mi? sorusunu akla getirmektedir. Öyle olsa dahi kuşkusuz bunda etkili olan tek unsur ekonomi değildi. Toplumun, evlilik kurumunu ve aileyi kutsayan gelenekleri de etkiliydi: *"Evvelâ bir kimesneye lâzımdır ki te'ehhül ü tezevvüç eyleye…"*[515] fikri toplumun büyük çoğunluğu tarafından kabul görmekteydi. Öyle ki aile ve evlilik kurumu, Osmanlı Devleti'nde sağlıklı bir toplumsal yapının temel unsuru sayılmaktaydı. Her dönemde, yaygın bir Osmanlı geleneği olarak aile birleşimini sonlandırma, çoğunlukla hoş karşılanmamaktaydı. Hatta İstanbul'un ya da diğer kentlerin mahalle ortamı, eşlerin boşanmaması için yumuşatıcı bir baskı uygulamaktaydı.[516] Aile birleşiminin bozulmaması için bazen kadına, kocaya itaat etmesi yönünde tenbihte dahi bulunulmaktaydı. Örneğin bağcı esnafından Mehmed Salih eşi Ayşe'nin kendisine "itaat ve hukûk-ı zevciyyete mürâ'at" etmesi için tenbihte bulunulmasını talep etmiştir.[517] Benzer şekilde Molla Hüsrev Mahallesi'nde oturan Mehmet b. Mustafa da eşi Fâtımatüzzehra Hanım'ın kendisine itaati için tenbihte bulunulmasını talep etmiştir.[518] Bu talepler aile kurumunu önemseyen yetkililerce dikkate alınmıştır. Hatta öyle ki aile, XX. yüzyıl başlarından itibaren Fransız solidarizminden etkilenen entelektüeller aracılığıyla Osmanlı Devleti'nde de toplumsal yapılanmada ayrıcalık verilen bir konuma yerleştirilmiştir.[519] Aile mefhumu, özellikle buhran yıllarında, siyasal güç odakları tarafından vurgulanmış, toplumsal çözülmenin üstesinden gelebilmek için söz konusu kurumun savunulması ya da pekiştirilmesi önem kazanmıştır.[520] Örneğin *Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi, "aile hayat-ı içtimaiyyesinin inhilâden vikayesi maksadiyle"* (aile

[514] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no:72, s. 51.
[515] Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-i Alâî*, Haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 349
[516] Duben-Behar, *a.g.e.,* s. 130.
[517] İstanbul Kadı Sicilleri 95, *"Bâb Mahkemesi 397 Numaralı Sicil (1839-1940)",* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019, s. 101.
[518] İstanbul Kadı Sicilleri 95, *"Bâb Mahkemesi 397 Numaralı Sicil (1839-1940)",* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019, s. 91.
[519] Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Millî Aile", *Tarih ve Toplum,* S. 51, (1988), s. 35.
[520] Metinsoy, *a.g.e.,* s. 11.

hayatının çöküşünü önlemek maksadıyla) bünyesinde çalışan memur ve işçiler için zorunlu evlilik ilkesi getirmiştir.[521] Dahası Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca o dönemin Osmanlı bürokratları Osmanlı kadınlarını "*kadın*" olarak değil, bir erkeğin "*aile*"si olarak kayıtlara geçirmiştir. Zira Osmanlı Devleti kadınlara aile içindeki kritik rolleri nedeniyle önem vermiş ve resmî belgelerde de onların bu rollerini vurgulamayı tercih etmiştir.[522] Belgelerden anlaşıldığı üzere aile birleşimi önemsenmesine rağmen boşanma sıklıkla gerçekleştirilmiştir.

Belgelerde dikkat çeken bir diğer husus ise kadınlar için önem arz eden mehir ücretlerinin değişken olmasıdır. Bunda kuşkusuz kişilerin meslekleri, kazançları etkiliydi. Bu kişilerin meslekleri ve ne oranda mehir ödediklerine dair şu kayıtları düşmek mümkündür: Örneğin -taranan şer'iyye sicillerinde- hamal, kahveci, berber, manav, arabacı, memur gibi alt/orta sınıf insanların ortalama 500-1000 kuruş[523]; Bâb-ı Âli Divân-ı Hümâyun kalemi kâtibinin[524] 3000 kuruş, Haydarpaşa Hastanesi'nde cerrah yüzbaşının[525] 3000 kuruş, Galata Mahkeme-i Şer'iyyesi kâtibinin[526] ise 5000 kuruş ödediği görülmektedir. Bu rakamlardan orta/alt sınıftan insanların ortalama 500-1000 kuruş, nispeten daha iyi kazananların ise 3000-5000 kuruş arası mehir ödedikleri anlaşılmaktadır. Taranan belgelerde İstanbul'daki orta sınıf bir vatandaşın ödediği mehir ücretlerinin Anadolu kırsalındaki herhangi bir kentten yüksek olduğu da ayrıca dikkat çekmektedir. Örneğin Uşak'ta 1883 yılına ait sicillerden anlaşıldığı üzere bahse konu ücret ortalama 100 kuruş civarındadır.[527] Ayrıca sadece ödenen mehir miktarı değil, İstanbul'da gündelik ücretler de taşradakinden %20 daha yüksektir.[528]

Mehirlerinden vazgeçmeyerek alan kadınların[529] geçimlerini ne oranda sağlayabildikleri ise bir başka tartışma konusudur. 1899-1900 yıllarına ait mehir

[521] Toprak, *a. g. m.,* s. 36.
[522] Metinsoy, *a.g.e.,* s. 11.
[523] 14, 34, 55, 72, 113, 124, 156, 185, 188, 197, 198, 212, 232, 236, 237, 261, 290 numaralı hüccetler (762 numaralı Üsküdar Şer'iyye Sicili'ndeki) dikkate alınarak bu ortalamalar hesaplanmıştır.
[524] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 124, s. 81.
[525] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 232, s. 141.
[526] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "İbrâ", no: 261, s. 157.
[527] Rıdvan Çubuk, *Şer'iyye Sicillerindeki Tereke Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Kırsal Toplumu Hakkında Bir Araştırma (Uşak Kazası Örneği: 1880-1883*), (Yüksek Lisans Tezi), Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 78.
[528] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 51.
[529] Kadınlar mehir ve nafakalarını talep etme noktasında cesurlarken, devlet de onların bu haklarını gözetme ve koruma hususunda titiz davranmaktaydı. Mehir veya nafakalarını ödemeyenlerin

miktarlarına yukarıda değinildi, bu miktarların alım güne dair ise şunları ifade etmek mümkündür: Örneğin 1899 yılında "bir çuval un 100 kuruş, bir kile yerli buğday 39,5 kuruş, bir okka nohut 55 kuruş, bir çuval pirinç 43,6 kuruş, bir kile mısır 23,3 kuruş, yüz okka fındık 142,5 kuruş, bir okka kahve 5,8 kuruş, bir okka tereyağ 12,1 kuruş, bir ton kömür 27,3 kuruş, bir varil gazyağı 27,8 kuruştu".[530] Hamal, kahveci, berber, manav, arabacı, memur alt/orta sınıf insanların ödedikleri mehir miktarı ile bir kadın,1899 yılında ortalama 5 ile 10 çuval arasında un alabilmekteydi. 500 kuruş mehir alan bir kadın aynı yıl ortalama 18 ton kömür alabilmekteydi.[531] Mehrin alım gücüne dair başka bir kıyas doğrultusunda şunları ifade etmek de mümkündür: Örneğin XX. yüzyılın başında veya ortalama on yıl öncesinde bir yüzbaşının aylık maaşı 666 kuruş, bir nezaret müfettişininki ise 2.500 kuruştu.[532] Vasıflı bir fabrika işçisinin ortalama aylığı 1900 yılı civarında ise 475 kuruştu.[533] Dolayısıyla 1899-1900 yıllarında ortalama 500 kuruş mehir, evlilik için caydırıcı bir miktar olarak görünmemektedir. Ancak bununla birlikte ortalama 500 kuruş mehir hakkı için dava açan ve kazanan kadının sadece bir aylık geçimini güçlükle sağlayabileceği söylenebilir. Üstelik bu dönemde küçük bir ailenin geçimini sağlaması için ortalama tespit edilen maaş miktarı 540 kuruş iken.[534]

	Un	**Buğday**	**Pirinç**	**Mısır**	**Şeker**	**Kahve**	**Tereyağ**	**Zeytinyağı**

maaşlarından kesildiğine ilişkin belgeler arşivde mevcuttur. Örneğin Hatice Zekiye Hanım, eşi Emlâk-ı Hümâyun Müdür yardımcısı Ahmet Mithat Bey'den mehir ve iddet nafakasını almıştır. Ayrıca çocuk için bağlanacak nafakanın da eşinin maaşından kesilerek kendisine ödenmesine karar verilmiştir. *BOA*, ML.EEM. 465/34, 25 Şubat 1319 (9 Mart 1904). Yine başka bir kayıtta Halil Efendi'nin Ayşe Hanım'a olan mehir ve nafaka borcunun maaşından tahsil edildiği görülmektedir. *BOA*, ML. EEM. 780/19, 12 Kânûn-i sâni 1325 (25 Ocak 1910); Sadâret Dairesi kapı ağalarından İnebolulu Mehmet Efendi'nin hanımı Nefise'ye olan mehir borcunun maaşından kesilmesi kararlaştırılmıştır. *BOA*, DH. MKT., 539/14, 4 Haziran 1320 (17 Haziran 1904). Eşler mehir ve nafaka hususunda kendi aralarında anlaştıklarında borcun maaştan kesilmesi gibi bir uygulamaya gidilmiyordu. Devlet, eşler kendi aralarında mehir, nafaka vb. hususlarda anlaşamadıklarında, kadının hakkını korumaktaydı. Maaşlardan yapılan mehir ve nafaka kesintileri bunun en güzel örneklerindendir.

[530] 1 okka= 1,283 kg., 1 İstanbul kilesi= 25,656 kg. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000, s. 172.

[531] Pamuk, *a.g.e*., s. 173.

[532] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 132.

[533] Duben-Behar, *a.g.e.,* s. 132.

[534] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 152.

YIL	Kuruş/çuval	Kuruş/kile	Kuruş/çuval	Kuruş/kile	Kuruş/kantar	Kuruş/okka	Kuruş/okka	Kuruş/okka
1884	109,0		45,0	13,0	145,0	7,0	12,2	
1885	113,3	20,7	42,8	12,1	160,0	6,9	11,1	4,0
1886	112,3	38,5	43,3	13,4	137,5	9,0	10,5	4,3
1887	101,8	41,3	44,3	13,0	141,0	14,8	10,4	4,0
1888	99,8	36,0	43,6	13,5	145,8	12,4	12,8	4,5
1889	104,3	34,0	42,4	11,3	155,0	14,0	12,0	5,0
1890	11,5	40,8	44,3	11,8	125,0	15,1	10,9	5,5
1891	126,0	52,5	49,0	27,0	102,5	14,0	11,0	5,5
1892	103,8	37,8	46,0	20,5	116,5	12,8	11,0	5,5
1893	88,5	34,5	42,3	20,6	122,0	14,3	11,0	5,5
1894	74,0	26,0	39,0	19,1	96,3	14,0	10,5	5,5
1895	79,0	27,8	43,0	27,5	93,5	13,5	12,3	4,0
1896	86,3	28,1	48,3	18,0	89,5	12,1	10,6	3,8
1897	103,0	35,8	51,0	17,6	84,5	7,7	10,6	
1898	112,5	42,5	44,5	18,5	86,5	5,7	11,5	
1899	100,0	39,5	43,6	23,3	86,5	5,8	12,1	
1900	94,5	34,8	41,0	22,0	85,0	7,0	12,0	
1901	93,5	31,6	41,0	22,6	78,5	5,7	12,0	
1902	92,5	30,9	45,5	22,1	70,0	5,1	14,4	4,4
1903	94,0	37,5	45,5	26,8	76,8	5,2	16,0	4,3
1904	94,0	32,8	42,4		100,0	6,2	15,0	4,5
1905	94,5	38,2	42,5		93,0	6,4	16,5	4,2
1906	89,5	38,6	43,5	22,0	82,9	6,3	17,3	4,1
1907	113,8	48,0	45,0	26,1	91,0	5,5	17,3	4,6
1908	123,3	51,5	46,0	32,8	107,5	5,7	18,3	6,9
1909	101,3	53,9	48,3	33,0	101,5	6,4	20,6	6,9
1910	96,8	46,1	49,0		109,0	8,0	21,5	7,4
1911	103,5		53,0		118,0	9,7	21,5	9,0
1912	98,0	47,5			119,5	12,5	24,5	7,5
1913	102,3	49,3	52,6		93,0	9,1	25,0	8,6
1914	87,0		50,0	44,8	77,5	7,7	22,0	

Tablo 12: İstanbul Zahire Borsası'nda Toptan Fiyatlar, 1884-1914[535]

Kadınların boşandıktan sonra geçimlerini sağlayabilmeleri adına onlara tanınan bir diğer hak da nafaka idi. Osmanlı Devleti'nde nafaka alacaklısının ve borcu verecek olanın nafaka süreci, mahkemeye başvuru yapılmasıyla başlanır, nafaka, türüne göre günlük veya aylık biçimde kuruş ve akçe üzerinden hesaplanarak tahsis edilirdi. Ve nafaka ödeyecek olan kişinin mal varlığı ile alacaklının ihtiyacı göz önünde bulundurularak belirlenirdi. Dolayısıyla herkes için her koşulda sabit bir nafaka söz konusu değildi. Böylelikle Osmanlı Devleti, ekonomik durum, ihtiyaç ve koşulları dikkate alarak belirlediği nafaka ile sosyal refahı sağlardı. Nafaka ödeyecek kişinin maddî durumuna dair bilgi ise mahalledeki komşularından edinilirdi. Ya da komşuların/yakınların bizatihi ihbar veya şikâyetleriyle[536] de yetkililer gerekli bilgiye ulaşırdı:

> *"(...) mezbûr Ahmet Efendi'nin zî-kudret olup yevmî sekizer akçeye tahammülü olduğu mahalle-i mezbûre sâkinlerinden Mustafa b. Osman ve Mustafa b. Ramazan ve Mehmet b. Hamza ve Fındıklı'da İbrahim Efendi Mahallesi sükkânından Mehmet b. Hüseyin ve mahmiye-i İstanbul'da Karataş Mahallesi'nde sâkin Ali b. Mehmed nâm kimesneler ihbarıyla zâhir ve aşikâr..."*[537]

Şer'iyye sicillerinde, devletin kendilerine tanıdığı bu hakkı kullanmak için başvuran kadınlara ait çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Ve bu kayıtlar bize devletin, kadının ve çocuğun hakkını gözettiğini göstermektedir. Sicillerde yer alan boşanma kayıtlarındaki nafaka konusunu ihtiva eden belgeler bu gözetmeyi ıspatlar niteliktedir. Devlet, erkeğin belirlenen nafakayı ödeyemeyeceğini tespit ettiği durumlarda ise çözüm olarak belirlenen nafaka miktarında indirime gidilmesini uygun bulmuştur. Örneğin:

---

[535] Pamuk, *a.g.e.*, s. 172.

[536] Örneğin Bostani Şükrü Efendi boşadığı eşi Fatıma Zehra Hanım'a mehir ve nafakasını ödemek istemiyordu. Üstelik bu borcunu ödeyecek maddi imkânlara da sahipti. Bu konudaki şikâyetler üzerine mehir ve nafaka Şükrü Efendi'den tahsil edilmiştir. *BOA*, DH. MKT, 1692/49, 3 Haziran 1307 (15 Haziran 1891).

[537] İstanbul Kadı Sicilleri 63, *Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (1724-1725),* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019, s. 73.

"(...) Kızları dört yaşında Şerife Cemile ve on beş aylık Şerife Hatice nâm sağiretânın nafaka ve kisve-bahâlari içün babaları mezbûr Mehmed Ağa üzerine kıbel-i şer'den mukaddemâ bâ-hüccet takdir olunan sairetân-ı mezbûretândan her birine beher şehr kırkar kuruştan ikisine cem'an seksen kuruş kadr-ı ma'rufdan ziyâde olduğunu mezbûr Mehmed Ağa iddia etmekle ben dahi işbu târihden i'tibâren her birinden onar kuruşdan ikisinden cem'an yirmi kuruşunu rızâmla hatt ü teznil edip bâki altmış kuruşunu ibkâ eyledim…"[538]

Belirlenen nafakada indirime gitmek dışında bazen kadınlar, boşandıkları eşlerinden alacaklarını erteleyip taksitlendiriyordu:

"(...) mehr-i mü'eccel tesmiyeleriyle zevc-i dâhilim olup târih-i i'lâm günü beni tatlîk etmekle mezbûrun zimmetinde mehreyn-i mezkûreynim olan cem'an iki bin kuruşun bin üç yüz kuruş mütâlebesine müte'allika da'vâdan zevcim mezbûrun zimmetini kabulü hâvî ibrâ ve iskât etmemle bâkisi olan yedi yüz kuruşu zevcim mezbûrun hâlen ve def'âten bir veçhile bana edâya iktidârı olmayıp ber-vech-i âtî te'cîle tâlib olduğundan ben dahi beher şehr kırkar kuruş verip mecmû'unu târih-i i'lâmdan on yedi ay on beş gün tamâmına değin tamamen bana edâ ve ifâ etmek üzere rızâmla zevcim mezbûru te'cil ve taksit eyledim…"[539]

Nafaka ya da mehir borcunu taksitlendirme, erteleme gibi sağlanan kolaylıklara rağmen hâlâ ödemeyenlere ise hapis cezası uygulanmaktaydı.[540] Bu bağlamda, devletin kadınların haklarını koruma noktasında caydırıcılığı yüksek cezalara yer verdiğini söylemek mümkündür.

---

[538] İstanbul Kadı Sicilleri 95, *"Bâb Mahkemesi 397 Numaralı Sicil (1839-1940)",* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019, s. 74.

[539] İstanbul Kadı Sicilleri 95, *"Bâb Mahkemesi 397 Numaralı Sicil (1839-1840)",* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019, s. 65.

[540] *"Mehir ve nafakadan ve emvâl-i eytâmdan dolayı mahkûm olan medyunlar ifâyı deynlerinden imtina' eyledikleri hâlde otuz ikinci ve otuz üçüncü maddelerin hükmünden müstesnâ tutularak her hâlde habsolunur ve otuz altıncı madde hükmünce dâyinler tarafından infâk olunmaz."* İstanbul Kadı Sicilleri 99, "*İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (1863-1911)"*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019, s. *202.*

Bağlanan nafaka miktarları ise bir başka önemli noktadır. Oldukça erken tarihli 1514 yılına ait Üsküdar şer'iyye sicillerinde kadınlara günlük olarak ortalama 1-3 akçe nafaka bağlandığı tespit edilmiştir.[541] 1680 yılına gelindiğinde ise bu oran 8 akçeye kadar çıkmıştır.[542] Ayrıca nafaka miktarının yere göre değiştiği de sicillerden anlaşılmaktadir. Aynı yıllarda Galata'da oturan bir kadının günlük 21 akçe nafaka aldığı görülmektedir.[543] Galata'nın orta/üst sınıf vatandaşların ikâmet ettiği bir yer olması kuşkusuz bunda etkilidir.[544] Bu miktar XIX. yüzyılın ikinci yarısında aylık 60 kuruştur.[545] Ancak aynı yıllarda her bir çocuğu için 200 kuruş nafaka alan kadın da vardır.[546]

---

[541] Mustafa Akkaya, "Osmanlıda 16. Ve 17. Yüzyıllar Arasında Nafaka Uygulamaları ile Satın Alma Gücü Arasındaki İlişki", *History Studies*, C. 10, S. 7, (2018), s. 302.

[542] Akkaya, *a.g.m.,* s. 302.

[543] Akkaya, *a.g.m*. s. 302.

[544] Bilâd-ı selâse içinde yer alan Galata, içerisinde barındırdığı liman, topçu ocağı ve tarihî ticaret merkezi nedeniyle oldukça önemliydi. Hem başkentin iaşesi hem de Anadolu'daki ticaret için önemli bir merkez konumunda olan Galata; Kasımpaşa, Tophane ve Beşiktaş gibi döneminde önemli sayılabilecek işlevleri olan merkezleri içerisinde barındırmaktaydı. Dahası bu merkezîlik Osmanlı ile sınırlı olmayıp, dünya ticaretinin de belirleyiciliğini kabullendiği önemli bir konuma hâizdi. Dolayısıyla bu merkezîlik ve ticaretin etkin gücü bu bölgede büyük oranda gelir düzeyi yüksek kişilerin ikametine neden olmaktaydı.

[545] İstanbul Kadı Sicilleri 98, *İstanbul Mahkemesi 211 Numaralı Sicil*, 10a/1, 25 Zilhicce 1278 (23 Haziran 1862). *"Nafaka-i sagīr 60 guruş Mahmiye-i İstanbul'da vâki Sultan Ahmed Hân-ı Gāzi aleyhi-rahmetü rabbi'l-bârî hazretleri Câmi'-i şerîfi civârında Nahılbend mahallesinde sâkine zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan Şerife Emine Hanım bt. Feyzullah meclis-i şer'-i şerîf-i lâzımü't- teşrîfde zevc-i sâbıkı mahrûse-i Galata'ya muzâfe kasaba-i Tophane'de Cihan- gir mahallesinde sakin Pirinççi Mehmed Efendi b. Osman mahzarında takrîr-i kelâm ve ta'bîr ani'l-merâm edip mezbûr Mehmed Efendi ile mukaddemâ zevci- yet beynimizde kāime iken mezbûrun firâşından hâsıla ve benden mütevellide ve bi-hakkı'l-hıdâne hâlâ hacr ve terbiyemde olan sulbiye kızı tahmînen yedi yaşın- da Fâtımatü'z-zehra nâm sagīrenin aslâ mâlı olmayıp nafaka ve kisveye eşedd-i ihtiyâc ile muhtâce olmağla sagīre-i mezbûrenin nafaka ve kisve-bahâsı için pederi mezbûr Mehmed Efendi üzerine kıbel-i şer'den kadr-ı ma'rûf meblağ farz ve takdîr olunmak bi'l-hıdâne murâdımdır dedikde gıbbe't-tasdîki'ş-şer'î hâkim-i hâsim-i vâlâ-cenâbi'l-muvakki' ismuhu fî sadri'l-kitâb tûbâ lehû ve hüsnü me'âb efendi hazretleri dahi sagīre-i mezbûrenin nafaka ve kisve-bahâsı için pederi mezbûr Mehmed Efendi üzerine işbu târih-i kitâbdan i'tibâren bi't-terâzi beher şehr altmış guruş farz ve takdîr buyurup meblağ-ı mefrûz-ı mezkûru sagīre-i mezbûrenin na- faka ve kisve ve sâir levâzım-ı zarûriyesine harc u sarfa ve lede'l-iktizâ istidâneye ve inde'z-zafer pederi mezbûr Mehmed Efendi üzerine rucû'a vâlidesi ve hâdinesi mezbûre Şerife Emine Hanım'a izin vermeğin mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu."*

[546] "*Nafaka-i sagīr 200 guruş Mahmiye-i İstanbul'da Hoca Paşa mahallesinde sakine zâtı ta'rîf-i şer'î ile mu'arrefe olan işbu bâ'isetü'l-kitâb Fehime Hanım bt. Abdullah meclis-i şer'-i şerîf-i lâzımü't-teşrîfde zevc-i mutallıkı Bağdat Evkāf Müdürü sâbık izzetlü Osman Bey b. İbrahim Paşa mahzarında ikrâr-ı tâm ve ta'bîr ani'l-merâm edip mûmâ- ileyh Osman Bey ile mukaddemâ zevciyet beynimizde kāime iken mûmâ-ileyhin firâşından hâsıllar ve benden mütevellidler ve bi-hakkı'l-hıdâne hâlâ hacr ve ter- biyemde olan sulbî oğulları tahmînen iki yaşında Mehmed Necib ve tahmînen üç aylık Mehmed Rüşdü nâm sagīrlerin aslâ mâlları olmayıp nafaka ve kisveye eşedd-i ihtiyâc ile muhtâclar olmalarıyla sagīran-ı mezbûrânın nafaka ve kisve ve sâir levâzım-ı zarûriyeleri için pederleri mûmâ-ileyh Osman Bey üzerine kıbel-i şer'den kadr-ı ma'rûf meblağ farz ve takdîr buyurulmak bi'l-hıdâne matlûbumdur dedikde gıbbe't-tasdîki'ş-şer'î hâkim-i hâsim-i vâlâ-cenâbi'l-muvakki' ismuhu fî sadri'l-kitâb tûbâ lehû ve hüsnü me'âb efendi hazretleri dahi sagīrân-ı mezbûrânın nafaka ve kisve ve sâir levâzım-ı zarûriyeleri için pederleri mûmâ-ileyh Osman Bey üzerine işbu târih-i kitâbdan i'tibâren bi't-terâzi*

XX. yüzyılın başında da kadınların nafaka haklarını gözettiği taranan belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin Üsküdar'a bağlı Eren karyesinde oturan Zekiye Hanım, eşi İslâm Ağa'nın isteğiyle boşanır fakat bir süre sonra yeniden evlenir. Ancak Zekiye Hanım eşinin kendisinin yeme-içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamadığını belirterek bunları sağlayana kadar kendisine nafaka bağlanmasını talep eder. Ve Zekiye Hanım'a günlük 4 kuruş nafaka bağlanır.[547] Aylık 120 kuruş nafaka alan Zekiye Hanım, 1899- 1900 yıllarında kendisine bağlanan nafaka ile 1 çuval un, ortalama 3 çuval pirinç, ortalama 10 kilo tereyağ, 4 ton kömür alabilmektedir.[548] Aynı yıllarda vasıfsız işçi (ırgat ve rençber) günlük 900-1000 akçe arasına çalışmaktaydı.[549] Yani günlük ortalama 8 kuruş kazanmaktaydı. Vasıflı işçi ise (duvarcı, sıvacı, taşçı vb.) günlüğü ortalama 2000 akçeye çalışmaktaydı (16 kuruş civarı).[550] Kadın tekstil işçisinin ortalama yevmiyesi ise 4-6 kuruştu. XX. yüzyıl başında küçük bir ailenin geçimi için gerekli olan miktar ise 540 kuruş civarıydı.[551] 1897'de bir dilekçe sahibi 600 kuruş maaşın-muhtemelen daha geniş olan- ailesini geçindirmeye yetmediğini belirtiyordu.[552] Dolayısıyla tüm bu veriler ışığında Zekiye Hanım'a bağlanan aylık 120 kuruş nafakanın yeterli olmadığını ifade etmek mümkündür.

Bağlanan nafaka miktarının sabit olmadığına ve kişinin gelir durumuna göre değiştiğine yukarıda değinilmişti. Bu bağlamda Zekiye Hanım'a ödenen miktardan daha düşük nafaka bağlanan kadınlar olduğunu unutmamak gerekir. Zira daha az gelire sahip bir erkeğin daha düşük miktarda nafaka ödediği ve devletin kişinin gelirine göre bu oranı belirlediği hususu önem arz etmektedir. Dolayısıyla alt sınıftan bir erkeğin eşi olarak boşanan bir kadının kendisine bağlanan nafaka ile geçimini daha zor bir şekilde sağlayacağı muhakkaktır. Ayrıca aynı geçim zorluğunun ücretli çalışan kadınlar için de geçerli olduğunu hatırlatmak gerekir.

---

beherine şehriye ikişer yüz guruşdan cem'an dört yüz guruş nafaka farz ve takdîr buyurup meblağ-ı mefrûz-ı mezkûr beher şehr dörder yüz guruşu sagīrân-ı mezbûrânın nafaka ve kisve ve sâir levâzım-ı zarûriyelerine harc u sarfa ve lede'l-iktizâ istidâneye ve inde'z-zafer pederleri mûmâ-ileyh Osman Bey üzerine rucû'a vâlidesi ve hâdinesi mezbûre Fehime Hanım'a izin vermeğin mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu." İstanbul Kadı Sicilleri 98, *İstanbul Mahkemesi 211 Numaraları Sicil*, 9b/2, 23 Zilhicce 1278 (21 Haziran 1862).

[547] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "Nafaka", no: 127, s. 84.

[548] Pamuk, *a.g.e*., s. 172.

[549] 1 kuruş=120 akçe. Pamuk, a.g.e., s. 10. Yani düz işçi günlüğü ortalama 8 kuruşa çalışmaktaydı.

[550] Pamuk, *a.g.e*., s. 196.

[551] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 152.

[552] Aktaran Duben-Behar, *a.g.e*., s. 152.

Bir diğer nafaka türü ise *nafaka-i haml'dir*. Kocasından boşanırken hamile olan kadınlara ödenen bu nafaka türüne ait ilginç bir kayıt yer almaktadır. Kocasından boşanırken kendisine hamile olduğuna dair nafaka-i haml bağlanan Üsküdar Kefce Dede Mahallesi'nde oturan Fâtıma Hacer Hanım, hamile olmadığını beyan ederek hamilelik nafakasını hak etmediğine dair ibrâda bulunur.[553] Belgeden ayrıntılı bilgi edinebilmek ise imkânsızdır. Hatice ile benzer bir diğer kayıt ise, Üsküdar Selâmî Ali Efendi Mahallesi'nde oturan Ayşe Mü'mine Hanım'a aittir. Eşi Hafız Ahmet Efendi'den mehri mü'ecceli olan bin bir kuruş ve hamile olmadığı için nafaka-i iddetinden vazgeçerek boşanır. Ancak Ayşe Hanım beş buçuk aylık hamile olduğu gerekçesiyle tekrardan mahkemeye başvurur, Hafız Ahmet Efendi eşinin kendisinin hamile olmadığını beyan ederek haklarından vazgeçtiğini ve şimdi nafaka istemeye hakkı olmadığını ifade eder. Ancak son tahlilde Ayşe Hanım'a 70 kuruş ödenmesine karar verilir. Bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti'nde kadının beyanının esas alındığı yorumunda bulunmak sadece bu örnek özelinde oldukça güçtür. Ancak devletin boşanma durumunda kadının geçimini, sosyal refahını önemsediği açıktır.

Osmanlı başkentinde kadınları yakından ilgilendiren bir diğer mesele ise hizmetçilik, beslemelik vb. alanlardaki deneyimleridir. Küçük yaşlardaki kızların besleme olarak veya icâr edilerek zengin hânelere gönderilmeleri kadın yoksulluğuna dair okumanın önemli bir ayağıdır. Özellikle Tanzimat Dönemi'nden itibaren kurgu yazarları Osmanlı hanelerindeki hizmetçilerin çokluğundan bahsetse de bu konuya ilişkin ayrıntılı istatistikler bulunmamaktadır. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı* başlıklı kitabında sadece İstanbul'da elli iki bin köle olduğunu ve bunların kırk yedi bininin kadın olduğunu vurgular.[554] Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri* adlı kitapta, 1885-1907 yıllarında imparatorluk çapında yapılan nüfus sayımlarının ayrıntılı bir analizine dayanarak, İstanbul'daki Müslüman hanelerdeki hizmetkârların ağırlıklı olarak genç ve kadın olduğunu ileri sürerler.[555] 1885'te hizmetkâr olduğu anlaşılanların yüzde 85'i, bu kadınların yüzde 24'ü on beş yaş altındadır. 1887'de Dâhiliye Nezareti, yoksul kızları ya da bazı yoksul ve zayıf ebeveynleri kandırarak

[553] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri,* 762 Numaralı Defter, "Kat-ı Nafaka-i Haml", no: 297, s.176.
[554] M. Abdolonyme Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, s. 360.
[555] Alan Duben-Cem Behar, *a.g.e.,* s. 67.

İstanbul'a ya da daha iyi durumdaki hanelere evlatlık, hizmetçi olarak yerleştirmek üzere başka yerlere götüren bazı erkeklerin olduğunun altını çizer:

> *"...Bazı bîkes kız çocuklarını iğfal veya zayıf olan ebeveyn ve velilerini birer sûretle ikna ile Dersaadet'e ve mahal-i saireye nakl ederek bilâhare ya elden ele geçirerek satılmalarını veya tard ile envai sefalet ve felakete uğramalarını intaç edegelen ve şerian ve nizamen ve insaniyeten caiz olmayan halatı itiyad etmiş..."*[556]

Kız çocuklarının bu deneyimlerinin izine şer'iyye sicillerinde de rastlanmaktadır. Örneğin aileleri tarafından yoksul oldukları gerekçesiyle icâr edilen çok sayıda kız çocuğunun kaydı mevcuttur.[557] Yukarıdaki belgede bahsi geçen durumdan farklı bir uygulama olarak kızlar zengin ailelere icâr edilirdi. Fakir aile çocuklarının bakım ve eğitim gayesiyle anne-baba, veli veya vasilerinin izniyle varlıklı kimseler yanına ücret karşılığı yerleştirilmeleri esasına dayanan bu uygulamaya beslemelik denirdi.[558] Kadı sicillerinde çocukların veriliş gerekçesi olarak genellikle "*temel ihtiyaçlarımı karşılamaya gücüm olmamakla (infâk-u aksâya kudretim olmamağla)"*, "*muhtaç olmamla (muhtâce olmamla)"*, veya bazı belgelerde geçtiği şekliyle "*ben geçim sıkıntısı içinde olduğumdan (ben dahi mâ'sere-zorluk, güçlük-olduğumdan)"* şeklinde belirtiliyordu.[559] Ebeveynler velisi oldukları küçük kızlarını beslemekten âciz oldukları ve onlara bakamadıkları gerekçesiyle zengin hanımların isteğiyle onlara evlerinde hizmet etmek üzere icâr etmek için mahkemeye başvurmaktaydılar. 762 no'lu Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'ndeki 453[560] ve 454[561] numaralı hüccetlerde -ki bunlar birbirlerinin devamıdırlar- iki kız kardeşin babaları tarafından başka başka kimselere icâr edilmesini konu almaktadır. Mustafa Ağa fakir olduğu için kızlarına bakamamaktadır ve 8 yaşındaki kızı Şerife'yi aynı mahallede oturan Âmine Hanım'a aylık 30 kuruşa icâr eder. Bunun 15 kuruşu kızın nafakası için harcanacakken kalanı

---

[556] *BOA*, DH. MKT., 1417/14, 21 Nisan 1303 (3 Mayıs 1887).
[557] Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde 45,47, 51, 105, 453 ve 454 no'lu hüccetlerde bu duruma ilişkin malumatlar yer almaktadır.
[558] Abdullah Bay, "Osmanlı Toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması", *Koruyucu Aile Olmak Hz. Peygamber'den Günümüze Yetimlerin Himaye Edilmesi,* Ed. Bedriye Yılmaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014, s. 71.
[559] Bay, *a.g.m*., s. 77.
[560] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, no: 453, s. 254.
[561] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, no: 454, s. 254.

hanımın elinde kız için biriktirilecektir. Bu miktarın salt söz konusu örnek için geçerli olmadığı ortalama bir meblağ olduğu taranan sicillerden anlaşılmaktadır. Mustafa Ağa tıpkı Şerife gibi 6 yaşındaki diğer kızı Âmine'yi de İstanbul'da Dırağman yakınında Tercüman Yunus Mahallesi'nde oturan ipekçiler kethüdâsı Ahmed Ağa'nın zevcesi Nesîme Hanım'a yine 15'i kızın nafakasına harcanmak, 15'i de kız için biriktirilmek üzere aylık 30 kuruşa icâr eder. Bu ücretin bir kısmı örf ve âdet tabiri ile evliliğinde "*cihaz akçesi*" yapılması için aile elinde "*emanet (bi'l emâne)* ve "*kendi için korumak ve saklamak (kendi için yedimde hıfz ve ibkâ)* üzere tutulmuştur.[562]

Besleme edinmek,[563] işveren açısından, bir hizmetçinin[564] çok az masrafla ya da hiç masraf yapmadan güvence altına alınabileceği kârlı bir hayır işiydi. İş tanımları fiilen düzenlenmemiş beslemelikte, yoksul kız çocuklarının gittikleri evlerdeki deneyimleri bir şikâyet üzerine kayda geçmedikçe bilinmemekteydi. Kızlar için biriktirileceği söylenen miktarın gerçekten kendilerine teslim edilip edilmediği ya da hizmet eden bu kızların evin hanımı öldüğünde durumlarının ne olduğuna dair bir yorumda bulunmak ise güçtür. Eğer sözleşmeye uygun hareket edildiyse, kuvvetle muhtemel, o ayki nafakasını ve kendisi için biriktirilen miktarı alıp, bir başka hanıma icâr edilmek üzere evine dönmüştür. Emeğinin karşılığını alamamaları da muhtemeldir. Bu gibi durumlarda genç kadınların kaçının haklarını arayıp aramadığı belirsizdir. Ancak beslemeleri itaatkâr, sessiz özneler olarak tanımlamak güçtür zira haklarını aradıklarını gösteren mahkeme kayıtları bulunmaktadır. Örneğin, çalıştıkları yılların tazminatı için

---

[562] Bay, *a.g.m*., s. 83.

[563] Besleme ve hizmetçi kavramları birlikte kullanılmıştır. Örneğin 1910 tarihli arşiv kaydında Emniyet Müdürlüğü, Hatice'den hem besleme hem de hizmetçi olarak bahsetmiştir. Bkz. Nazan Maksudyan, *Hearing The Voiceless-Seeing The Invisible: Orphans and Destitute Children As Actors os Social, Economic, and Political History In The Late Ottoman Empire,* (Doktora Tezi), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*,* 2008, s. 146.

[564] Hizmetçilik yapan kızlar edebî eserlerde de sıklıkla işlendiği üzere taciz ya da tecavüze maruz kalabiliyordu. Taciz çoğunlukla evin beyi tarafından gerçekleştirilmekle birlikte istisnai örnekler de olabiliyordu. Örneğin 1913 tarihli bir arşiv kaydına göre Binbaşı Agâh Bey'in hizmetçisi Mustafa oğlu Ali, yine bu evde hizmetçi olan kıza tecavüz etmiş ve Kadıköy İnzibat Memurluğu'na teslim edilmiştir. *BOA*, DH. EUM. KADL, 3/13, 26 Kânûn-i evvel 1328 (8 Ocak 1913) Üst sınıflardan kimselerin evlerinde küçük yaşlarda hizmetçilik yapan kızların başına istenmeyen kazalar da gelebiliyordu. Örneğin Beylerbeyi'nde Kozana Kumandanı Hakkı Paşa'nın hanesinde dokuz yaşındaki Halime'nin hizmetçilik yaptığını ve bazı yerlerinden yanarak yaralandığı arşiv kaydında görülmektedir. *BOA*, DH. EUM. KADL, 1/39, 18 Teşrîn-i sâni 1328 (1 Aralık 1912). Kötü muamele gören hizmetçi kızların ailelerinin bundan haberdar olunca yetkililerden kızlarının kendisine geri verilmesini talep ettiği de oluyordu. Örneğin Kadıköylü Hanife Hanım, hizmetçilik yaptığı evde kötü muamele gören kızının kendisine teslim edilmesini istemiş ve yetkililer bu talebi yerine getirmiştir. *BOA*, ZB., 46/5, 1 Şubat 1323 (14 Şubat 1908).

hakkını arayan Nazife'nin hikâyesi[565], genç kadınların yasal haklarından haberdar oldukları ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. Nazife, eşi Ayşe Hatun'a hizmet etmesi için Mesut Efendi'nin evinde çalışmıştır. Ancak 5 yıl sonra Ayşe Hanım vefat etmiştir. Nazife, çalıştığı süre boyunca hak ettiği ücreti mahkemeye başvurarak talep etmiştir. Mesut Efendi, Nazife'ye 100 kuruş ile bir miktar giysi ve yatak verildiğini ve bunun başka bir mahkeme kaydında yer aldığını belirtir. Ancak son tahlilde Nazife, bunlardan herhangi birini aldığını inkâr etse de mahkeme Mesut Efendi'ye güvenir.

Tıpkı Nazife gibi hakkını arayan ve hizmet ettiği süre zarfındaki emeğinin karşılığını talep eden bir diğer genç kız ise Gülizardır. Osmanlı Devleti'nde kız çocukları genellikle kadınlara icâr edilmekteydi. Ancak istisnai örnekler de görülmekteydi. Örneğin 15 yaşındaki Gülizar bu istisnalardan biriydi. Gülizar, Telgraf ve Posta Nezâret'inde memur olan Rûhi Bey'e 30 kuruşa icâr edilmiştir.[566] Gülizar 39 ay 2 gün süresince Rûhi Bey'in evinde hizmet etmiş ve bu hizmetinin karşılığı olan 586 kuruşu alarak sözleşmeyi fes etmiştir. Dolayısıyla icâr edilen kızların haklarını bildikleri veya bilen birileri tarafından yönlendirildikleri açıktır.

Osmanlı başkentinde yoksul ve kimsesiz kadınların yanı sıra sokaklara terk edilmiş çocuklar ise bir başka problemdir. Yetkililer bu çocukların ya bekâr annelerin evlilik dışı doğan çocukları ya dul kadınların çocukları ya da eşlerini veya geçim kaynaklarını kaybettiklerinde çocuğa bakamayacak durumda olan yoksul kadınlar olduğunu varsayıyordu. Sokaklara terk edilmiş çocukların nüfusa kayıtları için devlet birtakım tedbirler alarak uygulamaktaydı. Örneğim hükümet yetkilileri, polisin bu bebekleri terk eden anneleri bulmak için titiz araştırmalar yapmasını, gizli de olsa bu annelerin kaydını tutmasını emretti.[567] Ayrıca Osmanlı Devleti, terk edilmiş çocuklara (*sokaklara bırakılan çocukların hıfz-ı sıhhatleri ile ırz ve infakı vazife-yi hükümet iktizasından olmasına*) bakmakla yükümlü olduğunu da kabul ediyordu.[568] Bu maksatla devlet bazı kadınlara "muvakkat" maaş ödüyordu. Örneğin Üsküdar'da sokakta bulunan bir erkek bebeğe bakması için Emine Hanım'a maaş ödenmişti.[569]

[565] İstanbul Mahkemesi, *121 Numaralı Şer'iyye Sicili*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 70.
[566] *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, "Fesh-i İcâr", no: 143, s. 93.
[567] *BOA*, DH. MKT.,1986/123, 2 Ağustos 1308 (14 Ağustos 1892).
[568] *BOA,* İ.MVL., 519/23345, 22 Teşrîn-i sâni 1280 (22 Kasım 1864).
[569] *BOA*, İ.MVL., 397/17286, 23 Haziran 1274 (5 Temmuz 1858).

Ayrıca erkek çocuklara geçimlerini sağlayana kadar (kâr u kesbe muktedir), kız çocuklarına ise evlenene kadar aylık 30 kuruş maaş bağlanıyordu.[570] Örneğin 1865'te Topkapı İstanbul'da bulunan İsmail Hakkı bebeğe reşid olana kadar aylık 50 kuruş maaş bağlandı.[571] Bu durum muhtaç, yoksul kadınlar için de bir iş kapısıydı. Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar, sütannelerin doğrudan devlet tarafından istihdam edildiklerine ve süt annelik hizmetleri karşılığında maaş ücret aldıklarına dair kanıtlar sunmaktadır.[572] İstanbul'un sürekli göç almasından kaynaklı devlet ileri gelenleri, muhacirlerin çocuklarına yönelik de birtakım politikalar geliştirmişlerdir. 1883'de mülteci yetimlere yönelik padişaha sunulan imzasız bir raporda, şehirdeki mülteci yetim erkek çocukların kademeli olarak toplanıp okullara gönderilmesine rağmen, kız çocuklarının bundan mahrum bırakıldığının altı çiziliyordu:

> *"Geçenlerde verilen evâmir üzerine muhacirin ve sair bîkes biçâregân etfâlin toplattırılıp peyder pey mekteplere gönderilmekte olduğu gibi bunların nisvânı için dahi bir çare düşünülmek tabidir (...) Bu çocuklar fena bir hâlde terbiye olunacak olur ise ileride İstanbulca bir takım ef'al-i gayr-ı marziyatın zuhur edeceği cihetle..."*[573]

Osmanlı Devleti eksikliklerine rağmen terk edilmiş çocuklara bakmakla yükümlü olduğunu kabul etmekle kalmamış yetim çocuklara da el uzatmıştır. Devlet, yetim çocuklar için Dârü'l-eytâmlar açmış ve bu kurumda barınan çocukların eğitimleriyle yakından ilgilenmiştir. Hatta öyle ki Birinci Dünya Savaşı sırasında hükümet, Almanya'daki sanayi tesislerine beş bin kişi göndermeyi planlamış ve bu kişileri dârü'l-eytâmlardan seçmiştir.[574] Örneğin madencilik tahsil etmek üzere dârü'l-eytâmdan 200 kişi Maarif Nezareti tarafından Almanya'ya gönderilmiştir; yine Kastamonu dârü'l-eytâm kurumundan yirmi kişi çeşitli sanatlarda tahsil edilmek üzere Almanya'ya gönderilmiştir.[575] Yetim çocukların mağduriyetlerini giderme ve haklarını koruma noktasında atılan bir diğer önemli adım ise eytâm sandıklarıdır. Osmanlı

[570] *BOA,* C. BLD., 8/396, 29 Haziran 1281 (11 Temmuz 1865).
[571] *BOA,* C. BLD., 18/854, 3 Nisan 1281 (15 Nisan 1865).
[572] Örneğin 1864 yılında Meclis-i Vükela kararıyla İstanbul'daki süt annelerin maaşlarının artırılmasına karar verilmiştir. *BOA*, İ. MVL. 519/23345, 11 Teşrîn-i evvel 1280 (23 Ekim 1864).
[573] *BOA*, Y.PRK.KOM., 4/29, 29, 19 Teşrîn-i evvel 1299 (31 Ekim 1883).
[574] Kenan Demir, *Osmanlı'da İktisadî Dergicilik (1857-1923),* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 373.
[575] Demir, *a.g.t.*, s. 373.

toplumunda, yetimlere miras yoluyla kalan menkul ve gayri menkul malların, vasîleri tarafından işletilmesi ve sermayenin kontrol altına alınarak elde edilen geliri, bu şahısların ihtiyaçlarının karşılanması için harcanması, reşit olduklarında ise mallarının kendilerine teslim edilmesi için oluşturulan kurumlara, eytâm sandıkları adı verilmektedir.[576] Osmanlı Devleti'nde para vakıflarının işleyiş tarzına uygun olarak yetim, deli, yaşlı, kayıp ve bunak gibi kişilerin mal ve paralarını korumak ve değerlendirmek amacıyla 1851'de Eytâm Sandıkları[577] kurulmuştur.[578] Çocukların ihtiyaçlarının karşılanması, yetiştirilmesi ve topluma kazandırılması için önemli miktarlara ulaşan fonlar oluşturulmuştur. Eytâm sandıkları olarak anılan bu fonlar, başlangıçta bireysel olarak uygulanırken zamanla kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Bu fonlarda toplanan paralar işletilerek elde edilen gelir yetimlerin ihtiyaçlarına harcanmıştır. Süreklilik gösteren bu uygulama, Osmanlı Devleti'nin korunmaya en muhtaç kesimi olan yetimlere yönelik geliştirdiği önemli sosyal politikalardan biridir. Bu politikanın çıkış noktası ise vefat eden anne-babadan yetimlerine kalan malların zayi edilmeden sağlıklı bir şekilde muhafazasını sağlayarak, çocuk reşit olduğunda kendisine intikalini sağlamaktır.[579]

Reşit olana kadar yetimin yeme içme, giyinme, barınma, sağlık, eğitim vb. masrafları kendisine ait mallarından karşılanmakta,[580] reşit olduğunda ise kalan malları kendisine

---

[576] Cafer Çiftçi, "Osmanlı Dönemi'nde Bursa'da Eytâm Keseleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.5, (2003), s. 83.

[577] 1906 yılına kadar bu adla anılan sandık, bu tarihten itibaren Eytam İdânât Sandığı olarak değiştirilmiştir. Daha sonra 9 Ekim 1915 tarihinde Eytâm Sandıkları Nizamnamesi'nde yapılan bir değişiklikle sandıkların ismi, Dersaadet Emvâl-i Eytâm ve Beyt'ül- Mal Müdüriyeti veya İdaresi şeklinde değiştirilmiştir. Ancak eytâm sandıklarının ismi genel olarak 1926'ya kadar Eytâm İdânât Sandığı şeklinde anılmaya devam etmiştir.

[578] Öztürk, *a.g.e*., s. 138.

[579] Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 14, (2006), S. 106.

[580] Örneğin Üsküdar Şer'iyye Sicillerinde 263 no'lu hüccette, çocuğa vâsi tayin edilen dayısının talebiyle babasından miras kalan malların gelirinden ve kendisine Evkâf-ı Hümâyûn'dan tahsis edilen maaşından aylık 225 kuruş bağlanır. *"Medîne-i Üsküdar'da Hayruddîn Çavuş Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefât eden Debbağlar Dergâh-ı Şerîfi post-nişîni Tarîkat-ı 'Aliyye-i Rifâ'iyye meşâyihinden es-Seyyid Muhammed Tevfîk Efendi ibnu'l-merhûm eş-Şeyh muhammed Nûri Efendi'in sulbî sağîr mahdumu Muhammed Hayrullâh Efendi'nin bâ-hüccet-i şer'iyye vasîsi müteveffâ-yı mumâ-ileyhin li-ebeveyn hâli tarikat-ı mezkûre meşâyihinden reşâdetlü el-Hâc Muhammed Hulûsî Efendi ibn 'Abdulvâhid Efendi'nin bi'l-vesâye talebiyle sağîr-i mezbûr Muhammed Hayrullâh Efendi'nin nafaka-pahâsiyçün pederi pederi müteveffâ-yı mumâ-ileyhden mevrûs u müntakil akârât-ı ücûrâtıyla Evkâf-ı Hümâyûn Hazîne-i Celîlesi'nden muhassas uhdesinde tevcih olunan cihât-ı ma'lume ma'aşâtından kadr-i ma'rûf idügü zeyl-i vesikada muharreru'l-esâmi müslimîn ihbarlarıyla zâhir u mütehakkık olan şehriyye ikiyüz yigirmibeş kuruş farz u takdir olunup meblağ-ı mefrûz-ı mezkûr beher-i şehr ikiyüz yigirmibeş kuruşu sağîr-i mezbûrun nafaka ve kisve-pahâ ve sâir levâzım-ı zârûriyyesine harç u sarfa*

teslim edilmekteydi.[581] Ancak bu süre içerisinde yetime ait malların değer kaybına uğramasının önüne geçmek amacıyla gayrimenkullerin kiralandığı, menkul malların ise nakde[582] dönüştürülerek işletildiği görülmektedir. Bu gibi işlerin yürütülmesi ya da haklarının korunması amacıyla vesâyet müessesine ihtiyaç duyuldu. İşleriyle alakalı sözleşme, malının muhafazası ve harcanması gibi işlemler tâyin edilen vâsi aracılığıyla sağlandı.[583] Vâsi olarak genellikle yakın akrabalar belirlenmekteydi. Babasını kaybetmiş ancak annesi hayattaysa annesi vâsi olarak belirlenirdi,[584] ya da annesini kaybetmiş babası hayattaysa babası vâsi tâyin edilirdi. Ayrıca amca, dayı, nine, kardeş vb. kişiler de vâsi olmaktaydı. Vâsi dilediği zaman bu görevi bırakabilmekteydi. Bu durumda mahkeme hemen yeni bir vâsi tayin ederdi. Tâyin edilen vâsi çocuktan son derece sorumlu idi. Hatta öyle ki devlet, çocuğun hakkını korumak adına, reşit olduğu tespit edilmeden çocuğa verilen ve zayi olan mallardan vâsiyi sorumlu tutmakta, zararı tazmin ettirmekteydi.[585]

---

ve lede'l-hâce istidâneye ve inde'z-zafer ücûrât u ma'âşât-ı mezkûresine rücû'a vasiy-yi muma-ileyh el-Hâc Muhammed Hulûsi Efendi'ye kıbel-i şr'den izin verilmegin mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-'işrîn min Safer'il-hayr sene semân 'aşer ve selâsemiete ve elf." Üsküdar Şer'iyye Sicilleri, 762 No'lu Defter, no: 263, s. 158. Aynı defterin 330 no'lu hüccetinde de çocuğun vâsisi olan kardeşi tarafından vefat eden babasının mallarından çocuğun ihtiyaçları için nafaka talep edilir: "*Medîne-i üsküdar'a tâbi Bulgurlu Karyesi'nde sâkinler iken bundan akdem birbirini müte'akiben vefât eden reji süvâri müfettişlerinden Tâhir Ağa ibn Velî ve İkbâl Hanım ibnete Abdullah'ın nâm zevcânın sulbî ve sadrî sağîr oğulları Muhammed'in li-eb birâderi ve bâ-hüccet-i şer'iyye vassî arabacı esnafından İhsân Efendi'nin bi'l-vesâye talebiyle sağîr-i mezbûr Muhammed'in nafaka ve kisve-pahâsıyçün ebeveyni müteveffiyâyı mebûrândan mevrûs malı nemasıyla pederi müteveffâ-yı mezbûrdan müntakil akârı ücûratından kadr-i ma'rûf idügü zeyl-i vesikada muharreru'l-esâmi müslîmin ihbarlarıyla inde'ş-şer'i'l-enver zâhir u mütehakkık olan şehriyye yetmiş kuruş farz u takdir olunup meblağ-ı mefrûz-ı mezkûr beher-i şehr yetmiş kuruşu sağîr-i mezbûrun nafaka ve kisve-pahâ ve sâir levâzım-ı zârûriyyesine harç u sarfa ve lede'l-hâce istidâneye ve inde'z-zafer sağîr-i mezbûrun ber vech-i muharrer malı nemasıyla akârı ücûratına rücû'a vasiy-yi mezbûr İhsân Efendi'ye kıbel-i şer'den izin verilmeğin mâ vak'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi's sânî ve'l-işrîn min şehri Rebî'i'l-âhire sene semân aşer ve selâsmiete ve elf." Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, no:33, s. 191.

[581] Özcan, *a.g.m.,* s. 107.

[582] Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhânede Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-i İdâre ve Muhâfazası Hakkında Nizâmnâme'nin 3. Maddesine göre: *" Tahrir olunacak terekelerde sagîr ve sagîre ve mecnun ve mecnûne ve ma'tûh ve ma'tûhenin hisse-i ırsîyyesi her ne miktara bâliğ olur ise içinden aynen hıfzı lâzım gelen emlâk ve arâzî ve icabına göre ba'zı eşyâ yetîm üzerinde bi'l-ibkâ telef olması melhuz bulunan emvâl ve eşyâ vasî veyahûd velîleri ma'rifetiyle bi'l-müzâyede semen-i misilleriyle satılarak nakid akçeye tahvil olunacaktır."* Düstur, Tertib I, C. 1, ss. 276-281.

[583] Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku 1*, İstanbul: İz Yayınları, 1999, s. 253.

[584] Üsküdar'da Çakırcı Hasan Paşa Mahallesi'nde oturan Muhammed Kemâluddîn Efendi vefat edince kızları Zebîde İftihâr, Tâcser, Fahruunîsa ve Ra'nâ'nın vâsisi olarak anneleri tayin olunur. *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, 762 Numaralı Defter, no:331, s. 1912.

[585] "*Bir sagirin rüştü sabit olmadan emvâli vasisi tarafından kendisine verilip de ol sağirin yedinde zâyi' olsa yahud sağir itlâf etse vasi zamin olur."* Mecelle Kanunu md. 983. Aktaran Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986, s. 136.

Yetim mallarının tespit edilmesi, yazılması ve yetimin rüşt yaşına gelene kadar bu malların değerlendirilmesi kadıların denetimindeydi. Bu denetim yetkililerce sıkı tutulmaktaydı. Öyle ki kassamlıkta görevli kâtiplerden yetim malına ihaneti sabit olanlar meslekten uzaklaştırılmıştı.[586] Emvâl-i Eytâm Nezareti'nin kurulmasıyla sistem düzenli ve bürokratik bir yapıya kavuşturuldu. XIX. yüzyılın modern devletinin, kurum ve kuruluşlarıyla, idari yapısı ve bu yapıyı denetleyen mekanizmalarıyla denetimi sağlamak asıl gayesiydi. Bu bağlamda söz konusu nezaretin kurulmasındaki temel motivasyon, düzenli bir kayıt mekanizmasıyla devlet memurlarının yolsuzluklarının önüne geçmek ve eytam mallarından sağlanan para akışını kontrol ve denetim altında tutmaktır. Kuşkusuz bahse konu denetimin en önemli ayağı devlet memurlarının denetimiydi. Örneğin nezaret kurulmadan önceki süreçte kassam kâtiplerine olan güven oldukça azalmıştı ve bundan rahatsızlık duyulmaktaydı:

> *"vedî'a-i dest-i hilâfet-i yübûset-i hazret-i zıllullah olan âcize-i eytâmın şimdiye kadar kassâm kapusı tâkımından gördükleri hasârdan ve gaddarlıkdan kurtarılması şîme-i insâf ve mu'adelet lâzıme-i insaniyyetden olduğu vecihle sâye-i mu'adelet-vâye-i hazret-i pâdişâhide bir çare bulunması lüzumundan bahs açulub bâb-ı kassâmda yalnız bir on beş bin kiselik mâl-ı eytam olduğı iddi'â olunur iken muahharen icrâ olunan takîkât üzerine fark bin kiseye karîb akçe zâhire çıkarılmış ise de her ne fa'ide ki bunun nısfından ziyâdesi çürimiş olub şu hâlde gider ise mevcudundan dahî haber kalmayacağı ifâde-i vâkı'a-i cenâb-ı mişihât-penâhiden müstebân olmağla bundan böyle hukûk-ı eytâmın bir suret-i mergûbe ile muhafazası husûsunda icâb-ı hâl lede'l-mülâhaza bu mâddede muhakkak olan feâdât meydâna çıkarılub ya'ni asıl bâ'is-i gadir ve mefâsid olan mêmûrin ve ketebe-i bâb-ı kassâmın haylüü deâyisi ba'de diyecek söz bulamamak üzere peşince yemîn itdirülüb ondan sonra emvâl-i merkûmenin muhâfazası tedbirine teşebbüs kılınması haberlü olacağına*

[586] Yetimlerin hukukunun korunmasında görevleri icabı kâtiplerin sorumluluğu fazla olduğu için miras hukuku ve kitabet bilgisi kadar dürüst bir kişiliğe sahip olmaları da gerekiyordu. Bozkurt, a.g.t., s. 209. Bozkurt, çalışmasında şu örnekleri verir: 1818 yılında Mustafa Hâlim Efendi, 1835 yılında Kumkapılı Arif Efendi, 1841 yılında Şakir Efendi yetim malına zarar verdikleri için kâtiplikten men edilmişlerdir.

binen bu hususa sudur-ı i'zâmdan münâsib bir zât intihâb ve ta'yin kılınması…"[587]

kararlaştırılmış ve Meclis-i Vâlâ azasından Rumeli kazaskerliği payeli nakibüleşraf Tahsin Beyefendi bu göreve getirilmiştir.

Bu nezaretin belirlediği politikalar çerçevesinde yetim çocukların mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır. Yetim çocukların mağduriyetinde yalnızca görevli kâtipler değil başka unsur ve kişilerin etkili olduğunu da hatırlatmak gerekir. İstanbul'da terekenin müzayede aşamasında çeşitli kişilerin bazen organize şekilde gerçekleştirdikleri hilelere konuyla alâkalı belgelerde dikkat çekilmiştir. Örneğin mahkeme personelinin terekeden eşya alması, bedesten tüccarlarının ve bit Pazarı esnafının aralarında anlaşıp terekeyi ucuza kapatmaları, vâsilerin yolsuzlukları, bedesten bekçilerin görevlerini ihmâlleri bu süreçte olabilecek usulsüzlüklerdendi.[588] Tüm bu usulsüzlük ve güvensizlikler Emvâl-i Eytâm Nezâreti'nin kurulmasıyla giderilmeye çalışıldı. Emvâl-i Eytâm Nezâreti yetim mallarının işletilmesi, denetimi ve muhasebe kayıtlarının kontrolünde yetkili kılındı. 1874'te ise Şeyhülislâmlık'a bağlı Meclis-i İdare-yi Emvâl-i Eytâm tesis edildi.[589] Sonraki yıllarda da yetim mallarının korunması maksadıyla çeşitli düzenlemeler yapılmaya devam edildi.

3.4. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kadın Yoksullluğu

Hükümetin müdahalesi, sürekli yöntem değiştirmesi, vurgunculuğun önlenememesi ve körü körüne girişimlerde bulunması savaş sırasında çekilen genel sıkıntının temel sebepleriydi. Sorun aslında yiyeceğin kıt olması değildi, gereksiz israfın yanı sıra adaletsiz dağıtım ve büyük oranda kişisel menfaatlere hizmet eden tekelci anlayıştı.[590] Gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın-Amerika'daki Carneige Endowment for International Peace tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın[591] etkileri hakkında

[587] *BOA*, İ.DH. 217/12800, 22 Temmuz 1266 (3 Ağustos 1850).
[588] Bozkurt, *a.g.t*., s. 212.
[589] Bozkurt*, a.g.t.,* s. 214.
[590] Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, 2019, s.142.
[591] Yalman, 1914 yılı başlarında İstanbul'da çalışan nüfusa dair şu bilgileri vermektedir: *"…Ülkenin birçok yerinde köylüler tarla işlerini çocuklara bırakıp İstanbul ya da başka büyük şehirlere giderek iş aramayı alışkanlık haline getirdiler. Her büyük şehirde, yüksek oranda çoğu bekar olan evlerine zaman zaman giden, kazandıkları paranın bir kısmını evine yollayan ve emekli olduğunda ya da ufak bir para biriktirdiğinde memleketine dönen geçici bir nüfus vardı."* Bkz. Yalman*, a.g.*e., s. 99.

yayımlanan 30 ciltlik eserin Türkiye cildini yazan- deneyim ve gözlemlerini araştırmalarıyla harmanladığı *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* adlı eserde savaş dönemi Osmanlı iaşesine dair şunları not düşer:

> *"Savaşın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda iaşe durumu fena değildi. 1913-1914 mahsulü çok da iyi değildi ama istisnai şekilde bol olan 1912-1913 yıllarının ürününden satılmayan kısmın oluşturduğu büyük stoklar bunu telafi ediyordu. Ülkenin iç bölgelerinde, her tarafta kıyıdaki şehirlere ulaştırılmayı bekleyen ürün fazlası vardı. Demiryollarının civarında yaşayan köylüler bile, eski âdetlerini muhafaza ederek yeraltındaki basit depolarında en az bir yıl sonrası için de tohumluk olacak kadar ürün stoklamışlardı."*[592]

İstanbul'un iaşe tedariki belediyenin göreviydi ancak bunun uygulamasını gerçekte var olmayan "Heyet-i Mahsusa-i Ticariye"[593] reisi sıfatıyla Kemal Bey üstlenmişti. 20 Ocak 1915'te Dahiliye Nazırı Talât ile İstanbul Murahhası Kemal Bey arasında bir mutabakata varıldı.[594] Hükümler ise şöyleydi:

- Kemal Bey, yiyecek ile ilgili sorunlar konusunda tam yetkiye sahipti. Hiçbir kesimden herhangi bir müdahaleye izin verilmeyecekti. Mevcut kanunların lafzına dayanarak kendisine herhangi bir sorumluluk atfedilemeyecekti.
- Kendisine İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak üzere günde en az 23 vagon buğday ya da un garantisi verilecekti.
- Tüm değirmenlere el koyma yetkisi olacaktı.

[592] Yalman, *a.g.e*., s. 141.
[593] 1914 Ekim'inden 1915 Ekim'ine kadar mubayaa işlemleri Heyet-i Mahsuse-i Ticariye yedinde sürdürülmüş ve Anadolu'dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtılmıştı. Bu tarihten itibaren mubayaa işlerini sermayesini kısmen heyetin sağladığı Anadolu Milli Mahsulat şirketi üstlenmişti. Buğdayın öğütülme işi ise Şehramaneti'nce kurulan Tahniye İdaresi'ne devredilmişti. Şubat 1916 başına kadar Anadolu Milli Mahsulat Şirketi bu alandaki faaliyetini sürdürmüş, bu tarihte sözleşmenin sona ermesi üzerine mubayaa işlemlerini Emanet'e devretmişti. Bkz. Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, S. 6, (1978), s. 213.
[594] Yalman, *a.g.e*., s. 144.

- Kendisine başlangıç için İstanbul Belediyesi'nden ve Dahiliye Nazırlığının gizli ödeneklerinden bir miktar sermaye tahsisi yapılacaktı.

İaşe konusundaki tüm bu düzenleme ve sorunu kontrol altına alma çabasına rağmen halkın büyük çoğunluğu sefalet içindeydi ve savaşın erken döneminde -1915- devletin bağladığı bir aylık şehit maaşıyla ancak bir veya iki somun ekmek alınabiliyordu.[595] Hatta öyle ki alacak gelire sahip olsa bile Zaptiye Nezareti'nce belirlenen kurallar gereği kimsenin bir seferde birden fazla somun ekmek alması yasaktı.[596] Savaş patlak verdiğinde gıda maddeleri kara borsaya düştü, unun çuvalı 110 kuruş, ekmeğin kilosu ise 55 para olarak saptandı.[597] Savaş süresince özel bir fırın nazırlar, devlet ricâli ve nüfuzlu kimseler için birinci kalite ekmek üretiyor ve üstelik ekmek maliyetinin çok altında resmi savaş ekmeği fiyatına satılıyor farkı ise devlet ödüyordu.[598] Bu uygulama, devlet ricâlinin iaşe sorununda çok da adil davranmadığının en çarpıcı örneklerindendir. Dahası bu süreçte XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi ekmek statü göstergesi hâline gelmiştir.[599] Zenginlerin buğday yoksulların ise mısır ekmeği tükettiği savaş yılları, yeni zenginlerin peyda olduğu, gelir uçurumunun ve kadın yoksulluğunun arttığı bir süreç olmuştur. Artan yoksulluğun en temel göstergelerinden

[595] Karakışla, *a.g.e.*, s. 74.

[596] Böyle olmasına rağmen bunun çok keyfî ve zayıf bir denetim olduğunu belirtmekte fayda vardır. Aşırı tedbirli insanların ihtiyaçlarından fazla ekmek satın almalarına engel olamadı. Böylece halkın bir kısmı fırın önlerinde saatlerce boşuna beklemek zorunda kaldılar. Bazen de dükkanlar kalabalık kitleler tarafından yağma ediliyordu. Yalman, *a.g.e.,* 143.

[597] Feroz Ahmad, "Jön Türkler Dönemi'nde Savaş ve Toplum (1908-1918)", *Tarih ve Toplum,* C. 11, S. 64, (1989) s. 244. Toprak makalesinde: *"İstanbul'da ekmek buhranı baş göstermişti. Bu durum hükümeti ivedi önlemler almaya sevk etmiş, sorunu görüşmek üzere İstanbul Valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve ilgili ticaret odası üyeleri Dâhiliye Nazırı başkanlığında vilayette toplanmışlardı. Toplantıda Emanet muavini Sezai Bey, genel müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret odası başkanı Abud Efendiden oluşan bir komisyon kuruldu. Ticaret odasındaki ilk oturumunda Komisyon, bazı uzman kişileri de davet ederek narh sorununu görüşmüş ve 5 Ağustos 1914 tarihinden geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptamıştı. 12 Ağustos'ta ekmeğe 5 para daha zam konarak fiyat 60 paraya yükseltildi".* Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, s. 6, (1978), s. 212.

[598] Yalman, *a.g.e.,* s. 145.

[599] Buğdaydan elde edilen unla yapılan "beyaz" ekmek yerine çavdar, arpa veya yulaftan elde edilen "esmer" ekmek yemek durumunda kalmak ciddi sosyal çatışmalara sebebiyet veriyordu. Hükümet, 1800'de has un dışında un kullanılmasını yasaklayan bir düzenleme gerçekleştirdiğinde, halk bu yasayı "Kahverengi Ekmek Yasası" veya "Zehir Yasası" olarak adlandırmış ve değirmenleri basıp esmer un üretilen tezgâhları parçalamıştı. Yasa ancak iki ay yürürlükte kalabilmişti. Thomas R. Malthus, *Nüfus ilkesi*, Çev. Çağla Taşkın, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017, s. 10.

biri de alt sınıf kadınları derinden etkileyen ekmek[600] kıtlığıdır, çünkü gelirlerinin yetebileceği temel ve tek gıda maddesi odur, yokluğu onlar için açlık anlamına gelmektedir.[601]

Görsel 4: Yeni Zenginleri Hicveden Karikatür.

Tokatlıyan'da:

En pahalı ne varsa ondan getir.[602]

[600] Savaş zamanı İstanbul'da ekmek bulmak çok zordu ayrıca bulunan ekmek lezzetsiz ve sağlıksızdı. Bulunan somunların un dışında herhangi bir şeyle yapılmış olması ciddi sağlık sorunlarına neden olmuştur. Karneyle dağıtılan ekmeklerde kalitesizdi ve onu bile elde etmek oldukça zordu. İnsanlar savaşın bitmesini dört gözle bekliyorlardı fırınların önündeki uzun kuyruklarda beklemekten bıkmışlardı. Metinsoy, *a.g.e*., s. 126.
[601] Metinsoy, *a.g.e.,* s. 125.
[602] Sedat Simavi'nin Cihan Harbi sırasında zenginleşenleri konu edinen "YENİ ZENGİNLER" başlıklı karikatür sergisinden. Bkz. Sedat Simavi, Yeni Zenginler, 1918.

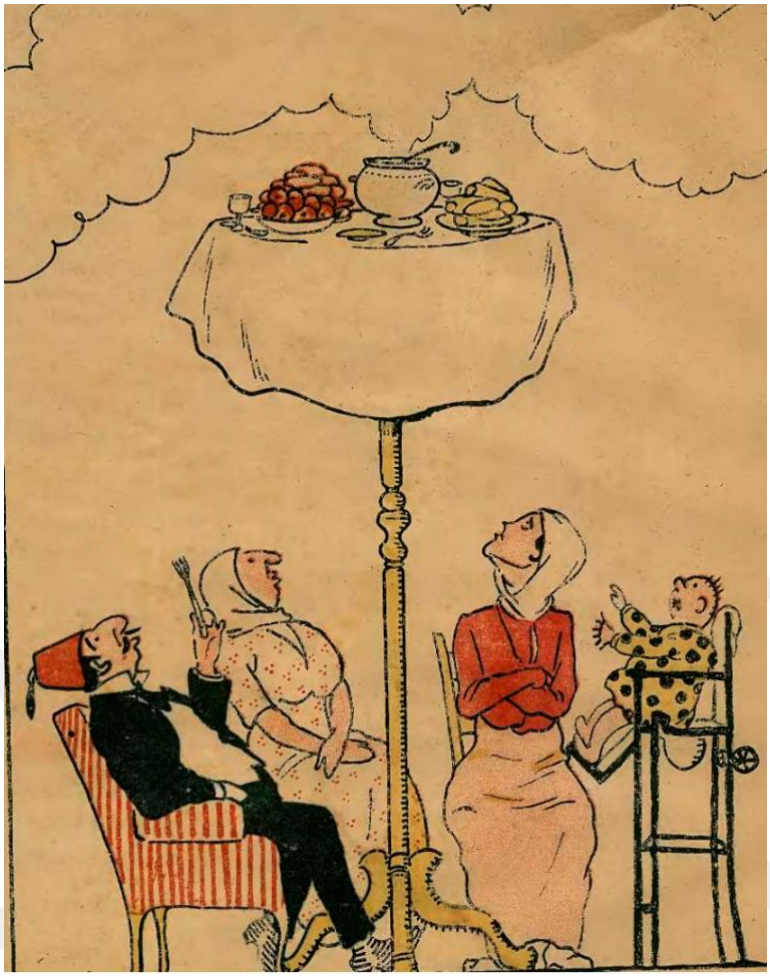

Görsel 5: Gıda maddelerine yüksek fiyatlardan dolayı erişemeyecek olan sıradan insanların durumuna dair bir karikatür. *Diken*, S. 1., 30 Ekim 1918, s.5.

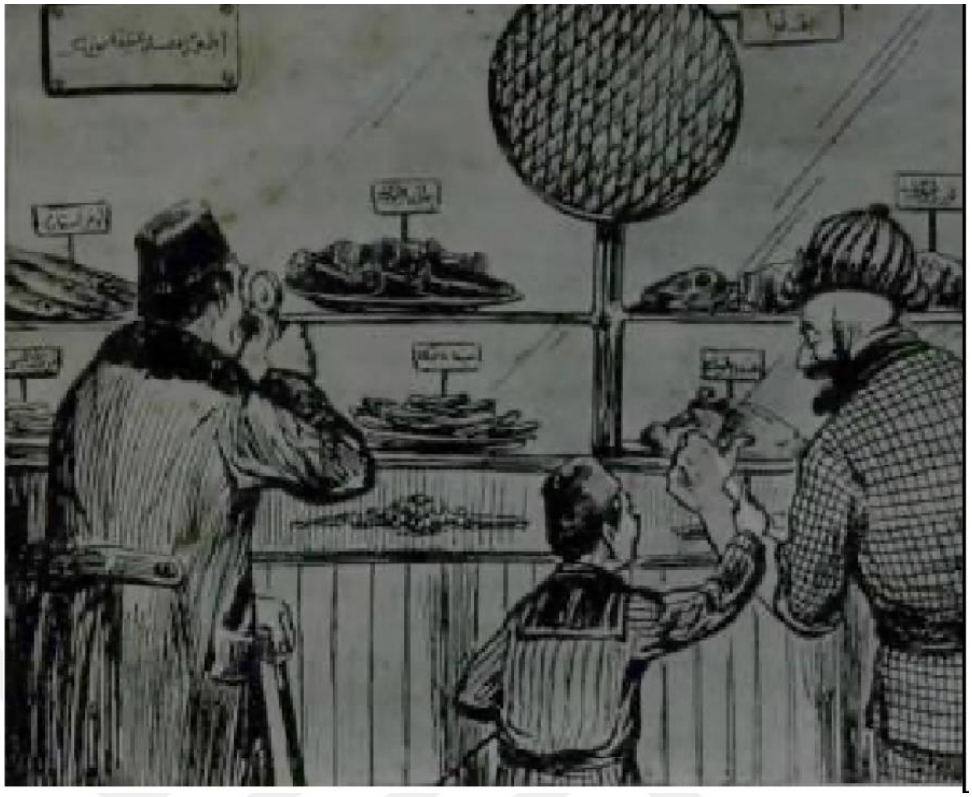

Görsel 6: Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Yüksek Gıda Fiyatlarını Eleştiren Bir Karikatür.

Çocuk: Baba bunlar adamı ısırır mı?

Karagöz: Üç sene evvel biz onları ısırırdık ama onlar ısırmazlar korkma çocuğum istediğin kadar seyret.

Karagöz, 5 Eylül 1333 (5 Eylül 1917), s. 996.

Görsel 7: Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Şekere Ulaşımda Yaşanan Güçlüğü Anlatan Bir Karikatür

Müşteri: Aman Kahveci başı! Bu ne kadar arı? Ne burnum kaldı ne suratım.

Kahveci: Ne yapalım Efendi? Müşteriler hep şekerli kahve istiyorlar. Halbuki artık ballı kahve pişirmek mecburiyetindeyiz. Şeker gibi bal da kıt olduğundan, işte böyle bir iki kovan kurmaya mecbur olduk. Şeker fabrikaları kapandıktan sonra, bu yerli bal fabrikalarını işletiyoruz.

Karagöz, 13 Eylül 1330 (13 Eylül 1914) s. 666.

Görsel 8: Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Şeker Kıtlığına Dair Bir Karikatür.

-Acaba bu kalabalık nedir! Adam mı öldürmüşler?

-Yok canım…Bakkal dükkanına şeker gelmiş de ona bakıyorlar.

Nasreddin Hoca, 22 Ekim 1914, 5. Sayı Dergi Kapağı.

Görsel 9: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Zenginleşenleri Hicveden Bir Karikatür.

Karagöz: Ulan Efe!... Bir tek zavallıyı soymakla bu kadar kurulmak ne demek?... Bak şu ileriden gelen iki meşhur tüccara, bütün halkı, cihanı soydular da yine senin kadar çalım etmiyorlar. *Karagöz*, 2 Haziran 1333 (2 Haziran 1917), s. 969.

Halkın büyük çoğunluğunun temel besin maddelerine erişimde yaşadığı sıkıntıyı şu rakamlar üzerinden okumak mümkündür: Temmuz 1914'te 3 kuruş olan bir okka şekerin fiyatı Eylül 1918'de 250 kuruşa, bir okka pirincin fiyatı 3 kuruştan 90 kuruşa, patatesinki 1 kuruştan 27 kuruşa, zeytinyağının fiyatı 8 kuruştan 180 kuruşa, gazyağınınki de 1,5 kuruştan 160 kuruşa çıkmıştı.[603] Mevcut yönetim, bunun önüne geçebilmek için ancak 25 Mayıs 1917 tarihinde bir adım atarak vurgunculuğa karşı geçici bir kanun[604] yürürlüğe koymuştu. Bahsi geçen kanunun uygulamasından

[603] Tevfik Çavdar, *"Millî Mücadele Başlarken Sayılarla 'Vaziyet ve Manzara-i Umumiye'",* İstanbul, 1971, s. 116

[604] İhtikâr'ın Meni isimli bu kanun; Harp hâli neticesi ortaya çıkan fevkalade ahvalden istifade ederek serbest bir arz ve talep ile eşyanın takarrür edecek fiyatını yükselterek, kazanmak kastıyla alışveriş kanunen ihtikâ addolunur. Piyasada mevcut eşyanın fiyatına tesir edecek derecede de yed-i vahdetten etmek suretiyle mubayaası veya satın aldıktan sonra fiyatının artırılmasına sebep olacak surette elden ele dolaşması dâhi ihtikârdan sayılmıştır. Düstur, 1928, 9/687.

sorumlu bir de komisyon oluşturulmuştu. *Men-i İhtikâr* isimli komisyon bir yıldan fazla süren çabalar sonucunda fiyatların neredeyse savaş öncesi sürece dönmesinde etkili oldu. Bundan en fazla yararlananlar ise daha çok memur kesimi oldu.[605]

Ülkeler	**Pahalılık Endeksi**
İngiltere	203
Fransa	206
Almanya	293
İtalya	268
Yunanistan	380
Finlandiya	633
Hollanda	165
Avusturya	1.163
Osmanlı	1.923

Tablo 13: 1918 yılı pahalılık endeksi.[606]

Savaş zamanına kadar erkeklerin üretim ve hanenin geçiminden sorumlu, kadınların ise hane içi yeniden üretim faaliyetleriyle özdeşleştiği toplumsal iş bölümün üretme ve koruma işlevini sürdüren devletler, savaşla birlikte erkekleri kitlesel olarak cepheye çekerek fiilen kadınları hem üretim hem de ailenin geçiminden sorumlu kılmışlardı. Kadınlara yönelik sosyal tedbirlerin arttığı[607] ve buna yönelik yeni yasa, yönetmelik ve kurumların ortaya çıktığı, enflasyonun ve işsizliğin arttığı olağanüstü savaş koşullarında[608] yoksul kadınların yaşamlarını idameleri için önlerinde çok da fazla

[605] Yalman, *a.g.e*., s. 162. Yalman'ın aksine Toprak bu komisyonun başarısızlığını Türkiye'de Milli İktisat başlıklı çalışmasında şöyle ifade eder: "Adı geçen heyetin faaliyete geçmesi, beklenen neticeyi vermemiş, heyetin faaliyette bulunduğu ilk altı ay içerisinde fiyat artış hızı düşeceğine yükseliş kaydetmiştir. Ocak 1917'den Haziran 1917'ye kadar tüketici geçinme endeksi 405 puandan 670 puana yükselerek 265 puanlık bir artış gösterirken, Men-i İhtikâr Heyetinin faaliyete geçtiği 1917 yılının Haziran ayından 1918 yılı başına kadar 670 puandan 1645 puana ulaşarak 975 puanlık bir artış göstermiştir." Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, Ankara: Yurt Yayınları,1982, s. 301-302.

[606] Duben-Behar, *a.g.e.,* s.58.

[607] Yasa koyucuların kadınları hedeflemesinin en önemli sebebi açlıktan ölen binlerce sivilin içerisinde kadınların ve çocukların başı çekmesi; bu durumun da askerlerin moralini olumsuz etkileyerek firarlara yol açmasıydı. Ayrıca böylelikle hükümet kamusal imajını ve meşruiyetini de güçlendiriyordu.

[608] Yalman savaş koşullarını bizatihi deneyimleyen bir gazeteci olarak savaş hükümetinin iaşe politikasını sert bir dille eleştiriyor sorunun sebeplerini şöyle sıralıyordu: *"Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iaşe durumu kötü yollar ve taşıma araçlarının yetersizliği nedeniyle normal zamanlarda bile ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Savaş sırasında üretim azaldı ve ulaşım daha da yetersiz hale geldi. Kötü idare, suiistimaller ve israf durumu daha da karmaşık hale getirdi. Sonuçta savaşın son iki yılında ülkenin her tarafında neredeyse ağır bir kıtlık hüküm sürüyordu. Savaş sırasındaki yüksek ölüm oranının doğrudan bu kıtlığın sonucu olduğu söylenebilir."* Yalman, *a.g.e*., s. 156.

alternatif bulunmuyordu. Üstelik her ücretle çalışmaya hazır çok sayıdaki kadın göçmenin varlığı ücretleri aşağı çekiyordu.[609]

Savaş öncesi süreçte buldukları işlerin gelir getirisinin oldukça düşük olduğu koşullar, yoksul kadınların bazılarını bu süreçte fuhşa yönlendirmiştir.[610] Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galip Bey'in ifadelerinden anlaşıldığına göre savaş sırasında da fuhuş özellikle Müslüman kadınların içinde yaygınlaşmıştır. Mustafa Galip Bey, İstanbul'un tüm servetini gayrimeşru işlere harcadığını bu durumun ise kentteki asayişi bozduğunu ve bilhassa *"İstanbul ahâli-i müslimesinin bir gayya-i müsibete (müsibet kuyusuna) doğru"* yuvarlanıp gittiğinden yakınmıştır.[611] Aralık 1916 tarihli Kızılay Arşivi'nde benzer saptamayı ihtiva eden belgede de günlük nafakasını çıkarmak için fuhşa bulaşan Müslüman kadınların varlığından söz edilmektedir:

> *"...Cidden mûcib-i rahm ve şefkat bir hâlde sokaklarda dolaşan ve ancak bir günlük nafakasını kazanmak için dilencilik eden ve yahud bu maksad için ismet ve iffeti hâk-i târik fuhuş ve safahate düşen İslâm kadınları."*[612]

Savaş sırasında Karaman'da muallimlik yapan Sapancalı Hüseyin de Karaman'daki kadınların koşullarıyla ilgili benzer yorumlarda bulunarak kadınların bazı memurlar tarafından yoldan çıkarıldığını belirtir. Sefaletle boğuşmak zorunda kalan kadınların bir kısmının salt geçimini sağlamak maksadıyla bu istismara mecbur kaldıklarını şu yorum ile vurgular:

> *"12 yaşından ufak kızlardan 30-40 yaşına kadar muhtelif yaşta gelinler yoldan çıkarılır. Bilhassa seferberlikte çoğaldılar. Başlıca amil tahsildar ve jandarma, polis ve iaşe memurlarıdır. Çünkü erkek namına kimsesi kalmayan genç gelinler maaş çıkartmak, maaş almak, zahire*

---

609 Yalman, *a.g.e*., s. 178.

610 Geçim sıkıntısı nedeniyle özellikle Anadolu kırsalında fuhşa meyil öyle çok artmıştır ki Yakup Kadri Karaosmanoğlu 1932 tarihli romanı Yaban'da Anadolu kırsalını *"asker kaçağını koynunda gizleyen zinacı kadınların"* türediği bir yer olarak betimlemiştir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, 40. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 110.

611 Mustafa Galip Baysanlı, *Dersaadet Polis Mektebi Müdürü'nün Kaleminden Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiyye,* Ed. Yücel Yiğit-Yasin Özdemir, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2021, s. 60.

612 *TKA*, 74/80, 4 Kânûn-i evvel 1332 (17 Aralık 1916).

koparabilmek, firar kocasını saklamak için bu memurlara tabasbus ve müdahineye (yaltaklık ve dalkavukluğa) mecbur idi."[613]

7 Mart 1917'de Niğde mutasarrıfı da Karaman muallimi gibi Dâhiliye Nezareti'ne bir mektup göndererek kadınların açlık ve yoksulluk nedeniyle fuhşa bulaştığını ifade eder:

"(...) Bu misüllü kadınların onda sekizinin bu yola selükleri mâhâzâ açlıktan neşa'et ettiği muhakkaktır. Şu hâlde teb'idden ise mahallerince bu kadınların birtakım zanaathanelerde istihdâmı ile mâişetleri te'min olunursa ve bir müddet bu sûretle eşgal edilirlerse tabîen bu mezmûm hareketten sarf-ı nazar edecekleri bedîhattandır."[614]

Kentli kadınlar arasında toplumsal sınıf temelinde bir ayrım olmakla birlikte varlıklı ve henüz işgücüne katılmamış olan kadınlar da ekonomik olarak büyük oranda erkeklere bağımlı olduklarından, hanenin geçimini idare eden erkeğin cepheye gitmesiyle iktisadî olarak zor duruma düştü. Zira yüksek enflasyon ve karaborsa sadece yoksul kadınları etkilemiyordu. Orta veya üst sınıf kadınlar bile mutfak harcamalarını gözden geçirmek ve birçok gıdadan vazgeçmek zorunda kaldı. Örneğin şeker, vazgeçilen gıdalardan biri oldu çünkü lüks haline geldi.[615] Piyasada en az bulunan[616] ve en çok ihtiyaç duyulan şeyler üzerinden yürütülen vurgunculuk fiyatların artmasındaki temel nedendi. Aşağıdaki tablo, halkın temel besin kaynakları ve diğer temel ihtiyaçlara ulaşımında yaşadığı güçlüğü ifade eden çarpıcı rakamlar ihtiva etmektedir.

Gıda	**Temmuz 1914**	**Ocak 1917**	**Eylül 1917**	**Ocak 1918**	**Eylül 1918**
	kuruş	**kuruş**	**kuruş**	**kuruş**	**kuruş**
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27

[613] Karaman İdasisi Riyaziyye Muallimi Sapancalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İçtimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi,* Ed. Dr. İbrahim Güler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 77.
[614] *BOA,* DH. EUM. ADL., 33/23, 16 Haziran 1333 (16 Haziran 1917).
[615] Metinsoy, *a.g.e*., s. 130.
[616] İmparatorluk kendi şekerini üretmiyordu ve tamamen İtalya ve Avusturya-Macaristan ile ticarete bağlıydı. Temmuz 1914'te bir kilo şekerin fiyatı 3 kuruş iken savaş sonunda bu rakam 250 kuruşa kadar yükseldi. Daha fazlası için Bkz. Metinsoy, *a.g.e*., s. 130.

Fasülye	4	19	55	65	65
Soğan	0.5	6	11	16	16
Zeytinyağı	8	45	140	200	180
Tuz	1.5	2.5	2.5	2.5	5.5
Süt	2	9	19	40	45
Peynir	12	55	130	250	280
Koyun Eti	7	28	65	130	120
Tereyağı	20	100	210	260	400
Yumurta	0.5	1.5	2.5	7.25	4.25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1.5	50	110	125	160
Kömür	0.5	2.75	5.5	10	13

Tablo 14: Birinci Dünya Savaşı yıllarında temel ihtiyaç maddeleri fiyatları[617]

Her sınıftan kadının savaşın bedelini ağır ödediği ortadaydı. Eşlerini savaşta kaybetmiş kadınların, askerlik şubesindeki polislere öfkelerini anılarında dile getiren Şevkiye Hanım, şöyle söylemekteydi:

> *"Binlerce insan parasız. Hükümet onları yardımsız bırakmış. Bir sokak köşesinde ölseler kimsenin kılı kıpırdamayacak. Erkeklerimiz bunun için mi savaşa gitti? Kocam benim bu durumlara düşeceğimi bilse gider miydi? (...) Bütün gözü pek ve aslan gibi insanlar birbiri ardına ölüyor. Dünya sadece kadınlara ve küçük çocuklara kaldı. Güzel padişahımız ise sarayında oturmuş, şehitlerimizin ömrüne paha biçiyor."*[618]

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti, bir "cihat" sürdürdüğünü iddia ettiği hâlde hangi dinden olduğuna bakmaksızın savaş meydanında ülkesi için ölen bütün Osmanlı askerlerini ya da savaşla ilgili devlet görevini sürdürürken ölen bütün devlet memurlarını şehit kabul etti.[619] Devlet açısından durum böyleyken kadınlar da devletle olan yazışmalarında sıkça erkeklerinin devlet, vatan ve din için öldüğünü dile getirdiler. Ve bu kadınlar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında cephe gerisinde karşı karşıya kaldıkları savaş koşullarını anlatan mektuplar yazarak hükümetten beklentilerini ifade ettiler. Örneğin bir şehit eşinin başına gelenlerin aktarıldığı dilekçede kadınlar, içinde bulundukları durumu şöyle ifade ediyordu:

[617] Yalman, ag.e., s. 172.
[618] İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, Çev. Arın Bayraktaroğlu, İstanbul: Ana Yayıncılık, 2002, s. 148.
[619] Metinsoy, *a.g.e.*, s. 12.

"Cümle İslâm din düşmanları ile muharebe ediyoruz. Evlatlarımız muhârebede şehit oluyor. Haremleri din ve devlet namusudur… Şehit düşmüş bir askerin haremini maaş yapacağız dediler İnegöl'den Bursa'ya aldırdılar. Belediye âzâsı Hacı Ahmed'in çiftliğine kapadılar. Irzına geçtiler. Orospu yaptılar. Bîçare asker haremi de frengi oldu. Hâlâ şimdi Hacı Ahmed'in yanında kapatmadır."[620]

Kadınların gönderdikleri dilekçelerde dikkat çeken unsurlardan biri de devlet görevlilerinin bazı milliyetçi, dinî ve ataerkil söylemlerini tekrarlamalarıdır.[621] Cinsiyet rejimini şekillendiren en önemli eksen şüphesiz ki kadınların millî davaya dahil edilme biçimleridir. Söz konusu davet, kadınları erkeklerle eşit kadın yurttaşlar olarak ya da kurucu iradeye hizmet eden "yardımcı yoldaşlar" şeklinde olabilir.[622] Cihan Harbi sırasında bahse konu davetin "yardımcı yoldaşlar" şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Zira *"devletin/ulusun inşasını erkek belirler, kadın arka perdeyi hazırlar"*,[623] bu kurguda kadın korunan konumundadır. Korunan da kadınların iffeti ve namusudur. Bu iffet ve namusun korunması kadınların kendi ahlâkî sorumluluğu olmakla birlikte erkeklerin de ulusal utancıdır.[624] Ve kadınların temsili büyük oranda milliyetçi, dinî ve ataerkil söylemler üzerinden bizatihi kadınlar tarafından da inşa edilmiştir. Kadınların yazdıkları dilekçelerdeki dil söz konusu inşada kadınların rolünün göstergesidir. Ancak söz konusu dili, kadınların istediklerini elde etmek maksadıyla kullandıkları ihtimalini de düşünmek gerekmektedir. Yanı sıra "yardımcı yoldaşlık" kadının vatana karşı vazifeleri bağlamında da düşünülmelidir. Doğası itibariyle erkekten farklı olan kadınlar:

"…Nevileri itibariyle erkeklerden nasıl ayrı ise vazife hususunda da öylece farklıdırlar. Kadınlar askerlik etmekle mükellef değildir kadınlar hükümet

---

[620] *BOA*, DH. EUM., 2. Şb., 35/1, 12 Kânûn-i evvel 1330 (25 Aralık 1914).
[621] Benzer dil, fabrikalarda çalışan kadın işçiler tarafından hükümet ve işverenlerden beklentilerini dile getirdikleri demeç ve yazılarda da kullanılmaktaydı. Örneğin Bursa'daki ipek tezgâhlarında çalışan kadınlar şöyle demekteydi: *"(…) Bizim namusumuz vatanın namusudur. Biz ilerde anne olup, vatana hizmet edecek evlatlar yetiştireceğiz. Adalet, eşitlik ve hürriyetten biz de yararlanmak istiyoruz…"* "Feryat ve Figanımıza Kulak Veriniz Ey Basın Mensupları", *İştirak*, S. 2, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910), s. 6.
[622] Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 58.
[623] Sancar, *a. g. e*., s. 56.
[624] Sancar, *a.g.e*., s. 56.

dairelerine memur olamaz; bütün bu vazifeler erkeklere aittir. Bununla beraber vatana karşı onların da vazifeleri vardır: kadınlar merhametli, şefkatli birere aile valideleri olmağa yani Cenab-ı Hakkın kendilerine ihsan ettiği evlatları, memleketlerini seven ve memleketleri için çalışan birer vatanperver olacak surette büyütüp terbiye etmeye borçludur. Kadınlar tehlikeli zamanlarda vatana hizmet etmeye gayret göstermelidir. Muharebe esnasında yaralanan gazilerin ağızlarına elleriyle su vermeli, onların yaralarını sarmalıdır. İyi kadınlar ailenin ve iyi aileler de vatanın şeref ve itibarını artırırlar."[625]

Ancak yine de içinde bulundukları durumdan hükümetin seferberlik başlarken verdiği sözleri tutmasıyla kurtulabileceklerini hatırlatan kadınlar, mektuplarını adalet talebiyle bitirmişlerdir:

"Hem asker namusu kırıldı hem din devlet ırzı yıkıldı. Bu nasıl olur? Sizin namusunuz kabul eder mi? Memleket frengi illetinden olan bu adem ile kapatması Müslüman için haiz midir? Allah aşkına Müslüman asker şehit namusunu arayınız merhametinize düştük. Gazetelerde millet meclisinin verdiği sözleri görüyoruz. Sizi Allah bağışlasın. Namus kıran kâfirlerin şerrini tahkik ediniz. Adalet isteriz efendimiz."[626]

Dâhiliye Nezareti'nden 1915 yılı başında gönderilen bir emirnamede din, namus ve vatan uğrunda hudut boylarında canlarını feda ederek savaşan askerlerin memleketlerinde kalan ailelerine bazı mahallerde taarruz ve tecavüz edilmekte olduğundan bahsedilmiş, bu gibi asker ailelerinin koruma altına alınarak tecavüz edenler olduğu takdirde tutuklanıp Divan-ı Harb'e gönderilmesi istenmiştir.[627] Dolayısıyla hükümetçe asker ailelerinin maddi ya da manevi zorluklarına kayıtsız kalınmamış, taleplerine çözümler üretilmeye çabalanmıştır. Fakat bunların da çözüm olmadığı 1917 tarihli *fi'l-i şen'i ve hetk-i ırz* şikâyetiyle yazılan dilekçelerden anlaşılmaktadır.[628] Bazen bu şikâyet mektuplarını askerler de geride bıraktıkları

[625] Füsun Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, Ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 121.
[626] *BOA*, DH. EUM. 2. Şb., 35/1, 12 Kânûn-i evvel 1330 (25 Aralık 1914).
[627] *BOA*, DH. EUM. MTK., 79/34, 17 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915).
[628] *BOA*, DH. EUM. 2. Şb., 35/1, 20 Mart 1333 (20 Mart 1917).

ailelerinden aldıkları haberler üzerine yazıyordu. Örneğin1915 tarihli bir arşiv kaydında kendisi askerdeyken kasabadan bazılarının kız kardeşini taciz ettiğini kendisinin bir şey yapamadığını ve hükümetin bu konuda verdiği sözü tutmasını belirtir: *"...Arkanızda bıraktığınız evlat ve ayalinizi ocaklarınızı hiç düşünmeyiniz. Onlar bize vediatullahtır*."[629] Kız kardeşi Ayşe'ye tecavüz edenlerin maalesef cezalandırılmadığı haberini alan Mustafa yetkililerden beklentisini şöyle dile getirir:

> *"Ey muhterem beyefendi hazretleri hükümet-i meşruti-i Osmaniyemizin adaletinden beklediğim ancak hemşiremin hukukunu muhafaza ve faillerin cezasını vermektir."*[630]

Cephe gerisinde yoksulluk, açlık vb. pek çok sorunla uğraşmak zorunda kalan kadınlar, kendilerini *"Muhafazayı vatan uğrunda kanlarını döken asker aileleri"* olarak tanımlamakta ve hükümetin kendilerine verdikleri sözü tutarak maaş bağlanmasını beklemekteydi. Zira Birinci Dünya Savaşı sırasında Mükellefîn-i Askeriye Kanunu uyarınca askere alınan kişilerin ailelerine maaş ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bu maaş, muhtaç halde bulunan askere alınan erkeklerin ailelerine ödenecekti. Ve bu ailelere muinsiz efrâd aileleri denmekteydi. Bu tabirden, evi geçindirecek kişinin askere gitmesiyle, ailenin geçimini sağlayacak kimsenin kalmadığı aileler anlaşılmaktaydı.[631]

Söz konusu maaş kişi başı 30 kuruş olarak belirlenmişti:

> *"(...) Neferin silah altında bilfiil hizmette bulunduğu müddet zarfında ailesine verilecek olan maaş, nüfus başına 30 kuruştur."*[632]

Bir aileye bağlanacak azami miktar ise 150 kuruş olarak kararlaştırılmıştı. Ancak savaş sırasındaki yüksek enflasyon, kara borsacılık vb. nedenler dolayısıyla bu maaşla

---

[629] *"(...) Müslümanlar ve Osmanlılar için felah dakikası artık çaldı. Siz bu hareketin önündesiniz. Göğüslerinizde iman ile kalplerinizde emmü itimad ile düşmana saldırınız. Arkada bıraktğınız evlat ve ayalinizi, ocaklarınızı hiç düşünmeyiniz. Onlar bize vediatullahtır. Şimdiye kadar düşman hücumlarına aslanlar gibi göğüs gerdiniz onları taraf taraf, hudut haricine sürdünüz. Millet Meclisi, bu kahramanlığınızı kemali hürmetle selamladığı sırada büyük ecdadınızın şanlı halefleri sıfatıyla size şurasını hatırlatır ki, şan ve zafer daha ileridedir." MMZC*., Devre: 3, C. 1, İçtima Senesi:1, 8 Kânûn-i evvel 1330 (21 Aralık 1914).
[630] *BOA*, AH. EUM. 2. Şb., 35/1, 22 Kânûn-i evvel 1330 (4 Ocak 1915).
[631] Pakalın, *a.g.e*., s. 573.
[632] *MMZC.*, Devre: 3, C.1, İçtima Senesi: 3, 1 Kânûn-i evvel 1332 (14 Aralık 1916), s. 139.

geçinmek oldukça güç görünüyordu. Bu miktarın çok düşük olduğu mecliste de tartışılmıştı ve bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey bu maaşla ilgili şu yorumlarda bulunmuştu:

> *"Muhtac-ı muavenet asker ailelerine verilen maaşat muayyen değildir. 30 kuruş deniliyor ve bittabi es'ardaki galâ nazar-ı dikkate alınarak tezyit ediliyor. Yani 30 kuruştan aşağı olmuyor. Lâkin 30-60 kuruş arasındaki miktarı Mecalis-i İdare tayin ediyor. Biz bu maaşatı, o ailelere, sıkıntı çekmemek için veriyoruz. Hatta bazı yerlerde seyahatim esnasında memurin maaşatını tehir ettirerek onların maşatını verdirdim."*[633]

1914'te ortalama bir ailenin tükettiği mal ve hizmet miktarından yola çıkılarak yapılan hesap ile 945 kuruş sonucuna ulaşılmıştır.[634] Dolayısıyla aylık 150 kuruşla tek başına kalan kadın ve çocuklarının geçimi imkânsızdır. Ayrıca kadınlar kendilerine bu maaş bağlandığı için başka bir işle de meşgul olamazdı. Çünkü yasal olarak bu maaşı alanların başka bir işle meşgul olması engellenmişti.

Bağlanan bu maaş miktarı ile geçim, imkânsız olmasına rağmen 30 kuruşun geçinmek için yeterli olduğunu savunanlar da vardı. Örneğin Karesi mebusu Ali Galip Efendi şöyle diyordu:

> *"Bendeniz bu 30 kuruş maaşı az görmüyorum, bir ailede on nüfus bulunuyor. On nüfusa 30 kuruş verildiği takdirde, bu üç, dört yüz kuruş kadar oluyor. Bunlar muntazaman verilince az bir para değildir. Binaenaleyh, bendeniz bu miktarın az denilmesine itiraz ediyorum."*[635]

Savaş enflasyonu nedeniyle bu para ile geçinmek son derece güç hâle gelmiştir. Bu maaş ile sadece 24 günlük ekmek alınabildiğini belirten Aydın Valisi Rahmi Bey, Dâhiliye Nezareti'ni uyarıyor telgrafında, halkın içinde bulunduğu duruma dair şunları ifade ediyordu:

---

[633] *MMZC.*, Devre:3, C.1, İçtima Senesi:3, 8 Kânûn-i evvel 1332 (21 Aralık 1916), s. 185.
[634] Duben-Behar, *a.g.e.,* s. 53.
[635] *MMZC.*, Devre:3, C.1, İçtima Senesi:3, 8 Kânûn-i evvel 1332 (21 Aralık 1916), s. 185.

"Son müracaatımdır. Bugün fukara iaşe komisyonunda mevcut 70 çocuğa zehair almak suretiyle yarın nüfus başına 40 dirhem ekmek tevzi edeceğiz. Açlıktan ağlayan kadınlar ve çocuklara adım başında tesadüf olunmaktadır. Yarın büsbütün açız. Konya'dan 13 gün zarfında 3 vagon gelmiştir. Buradan kaçmaktan başka çare göremiyorum. Memleket ahalisi son nefesini çekmektedir."[636]

Geçinmek için yeterli olmayan bu maaş için yine de kadınlar son çare başvuruda bulunuyor ancak başvurular bazen geç yanıtlanıyor bazen de başvurusu kabul olduğu hâlde maaşı bağlanmıyordu. Kadınlar bağlanacağı sözü verilen maaşlarının[637] ödenmemesi nedeniyle şikâyette bulunuyorlardı. Memurların yasaları uygulamayıp, maaş evraklarını reddettiklerini ve bu nedenle zor durumda kaldıklarını beyan ediyorlardı. Mesela vefat eden eşinden dolayı ek olarak aldığı 38 kuruş maaş 1916 yılının Eylül ayında kesilen İstanbul'un İçerenköy kazasından Fatma, verdiği dilekçede oğlu nedeniyle aldığı muinsiz asker aileleri maaşı olmadan sefalet içinde yaşayacağını yazıyordu.[638] Tıpkı Fatma gibi Osmanlı başkentinde asker aileleri için maaş talebinde bulunan çok sayıda kadın vardı. Örneğin Beyoğlu'nda maaş için 3482 kişi başvurmuş bunlardan 3131 kişinin başvurusu kabul edilmiş 93 kişinin ise reddedilmiştir.[639] Üsküdar'da ise 1050 kişi başvurmuş ve hepsi de kabul edilmiştir.[640] Aşağıdaki tabloda İstanbul'un çeşitli semtlerinden maaş talebinde bulunanların sayısı gösterilmektedir:[641]

Yer	**Müracaat Eden Asker Ailesi Sayısı**	**Kabul Edilen**	**Kabul Edilmeyen**	**İşlemleri Devam Eden**
Merkez	4106 aile ferdi	3861	245	-
Beyoğlu	3482	3131	93	-
Üsküdar	1050	Tamamı	-	-
Makriköy	342	320	-	22

[636] *BOA,* DH. İUM., 98-4/1-28, 27 Teşrîn-i sâni 1332 (10 Aralık 1916).
[637] *BOA*, DH.KMS., 43/11, 28 Kânûn-i evvel 1332 (12 Mart 1917).
[638] *BOA,* DH. İ.UM.EK., 31/48, 25 Nisan 1333 (25 Nisan 1917).
[639] Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005, s. 185; *BOA*, DH. İUM, 88/2, 23 Teşrîn-i evvel 1330 (5 Ocak 1915).
[640] Kıranlar, *a.g.t*., s. 185; *BOA*, DH. İUM, 88/2, 23 Teşrîn-i evvel 1330 (5 Ocak 1915).
[641] Kıranlar, a.*g.t*., s. 185.

(Bakırköy)				
Adalar	116 aile	133	-	-
Kartal	120	114	-	6
Beykoz	260 aile	186	-	74
Şile	143 aile	Tamamı	-	-

Tablo 15: İstanbul'un çeşitli semtlerinde muhtaç asker ailelerine ödenen maaşlara başvuru sayısı.[642]

Asker ailelerine yardımcı olmak maksadıyla bir cemiyet de kurulmuştur. 1914 yılının Aralık ayında Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti adı altında kurulan bu dernek, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen devlet adamlarının eş ve kız kardeşleri tarafından iki temsilcilik hâlinde kurulmuştur. Cemiyet, devletin ancak bir noktaya kadar destek sunabileceğini düşünerek bu ailelere yardımın özel inisiyatiflerin görevi olduğunu düşünüyordu.[643] Ve bu maksatla cemiyet, eşi, çocuğu askerde olan yardıma muhtaç ailelere gıda ve erzak yardımında bulunuyordu. İstanbul'un çeşitli yerlerinde erzak ve yiyecek dağıtımı yapan cemiyet, Ocak 1915'ten Kasım 1916'ya kadar 49.116 Müslüman ve 16. 370 gayrimüslim muinsiz asker ailesine yardımda bulunmuştu.[644]

3.5. Yoksullukla Baş Etme Pratiği Olarak Fuhuş ve Devletin Fuhuşla Mücadelede Sosyo-Ekonomik Önlemleri

XIX. yüzyılda küresel ölçekte yaygınlık kazanan fuhşun tıbbî ve idarî denetimi için devlet tarafından atılan ilk adım Beyoğlu Altıncı Daire denetiminde 1870'lerin sonlarında başlamış; 1884 ve daha kapsamlı olarak 1915'te çıkarılan nizamnamelerle fahişelik yapanlar kayıt altına alınmıştır.[645] Geç dönem Osmanlı başkentindeki fuhuş hadisesine dair izlenimlerini *Fuhş-i Atik* romanında işleyen Ahmet Rasim yoksulluğun sebep olduğu artan fuhuş ortamını şöyle resmetmektedir:

> *"O zamanlar birkaç mahalleye sıkışıp kalmış olan bu sosyal rezillik yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açıyordu. Yeni fuhuş bu*

[642] Kıranlar, *a.g.t*., s.
[643] Nicole van Os, "Aiding the Poor Soldier's Families: the Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Vol. 21, No. 1, (2011), s. 264.
[644] Nicole van Os, *a.g.m*., s. 277.
[645] Zehra Betül Atasoy, "İstanbul'un Namlı Fahişeleri ve Fuhuş Yatakları", *Başka Kayda Rastlanmadı*, Der. Bülent Tanju vd., İstanbul: Salt E-Yayın, 2023, s. 142.

tarihten itibaren "Açıl kilit, açıl!" oynamaya başladı. Koltuklar açıldı, çoğaldı. Galata, Beyoğlu, Şişli, Feriköy, Tatavla, Kadıköy, Samatya, ile Adalar'ın, Boğaziçi'nin birçok yerlerine saldırarak dallı budaklı bir şekil aldı. Özellikle de İslam terbiyesini zedeledi. Ondan sonra arkası gelen iğrençlikleriyle ne mal olduğu anlaşıldı. Bence "yeni fuhuş"a şehrin her tarafında, birer, ikişer zemin hazırlandı, genel harp onu seferber haline koydu. Bu büyük karışıklık sırasındaydı ki Avrupa'dan edindiğimiz her kuram, her prensip gibi serbestlik kuramı da İslam'ın sosyal terbiye kurallarını kapatarak aile bağları bağlılığı, hürmetleri gevşedi. Zaruret, sefalet, açlık, kimsesizlik dertleri şiddetle ortaya çıktıkça bu dert, dört tarafa saldırdı. Birkaç sene içinde bir "görenek" olup kaldı."[646]

Yoksulluğun fuhuş ve benzeri yollara sapan kadın sayısındaki artışı noktasındaki sebebiyeti devlet erkânının gözünden kaçmadı ve salt sefalet dolayısıyla fuhşa bulaşan kadınlara yönelik iş imkânları sunuldu. Yoksulluk nedeniyle fuhşa bulaşan kadınların sayısını azaltmak ve onlara bir iş öğretmek maksadıyla mektepler açıldı. Fuhuşla mücadele konusunda çalışmaya başlayan İstanbul Polis Müdüriyeti, İstanbul'da fuhşun çok yaygınlaştığını ve kötü yola düşen kadınların kötü hayattan kurtarılması için bir an önce ya bir iş mahalli kurulmasını ya da daha kesin sonuçlar verecek önlemler alınmasını istedi. Bu maksatla İstanbul'da iktisadî girişimlerin geliştirilip, fukara kadınların işe yerleştirilmesi amacıyla dârü's-sınâalar kurulması uygun görüldü.[647]

Kadınlara terzilik ve temizlik eğitiminin verildiği mektepler de açıldı.[648] Bunlardan en önemlisi Türk kadınları Biçki Yurdu kursuydu. Balkan Savaşları sonrasında dul, yetim kalıp geçim sıkıntısı yaşayan kadınlara yönelik izlenecek politikalarda biçki-dikişten yararlanıldı.[649] Böylece geçim sıkıntısı yaşayan kadınlara terzilik mesleği öğretilerek "namuslu" bir yaşam sürmeleri sağlandı. Fuhşu önlemede önemli bir politika olan yoksul kadınlara meslek edindirmenin yanı sıra fuhşa bulaşmış olanların bunu terki

[646] Ahmet Rasim, *Eski Fuhuş Hayatı: Fuhş-i Atik,* İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları, 2007, s. 202.
[647] *BOA*, DH. MUİ., 17-4/7, 29 Teşrîn-i evvel 1325 (11 Ocak 1910).
[648] İhsan Birinci, "Ahlak Zabıtasının Tarihçesi", *Hayat Tarih Mecmuası,* C. 3, S. 11, (1967), s. 51.
[649] Biçki Dikiş, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Mine Demir, *"Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Faaliyet Gösteren İlk Dikiş Kursu: Türk Kadınları Biçki Yurdu,"* İstanbul: Libra Kitap, 2018. s. 60.

için de yine aynı politika yürütüldü. Bu amaçla Ahlâk Zabıtası'na bağlı olarak kurulan Polis Sanat Mektebi aracılığıyla Kabataş'taki Ethem Paşa Köşkü' nde fuhşa bulaşmış olan kadınlara terzilik ve temizlik eğitimi verilmeye başlandı.[650] Yetkililerin 1917 yılında sefaletten dolayı fuhşa bulaşan kadınları engellemek için Kabataş'ta yatılı dârü's -sınâayı açarak yüz yataklı bu kuruma "geçim sıkıntısı nedeniyle fuhuş zilletine düşen kimsesiz İslâm kadınları" kabul edildi.[651] Meslek edindirme kursları ile kadınlara meşru kazanç yolları sağlanarak[652] sosyal ve ahlâkî bir problem olan fuhşun önüne geçilmeye çalışıldı.

1912 tarihli arşiv belgesi geçim sıkıntısından dolayı fuhuş yapan kadınların askerî dikimhanelerde çalıştırılmasına dair kararı içermektedir.[653] Harbiye Nezareti'nden Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda: *"gerek mahalle aralarında ve gerekse sokaklarda fuhuş ve rezalet ile"* toplumun ahlâkî yapısını bozanlara askerî dikimhanede iş imkânı sağlanmalıdır ifadesi yer almaktadır. Yoksulluk dolayısıyla fuhşa bulaşanların, onlara sağlanacak iş teminiyle "namuslu" hayatlarına geri dönecekleri, toplumun içinde bulunduğu ahlâkî bunalımın ekonomik sebepleri ortadan kaldırılınca kadınların fuhuş batağına düşmeyeceği inancı dönemin devlet adamlarınca benimsenmiştir. Konu ile ilgili Mehmet Temel'in makalesinde aktardığı başka bir arşiv kaydına göre Bolu'da İdare Meclisi kararıyla:

> "*ahlâken ve geçimlerini sağlayabilme bakımından zor durumda olan bu tür kadınların din eğitimi alabilmeleri ve dokumacılık öğrenebilmeleri için bir ıslah evi açılmasına" karar verilmiştir*.[654]

Alenen fuhuş yapan kadınların ıslahhane veya kadın hapishanesinde tutulacakları ve haklarında muamele-i kanuniyenin yapılacağına dair başlıklı belgeden anlaşılmaktadır ki bu iş için 1914 yılı bütçesinden ödenek alındı. Eğer ıslahhanede kalan kadınlar nefislerini terbiye eder genel ahlâka uygun davranmaya başlarlarsa evlenebilecekleri ifade edilmektedir. Bazı bireysel girişimler de bu dönemde göze çarpmaktadır. Fatma

---

[650] Yakut-Yetkin, *a.g.m*., s. 284.
[651] *BOA*, DH.EUM.SSM., 10/67, 9 Mayıs 1332 (9 Mayıs 1917).
[652] Yakut, Yetkin, *a.g.m.,* s.284.
[653] *BOA.* DH. EUM.THR. 48/ 36, 25 Ağustos 1328 (25 Ağustos 1913).
[654] Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 170.

Hüsne, Fatma Zehra ve Ayşe İzzet adındaki üç kadın fakirlik nedeniyle zor durumda kalan kadınlara iş imkânı sağlamak amacıyla 1917'de Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi'ni kurdular.[655]

Sorunun ahlâkî bir meseleyi aştığı toplumsal ve ekonomik bir mesele olarak görülmeye başlandığı, yönetimin, 1911 tarihli "*sokaklarda fuhuş icra edenlere karşı alınacak cezai müeyyidelerin yerine getirilmesine dair*"[656] belgede yer alan bazı tespitlerden anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezaret'inden Dâhiliye Nazırı Müsteşarı Ali imzasıyla Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderilen bu belgede fahişelik yapan kadınların geçim sıkıntısından dolayı böyle bir yolu seçtikleri beyan edilmektedir. *Dûçar-ı sefalet* ve *derd-i mâişet* kaynaklı yapılan fuhşun ancak onlara iş bulunarak önleneceğini ifade eden müsteşar bunun mümkün olmayacağı durumlarda fahişelerin ortalıkta dolanıp halkın ahlâk ve huzurunu tehdit edeceğini belirtir. Bu nedenle onların, Dârü'l-âceze'ye kabulünü çözüm olarak sunar. Bazı araştırmacıların, Osmanlı devletinin fahişeleri görmezden geldiği fuhşun kendisini mesele edindiği[657] tezinin yukarıda kısaca değinilen arşiv kayıtlarıyla çeliştiği görülmektedir. Toplumun genel ahlâkını korumak[658], mevcut düzenin idâmesini sağlamak devletin esas kaygı ve hedefi olarak görünse de tekil olarak kadınların niçin ve nasıl kötü yola düştüğü, yaşam koşullarının nasıl iyileştirileceği yetkililerin temel meselelerinden olmuştur.

Bu meyanda devletin sosyal devlet gibi davrandığını gösteren örnekler mevcuttur. Şüphesiz bunlardan en önemlisi devletin yoksulluk ve kimsesizlikten fuhuş yapan kadınları Dârü'l-âceze'ye kabul etmesidir. Gerçekten yoksul ve kimsesiz oldukları için fuhuş yaptıklarına kanaat getirilen mağdur kadınlar bu imkândan faydalanmaktaydı. Bulgaristan'dan İstanbul'a gelerek fuhşa başlayan Hacer Dârü'l-âceze'ye kabul edilen

[655] *BOA*, MV., 247/17, 10 Nisan 1332 (10 Nisan 1917).
[656] *BOA*, DH.EUM.THR, 58/48, 201329.
[657] Belli'ye göre artık varlığını kabul edip bir düzenleme yapmaya karar verdikleri son ana kadar, devlet için fahişeler yoktu yalnızca fuhuş vardı ve her bir olay kendi başına münferit, yerel güçlerin çözmesi gereken yerel bir olaydı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde, siyasi iktidarları bu yaklaşımın sonuçsuz ve işlevsiz olduğunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bkz. s. 131. Burcu Belli, *Osmanlı'da Fuhuş: II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021, s. 23.
[658] Toplumun mevcut ahlâkî yapısının korunması kadar bir diğer önemli etkenin nüfus sağlığı, salgın hastalıklardan korunmak olduğu şerhini düşmekte fayda vardır. Zira XIX. yüzyılın son çeyreğinde devletin fuhuş meselesiyle bu kadar yakından ilgilenmesinin nedenlerinden biri de özelikle orduda yaygınlaşan cinsel yolla bulaşan hastalıklardı. Hatta öyle ki frengi kapmak orduya katılmamak askerden kaçmak için başvurulan yöntemlerden biri oluyordu. Bkz. Belli, *a.g.e*., s. 133.

kadınlardandı. Hacer[659], Bulgaristan'ın Cumalı Kazası'ndan olup yaklaşık on yıl önce İstanbul'a gelerek geçimini fahişelik yaparak sağlamaya başladı. Devletten yardım isteyen Hacer'in hizmetçilik vb. işlerde çalışırsa yine fuhşa meyyali olur diye kabul edilmeyip, yetkililerce memleketinde yakın bir akrabası olup olmadığı soruldu. Sofya Sefareti'nden gelen kimsesinin olmadığı ve Bulgaristan'a gönderilmemesi gerektiği cevabı üzerine iki aydan beri mukim olduğu misafirhaneden alınarak Dârü'l-âceze'ye yerleştirildi. Devlet kimsesiz ve geçimini sağlayacak durumda olmayan bu kadını Dârü'l-âceze'ye yerleştirdi. Hacer ile benzer imkândan faydalanan diğer bir kadın ise Melektir.[660] Melek[661] Beyoğlu'nda bir otel odasında fuhuş yaparken yakalanıp tutuklandı. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilen yazıdan hikayesini öğrendiğimiz Melek, Arabistan'dan İstanbul'a gelir, hizmetçilik işiyle uğraşır ancak o sırada fuhşa da bulaşır. Arşiv kaydına göre Melek hademelik yapan bir adamla Beyoğlu Derviş Sokak'taki bir otelde fuhuş yaparken yakalanır ve tutuklanır. Meleğin sorgusunda aslen Arabistanlı olduğu ve Şeyh İbrahim isimli kişi tarafından İstanbul'a getirildiği öğrenilir. Bahsi geçen şahsın ölümü üzerine Melek Nazmi Bey isimli birine satılır. Onun yanından ayrılan Melek hizmetçilik yapmaya başlar. Ancak artık iş bulamadığını boşta olduğunu ve geçimini sağlayamadığını söyleyerek yardım ister, Meleğin yetkililerce Dârü'l-âceze'ye yerleştirilmesine karar verilir.

Kadınların yoksullukla mücadele yollarından biri de kısa süreli evliliklerdir.[662] Hatta öyle ki bu niyetleri bazı kimselerce suistimal edilip evlilik vaadiyle kandırılmışlardır. Arşivde yer alan belgelere göre İstanbul'dan Mısır'a, Beyrut ve Kahire'ye götürülerek umumhanelerde çalıştırılan iş veya evlilik vaadiyle kandırılmış yoksul Müslüman kızlar vardır.[663] Limni Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafta da küçük yaştaki kızların İskenderiye'ye ve oradan Amerika ve Avrupa'ya götürülerek fuhşa sürüklendiği ifade edilmektedir.[664] Belgede geçenler geçim sıkıntısı çeken küçük kızların kandırıldığı ve

[659] *BOA*, DH.İD., 47/11, 16 Kânûn-i sâni 1326 (16 Ocak 1911).
[660] *BOA*, DH.EUM.THR., 34/70, 30 Mayıs 1325 (30 Mayıs 1910).
[661] İlgili arşiv kaydı için bkz. EK 1.
[662] Müge Özbek, "'Uygunsuz Makulesinden Kadınlar': Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş (1900-1914)", *Toplumsal Tarih Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, (2012), s. 69.
[663] Zengin kişilerle evlilik vaadiyle bazı Müslüman kızlarının İstanbul'dan Mısır'a götürülüp Kahire, Port Said ve İskenderiye'deki umumhanelere satılmasının engellenmesi gerektiğine dair arşiv kaydı için bkz. *BOA*. ZB. 603/84, 3 Temmuz 1324 (3 Temmuz 1909).
[664] *BOA*, DH. ŞFR.,322/9, 29 Teşrîn-i sâni 1319 (29 Kasım 1903).

fuhşa sürüklendiği yönündeki tespitleri ispatlar niteliktedir. Yine 1906 tarihli arşiv kaydı göstermektedir ki hizmetçi olarak çalıştırılacağı bahanesiyle kandırılan küçük yaştaki kızlar da İskenderiye üzerinden Amerika ve Avrupa'ya götürülerek fuhşa zorlanmaktadır.[665]

Hizmetçilik[666] veya beslemelik yapan kadınların barındığı evde taciz, tecavüz, fuhuş gibi nahoş durumlara maruz kaldıkları da dönemin bazı kayıtlarında geçmektedir. Örneğin 1913 tarihli bir belgede[667] Harbiye Nazırı yaveri Ahmet Muhtar Bey'in evinde hizmetçilik yapan kızın Abdullah adlı bir şahsın evinde tutulduğu ve fuhşa zorlandığı yazmaktadır. Osmanlı'nın son döneminde yaygınlaşan fakir, geçim sıkıntısı yaşayan küçük yaştaki kızların orta-üst sınıf ailelerce evlatlık olarak alınıp ev işlerinde kullanılması bu tarz durumların yaşanmasına neden olmaktaydı. İkinci Meşrutiyet döneminin önemli kadın dergilerinden *Kadınlar Dünyası'ndaki* 22 Mayıs 1914 tarihli yazısında Nimet Cemil, bu kızların varlıklı ailelere emanet edilen yoksul kızlar olduklarını ifade eder.[668]

Osmanlı orta sınıf ailelerinin bile hizmetçi[669] edinmeye başladığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde hizmetçi kullanımı oldukça yaygınlaşmıştı.[670] Dönemin hizmetçisinden beklenen özellikler ve dahi onlara dair genel algı ise şöyleydi:

> *"Hizmetçiye lâzım olan evsaftan birincisi: ehl-i ırz ve sâhib-i nâmus olmasıdır. İkincisi: munkad ve muti' olup dikbaşlı olmamasıdır. Ailenin*

---

[665] *BOA*, DH.MKT.,831/45, 1 Kânûn-i sâni 1322 (1 Ocak 1906)

[666] Hizmetçi çalıştırılan hanelerin yapıları bunların gelip gitmeleriyle de değişmekteydi. Bu tür yardımcılar çoğunlukla genç kızlardı. 1885'te Hizmetçilerin %85'i 1907'de ise %80'i kadındı. Osmanlı'nın son döneminde hizmet sektörünün çok açık bir yaşam döngüsü modeli vardı; buna göre genç kızlar çok genç yaşta işe giriyorlar ve evlenirken işten ayrılıyorlardı. Ayrılan hizmetçilerin yerini zamanı gelince aynı şekilde ayrılacak olan daha genç kızlar alıyordu. Bkz. Duben- Behar, *a.g.e*., s. 82.

[667] *BOA*, DH. EUM. THR.,29/1, 14 Mart 1328 (14 Mart 1912)

[668] Nimet Cemil, "Meclis-i Mebusan'ın Nazar-ı Dikkatine, Çocuklarımızı Hırpalamayalım", *Kadınlar Dünyası*, S. 144, 22 Mayıs 1330 (4 Nisan 1914), ss. 4-5.

[669] Osmanlı toplumunda yoksul ailelerin genellikle kız çocuklarını belli bir ücret karşılığında varlıklı ailelere kiraladıkları ve bu çocuklara "besleme", "ahretlik", "manevî evlat", "hizmetçilik" gibi isimler verildiği bilinmektedir. Konuşma dilinde tüm bu kavramlar birbiri yerine kullanılır hâle gelmiş ve aralarındaki farklar zaman zaman muğlaklaşmıştır. Dava kayıtlarında hizmetçiler için şu ifade yer alır: "ücret ile hizmet eder makulesinden". Daha fazlası için bkz. Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013, s. 159.

[670] Karakışla, *a.g.e.,* s. 15. Karakışla'nın aksine Cem Behar İstanbul Haneleri adlı çalışmasında 1907 yılında tüm hanelerin sadece %8'inde kayıtlı ikamet eden hizmetçi olduğunu, bunların da kolayca tahmin edilebileceği gibi çoğunlukla üst tabaka evler olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Duben- Behar, *a.g.e.,* s. 65.

reisi ve kadını dahi hizmetçisinin indelhîde kendisi gibi bir mahlûk ve nefsine musâvi olduğunu unutmayıp daima rıfk u lutf ile mu'amele etmeyi i'tiyâd edinmesi şarttır (...) Hizmetçiler bir ailenin namusudur. Erbâb-ı fesat bir eve hizmetçiler vasıtasıyla girer. Bir hizmetçinin hizmetinden memnun olmadığınız suretde onu kovmayınız. Rıfk u mulâyemetle ve hakkının fazlası olarak bir mükemmel bahşişle izin veriniz. Zira bunun aksi olarak şiddetle döğerek kovar na-lâyık sûretde tekdir ve tâhkir ederseniz diğer bir aileye hizmet ettiği zaman o hizmetçi ailenize iftira eder. Zira herkeste bir gurur olduğundan 'Ben hizmetimi ifa edemedim, beni kovdular demez' Bilakis 'Benim vücudum hanımın veyahut efendinin gizli işlerine el vermediği için izin verdiler' der. İşi bu merkeze götürmeden hizmetçilere dikkat etmek ve onları minnet altında yaşatmak aile reisinin vazifesidir." [671]

İmparatorluğun en uzun ömürlü kadın gazetesi olan *Hanımlara Mahsus Gazete*'de, hanım ile hizmetçinin münasebetine, bu kez hanım merceğinden bakılarak şu yorumda bulunulmaktadır:

"Hizmetçi kullanmanın yolunu bilmek bir ev kadını için elzemdir. Eğer bunu bilmezse hizmetçilerinden gördüğü istifâde kadar da saâdet-i hali noktasında zarar görür."[672]

Batı'da olduğu kadar hızlı ve yaygın bir şekilde ücretli hizmetçi kullanımına geçemeyen Osmanlı'da besleme ve evlatlık alımının yaygınlığı özellikle edebiyatta sıkça işlenen konu zengin, yakışıklı, genç ev sahibi erkekle fakirlik ve kimsesizlikten evlatlık/besleme alınıp ev işlerinde, çocuk bakımında kullanılan genç kızın aşkı olmuştur. Tanzimat ile insanlar artık köle edinmiyorlar evlatlık alıyorlardı.[673] Köle, evlatlık ya da hizmetçi arasında aslında çok da fark yoktu, edinilen evlatlık çoğu zaman evin işleri ya da çocuk bakımı için ediniliyordu. Bu söylemsel geçiş modern devletin

[671] Doktor Hüseyin Remzi, *Mirat'ül Beyt (Hanımlara Yadigâr)*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası, 1308. S. 56.
[672] "Hanım İle Hizmetçinin Münâsebeti", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 19, 4 Kasım 1895, s. 2. Ayrıca Bkz. *"Ezcümle bir ücret mukâbili istihdam edilmekte olan hizmetçilerin emr-i istihdamında isti'mal olunan şiddet ve hiddetin devam ve iflası külliyen mugâyir-i insaniyedir."* Naime, "Hüsn-i İdare", *Hanımlara Mahsus Gazete,* Sayı 24, 1895, s. 4.
[673] Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, s. 13.

bir yansıması olarak okunsa da pratikte aynı amaca hizmet eden neredeyse muadili diyebileceğimiz iki aynı şeyi imliyordu.[674] Fahişe olmamalarına rağmen evin düzenine tehdit olarak algılanan hizmetçi kadınlar çoğu zaman fahişe muamelesi görüyor ya da taciz, tecavüz, fuhşa zorlanma gibi pek çok şeye maruz kalıyorlardı. Bu tip durumlarda hizmetçiler, mahkemeye gitmelerinin kendilerine bir şey kazandırmayacağını, bu durumun kovulup sokaklara düşmelerine sebebiyet vereceğini ve onurlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarını düşünüyorlardı.[675] Evlerde çalışan çoğu kadının akıbetinin fuhuş olduğu ve bunları söz konusu sebepler nedeniyle mahkemeye taşımayan hizmetçilerin varlığı bazı araştırmacıların ortak kanaatini oluşturmaktadır.[676]

> *"Bir de şu Hristiyan hanelerinde beslemelik eden kızlar yok mu? İşte onlar dahi kâffeten ve kâmilen kerhanelere namzet demektirler. Bir fakir kız bir haneye besleme gider. Orada birkaç genç bulunur. Kız bunlarla mercimeği fırına verir. Derken iş duyulur. Kız kovulur. Bir kere ismi fenaya çıkınca başka familyalar bîçareyi kabul etmezler. Anası babasıysa fakir! Hâlbuki kız güzel güzel rubaları süsleri filânları görmüştür. Hevesi uyanmıştır. Binaenaleyh ondan sonra gireceği yer kerhanedir. İşte bu hâllerin her biri birer hakikattir…"*[677]

Ahmet Mithat Efendi'nin romanında geçen bu yorumu bazı tarihçiler tarafından, tarihsel bir gerçekliğin kasti olarak çarpıtıldığı eleştirisini almıştır.[678] Mithat'ın Müslüman aileleri muaf tutma konusundaki tutumu tarihsel bir gerçekliği çarpıttığını göstermektedir. Çünkü mevcut araştırmalar uygulamanın hem Müslüman hem de gayrimüslim ailelerde yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Tek fark gayrimüslim ailelerin şeriata aykırı olduğu için yalnızca gayrimüslim beslemeleri besleyebilmesiydi. Müslüman bir küçüğün bir gayrimüslimle yaşamasına izin verilirken, Müslümanlar hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri almakta

[674] Belli, *a.g.e*., 59.
[675] Yahya Araz, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul'unda Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler (1790-1880)", Kebikeç, S. 37, 2014, s. 233-260.
[676] Belli, *a.g.e.,* s. 59; Araz, *a.g.m*., s. 233-260.
[677] Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 122-123.
[678] Söz konusu eleştiri için Bkz. Nazan Maksudyan, "Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Journal of Historical Sociology*, Vol. 21., No.4, (2008), s. 498.

özgürdü.[679] Ahmet Mithat Efendi'nin *Henüz On Yedi Yaşında* adlı romanında fahişelik yaparak ailesine bakmaya çalışan fakir gayrimüslüm kız Kalyopi ve onun etrafında örülen hikâye, mezkûr savın örneklerindendir:[680] Ailesini geçindirmek için fuhşa bulaşan Kalyopi ve onun gibiler Fuhşu bir hastalık olarak gören Mithat Efendi'nin anlatısında şöyle ifade bulur:

> *"Biz bir hasta gördüğümüz zaman sanki bu adam anasından böyle doğmuş ve onun hilkati bundan ibaretmiş de bu hilkate karşı hiçbir tedbir, hiçbir çare yokmuş diye telâkki ve tasavvur ederiz. Tabîb-i hâzık ise o hastalığın bir araz olduğunu görür. Binaenaleyh hastayı maraz-ı ârızîsini defederek hâl-i evveline irca mütalâasıyla telâkki eder. Öyle ya! Şu kızlardaki bu hâl-i fuhş ve rezail dahi bir hastalıktır. Hem de yalnız kızların kendi cisim ve canlarındaki hastalık değil. Cem'iyyet-i hazıra-i medeniyyenin cisim ve canındaki bir sâri hastalıktır. Binaenaleyh buraları görenler şu hastalığın tedavisi gayretiyle görmezlerse âdeta kör demektirler."*[681]

---

[679] Maksudyan, *a.g.m*., s. 498.

[680] *"Elhâsıl familyaca Kasımpaşa'ya naklolundu. Ayda altı mecidiyeye bir kulübecik isticar edilerek validem ve hemşirem ile bir de ben dikiş dikmeye, çamaşır yıkamaya başladık. İşte hemşiremin katili olan bakkal o zaman peyda olup bize dikiş ve çamaşır peyda ederek hanemize sokulmuştu. Ancak bu yolda para kazanabilmek, birçok vakitten beri birçok müşteri alıştırmış olmağa vabeste olup bizim henüz yeni ve müşterisi az bir dikişçi ve çamaşırcı olmaklığımızla berber içimizde işlemeğe muktedir olmayan bir topal ile dört çocuk bulunması, yaşamak değil âdeta can sürümek suretiyle bizi iaşe edebilmekteydi. Evet can sürümek' Zira beher parçasını otuz paraya yıkadığımız çamaşırların sökük ve yırtıklarını dikip yamamaktan kat-ı nazar, bazılarını ütülemek dahi lazım gelip bu hâlde haftada ancak iki nöbet yetiştirebilir ve beher otuz kırk parça şey yıkarsak ondan dahi ancak yirmi otuz kuruş alırdık ki su ve odun ve kola parasıyla hâne kirası çıkarıldıktan sonra bize bir kuru ekmek parası dahi pek güç kalırdı."* Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 138. Ayrıca Bkz.; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.,* s. 155. Bu zor koşullarda yaşamını idame ettiren Kalyopi Müslüman Yümni ile yakınlaşır:*"Sözü uzatmayalım efendim, üç ay kadar böyle muaşaka ettik. Vakıa ben Yümni Beyi sevmeye başladım hem de ziyadece sevdim ise de sözün doğrusu hâlâ sevmek sevilmek ne olduğunu lâyıkıyla bilmeyerek şu kadar ki babam pek fakir olduğu ve bize evvelki gibi bakamayarak üstümüz başımız yırtık pırtık ve karnımız yarı aç tok kaldığı hâlde eğer ben Yümni Bey ile tezevvüç edersem böyle fakirane yaşamaktan başka inciler, elmaslar içinde müstağrak olacağımı gözümün önüne getirdiğim için onu severdim. Nikolidis dahi gittikçe bana ziyade muhabbet gösterip bir yandan da beni kendisi için kandırdı. Yümni beyden evvel beni Nikolidis öpmeye kucaklamaya başladı. Ben ona da muhalefet göstermemeyi bir politika ittihaz eylemiştim. Yümni Bey ise hakikaten bana çapkıncasına hiçbir muamelede bulunmayıp havuz başında birkaç defa öptüyse de doğrusu ya kendisi dahi utanarak öptü (...) Yümni Bey beni rıhtımda karşılayıp yukarıya çıkardı. Bir odaya girdim orada imam, muhtar vesaire birkaç efendiler, beyler mevcuttular. Anlayabildiğime göre bana yüz lira nikâh ile bir nikâh kıydılar. Zaten gece olmuş bulunduğundan herkes yerli yerine gittiler. Yümni Bey dahi benimle zifaf oldu."*

[681] Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e*., s. 145.

Aynı eserin ilerleyen sayfalarında fuhşun önlenmesi noktasında -İslam'da fuhuş diye bir ahlâksızlığın olmadığını ve Doğu kavimlerini Batılıların bozduğunu iddia eden- Ahmet Mithat Efendi şunları önerir:

> *"Hem yalnız def-i maraza gayret etmek dahi kâfi değildir. Etibbâ-yı cismânî ne güzel düşünmüşler! Hıfz-ı sıhhati tedâvi-i emrâdan daha mühim bulmuşlar. Öyle ya! Bir adam kavâid-i hıfziyyeye hüsn-i riâyette kusur etmezse öyle olur olmaz şeyler ile hastalanmaz ki hatta tedavi-i emraza lüzum görülsün. Binaenaleyh şu maraz-ı medenîyi dahi bu kaideye tatbik etmelidir. Bunun için icat olunacak kavâid-i hıfziyyenin ismine "hıfz-ı sıhhat" demeyip belki "hıfz-ı iffet" demelidir. O kavaidin üssü'l-esâsı dahi Hulusi Efendiye söylediğim şeylerdir. Kavâid-i mezkûre vazolunursa bu maraz-ı fuhşun derece-i şiddeti o kadar azalır ki kısm-ı bâkisi için etibbâ-yı cismânî ve ruhanî asla zahmet çekmezler."*[682]

Benzer hizmetçi algısını dönemin diğer pek çok edebi metninde görmek mümkündür. Osmanlı'nın ilk kadın yazarı Fatma Aliye'nin en önemli eserlerinden biri olan *Muhaderat'ta* da hizmetçi, evin genç erkeğini baştan çıkaran kötü ahlâklı biri olarak betimlenir. Hizmetçi Reftar, evin beyi Nabi ile birlikte olur ve olay duyulunca Reftar'ın kovulması ya da satılması gerektiğine karar verilir.[683]

Kadınlar basitçe iki gruba ayrılır: "hanım" ve "kadınlar". Kültürlü orta sınıf kadınlara "hanım" denilirken ikinci grup ise cinselliğini denetleyemeyen doğaya yakın olanları kapsar. Geç dönem edebiyatında hem cinselliği hem de emeği sömürülen nesneleşmiş "kadınlar", evlatlık, besleme, hizmetçi olarak karşımıza çıkmaktadır.[684] Evlatlık alımına dair bir notu düşmekte fayda vardır. Evlatlıkların, evde köle kullanımından ücretli hizmetliye geçişte bir ara kurum olduğunu ileri süren çalışmalar

---

[682] Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e*., s. 145.

[683] Olay duyulunca hizmetçi Reftar, evin hanımına: "Kabahat yalnız benim değil efendim! Kardeşiniz benimle yattı ', seni evime hanım yaparım, nasıl olsa biz evlenmeyecek miyiz? Ben istedikten sonra kardeşim seni benden ayırmaz' dedi. Ben de sizin beni seveceğinizi düşündüm. Ve bugüne kadar size karşı yapmış olduğum hizmetleri karşılıksız bırakmayacağınızı beni kardeşinize kabul etmeye çekinmeyeceğinizi bildiğim için ona inandım" der. Fatma Aliye Hanım, *Muhaderat*, İstanbul: Beyaz Balina Yayınları, 2005, s. 112.

[684] Ferhunde Özbay, *"Evlerde Ev Kızları- Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler",* Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet, Haz. Ayşe Durakbaşa, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.2.

bulunmaktadır.[685] 1864 yılının -Çerkes göçleriyle- Osmanlı topraklarında önemli bir kırılma noktası olduğunu vurgulayan Ferhunde Özbay, bu tarihten itibaren artan evlatlık alımının köleliğin ortadan kalkmasında etkili olan önemli parametrelerden biri olduğunu belirtir.[686]

Göçlerle gelenler içinden sağlam olanları İstanbul halkı tarafından evlatlık olarak alınmış ancak alil, sakat ve iş göremeyecek derecede yaşlı olanlar ortada kalmıştır.[687] Devletin göçlerle gelen kızları zengin ailelerin yanında evlatlık/hizmetçi[688] olarak ikame ettirmesi yaygınlık kazanmasına neden olan önemli bir merhaledir. Buna karşın ailesiz gelen erkeklerin fukara-i muhacirden sayılmayıp iskân dahi edilmediklerini hatırlatmakta fayda vardır.[689] 1915 tarihli arşiv kaydına göre: "Dârü'l-âceze'de bir pavyon ayrılarak muhacirinden dul kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep halinde hükümet eliyle evlere gönderilmesi"[690] kararlaştırılır.

1908 tarihli *Kadın* dergisinde geçen şu kısa pasaj bile dönemin entelektüel kesimi ve devlet ricâlinin kimsesiz kız çocuğu ve göçle gelen kadınların evlere hizmetçi olarak gönderilmesini olumlamaktadır:

> *"Birçok amaliyle muhakkaktır ki takım takım şehrimize getirilip konaklara yerleştirilen o kimsesiz hizmetçi kızlar şükrediyorlar zira sefalet onları asıl köylerinde tahrip eder. Yoksulluk, açlık, çıplaklık orada ezer, kanlarını emer, vücudlarını mahveder."*[691]

Devletin daha erken tarihte 1846'da köle pazarlarını kapatmasının nedeni de zaten artan ve giderek kontrolden çıkan bir fuhuş pazarına dönüşmesiydi.[692] 1913 yılında

---

[685] Özbay, *a.g.m*., s.7.
[686] Ferhunde Özbay, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Basımevi, 1999, s. 12.
[687] Reşad Ekrem Koçu, "Darülaceze", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul: Koçu Yayınları, 1966, s.4243.
[688] Dul ve kimsesizlerden kızların evlatlık ve kadınların hizmetçilik suretiyle İstanbul'daki münasip aileler yanına yerleştirilmesine dair Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Trabzon, Kastamonu ve Hüdavendigar Valilikleri ile Samsun, Karesi ve İzmid Mutasarrıflıklarına çekilen telgraf için bkz. *BOA,* DH. ŞFR., 103/77, 12 Kânûn-i evvel 1337 (12 Aralık 1921).
[689] Ailesiz olarak gelen erkeklerin fukara-i muhacirden sayılmayıp iskân edilmeyeceklerine dair arşiv kaydı için Bkz. *BOA*, DH.MB.HPS.M, 9/68, 30 Kânûn-i sâni 1332 (30 Ocak 1916).
[690] *BOA*, DH.İD, 161/6, 14 Eylül 1331(14 Eylül 1915).
[691] Pakize Senî, "Musahabe-i Nisaiyye: Bazı Mütâla'âtım, *Kadın*, Sayı 5, 23 Kasım 1908, s. 2.
[692] Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise 1800-1909*, London: Palgrave Macmillan Publish House, 1996, s. 125.

Kadınlarımız isimli eserinde Celal Nuri, Çerkes kadınlarıyla ilgili şu pejoratif saptamada bulunur:

> *"Zavallı Çerkes ve Gürcü milletleri; kızlarını en kabiliyetli metres olmak üzere yetiştirdiler. Kadın umumiyetle değilse de para ile satın alındı. Birçoğumuzun validesi veya ceddesi yüz, iki yüz, beş yüz liraya alınmış mallardır."*[693]

Köleliğin kaldırılması için uğraşan muhalifler orta sınıfın hizmetçi veya evlatlık olarak evlerine aldıkları kadınlara nasıl davrandıkları, onların nelere maruz kaldıklarıyla ilgilenmemiş, kölelik karşıtı yasalar yalnızca padişaha yönelik olarak kalmıştı.[694] Ahmet Emin Yalman da yukarıda bahsi geçen eserinde II. Abdülhamid'in cahil kesime kendisini sevdirmek için kadınların baskı altında tutulması politikasını uyguladığını ve kendisinin hareminde ise ahlâk dışı koşulların olduğunu ileri sürüyordu.[695] Celal Nuri de tıpkı Yalman gibi eserinde aslında haremde zevk aracı olarak kullanılan köleleri -Çerkesleri- kastetmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreği sadece İstanbul için değil 1882'den itibaren İngiliz sömürgesi hâline gelen Mısır için de benzer değişimlerin izlendiği tarihti. Başkent Kahire'ye kırsaldan gelen göç ile artan "tekinsiz" nüfus; azat edilmiş köleler ile fahişelerin sayıca fazlalığı devlet elitlerinin, bir toplumsal cinsiyet rejimi karakteri göstergesi olarak da okunabilecek biyopolitikayı temel enstrüman haline getirerek söz konusu kesimi disipline etme çabasına girmelerine neden olmuştu.[696] Hem İstanbul hem de Kahire'de orta sınıf tarafından tehlikeli olarak görülen yalnız ve yoksul kadınlar fahişe ya da potansiyel fahişe olarak görülmekteydiler.[697] Gerçekten de bu kadınların çoğu Osmanlı başkentinde geçimlerini sağlamak için en makul yol olarak gördükleri fuhşa yöneldiler. Şehre yeni gelen kadınlar, başta ev hizmeti, temizlik, çamaşırhane gibi işler başta olmak üzere

[693] Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 130.
[694] Belli, *a.g.e*., s. 60.
[695] Yalman, *a.g.e*., s. 273.
[696] Francesca Biancani, *"Disciplining Sex Work in Colonial Cairo*", Crime, Poverty and Survival in the Middle East and North Africa: the 'Dangerous Classes' since 1800, Ed. Stephanie Cronin, London: I.B. Tauris, 2020, s. 21.
[697] Müge Özbek, *"'Disorderly Women'" and the Politics of Urban Space in Early Twentieth-Century İstanbul (1900-1914)*", Crime, Poverty and Survival in the Middle East and North Africa: the 'Dangerous Classes' since 1800, Ed. Stephanie Cronin, London: I.B. Tauris, 2020, s. 51.

kadınlara sunulan az sayıdaki düşük ücretli ve düşük statülü istihdam fırsatları için yarıştı.[698]

Osmanlı devlet elitleri fuhşa bulaşan yoksul kadınlara yönelik birtakım düzenleyici tedbirler almaya çalıştı ancak bu düzenleyici tedbirlerin nesnesi sınırlıydı. Beyoğlu dışındaki kadınlar ve Müslüman kadınlar bunun dışındaydı.[699] Genç, yalnız ve yoksul Müslüman kadınlar ya taşraya sürülerek ya da yardım kurumlarına kabul edilerek İstanbul'un kentsel mekânından dışlandılar.[700] Osmanlı'nın fuhşa bulaşan kadınlara yönelik klasik dönemden beri uyguladığı taşraya/memleketine sürgün, devletin sosyal devlet gibi davrandığının kanıtı olarak gösterebileceğimiz yalnız/yoksul kadınları kurumlara kabulü ile sınırlı olmakla beraber altyapısal araçlarını güçlendirdiğini ve devletin zorunu dolaylı olarak tebaasına hissettirdiğini ileri sürebiliriz. Devletin birey üzerindeki hem fiziksel hem de politik yayılımının arttığını kabul etmekle beraber fuhşa yaklaşımda esas kaygının fiziksel sorunlar olduğunun altını çizmekte fayda vardır. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere devlet elitlerinin büyük oranda mesele edindiği şey fuhuş kaynaklı bulaşan hastalıklardır. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin, iktidarını pekiştirdiği bir diğer kurum olan ıslahhaneler de kimsesiz, sefalet içinde yaşayan çocukların denetim altında tutulup zikredilen aygıtın gücünü bilediği bir diğer kurumsallaşmadır. Arşivde yer alan *"İzmir Islahhanesi Şakirdanının*

[698] Özbek, *a.g.m.,* s. 52.

[699] Özbek bahsi geçen çalışmasında devletin bu bağlamda ilk önemli adımını Altıncı Dâire-i Belediye Dâhilinde Bulunan Ba'zı Husûsî Hanelerin Hıdemât-ı Sıhhiyesine Dâir Ta'limâtnâme olarak göstermektedir. Özbek, *a.g.m*. s. 52. "Tanzimat Dönemi'nde Batı'dan esinlenerek çağdaş kent anlayışı doğrultusunda Galata Beyoğlu'na hizmet götüren ve Altıncı Dâire-i Belediye olarak bilinen birim, Osmanlı'nın ilk belediyecilik deneyimidir. Galata'nın Altıncı Daire adını almasının nedeni Paris'te "sixieme arrondissement" diye bilinen belediye biriminin kentin en etkin donanıma sahip olmasıydı. Altıncı daire başarılı olduğu takdirde, yeni beledi düzen diğer bölgelere uyarlanacaktı. Altıncı Daire'deki deneyim doğrultusunda tedricen diğerlerinin de kurulması öngörülmüştü. Osmanlı ülkesinde hükümetin murakâbesi altında ilk umumhaneler Altıncı Daire'de açıldı. Kırım Harbi ertesi Avrupalılar'ın Osmanlı payitahtında yoğun iskânı sonucu "alüftegân"ın sürekli sağlık denetiminde bulundurulması hükümetçe ve belediyece uygun bulunmuşsa da alınacak önlemlerin "hürriyet-i şahsissye"yi tahdit edeceği gerekçesiyle sefaretlerce kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürüldü bir süre engellendi. Ancak yöre tabiplerinden Michel , Altıncı Daire reisi Black Bey nezdinde girişimde bulundu; Cemiyet-i Tıbbiyye-i Mülkiyye üyelerinden muallim doktor kaymakam Handanyan Agop Bey'in de katılımıyla bu dairede bir tıbbi heyetin oluşturulmasına ve bir hastane açılmasına karar verildi. Böylece genelevler ve zührevi hastalıklarla ilgili ilk mevzuat Altıncı Daire-i Belediye dahilinde bulunan bazı hususi hanelerin hidemât-ı sıhhiyesine dair talimatname başlığıyla Altıncı Daire bünyesinde kabsosyal darul edildi. Zührevi hastalıklar için bir Nisa Hastanesi kuruldu." Bkz. Zafer Toprak, *"Altıncı Daire-i Belediye*", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.1, 1993, s. 220-223.

[700] Özbek, *a.g.m*., s. 52.

İmtihanları" başlıklı belgede bahsi geçen kurumsallaşmadan duyulan mutluluk şöyle ifade edilmektedir:

> *"Bizler daha evvelleri anasız babasız çıplak olarak sokaklarda ve çamurlar içinde sürünürken yardım eden ve elimizden tutan ve terbiye edüb selamete çıkaracak kimsemiz yoktu. Çok şükürler olsun ki şimdi o sefaletten kurtulup bu saadete nail olduk."*[701]

Sonuç olarak sefalet nedeniyle kadınların bir kısmı fuhşa bulaşmış, bunu önlemek isteyen Osmanlı yönetimi ise birtakım uygulamaları çözüm olarak görmüştür. Meselenin oldukça girift, bir dizi parametrenin etkili olduğu bir sorun olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Zira mevcut yönetim, salt ahlâkî bir kontrol sağlamak motivasyonuyla hareket etmemiş, kamu sağlığını korumak amacıyla neredeyse bir toplum mühendisliğine dönüşen müdahillik sergilemiştir.[702] Uygulamaların yasal dayanağını teşkil eden nizamnamelerin idealize edilen toplum tahayyülüne ulaşmada ne kadar uygulanabilir ve başarılı olduğu ise başka bir tartışma konusudur. Devlet kaynaklarının sınırlı oluşu, personel yetersizliği, uygulamada çıkan bazı sorunlar söz konusu hukukî belgelerin sorunsuz bir şekilde işletilmesini engelleyen hususlardır.

[701] *BOA*, İ.DH., 604/42096, 26 Teşrîn-i sâni 1284 (26 Kasım 1869).
[702] Doğan, *a.g.e*., s, 20.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KADIN YOKSULLUĞUNU ÖNLEMEDE SOSYAL POLİTİKALAR

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren yoksullukla mücadelede çeşitli stratejiler izlemiştir. Klasik dönemde bahse konu stratejiler daha çok vakıflar marifetiyle yürütülürken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî devletin kontrolüne geçmiştir. Devlet yaşanan yoksulluğu önlemek ve aylak, serseri olarak dolaşıp üretime katkı sunmayanları denetim altında tutmak maksadıyla birtakım politikalar geliştirmiştir. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi açılan kurumlardır. Hasekî Sultan Hastanesi, Dârü'l-âceze, Vilâdethaneler, Dulhane özellikle yoksul kadınların faydalandığı kurumlar arasındadır. Osmanlı Devleti'nde evin geçimini sağlamakla mükellef erkeğin kaybı durumunda kadın devlet yardımlarından faydalanabilmekteydi.[703] Kadınların söz konusu yardımlardan faydalandığı durumlar sıklıkla savaş dönemleri oluyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında cepheye giden erkeğin ikâmesi olarak kamusal alanda görünürlüğü artan kadın artık ailesinin geçimini sağlayan rolündeydi. Fakat çok sayıda kadın ancak devletin bağladığı maaş veya açtığı kurumlarda barınarak yaşamını idame ettirebilmekteydi. Yanı sıra savaşlar nedeniyle başkente gelen ve başıboş dolaşan kadınlar, mevcut yönetimin önlem almasında etkili olan bir diğer gruptu. Bu kadınların kentsel mekândaki varlığını ve hareketliliğini kısıtlama arzusu oldukça baskındı. Özellikle yalnız ve geleneksel aile bağlarından kopmuş kadınların kentin ahlâkî ve kamu sağlığı için yarattığı tehdit bunun temel nedeniydi. Kuşkusuz Dulhane tam da böyle bir ihtiyaçtan doğmuştu. Ayrıca söz konusu kurumlar sadece sosyal yardım müessesesi işlevi görmemekte aynı zamanda disiplin tesis etme araçları olarak da kullanılmaktaydı. Öyle ki bu kurumlar vasıtasıyla devlet, başıboş gezen aylak, serseri, dilenci, fahişe taifesini kontrol altında

[703] Dul ya da maddi imkânı olmayan kadınlar babalarının, erkek kardeşlerinin ya da diğer akrabalarının hanelerine geri dönerdi. Muhtaç kadınların kendilerini sürekli olarak destekleyecek akrabaları yoksa ya da onlar da yoksulsa, sorumluluk genelde yerel topluma aitti. Muhtaç kadınlar için evlilik ayarlamak ya da onları varlıklı hanelere ev hizmetlisi olarak yerleştirmek kadın yoksullara yardımın en yaygın şekliydi. Kısacası kadınlara yönelik yardımlar yalnızca bir erkek koruyucunun yokluğunda gündeme geliyordu.

tutmayı amaçlamaktaydı. Örneğin kentin imajını bozan dilencileri denetim altına alma arzusu Dârü'l-âceze kurumunun açılışındaki başat motivasyondu. Tembelliğin devletin geri kalma sebebi olarak görülmeye başlandığı bu süreçte, çalışabilecek durumda olan yetişkinler söz konusu müesseselerin bünyesindeki atölyelerde üretime katılmakta ve onların istihdamı sağlanmaktaydı. Hem sosyal yardım hem de denetim mekanizması işlevi gören bu kurumların kadın yoksulluğu ile mücadelede ayrı bir öneme haiz olduğu muhakkaktır.

4.1. Hasekî Sultan Hastanesi

XIX. yüzyılın sonlarına doğru tıp alanındaki gelişmelerin yanı sıra savaşlar ve göçler sonrasında sayıca artan sahipsiz hasta kadınlar ve sokak kadınları hastane ihtiyacını daha da arttırdı. Kadınlar için öncelikle mevcut hastanelerde onlara mahsus alanlar oluşturuldu zamanla artan ihtiyaç ise ayrı kadın hastane ve doğumhanelerinin kurulmasını zorunlu kıldı. Ancak Müslüman kadınların hastaneye karşı tutumunun çok da olumlu olmadığının tıp tarihi kaynaklarında altı çizilen hususlardan olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Fransız gezgin Paul Aubry:

> *"Ölmek üzereyken hastaneye getirilen çok sayıdaki kadını yerleştirmek ve ağır vakalar için barakalar yapmak zorundalar. Ölenlerin sayısı normalden fazladır. Fakat, Müslüman kadınların hastaneye karşı genellikle ölümün eşiğine gelmeden gitmeyecek kadar nefret duyduklarını unutmamak gerekir. Öte yandan, aileler çoğunlukla ebeveynlerini ölmek üzereyken, cenaze masraflarından kurtulmak amacıyla hastaneye yolluyorlar."*[704]

Hasekî Dârü'ş-şifası XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hasekî Dârü'ş-şifası (1679), Hasekî Sultan Dârü'ş-şifası (1801), Hasekî Bîmarhanesi (1844), Hasekî Nîsa Hastanesi (1870) gibi isimlerle anılmıştır. 1869'da Zaptiye Müşirliği'nin yönetimine geçen ve Nîsa Tevkifhanesi adını alan kurum halk arasında "*Hasekî Zindanı*" olarak anılmaya başlandı.[705] Tıbbî vasfı dışında, kuruluşundan itibaren kimsesiz ve yoksul

[704] Saygılıgil, *a.g.t.,* s.37.
[705] Macit Koldaş, "Kadın Şefkatinin Sembolü: Haseki Darüşşifası", *The Bulletin of Haseki,* (2011), s.2.

kadınlara mesken olmuş önemli hayır kurumlarındandır. Kurumun bir odasında muhtaç aceze kadınlar barınıyor diğer bir odası ise kadın tutukevi olarak kullanılıyordu. Tarihi XVI. yüzyıla dayanan bu kurum Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hürrem Sultan adına Avrat Pazarı olarak bilinen bölgeye inşa ettirildi.[706] Bölge olarak Avrat Pazarı'nın seçilmesini Osmanlı orta-üst sınıf kadınların yoksul, kimsesiz kadınlara yardım eli uzatma niyeti taşıdığını belirtmek gerekir. Nitekim Avrat Pazarı'nın köle pazarı değil kadınların el işlerini satmaya geldikleri kadınlar pazarı olduğunu düşünürsek özellikle kadınlara dârü'ş-şifada poliklinik hizmeti vermek amacıyla bu bölgenin seçildiği söylenebilir.[707] Dârü'ş-şifa Mimar Sinan'ın İstanbul'da yaptığı üç büyük külliyeye dahil dârü'ş-şifa yapısından ilkidir. Diğer ikisi de Süleymaniye Dârü'ş-şifası ve Üsküdar'da Âtik Valide Dârü'ş-şifasıdır.[708] Dârü'ş-şifa'nın -1843 tarihli- hekimbaşı Abdülhak Molla mühürlü belgeden sadece kadınlara mahsus hastane olarak kullanılmadığı, fahişeler için de kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı coğrafyasında cerrahinin gelişmesinden önce hastalar evlerinde tedaviyi tercih ederdi. Hastaneye yatırılanlar daha çok fakir, evsiz, sahipsiz, sakat ya da akıl hastası olanlardı. Kadın hastalar ise hastaneye yatmaktan kaçınırlardı.[709] 1847 tarihli bir belgede Üsküdar, Galata ve Eyüp'te yatacak yerleri ve bakacak kimseleri bulunmayan pek çok kadının -içlerinde hamile olanların, hasta olanların- bulunduğu ve bu durumun padişahın şanına yakışmayacağı belirtilmektedir:

> *"Dersaadet ve bida-ı selasede nisvân taifesinden pek çok gureba ve fukara olup bunların yatacak yerleri ve bakacak kimseleri olmadığından içlerinden zayıf olanları ve hamile bulunanları sokaklarda yatıp sürünmek ve bazısı virane arasında hamlini vaz etmekte oldukları misüllü fakiru'l-hâl olanları hamile oldukça bizzarûre bazı mu'âlece isti'mâl ederek çocuk düşürdükleri rivâyat-ı sahiha ile müsebbit ve bu makule âczen nisvânın böyle dûçar-ı zaruret ve sefalet olmaları şâyan-ı şânı merhamete nişân-ı*

[706] Gülhan Balsoy, "Bir Kadın Hastanesi Olarak Haseki Hastanesi ve XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Bîkes ve Bîmesken Bir Kadın Olmak", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 257, (2015), s. 80.
[707] Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun,* Çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.267.
[708] Gönül Güreşsever, "Haseki Darüşşifası", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (1973), s. 100.
[709] XIX. yüzyıl hastane istatistiklerine bakıldığında başvuran kadın hastaların erkek hastalara oranı 1/5'tir. Daha fazlası için Bkz. Nil Sarı-Ahmet Zeki İzgöer, "*Osmanlılarda Kadınlara Mahsus Hastane, Klinik, Koğuş ve Doğumhanelerin Gelişimi",* İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar (Kurumlar-İnsanlar-Kaynaklar) İçinde, İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2021, s. 217.

cenâb-ı mülûkuna olmayacağından(...)Hazreti şahanede Yenibağça Hastahanesi gibi taife-i nisvân hastagânına dahi mahsus olup o ma'kule kimsesiz ifakat gelinceye kadar meccanen müdâvat ve olunmak yedi sekiz aylık hamile bulunanlara dahi hamlini vaz' edinceye kadar(...) ıskât-ı cenin (...) bazı ilel-i sâirenin önü kestirilmek üzere Evkâf-ı Hümayûn hazinesine mülhak evkaftan olarak bir müddetten beri hâli ve mu'attal bulunan Hasekî Bimarhanesi'nin derûnuna bir eczahane ve bir matbah yapılarak ve bazı mahalleri dahi îcab-ı veçhile tevsi' (...) 9 nisvân hastagânına tahsisi ile icâbatının icrası Ser-Etibbâ-i Cenâb-ı Cihândâri saadetlü efendi hazretleri tarafından bâ-takrîr inhâ ve iş'âr olunmuş olduğundan keyfiyet meclis-i Vâlâ'ya havâle ve zât-ı atûfetleri ve Maliye Nazırı Devletlü paşa ve Efendi Müşârunileyh Hazerâtına(...)"[710]

1870'de Hasekî Tevkifhanesi'nin uygun bir bölümünde bir kadın hastanesi yapılması kararlaştırılır ve kurulması istenen "hastanenin masrafı, onarım için 26.650 kuruş, diğer eşya için ise 18.295 kuruş olmak üzere cem'an 38.945 kuruş gibi fazla bir yekûn tuttuğunu; bu bakımdan tamir için gerekli paranın devlet bütçesinden, diğer masrafların da Zaptiye Nezareti tarafından ödenmesi uygun görülmüştür."[711] 1873 yılında "Zaptiye Nezaretince bilindiği gibi İstanbul ve civarında kadın hastalara mahsus bir hastane olmadığı için"[712] ifadesinin yer aldığı arşiv kaydı bize Haseki Hastanesi'nin yalnızca kadın hastalara ayrıldığını kesin bir şekilde göstermektedir.

1880'de hasta sayısı 40-50 kişiydi[713] ve aynı yıl hastanenin yönetimi Şehremaneti'ne geçti. Hastalar ile mahkûm kadınlar, Sultanahmet'te yeni yaptırılan Nîsa Tevkifhanesi'ne nakledildi, dul ve kimsesiz kadınlar ise eski dârü'ş-şifa binasına

[710] *BOA*, Cevdet Sıhhiye, S. 650, 20 Temmuz 1264 (20 Temmuz 1848)
[711] Gündüz Feryal Saygılıgil, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1999, s. 28.
[712] *BOA*, İrade Defteri, S.1925, 1873.
[713] *"Müessesât-ı merahim gayat Hazreti padişahi meyanında bihak-ı şâyân zikr ve embâ olan Haseki Hastanesi bundan takriben 20 sene mukadden "haseki Mahpesi" tesmiye edilen mahalde mevkuf kadınlardan hasta olanlarla hariçten vürûd eden hasta kadınların tedavisine mahsus olmak üzere mezkûr hapishanenin bir tarafında tesis olunmuş ve umûr-ı idaresi evvel vakitler Zaptiye-i Müşiriyet Celilesine ve tedavisi de Bab-ı Zaptiye-i Etibbasına ait bulunmuş idi. Muharriren ayrıca bir tabip ve eczacı da tayin olunarak 1296 senesine kadar idare edilmiş ve mevcut hastalar 40-50'yi bulmuş idi."* Saygılıgil, a.g.t., s.33.

nakledildi. Bakımsızlıktan harabeye dönmüş olan dârü'ş-şifaya da düşkünler kabul edilmeye başlandı.[714] 1892'de yeni inşaatı başlanan Hasekî Hastanesi'nin kitâbesinde şöyle yazmaktadır:

"Zıll-ı hakîm-i mutlak Abdülhamid Han'ın
Tedbir-i hikmetidir mahz-ı hayat-ı âlem
Yaptırdı hastahane bîmar olan zenâne
Hiç görmedi zemâne bir böyle lutf-ı akdem
Unvânı ola şâyan fihi şifaü'n-nâs
Rencûr olup girenler çıkmakda şâd u hurrem
Feyz-i hakîm-i Kudret oldukça dehre rahmet
Olsun Karîn-i sıhhat ol husrev-i mu'azzam
Tarihin etti muhtar bir ehl-i hikmet inşa
Sıhhatsaray-ı nisvân oldu bu dâr-ı muhkem."[715]

Hastane 1884-1894 yılları arasında kimsesiz, âceze, yoksul, evsiz barksız kadınların barınağı oldu.[716] 1894'te yaşanan depremde zarar gören bina 1908'e kadar kullanılmadı. Bu tarihlerde -ve sonrasında- yaşanan savaşlar sonucunda gelen göçlerle birlikte Osmanlı topraklarında ciddi oranda artan bir fuhuş sorunu mevcuttu. Zira göçlerle gelenlerin büyük çoğunluğu dul kadın ve yetimlerdi. Çoğu geçimini sağlamak maksadıyla fuhşa bulaşmış ve frengi[717], bel soğukluğu gibi zührevi hastalıklara kapılmıştı. Dolayısıyla sokağa düşen evsiz barksız kadınlar hastaneye en çok ihtiyaç duyanlardı. Bu maksatla Hasekî Hastanesi II. Abdülhamid döneminde yeniden inşa edilerek kadınlar için tam teşekküllü bir kamu hastanesi haline getirildi. Dönem boyunca yaygın olan salgın hastalıklardan korunma çabasının tezahürü olarak bina pavyonlar şeklinde inşa edildi ve böylece bulaşın önüne geçildi. Pavyon şeklinde inşa edilmesinin bir diğer nedeni de kadın mahremiyetinin korunmaya çalışılmasıydı.[718]

[714] Koldaş, *a.g.m*., s. 2.
[715] Saygılıgil, *a.g.t.,* s. 41.
[716] Sarı, *a.g.m*., s. 222.
[717] Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Osmanlı topraklarında kurulan ilk frengi hastanesi Kastamonu İnebolu'da 1882'de kuruldu. 1883'te ise İstanbul'da Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi (Beyoğlu Nisa Hastanesi) Yüksekkaldırım'daki bir konakta hizmete girdi. *BOA*, İ.ŞD, 59/3404, 10 Haziran 1297 (10 Haziran 1882); *BOA*, ŞD, 704/26, 21 Teşrîn-i evvel 1298 (21 Ekim 1883).
[718] Sarı, *a.g.m*., s.223.

Hastane 12 pavyon ve kârgir bir memurin dairesinden oluşmaktaydı. Genişletilerek yeniden inşa edilen hastanenin adı ise Hamidiye Nisa Hastanesi olarak değiştirildi.

4.2. Dulhane

XIX. yüzyılın ikinci yarısında savaşlar nedeniyle imparatorluğa yapılan göçler, toplumun sosyo-ekonomik dengesinde ciddi marazlara neden oldu. Yaşanan barınma sorunu, salgın hastalık, fuhuş vb. pek çok sosyal sorun, mevcut yönetimi, kalıcı çözümler sunması noktasında harekete geçirdi. Hükümetin sorunları çözmek üzere attığı ilk adım, İdare-i Umûmîye-i Muhâcirîn Komisyonu'nu harekete geçirmek oldu. Komisyon, göçmenlerin beslenme, barınma, sevk, iskân ve tedavi gibi ihtiyaçlarını yerine getirmekle mükellefti. İstanbul'a gelen geçimini tarımla sağlayan göçmenler imparatorluğun tarım yapılan vilayetlerine gönderilirken yaşlı, hasta, dul[719] ve âcizlerin[720] İstanbul'da kalmalarına müsaade edildi.[721] göçmenler, komisyon marifetiyle medreselere, tekkelere, mekteplere, camilere, hanlara vb. yerlere yerleştirildi. Ancak bunlar geçici çözümler oldu.

> *"...kâr u kisbden âciz oldukları bi'l-etraf tahkîk olunarak içlerinde zıra'ât ve hırâsete elverişli bulunanların taşralarca arazi-i kâffeye i'tâ olunmak üzere münâsib mahallere Zabtiye Nezareti vasıtasıyla sevki ve zıra'ât ve hırâset edecek kimsesi bulunmaması hasebiyle burada iskân ve iaşesi zaruri olan dul kadınlar..."*[722]

Osmanlı Devleti'nin göçle gelenleri imparatorluğun çeşitli vilayetlerine yerleştirmesi sorunun çözümünde yeterli gelmedi. Göçlerin akınlar hâlinde devam etmesi İstanbul'da çok daha kalıcı tedbirlerin alınmasını zorunlu kıldı. Bu tedbirlerden biri de açılan sosyal yardım kurumları aracılığıyla göçle gelen dul ve yetimlerin barınma

[719] Kocası vefat edip çocuklarıyla ortada kalan Emine'nin Dulhane'ye kabul edilmesi. *BOA*, DH. MKT, 138/13, 21 Şubat 1311 (21 Şubat 1895).
[720] Ziştovi muhacirlerinden Ümmühan Hatun'un perişan halinden bahisle Dulhane'ye kabul edilmesine dair arzuhalinin Muhacirin Komisyonu'na gönderilen arşiv kaydı için bkz. *BOA*, DH. MKT, 13/35, 28 Eylül 1310 (28 Eylül 1894).
[721] Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 27, (2017), s. 48.
[722] *BOA*, BEO, Sadaretten Dahiliye Nezaretine Tezkere, 17 Ağustos 1307 (17 Ağustos 1892).

sorununu çözmekti. Bu maksatla göçmenlere hizmet sunmak üzere Kırmızı Kışla'da[723] faaliyete geçen Dulhane, Dârü'l-âceze kurulana kadar bahsi geçen görevi yerine getirdi:

> *"...1876 yılında çıkan Osmanlı-Rus Harbi yeni bir ihtiyacı daha ortaya koymuştur. O da Rumeli'den İstanbul'a gelen muhacirler arasında binlerce dul kadınla anasız babasız kalanları barındırma ve besleme keyfiyetidir. Bunlar arasında sağlam olanlarını İstanbul halkı kısmen evlatlık olarak evlerine almışlarsa da alil, sakat ve iş göremeyecek derecede yaşlı olanlar ortada kalmıştır. Hükümet bu vaziyet karşısında Gülhane'deki Kırmızı Kışlayı bunlara hastane ve barınma yeri olarak tahsis etmiş ve Dulhane denilen bu müessesenin idaresini Muhacirin Komisyonu'na vermiştir. Dulhane 1894'te belediyeye devrolunmuş belediyece hasta ve yatalak kadınlar Haseki kadın hastanesine, yetim çocuklar da kısmen yatılı askeri mekteplere yerleştirilmiş ve 1895'te Dârü'l-âceze açılınca kadınlarla hasta ve sakat çocuklar Haseki'den Dârü'l-âceze'ye nakledilmişlerdir."*[724]

Gülhane'de bulunan Kırmızı Kışla'nın bir kısmında dul ve yetimler diğer kısmında ise hastalar barındı.[725] Kurumun fizikî yapısı ise çok da uygun değildi:

> *"Kırmızı Kışla etraf-ı erba'ası duvarlı kâgir ve üç kattan ibaret bulunan ebniye-i cesime ahşap kısmı yani tavan ve döşeme ve sakf-ı alt katında çamaşırhaneden karantina ittihaz kılınan koğuştan ibaretti."*[726]

1886 tarihli bir belgeye göre kurumda Eytâmhane'de 91 erkek, 40 kız, Dulhane'de 185 yaşlı, 2 küçük, Eytâm-ı Muhacirin mektebinde ise 91 erkek 40 kız olmak üzere toplam

[723] Atik Zabtiye'nin tamirinden sarf-ı nazarla Muhacirin Komisyonu Heyeti için bir hane isticarı ve Dulhane ittihaz olunan Kırmızı Kışla'nın daire-i askeriyece keşfettirilmesinin taraf-ı Seraskeriye'ye iş'ar kılındığını belirten ilgili arşiv kaydı için bkz. *BOA*, BEO, 173/12902, 25 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1895)
[724] Reşad Ekrem Koçu, *"Darülaceze",* İstanbul Ansiklopedisi, s. 4243.
[725] *BOA*, HH.İ, 88/36, 16 Mayıs 1311(16 Mayıs 1895).
[726] *BOA*, İ.HUS, 27/58, 11 Temmuz 1309 (11 Temmuz 1894).

318 kişi barınıyordu.[727] Fakat bir süre sonra kışlanın harap halde olması nedeniyle buradakiler başka uygun yerlere yerleştirildi:

> *"Muhacirin için dulhane ve hastane yapılması düşünülen Kırmızı Kışla'nın harap[728] olması nedeniyle, buranın tamir edilmesi gerektiğinden burada bulunan dul ve yetimlerin muvakkaten dikimhaneye nakledilmeleri sağlanmıştır."*[729]

Dulhaneler, İstanbul ile sınırlı kalmayıp zamanla ihtiyaç doğrultusunda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de açıldı. Zira Anadolu ve Balkanlar'ın çeşitli vilayetlerinden Dersaadet'teki Dulhane'ye çok sayıda başvuru gelmekteydi. Hükümet bunun çözümünü Dersaadet dışındaki vilayetlerde de Dulhane açarak herkesin bulunduğu mahaldeki kuruma başvurmasını zorunlu kılarak sağladı:

> *"...Bunun mahalline iâdesi bütün sefalet ve perişaniyetini mûcib olacağı cihetle kendüsünün Dulhaneye kabulü ve bundan böyle bu misüllu erâmil ve eytâmın Dersaadet'e gönderilmeyub mahallerince hüsn-i muhafaza idareleri..."*[730]

Kurumda güvenliği ve huzuru bozanların öncelikli olarak ikaz edildiği uymadığı takdirde ise kurumdan atıldığı görülmektedir. Örneğin geçimsizliği nedeniyle

---

[727] *BOA*, Y.PRK. KOM., 4/96, 27 Teşrîn-i sâni 1301 (27 Kasım 1886).

[728] Muhacirin ve İntihab-ı Memurin Komisyonlarının bulunduğu Atik Zabtiye Dairesiyle muhacirin için Dulhane yapılan Kırmızı Kışla'nın harap ve tehlike arz etmesi dolayısıyla tamirlerinin mutlaka yapılması ve masrafın üç yüz dokuz senesi bütçesine idhaliyle tesviyesinin talep edildiğini gösteren belge için bkz. *BOA*, DH. MKT, 2056/79, 11 Teşrîn-i evvel 1310 (23 Ekim 1894); Gülhane'de dulhane ittihaz olunan ve tamiri gereken Kırmızı Kışla'nın İnşaat Dairesi'nce keşfinin yapılması kararlaştırılmıştır. *BOA*, İ.DH., 1307/28, 25 Nisan 1311 (7 Mayıs 1895); Gülhane'de muhacirin, dul ve eytâmhanesi ittihaz olunup lüzumu kalmayan Kırmızı Kışla'nın Şehremaneti'nce tathirat ve tebhirat-ı fenniyesi bi'l icra idare-i askeriyeye teslimine dair belgedeki daha fazla bilgi için ayrıca bkz. *BOA*, BEO, 704/52773, 20 Temmuz 1313 (14 Temmuz 1897); Gülhane'de muhacirin, dul ve eytâmhanesi ittihaz edilen Kırmızı Kışla binası depremden zarar gördüğünden dolayı tamirinden sarf-ı nazarla dul, yetim ve hastaların mahall-i malumeye yerleştirilmesi ve söz konusu kışlanın takib-i tahliyede tathirat ve teçhizat-ı fenniye icra kılınarak devletçe tensip buyurulacak yere teslimi ilgili belgede bildirildiğini gösteren belge için bkz. *BOA*, BEO, 697/52252, 8 Mayıs 1313 (8 Mayıs 1897); Muhacirin dul ve eytâm hastanesi ittihaz olunan Kırmızı Kışla'nın tamiratına harcanacak olan miktarın avans akçesinden sağlanmasının kararlaştırıldığı malumatını ihtiva eden ilgili kayıt için bkz. *BOA*, BEO, 491/36782, 8 Nisan 1312 (8 Nisan 1896).

[729] *BOA*, DH. MKT, 1902/57, 14 Mayıs 1309 (14 Mayıs 1893).

[730] Dulhaneye yerleştirilmek üzere gönderilen muhacirenin iadesi sefaletini mucip olacağından adı geçenin kabulü ile, her yerin dul ve yetimlerinin mahallerince korunması hususlarında lâzım gelen yerlere gerekli yazıların yazıldığını gösterir belge için bkz. *BOA*, DH. MKT, 1723/77, 1 Mayıs 1305 (1 Mayıs 1890).

Dulhane'den uzaklaştırılıp iskân için Bursa'ya gönderilen Batumlu Fatıma bunlardan biridir. Geri dönerek yeniden Dulhane'ye kabulünü isteyen Fatıma Hatun'un gerekli uyarılar yapılarak Dulhane'ye kabul edildiği ancak geçimsizlik çıkarmaya devam ederse hemşehrilerinin yanına gönderileceği ikazı aldığı görülmekte.[731] Yine başka bir örnekte huzursuzluk çıkardığı için Şerife'nin iki çocuğuyla birlikte Dulhane'den atıldığı ancak başvurusu üzerine yeniden kabul edildiği görülmekte.[732] Bir başka örnekte ise kendisine saldıran kadının kurumdan ihracını isteyen Batumlu muhacir Ketum'un talebini görmekteyiz.[733] Kurumda ikâmetin önemli şartlarından birinin huzursuzluk çıkarmamak olduğu bahse konu belgelerden anlaşılmakta. Ancak yine de kadınların ikinci taleplerinin geri çevrilmemesinden, kadınların zor durumda bırakılmadıkları, bu konuda esnek davranıldığı anlaşılmakta. Kurulma maksadı muhacir dul kadınların barınma ve iaşesinin sağlanması olan Dulhane'de fakirlik ve kimsesizliği nedeniyle muhacir olmayan kadınların da barındığı,[734] hatta Dersaadet'e işi dolayısıyla gelip burada konakladıkları[735] kayıtlardan anlaşılan bir diğer husustur.

Kışlaya yerleştirilen kadınların sağlıklı ve iyi durumda olanları orta/üst sınıf ailelerin evlerinde hizmetçi[736] olarak çalıştırıldı. Ocak 1895 tarihine ait bir arşiv kaydından 10 kişinin evlerde hizmetçilik yaptığı görülmektedir.[737] Ayrıca başka bir belgede yine kışlaya yerleştirilen kadınların hizmetçilikte kullanılmaları gerektiği belirtilmektedir:

[731] *BOA,* DH. MKT., 192/30, 9 Temmuz 1311 (9 Temmuz 1895).
[732] BOA, DH. MKT., 235/35, 8 Teşrîn-i sâni 1311 (8 Kasım 1895).
[733] *BOA*, DH. MKT., 240/9, 18 Teşrîn-i sâni 1311 (18 Kasım 1895).
[734] *"...Dersaadet'e gelmiş ve kimsesizliği cihetle hâl-i sefalet ve perişaniyette kalmış olduğundan bahisle işlerinin tesviyesine kadar Dulhane'de ikâmesi istirhamına ...". BOA*, DH. MKT, 11 Ağustos 1303 (11 Ağustos 1888); *"...vidin muhacirlerinden Ayşe imzasıyla taraf-ı sâmi-i sadâretpenâhiye takdîm i'tâ ve leffen isra kılınan arzuhalde bîkes olup bir nefer kerîmesiyle meydanda kaldığından bahisle muhafazası zımnında Dulhanede istihdamı..." BOA*, DH. MKT, 1521/61, 28 Mart 1303 (28 Mart 1888); *"...Sofya muhacirlerinden Şeref Hatun bîkes ve bivaneliğinden nâşi dulhaneye kabulü istid'a olunmuş..." BOA*, DH. MKT, 1613/33, 5 Ağustos 1306 (5 Ağustos 1891).
[735] İşlerini halledinceye kadar Dersaadet'te Dulhane'de kalmak isteyen Edirneli Emine Hatun'un talebi için bkz. *BOA*, DH. MKT, 1549/70, 25 Kânûn-i sâni 1306 (25 Ocak 1890).
[736] Osmanlı yönetimi, göçle gelen dul kadınlardan sağlıklı olanları orta/üst sınıf ailelerin yanına hizmetçi olarak yerleştirmekte sağlığı iyi olmayanları, bu işi yapamayacak durumda olanları ise açtığı kurumlarda barındırma ve iaşelerini sağlamaktaydı. 1304 tarihli arşiv vesikası bu savı desteklemektedir. *BOA*, A.MKT.MHM, 492/57, 20 Şubat 1304 (20 Şubat 1888).
[737] *BOA*, Y.PRK. MŞ, 6/33, 12 Kânûn-i sâni 1311 (12 Ocak 1896). "Eytamhane ve Dulhane Mektebi Mevcudu."

"...ekserisi alîl ve müsinn oldukları mülâsebesiyle bunların hizmetçilikte kullanılmaları kâbil olamadığı misüllu hastanelerin nisâ ve gureba hastanelerinde tedavisine kendilerinin husûl-ı muvaffakiyetleri mümkün görülmediğinden..."[738]

Tarımla uğraşanların imparatorluğun tarım odaklı çeşitli vilayetlerine gönderilmeleri, aciz ve hasta durumda olanların ise Dulhane'de kalmalarına müsaade edilmesi mevcut yönetimin bu süreçte uygun gördüğü çözümdü. Bu çözümün halkını koruyup kollayan, gelene kucak açan, paternalist yaklaşımla da bağının olduğunu hatırlatmak gerekir. Zira padişahın, cismine başvurmadan başka sembolik örüntüler aracılığıyla görünür kılmayı başarması önemliydi. Bunlardan biri de halkına karşı cömert olması, yoksula sadaka dağıtması[739] ve içlerinden en önemlisi mücessem sosyal yardım kurumları marifetiyle bîkes kimselere mesken inşasıydı.

Dulhane için gerekli tahsisat ise devletin kurum için ayırdığı gelir kaynağından sağlandı. Yanı sıra mevcut yönetim devlet memuru maaşlarından bir miktar kesmekte ve ek gelir kaynağı oluşturmaktaydı:

"te'sisi mukarrer olan Dârü'l-âceze'nin inşasıyla küşadına kadar resmen bir komisyon teşkiliyle i'anât-ı umumiyeye müracaat ve bu cümleden olmak ve bir defaya mahsus bulunmak üzere me'murîn maaşından dahi yüzde bir iki nisbetinde bir şey tevkif olunarak bundan hâsıl olacak mebâliğ ile o misillulerin muvakkaten iskân ve i'âşeleri..."[740]

---

[738] *BOA,* A.MKT.MHM, 492/57, 20 Şubat 1304 (20 Şubat 1888).

[739] *"Abdülhamid dönemi hediye sistemini öncüllerinden ayıran en önemli özellik, padişahın hediye verişlerinin törensel bir havaya büründürülmesi ve bu törenlerin dramatik bir anlatımının matbuat aracılığıyla mümkün olan en geniş kitleye iletilmesi olmuştur. Söz konusu hediyelerin geniş bir kitleye duyurulması, muhatabın yalnızca hediye alan kişiler olmadığının en iyi kanıtıdır. Hediye ilişkisinin bu özelliğine açıklık kazandıran en iyi örneği, her Cuma İstanbul'un bir semtinde padişah adına yoksul ahaliye sadaka dağıtılması oluşturmaktadır. Bir bakıma bu uygulama, Cuma Selamlığı törenleri sırasında, Yıldız Sarayı civarında sadaka dağıtılması uygulamasını destekler niteliktedir. Mizansen, padişahın bendegânlarının her hafta törensel bir hava içinde, İstanbul'un bir semtini ziyaret etmesi ve ziyaret edilen bölgede padişah adına yirmi bir adet kurban kesip, etlerini fakir fukaraya dağıtması şeklinde icra edilmiştir. Genellikle bu törenler için bir medrese veya tekkenin bulunduğu bir bölge tercih edilmekte ve kurban etleri tekke mensupları, medrese talebeleri ve semtin yoksul ahalisine dağıtılmaktadır. İstanbul gazeteleri bu törenleri her hafta Cumartesi nüshalarında "sadaka-i seniyye" başlığı ile düzenli bir şekilde duyurmuştur. Örneğin 20 Mart 1903 Cuma günü Sersaccedeci İzzet Bey'in kardeşi Mustafa Beyefendi refakatinde Üsküdar At Pazarı'nda 21 adet kurban kestirilmiş ve etleri civarda bulunan tekke ve zaviyeler ile fukara ve muhtâcine dağıtılmıştır."* Özbek, *a.g.e.,* s. 132.

[740] Şefika Hatun'un Dulhane'ye gönderilmesi isteği başlıklı belge içerisinde: *BOA*, DH. MKT, 1892/53, 21 Teşrîn-i sâni 1306 (21 Kasım 1891).

İstanbul'daki âciz, yoksul, kimsesiz dul ve yetimlerin -muhacir- iaşeleri Şehremenati tarafından da sağlanmaktaydı çocuklara ise Tophane ve Tersane'de eğitim verilmekteydi.[741] Hükümet göçlerle gelen göçmen dul ve yetimler için hazineden ihtiyaçları doğrultusunda gelir aktarmak, memurların maaşlarından bu amaçla makul miktarda kesintiye gitmek, barınmalarına imkân sağlayacak binalar inşa etmek ya da bu amaçla kullanıma uygun metruk binaların tamir marifetiyle ihtiyaç sahiplerinin kullanımına açılmasını sağlamak, iaşe konusunda ise genellikle belediyelerden yardım almak gibi politikalar[742] geliştirmiş ve büyük oranda da başarılı olmuştur.

4.3. Dârü'l-âceze

1853 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşlarının ardından yaşanan sosyo-ekonomik buhranlar, mevcut yönetimin artan yoksulluk karşısında birtakım "modern" önlem ve düzenlemelerde bulunmasına neden olmuştur. Artan yoksul sayısı fuhuş, suç, dilenme gibi olguların daha sık ve şiddetli yaşanmasına sebep olurken toplumun huzur ve ahlâkî yapısını tehdit eder hale gelmiştir.[743] Geleneksel dayanışma ağlarının terki gerekliliği noktasında hemfikir olan devlet ricâli, modern anlamda devlet eliyle kontrol edilen kurum ve politikalara ihtiyaç duymuştur. Meşruiyet sınırı dışında kalanların ıslah edilerek yaşama yeniden kazandırıldığı bu toplum tahayyülünde gerçekten çalışamayacak ve bakıma muhtaç durumda olan tebaanın ise devletin inşa ettiği bu kurumlarda müdafaası esas alınmıştır. Tüm bu temayüllerin sembolü olarak okuyabileceğimiz Dârü'l-âceze'nin, Osmanlı'da modern anlamda sosyal devlet gelişiminin miadı olarak kabul edilmesi abartılı olmayacaktır.

Dârü'l-âceze hakkında ulaşılabilen en eski belge 7 Eylül 1886 tarihlidir. Meclis-i Mahsus-ı Vükela bu tarihte devletin payitahtını adeta hasta ve sakat sergisine çeviren

---

[741] İstanbul'da bulunan göçmen sayısı ile bunlar arasında erâmil ve eytâmın Şehremenati'nce iaşelerinin karşılanması, çocuklarının da Tophane ve Tersane'de eğitiminin sağlanmasına ilişkin kayıt için bkz. *BOA*, Y.PRK. KOM, 3/68, 6 Teşrîn-i sâni 1299 (6 Kasım 1883).

[742] XIX. ve XX. yüzyılda Osmanlı padişahları şaşırtıcı derecede az vakıf kurmuşlardır. Örneğin kronolojik sırayla II. Mahmut (1808-1839) 16 tane, Abdülmecid (1839-1861) 3 tane, II. Abdülhamid (1876-1909) 2 tane ve Mehmet Reşat (1909-1918) 6 tane vakıf kurmuştur. 108 yıllık bir süre zarfında bu dört Osmanlı padişahı tarafından sadece 27 vakıf kurulmuştur. Daha fazlası için Bkz. Özbek, *a.g.e.*, s. 26.

[743] Yüzyıl sonunda yoksulluğun ulaştığı boyutu tam olarak saptamak mümkün olmasa da artan suç, fuhuş, dilencilik gibi sosyal problemler üzerinden okumak mümkün olabilir. Şüphesiz ki yoksulluk pek çok sosyal problemin kaynağıdır ancak yoksul=suçlu formülasyonuna götürebilecek bu "sorunlu" yaklaşıma temkinli davranmakta fayda vardır.

dilencilere bir çare bulmak amacıyla toplanmıştır.[744] Görüşmeler sonunda İstanbul'da din, mezhep ve ırk ayrımı gözetilmeksizin dilenmek zorunda kalanların barınacağı bir Dârü'l-âceze yapımı tasarlanmıştır. Ancak uzunca bir süre bu kurumun hayata geçirilmesi için bir çaba sarf edilmemiştir.[745] Bundan dört yıl sonra II. Abdülhamid, yayınladığı 30 Mart 1890 tarihli iradesiyle[746] konuya ilişkin projelerin kendisine bildirilmesini ister. Kimsesiz sokak çocukları ile alil ve sakatların barındırılması için bir tesis açılması gerekliliğini vurgulayan bu irade ile "resmiyet" kazanmış olan kurumun adının Dârü'l-âceze olarak belirlenmesine ise 7 Nisan 1890 tarihli fermanla karar verilir.[747] Dersaadet'te ve sair vilayetlerde dilencilik yapan kimsesiz çocuklarla hasta ve sakat yaşlıların barınacakları bir yer tahsisi ve Dersaadet'te inşa edilecek Dârü'l-âceze'nin masraflarının nereden karşılanacağına dair bir nizamname içeren bu arşiv kaydı, Dârü'l-âceze'nin kurumsal tarihine dair önemli malumatlar içermektedir.

[744] Dâr'ül-âceze'nin kurulmasına yönelik çalışmalar o dönemde dilenciliğin yaygın olduğu Londra, Paris ve Berlin gibi Avrupa şehirlerindeki dilencilikle mücadele yöntemlerinden esinlenilerek sürdürüldüğünü belirtmek gerekir. Nurettin Birol, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Dârü'l-âceze'nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa'nın Çalışmaları", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi,* C.5, S. 13, (2017), s. 36. Bu maksatla Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın 25 Şubat 1891 tarihli toplantısında Avrupa'daki Dârü'l-âceze benzeri kurumlar hakkında araştırma ve yazışmalar yapılmıştır. Yıldırım, *a.g.e.,* s. 24.

[745] 7 Eylül 1886'da Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde İstanbul'da bir Dârü'l-âceze kurulması kararlaştırılır. 31 Ocak 1896'da II. Abdülhamid'in viladet günü Dârü'l-âceze'nin Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak resmen açılması. Bkz. Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi,* İstanbul: Dârü'l-âceze Vakfı Yayınları, 1996, s. 1. Yıldırım 1997 yılında Dârü'l-âceze vakfı tarafından finanse edilmiş olan bir proje kapsamında kurumun ayrıntılı bir tarihini hazırlamıştır. Osmanlı Arşivi ve gazetelerdeki kurumla ilgili neredeyse bütün belgeleri çalışmasında başarılı bir şekilde kullanan Yıldırım, Dârü'l-âceze hakkında malumat sahibi olmak isteyenler için başat başvuru kaynağı olmaktadır.

[746] *BOA*., İ. DH, 1176/91967, 30 Mart 1305 (30 Mart 1890).

[747] *BOA*, DH. MKY, 1714/96, 6 Nisan 1305 (6 Nisan 1890).

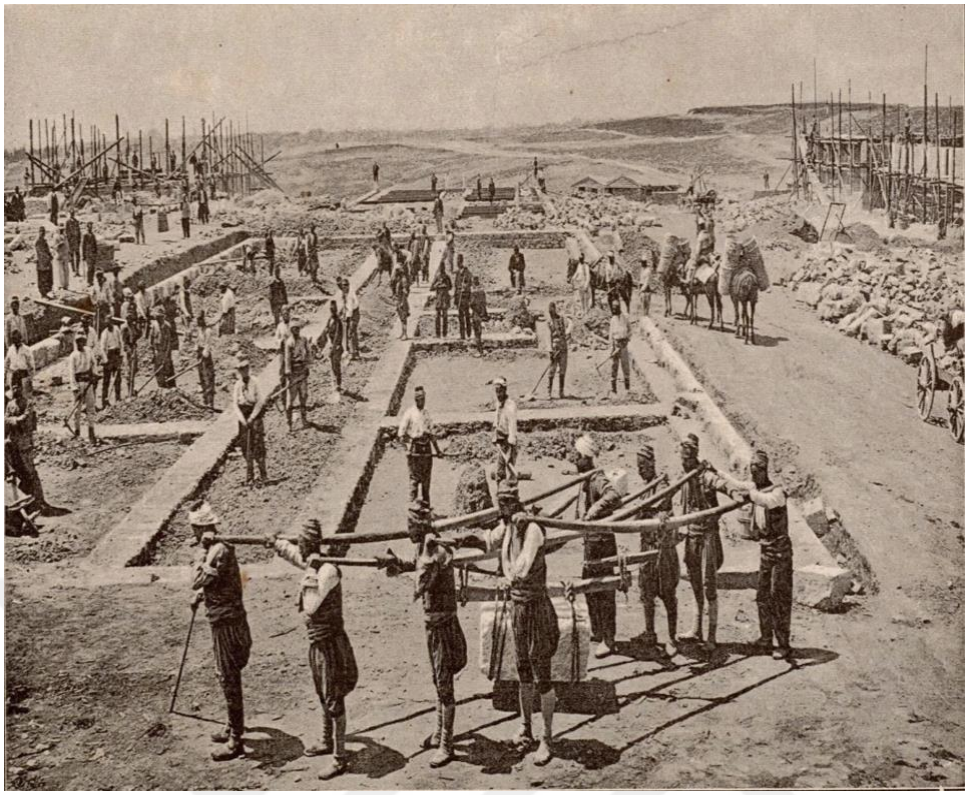

Görsel 10: Saye-i merahimvaye-i hazret-i padişahide tesis olunan Dârü'l-âceze'nin inşaatından[748] manzara Les travaux de l'Asile des Pauvres a Constantinople Salt Araştırma Arşivi'nden.

[748] 1890'dan 1892'ye kadar geçen müddet içinde Dârü'l-aceze binasının plânını, yerini ve inşaat parasını türlü şekillerde sağlamakla uğraşılmıştır. Planını Bâbıseraskeri İnşaat Dairesi yapmıştır. Kâğıthane sırtında hacı Reşit Ağa veresesine ait kırk dönüm kadar toprak Şehremaneti Meclisi Âzasından Başmühendis Mehmet, Maliye nezareti Tahsilât Müdürü Halil Râmi, Defterihakani Memuru Nuri ve Maliye Nezareti muhamminlerinden Mahmut Beylerden kurulmuş komisyonca istimlâk olunmak ve mazbatası Dahiliye Nezareti'ne verilmek suretiyle yeri hazırlanmış yüz bin lira tahmin olunan inşaat masrafı yapılan eksiltmeden sonra yetmiş bin liraya inmiş olduğu iştirak eden birçok mimar arasında Tersaneiâmire kalfası Vesilaki'ye ihale edildiği için 1892 senesi Ekim ayının altıncı günü Dârü'l-âceze'nin temeli atılıp üç sene sonra 1895'te tamamlanarak açılmıştır. Reşad Ekrem Koçu, "Darülaceze", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul: Koçu Yayınları, 1966, s. 4243.

Dârü'l-âceze'nin kuruluş amacının artan yoksul ve muhtaçlara bir an evvel el uzatmak olmadığını hatırlatmakta fayda vardır.[749] Açılmasında, artan dilencilerin[750] kontrol altına alınmasının gerekliliği fikri temel motivasyon olmuştur:

> *"1895'ten önceki yıllarda sokaklarda binlerce kimsenin dolaşıp dilendiği görülmekte ve bu vaziyet dikkati çekmekte idi. İşte bunları toplayıp barındırmak ve işe, güce kudret olanları çalıştırmak ve aynı zamanda bu gibilere bir sanat öğretmiş olma fikri uyanmış ve Dârü'l-âceze'nin yapılıp açılması düşüncesi belirmiştir."*[751]

Bir dilenci kızın ağzından ise Dârü'l-âceze'nin açılışı umut ve heyecanla dökülür:

> *"Ah! Hünkâr bize büyük bir ev yaptırıyormuş. Burada çok rahat edeceğiz diye arkadaşlar söylüyor. Ben de çok seviniyorum. Allah padişahımıza uzun ömürler versin."*[752]

Kamu düzenini tehdit eden bu grupla mücadelenin kökleri de oldukça eskidir. İstanbul'da dilenci ile mücadele XVI. asırda başlayan ve dört yüz yıldan beridir halledilemeyen bir meseledir der Koçu İstanbul Ansiklopedisi'nde[753] ve dilenci betimlemesini şöyle yapar:

> *"Her kötülüğün anası tembelliktir derler. Dilenci de o kahpenin doğurduğu veledizinadır; ham elli, ham kafalı, bütün sermayesi, hüneri,*

---

[749] Özbek, *a.g.e*., s. 201. Abdülhamid'in hayratı olarak kurulmakta olan Dârü'l-âceze'nin, basit bir "yoksullar evi" olduğunu düşünmek son derece yanlıştır. Bu kurum bilakis iç ve dış kamuoyunu etkilemek üzere planlanmıştır. Bu hedefe, kurumun mimari yapısının ihtişamıyla değil, sağlayacağı hizmetlerin modern niteliğiyle ulaşılacaktı. Dârü'l-âceze her şeyden evvel Abdülhamid'in, halkın refah ve sağlığı konusunda taşımakta olduğu ilgiyi temsil etmek üzere kurgulanmıştı ve bu anlamda türünün bütün özelliklerini bağrında taşıyan örnek bir kurum olmalıydı. Bu kurum, hastaneleri, koğuşları, atölyeleri, okulları ve ibadethaneleriyle farklı yoksul kategorilerinin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde tasarlanmıştı. Birimler, erkek ve kadınlar için ayrı ayrı koğuşlar ve hastaneler, kimsesiz bebekler için bir ırzahane/kreş, bir yetimhane, çalışabilecek yaşta olanlara iş sağlamak ve meslek kazandırmak üzere çeşitli imalathaneler, bir adet bakteriyolojihane, bir mekteb-i ibtidai ve cami ve değişik cemaatler için kiliselerden oluşmaktaydı. Bkz. Özbek, *a.g.e*., s. 207.

[750] Yakalanarak Dârü'l-âceze'ye teslim edilen dilencilerin listesi için bkz. *BOA,* DH. DACZ, 3/118, 5 Ağustos 1317(5 Ağustos 1901); Dârü'l-âceze'ye gönderilen dilencilere dair Zabtiye Nezareti'nin yazısı için bkz. *BOA*, DH. DACZ, 3/110, 26 Nisan 1316 (26 Nisan 1900)

[751] Reşad Ekrem Koçu, "Darülaceze", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul: Koçu Yayınları, 1966, s. 4243.

[752] Kadri, "Bir Dilenci Kızla Mukaleme", *Servet-i Fünun 10*, S. 237, 26 Eylül 1895, s. 24.

[753] Koçu, *a.g.e*., s. 4573.

marifeti alnındaki ar, utanma duvarını çatlatıp avuç açmaktan ve insanlığın şefkat, yardım duygularını iblisâne sömürmekten ibarettir. Çalışamayan hakiki düşkünler, hakikaten yardıma muhtaç olanlar derin bir yoksulluk girdabı içinde, bin bir dert ile kıvranarak muhayyilemizin hududu dışında mahrumiyetlere göğüs gererek yaşarlar. Dârü'l-âceze'ye sığınamazlarsa el avuç açma zilletini gösteremedikleri için her an halâskâr ölümü dört gözle beklerler."[754]

Yardımı hak eden ve etmeyenler ayrımını "tembellik" mefhumu ile temellendiren Koçu, dönemin "makbul" yoksul muhayyilesine dair önemli tespitlerde bulunmaktadır; tembellik[755] ederek dilenmeyi seçen merhametsiz, kadın-erkek bütün iffet ve namus kaygılarından sıyrılmış dilencilerin[756] aksine "makbul" yoksulların, devletin yardımına dahi erişemese de ölümü göze alacak kadar onurlu olduklarını belirtir. Nitekim dilenmelerine rağmen pek çok dilencinin çok zengin olduğu ve Darü'l-âceze'ye yerleşmek korkusu yüzünden polisten kaçtıkları da iddia ediliyordu. Koçu, bu durumu şöyle dile getiriyordu:

"Halkı bî-huzur (huzursuz) eden fukarayı gayri sâbirin (yoksulluğun sıkıntılarına katlanan fakirler) nerede diye düşünüyorum. Meğer her biri bir tüccar olmuş!..Polis bizi yakalar, Dârü'l-âcezeye götürür korkusu ile ufak bir mum kutusuna on on beş şemalı (muma batırılmış fitil) kibrit koymuşlar, sokak başlarını yine kesmiş oturuyorlar. Gördünüz mü? Fikri ticareti!.. Herifleri biraz daha sıkıştıracak olurlarsa belki her biri birer köşe sarrafı olur!.."[757]

---

[754] Koçu, *a.g.e*., s. 4573.

[755] *BOA*, DH.EUM. THR, 32/21, 20 Nisan 1328 (20 Nisan 1912) Bkz. *"Bedenen güçlü olduğu halde çalışmayanlara serseri tatbiki ve iş yapamayacak durumda olanların Dârü'l-âceze'ye sevkleri ile dilencilerin azaltılması hususunda tedbir alınması."* Ayrıca bkz. *BOA,* DH. MUİ, 85/33, 7 Nisan 1328 (7 Nisan 1912) "*İstanbul ve Beyoğlu'nda çoğalan dilenciler toplattırılarak malul olanların Dârü'l-âceze'ye gönderilmeleri, sağlam olanlar hakkında ise Serseri Nizamnamesinin icrası."*

[756] 1896'da yayınlanan Dârü'l-âceze Nizamnamesi'nde; "*Dârü'l-âceze'ye müracaat etmeyip dilenmeye devam edenler zabıta tarafından toplanıp Dârü'l-âceze'ye sevk edileceklerdir, taşralı olanlar da memleketlerine gönderilecektir. Halkı iz'ac etmeyerek bir şey satarak dolaşacak dilencilere dokunulmayacaktır."* Bkz. Aktaran Koçu, *a.g.e*., s.4576; *"Dârü'l-âceze'ye müracaat etmeyip veya teslim edildikleri halde salıverilen hasta ve kimsesizlerin sokaklarda dilenmelerinin önlenmesi için ilgili nizamnamelerin harfiyen uygulanması…". BOA,* DH. MKT, 2178/1, 3 Teşrîn-i sâni 1316 (3 Kasım 1900)

[757] Koçu, *a.g.e*., 4576.

Dilencilik memleketimizde içtimai bir yara, bir çıbandır. Dilenciliği zabıta takibi ile önlemek koca karı ilacı, hava cıva merhemi ile tedaviye benzer. Bu yaraya, çıbana operatör eliyle ameliyat lazımdır[758] önerisinde bulunan Koçu, kuşkusuz tıpkı Batı'da olduğu gibi devletin bu sorunu çözmek için çok daha radikal[759] bir girişimde bulunduğunun altını çizer. İngiltere'de inşa edilen "Workhouse" yani "Yoksullar Evi"ne benzer bir kurum olan Dâr'ül-âceze'nin bu radikalliğin simgesi olduğunu belirtir.

Dârü'l-âceze'nin kurulduğu yıl kuruma kabul edilen kadın,[760] erkek ve çocuk sayıları şöyledir:

Yıl	**Kadın**	**Çocuk**	**Erkek**
1896	196	9	197
1897	253	21	350

Tablo 16: 1896-1897 yılları arasında Dârü'l-âceze'de kalan kadın, çocuk ve erkek sayısı.[761]

Aynı yıl, 33 Müslüman 1 Rum[762] kadının temin-i maişet (geçimini sağlama) ederek kurumdan ayrıldığı görülmekte:

Cemaatler	**Toplam**	**Erkek**	**Kadın**
İslâm	91	58	33
Rum	15	14	1
Ermeni	1	1	-
Yahudi	9	9	-
Toplam	116	82	34

Tablo 17: 1897 yılında temin-i maişet ederek Dârü'l-âceze'den ayrılanların sayısı.[763]

[758] Koçu, *a.g.*e., s.4574.
[759] Muhtaç durumda olanların Dârü'l-âceze'ye kabulü ile sürgün dışında bir yöntem geliştirilmiş oluyor ve Osmanlı gerçekten aciz ve yoksul olduğu için dilenenleri devlet himayesine alıyordu. Hak etmeyenler ise dönmemek üzere sürgün ediliyordu memleketlerine. Hastalar ise hastanelere sevk edilerek kamunun hem düzeni hem sağlığı kontrol altına alınmış oluyordu. *BOA*, DH. MKT, 2609/74, 15 Teşrîn-i evvel 1323 (15 Ekim 1907).
[760] Kadınlar içinde malûlin (sakat) olan Müslüman kadın sayısı ise şöyledir: 10 gözü görmeyen, 3 sağır, dilsiz, 3 ebleh, 7 topal, 20 kanbur, 2 burunsuz. Güran, *a.g.e*., s. 46.
[761] Tevfik Güran (Haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, C.5, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997, s. 45.
[762] Dârü'l-âcezeye gayrimüslimlerin de kabul edildiği kayıtlardan görülmektedir. Örneğin 1897'de 16 Rum, 1 Ermeni, 1 Yahudi, 1 Ermeni Katoliği kadın kabul edilmiştir. Kurumda kalan erkek gayrimüslim sayıları ise şöyledir: 64 Rum, 9 Ermeni, 11 Yahudi, 3 Ermeni Katoliği. Güran, a.g.e., s. 45.
[763] Güran, *a.g.e*., s. 45.

Dârü'l-âceze'nin kuruluşundan 1 Ağustos 1945'e kadar müesseseye 11.214 kadın, 9216 kız çocuk kabul edildiği tespit edilmiştir.[764] 1906 tarihli arşiv belgesi Dârü'l-âceze'nin kuruluşundan (1896) 1904'e kadar 313 kadının Dârü'l-âceze'de kaldığını göstermektedir.[765] 1911 yılında kuruma 245 kadının alındığını ve aynı yıl içinde kurumdan 109 kadının tahliye edildiği görülmektedir.[766] Tahliyeler ölüm nedeniyle olduğu gibi uygunsuz davranışlarda bulunup kurumun huzurunu kaçırmakla da oluyordu. Kurumun huzurunu bozan kadınlar bir daha kabul edilmemek üzere atılmaktaydı. Örneğin Trablusgarp mültecilerinden olan Nadire Dârü'l-âceze'ye başvuruda bulunarak kabul edilmişti ancak geçimsizliği ve ortamın huzurunu bozduğu gerekçesiyle kurumdan atılmıştı. Bunun üzerine bir süre sonra yeniden başvurmuş ancak kabulünün mümkün olmayacağı belirtilmiştir.[767]

Dârü'l-âceze'ye yeniden başvurular sadece geçimsizlik çıkardığı için atılanlar tarafından olmuyordu. Örneğin Ayşe, yetim olduğu için Dârü'l-âcezede büyümüştür. Kurum yetkililerinin girişimi ve izniyle Celaleddin bin Fazıl adında biriyle evlendirilir ancak Celaleddin askere alınarak Kafkas cephesine gönderilir ve orada şehit edilir. Ayşe, eşinin ölümü üzerine kendisine destek olacak kimsesi olmadığı için sefalete sürüklendiğini belirtir ve kuruma yeniden kabulünü talep eder. Ancak Ayşe'nin talebi gerekli şartları taşımadığı gerekçesiyle reddedilir. Kurum yetkililerine göre Ayşe, hayatını kazanabilecek durumdadır.[768]

Sosyal devlet pratiğinin salt "yardım" ile ilişkilendirilemeyeceği en önemli boyutlarından birinin de "denetleme" olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Devlet ricâli "uygunsuz" olarak nitelendirdiği meşruiyet sınırı dışında kalanları, özellikle kadınları, öncelikle sürgün[769] ederek sorunu çözmeye çabaladı. Bu zaten

[764] Koçu, *a.g.e*., s.4244.
[765] Dârü'l-âceze'nin kuruluşundan itibaren (21 Mart 1312) bu tarihe kadar (Ağustos 1320) Dârü'l-âceze'de kalan 525 erkek, 313 kadının Dârü'l-âceze'ye giriş tarihleri, memleketleri, isimleri, baba isimleri ve yaşlarını gösterir kadın ve erkek için ayrı ayrı hazırlanmış iki liste için bkz. *BOA*, DH. DACZ, 7/21, 21 Şubat 1340 (21 Şubat 1924).
[766] Yıldırım, *a.g.e*., s. 147.
[767] *BOA*, DH. UMVM, 165/76, 16 Nisan 1340 (16 Nisan 1924).
[768] *BOA*, ZB., 71/17, 11 Teşrîn-i evvel 1318 (24 Ekim 1902).
[769] Eskişehir'de yapılan şikâyet üzerine bazı ailelerin fuhuş yüzünden başka mahallere teb'id edildiğine dair ilgili arşiv kaydı için bkz. *BOA*, DH.EUM.6.Şb., 18/52, 17 Teşrîn-i evvel 1335 (17 Ekim 1919). Tedavi için Konya'dan Bursa'ya gitmek için izin isteyen Andon kızı Maria'nın evinde fuhuş yaptırmaktan dolayı sürgün edildiğini gösterir belge için bkz. *BOA*, DH.EUM. 3. Şb.,24/18, 3 Şubat

yüzyıllardır[770] başvurduğu geleneksel bir yöntemdi. Fahişelik yapan kadınlar bekâr ise babaları ve ailesiyle, evli iseler kocaları ve çocukları ile sürgün edilirlerdi.[771] Örneğin 1903 yılında Emniyet Nezareti, sokaklarda fahişelik yaparken yakalanan Hayriye ve Sadriye'yi tedavi için İzmir'e nakletmiştir. Polise göre Hayriye ve Sadriye'nin İstanbul'da kalmaları uygunsuz ve güvensiz bir durumdu çünkü İstanbul'da kalacak yerleri ve onları koruyup gözetecek kimseleri yoktu. Bu nedenle İstanbul Emniyet'i tarafından İzmir Valiliği'ne bu iki kadını kendi şehrinde barındırması emredildi.[772] Devlet erkânının fuhuş yaparken yakaladığı kadınları Emniyet'te sorguya alırken araştırdığı ilk şey Dersaadet'te kimsesinin olup olmadığıydı. Kimsesi olmayanları bir daha kesinlikle dönmemek üzere sınır dışı etmek uzun yıllar kullanılan başat çözüm yolu oldu. 1904 tarihli arşiv kaydında geçen Nikdar ve kızları Dürdane ile Suna'nın hikayesi bu uygulamaya örnektir. 30 Temmuz 1904 tarihinde Edirne yönetimi, zabıta tarafından Edirne'ye sürülmüş olan bu kadınların dilekçesini iletir. Dilekçede zaten İstanbullu olduklarını belirten kadınlar oraya dönmek istediklerini ifade ederler ancak talepleri İstanbullu oldukları gerçeği kabul edilse de mevcut yönetim tarafından reddedilir. Ve uygunsuz hareketlerde bulunan "makbul" olmayan bu kadınlar, Dersaadet'in huzur ve ahlâkî yapısını bozma ihtimalinden böylece men' edilmiş olurlar.[773]

Sürgün[774] İstanbul dışına olduğu gibi İstanbul içinde de olabiliyordu.[775] 10 Eylül 1907 tarihli arşiv kaydı Kadıköy Yeldeğirmeni civarında fuhuş yapan kadınların sürülmesi

1336 (3 Şubat 1920). Dışarıdan Kütahya'ya gelerek fuhuş yapan kadınların liva dışına çıkarıldığını gösterir ilgili belge için bkz. *BOA*, DH.EUM.6.Şb, 43/30, 24 Teşrîn-i sâni 1920.

[770] 1107 tarihli arşiv kaydı İstanbul'un çeşitli semtlerinde fuhuş yapanların Bursa'ya sürüldüğünü göstermektedir. İlgili belge için bkz. *BOA*, A. DVNSMH.d,106/1309, 29 Nisan 1107 (29 Nisan 1696).

[771] *BOA*, DH. MKT, 20 Kânûn-i sâni 1305 (20 Ocak 1890).

[772] *BOA*, ZB., 400/101, 22 Eylül 1320 (5 Ekim 1904).

[773] Nadir de olsa yaptığı işten pişmanlığını belirten kadınların affedilip sürülmediğine dair kayıt da mevcuttur. Samsun'da fuhuş yaptığı tespit edilen Anastasya'nın, memleketi olan Gümülcine'nin İskeçe kazasına gönderilmesi kararı üzerine pişman olduğu ve bir daha bu suçu işlemeyeceğine dair söz üzerine affedildiğini gösteren kayıt için bkz. *BOA*, DH.H, 41/3, 16 Eylül 1328 (16 Eylül 1912).

[774] Fuhşa teşvik edenlerin de sürüldüğünü belirtmekte fayda vardır bkz. "*Fuhşa teşvikten dolayı Kayseri'ye sürülmüş olan kadınların geçimlerini temin için Ankara'ya veya uygun bir mahalle gönderilmeleri." BOA*, DH.EUM.ADL, 12/31, 24 Kânûn-i sâni 1334 (24 Ocak 1918); Müslüman kadınları tehdit ve yalanlarla fuhşa sevk eden Süleyman'ın Musul'a sürgün edilmesi. *BOA*, ZB, 450/55, 18 Kânûn-i sâni 1315 (18 Ocak 1899).

[775] Hatta bazen fuhuş yapan kızlar yakalandığında sürgün edilmeyip ailelerine teslim ediliyorlardı. Örneğin; *"Sirkeci'de bir otelde üç Müslüman kızla yakalanan yüzbaşının kaçtığı ve kızların ailelerine teslim edildiği." BOA*, DH.EUM.KADL, 4/38, 13 Kânûn-i sâni 1329 (13 Ocak 1913); Dersaadet'te fuhuş yapan Cideli Ayşe'nin ebeveynine teslim edilmesi". *BOA*, DH.EUM.THR, 50/61, 17 Eylül 1328 (17 Eylül 1912)

malumatını içermektedir. Mahalle sakinleri, evde zina yapıldığını ileri sürerek zabıta memurları ile evi basarlar. Sakine ve fuhuş yapan diğer kadınlar Bakırköy'e taşınırlar. Devlet, Üsküdar ve Kadıköy'e geçmemeleri için kadınları kefalete bağlar.[776]

Mevcut yönetim sürgünü aynı kent içerisinde başka bir mahalleye ya da semte de yapabilmekteydi yukarıdaki arşiv kaydında da bahsedildiği üzere. Ancak kayıtların takibinden anlaşıldığı kadarıyla bu tip sürgünler çoğu zaman sürgün edilenlerin geri dönüşleriyle sonuçlanmakta idi. Kısa süreliğine sürgün edilen yerde kalan kadınlar bir fırsatını bulduklarında hemen geri dönmekteydiler.

Sürgün gibi geleneksel yönteme alternatif olarak özellikle XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yönetimin sosyal devlet gibi davranıp fuhuş yapan kadınları Dârü'l-âceze'ye kabul ettiğini ya da onlara iş imkânı sağlayarak fuhuş yapmayı engellemeye çalıştıkları da çeşitli arşiv vesikalarından görülmekte. Örneğin İstanbul'da özellikle Beyoğlu, Üsküdar civarında fuhuş yapan kadınların bazılarının memleketlerine sürgün edildiği bir kısmının ise Dârü'l-âceze'de uygun bir işe yerleştirildiği 1915 tarihli arşiv kaydından görülmekte.[777] Hacer[778] ve Melek'in[779] hikayesi de Dârü'l-âceze'ye kabul edilen fahişelerin varlığını kanıtlamaktadır. Gerçekten yoksul ve kimsesiz oldukları için fuhuş yaptıklarına kanaat getirilen kadınlar tıpkı Hacer[780] ve Melek gibi bu imkândan faydalanmıştır.

Yukarıdaki arşiv kayıtlarının aksine fuhuş yaptıklarından kaynaklı Dârü'l-âceze'ye kabulünün münasip olmayacağı bilgisini içeren vesikalar da mevcuttur.[781] Dolayısıyla Osmanlı'nın fuhuşla mücadelede Dârü'l-âceze'yi kullandığı savı abartılı olacaktır. Nitekim mezkûr kaynaklar bu mübalağalı savı çürütmektedir. Mevcut erkin bu konudaki hassasiyeti arşivdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dârü'l-âceze'ye kabul edilen bu kadınların, ortamın ahlâkî düzenini bozacağı kaygısı, çok zorunlu olmadıkça bu konuda talepte bulunanların reddedilmesine neden olmuştur. Örneğin 1910 yılına ait arşiv kaydı şöyledir:

---

[776] *BOA*, ZB., 478/65, 10 Eylül 1322 (10 Eylül 1907).
[777] *BOA*, DH. İD, 76/22, 7 Mayıs 1331 (7 Mayıs 1915).
[778] *BOA*, DH. İD, 47/11, 16 Kânûn-i sâni 1326 (29 Ocak 1911).
[779] *BOA,* DH. EUM. THR, 34/70, 30 Mayıs 1325 (12 Haziran 1909).
[780] İlgili arşiv kaydı için bkz. EK 3.
[781] İlgili arşiv kaydına örnek için bkz. EK 2.

"Evsiz fahişelerin Dârü'l-âceze'ye kabullerinin münasip olmayacağı ve bu gibilerden bulaşıcı hastalık taşıyanların hastanelere gönderilmelerinin elzem olduğu"[782]

Belgeden de anlaşıldığı üzere devlet her ne kadar söz konusu kuruma kabul etmese de kamu sağlığı açısından tehdit oluşturan bu kadınların gerekli tetkiklerinin yapılması için hastaneye sevklerini zorunlu kılmıştır.

Arşiv kayıtları göstermektedir ki Osmanlı yönetimi, Dârü'l-âceze'yi meskensiz fahişelerin barınakları olarak istisnalar hariç asla tahayyül etmemekte, hastalık bulaştırılması, kurumun ahlâkî yapısının bozulması vb. saiklerle söz konusu başvuruları reddetmektedir. Ancak bu, mağdur kadınların sorunlarına tamamen yüz çevirdikleri anlamına gelmemektedir. Zira mevcut iktidar, kamu sağlığı konusunda hassasiyet göstermekte ve bulaşıcı hastalıkların yayılması noktasında tehdit olarak gördükleri fahişeleri kamu hastanelerinde kontrollerini sağlamakta, tedavi ettirmekteydi.[783] Hatta öyle ki kuruma kabul edilmeyen evsiz hayat kadınları için bir barınak tedarikini de lüzumlu görmekteydi.[784]

Kuruma kabulde dinî ayrımın yapılmaması ise dikkat çeken bir diğer husustur. Örneğin 1900 tarihli belgeye göre Galata'da Şehsuvar Mahallesi'nin Büyüksandık Caddesi'nde oturan, Musevi milletinden olan kimsesiz ve muhtaç bir kadın Dâr'ül-âceze'ye kabul edilmiştir.[785] Mevcut yönetimin, muhtaç ve yoksul kadınların salt kendileri ile değil müşkül durumdaki diğer aile fertleriyle de ilgilendiğini gösteren örnekler mevcuttur. Örneğin Ermeniyken Müslüman olan Fatma'nın oğlunun yatılı bir okula kaydı bu konuda gösterilen hassasiyetin örneklerindendir. 1904 tarihli belge yine ihtida eden bir gayrimüslim kadının Dârü'l-âceze'ye kabulü malumatını içermektedir. Kadınların Dârü'l-âceze'ye kolaylıkla kabul edilmelerini düşündükleri için mi din değiştirdikleri yoksa bu durumdan tamamen bağımsız bir şey mi olduğu belirsiz. Ancak belgelerde bunun özellikle belirtilmiş olması düşündürücü.

[782] *BOA*, DH. MKT, 2632/61, 21Eylül 1326 (4 Ekim 1910).
[783] *BOA*, DH. MKT, 2695/3, 5 Kânûn-i evvel 1326 (18 Aralık 1910).
[784] *BOA*, DH.MKT, 2653/24, 15 Teşrîn-i evvel 1326 (28 Ekim 1910).
[785] *BOA*, DH. DACZ, 3/111, 15 Mayıs 1316 (28 Mayıs 1900).

Kuruma kabul edilen çalışabilecek durumdaki kadınlar için ise sanat icra etmeleri için birtakım uygulamalara gidilmiştir. Örneğin Hereke Fabrikası'ndan bir usta getirilmiş ve işe yarar kimselerin böylece üretime katkısı sağlanmıştır.[786] Yine Dârü'l-âceze'de bir pavyon ayrılarak muhacirinden dul kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep hâlinde hükümet eliyle hanelere gönderilmesi sağlanmıştır.[787] Dârü'l-âceze'deki sıhhatleri yerinde olan kadınların hizmetçi arayanların evlerine verilmesinin yanı sıra bir diğer uygulama ise Eytâmhane ve Irzahane'de bulunan çocukların evlatlık isteyenlere verilmesidir.[788] Geç tarihli başka bir arşiv belgesi, kadın, erkek, genç, eli iş tutan on yaşından elli yaşına kadar olanların çalıştırılması gerektiğine dair hazırlanmış bir mesai talimatnamesidir.[789] Kadınlara Dârü'l-âceze'de iş edindirme yönteminin benimsenip sürdürüldüğünü kanıtlayan söz konusu belge kurumda bulunan genç kadın ve kızlara halı dokuma sanatını öğretmek üzere alınacak usta ve malzeme malumatını içermektedir. Aynı uygulamanın İngiltere'deki çalışma evlerinde de olduğu bilinmekte. Bu tarz uygulamalardan haberdar olan yönetici elitler Osmanlı topraklarında da uygulanması gerektiği noktasında hemfikirlerdi. Zira böylece burada barınan sağlıklı kadınların üretime[790] katılması sağlanmıştır.

[786] *BOA*, DH. DACZ, 3/107, 15 Teşrîn-i evvel 1315 (27 Ekim 1899).
[787] Dârü'l-âceze'de bir pavyon ayrılarak muhacirinden dul kadınlara hizmetçilik öğretilerek talep halinde hükümet eliyle hanelere gönderilmesi kararını içeren arşiv kaydı için bkz. *BOA*, DH. İD, 161/6, 14 Eylül 1331 (27 Eylül 1915).
[788] *BOA,* ZB., 329/106, 1 Kânûn-i sâni 1324 (14 Ocak 1909).
[789] *BOA*, DH. UMVM., 117/95, 19 Haziran 1340 (19 Haziran 1924).
[790] Arşivde Dârü'l-âceze'de açılacak olan halı imalathanesi için sanatkâr getirilmesi ile ilgili İngiltere'de Hatersli Fabrikası müdürünün resmi yazışmalarını içeren bir kayıt da mevcuttur. Bu durum bize Osmanlı yönetici elitlerinin Batı'da uygulanan sisteme benzer bir uygulama geliştirme arzusunda olduklarını göstermektedir. *BOA*, HR. SFR.3, 582/27, 15 Şubat 1323 (28 Şubat 1908).

Görsel 11: Dârü'l-âceze'de halıcılık öğrenen kız çocukları.[791]

4.4. Vilâdethaneler

II. Abdülhamid Dönemi sağlık alanındaki sosyal politikalarının yoksul kadınlara mahsus diğer bir örneği de Dârü'l-âceze'de yaşayan kimsesiz, yoksul, âceze kadınların doğum yapabilmeleri için kurum bünyesinde açılan Vilâdethane'ydi. Dârü'l-âceze'deki kadınların doğum yapmalarını kolaylaştırmak amacıyla kurulan doğumevinin uğurlu olması için Hz. Muhammed'in doğum gününe rastlayan günde açılışının yapılması kararlaştırıldı.[792]

[791] Dâr'ül-âceze unvanı altındaki maktu risaleye mevzu Dârü'l-Hayr'da halıcılık öğrenen kız çocuklarının fotoğraflarının kartpostal şekline konularak satıldığının anlaşılması üzerine mevcut nüshalarının toplattırılarak tedavülüne meydan verilmemesi. *BOA*, DH. MKT.,1263/78, 25 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910). Kurumdaki kız çocuklarına halı ve seccade yapımını öğretmek üzere Haralambos Efendi ile eşi görevlendirilmiştir. *BOA*, İ.DH., 1360/40, 18 Ağustos 1316 (31 Ağustos 1900).
[792] *BOA*, DH. MKT1148/37, 7 Mart 1325 (20 Mart 1909).

Görsel 12: Dârü'l-âceze'de açılan Doğumhane. (İÜ. NEK, Albüm No: 779-39-23)

Vilâdethanelerin açılmasında Doktor Besim Ömer'in[793] etkisi büyüktür. Ömer,[794] 1892 yılında katıldığı Brüksel Kongresi'nde duyduklarından etkilenerek Avrupa'daki gelişmelere dair bir layiha hazırlar. Avrupa'nın[795] neredeyse her noktasında modern doğum yöntem ve mekânlarının yer aldığını görünce Osmanlı'da da başlaması gerekliliğinin altını önemle çizer ve dönemin padişahı II. Abdülhamid'e doğumevi açılması hususunda talepte bulunur:

[793] Dr. Besim Ömer Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneyi birincilikle bitirmiş, ertesi sene Fenn-i Kıbale (Doğum Bilgisi) dersi muallim muavini olarak göreve başlamıştır. Bir yıl sonra 1887'de Paris'e ihtisas yapmak için gönderilmiştir. Dört yıldan fazla Paris'te kalmış, Paris Tıp Fakültesi'ndeki eğitimini tamamlamış, zamanın en önemli hocalarıyla çalışmıştır. O yıllarda Fransız Kadın Doğum Obstetrik Ekolü en parlak devresini yaşamaktaydı. Tıp fakültesinde doğum eğitimi, gebe muayenesi, gebelik takibi, normal ve patalojik doğum, lohusalık devri ve yeni doğan bakımı olarak standartlaşmıştı. Modern Obstetrik'e yön veren büyük adlar, bugün dahi ayakta olan doğum kliniklerinde pratik eğitim yaptırmakta, öğrencilere ve ebelere uygulamalar göstermekteydiler. Dr. Ömer Bey Paris'ten döndükten sonra Askeri Tıp Okuluna Kadın Doğum hocası olarak atanır. İlk girişimi uygulama olanağı sağlayacak bir klinik açabilmektir. Kendisi bunun çok zor olduğunu biliyordu. Çünkü daha önce de bu konuda girişimler olmuş fakat sonuç alınamamıştı. Sultan Abdülhamid'in her çocuğunun doğumunda Kadın Doğum hocaları bunu fırsat bilip hayırlı bir iş olarak bir doğumevi açılması teklifini yaparlardı. Ayten Altıntaş-Oğuz Ceylan, "Viladethane", *Tombak Dergisi*, S. 17, (1997), s. 26.

[794] Besim Ömer Bey'in, Dersaadet'te vilâdethane açılması için yazdığı arzuhal için bkz. *BOA*, BEO., 1863/139667, 2 Mart 1320 (15 Mart 1904).

[795] Avrupa'nın her tarafında olduğu gibi Dersaadet'te de bir vilâdethane açılması gerekliliğin altının çizildiği arşiv kaydı için bkz. *BOA*, BEO. 647/48467, 6 Mart 1313 (18 Mart 1897).

"Hemen her velâdet-i hümayûnda isticlâb-ı davat-ı hayriye'ye vesile olacağı ifadesiyle bir vilâdethane tesisi iradesini istihsal için vaki olan müracaatlara menfi cevap gelmekte idi. 1885 yılında Fenn-i Kıbale hocası Vahid Bey'in zamanında bir Vilâdethane açılması teklifi ısrarla yinelenmiş. Dahiliye Nazırı Ethem Paşa'nın girişimleriyle iş daha ciddi bir hale gelmişti. Mimar Perpignanni'ye binanın planları hazırlattırılmıştı. İki katlı olacak binada; lohusa salonları, kundaklama odası, sütnineler için yatakhaneler, dershane, tabib ve tabib muavinleri için odalar da yer alacaktı. 4800 Osmanlı lirası sarfiyla inşa edilecek olan bu binanın inşası kabul olunmuş, bu para Dahiliye Bütçesi'ne ilave edilmişti. Fakat İrade çıkmamış, bu girişim de sonuçsuz kalmıştı. Besim Ömer bu Vilâdethaneyi şöyle tanımlar: 1885'te tekarrür ve fakat nasılsa inşası teahhür eden Kabile Hastanesi (...) Abdülhamid'in Vilâdethaneyi neden reddettiğini D. Besim Ömer şöyle açıklıyordu: "O zaman nezd-i şahane'de Vilâdethane bir 'piçhane' gibi telakki edilmiş olmasıdır...Hep bu telakki tesiri altında menfi cevap gelmekte idi. Her şey burada düğümlenip kalıyordu."[796]

Maarif Nezareti tarafından 2-3 bin lira harcanarak İslâm Mahallesi'nde örneğin, Şehzade Cami'nin karşısında boş arsaya Vilâdethane yapılması konusunda Mekteb-i Tıbbiye muallimi Besim Ömer tarafından verilen dilekçe 22 Şubat 1894'te Bâb-ı Âli'ye sevk edilse de ancak 28 Haziran 1895'te konu Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.[797]

Tüm bu ağır işleyen bürokratik süreç ve halkın belirli bir kesiminin tepkisine rağmen vilâdethane açılır ve modern tıbbın hem yöntem hem de mekânsal olanaklarının

[796] Besim Ömer, *Doğum Tarihi*, İstanbul, 1932, s. 50.

[797] *"İlkel şartlarda tıbbî yardımlardan mahrum ve viranelerde doğum yapmaya mecbur olan kadınların doğumları ve tedavilerinin yapılabilmesi için Padişah iradesiyle kurulmasına karar verilen ancak inşaatına başlanılamayan ebeler mektebi ve hastanesinin açılana kadar gerek hamilelerin ihtiyacını karşılamak gerekse tıp ve ebelik öğrencilerinin stajlarını yapmaları için 14 yataklı cüz'i bir masrafla Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane cıvarında kurulan vilâdethanede biçarelerin yiyecek, kıyafet ve diğer giderlerinin Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti bütçesine aylık 1500kuruş zam yapılmasına Şura-yı Devlet tarafından karar verilmiştir."* Daha fazlası için bkz. Hürü Sağlam Tekir, *"Pencereleri Kafesli Muayenehane: Osmanlı'da Vilâdethanelerin Açılması ve Doktor Besim Ömer Paşa"*, XVIII. Türk Tarih Kongresi III. Cilt Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti İçinde, 2018, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 700.

etkisiyle doğum sırasında hayatını kaybeden kadınların sayısı azalmaya başlar. II. Abdülhamid'in isteği üzerine Dârü'l-âceze içerisinde açılan doğumhane sayesinde yoksul, kimsesiz, burayı yurt edinmiş kadınlar da faydalanır. Hatta doktorlar, yoksul, kimsesiz kadınlara tedavilerinde yardımcı olmak amacıyla maaş dahi almadan sadece araba ücreti karşılığı görev yapar.[798]

İstanbul'da yaşayan kadınların doğum esnasında birçok zorluk çektikleri ve ebe getirmeye veya evlerinde tedavi olmaya güçleri yetmeyenlerin çoğunlukla hayatlarını kaybettikleri bilinmektedir. Bu durum dikkate alınarak Kadırga'da her türlü levazım, alet ve kaynağı sağlanan Ebe Okulu Hastanesi kurulmuştur. Bu hastanenin Emniyet Genel Müdürlüğü'ne telefonla bağlanması ve bu gibi durumlarda doğum yapamayan veya ebe getirtemeyen hamile kadınların evlerine hastane arabası gönderilmesi ve bunların hastaneye getirilerek lazım gelen müdahalenin icrası için hemen haber verilmesi gerektiği konusunda Tıp Fakültesi Başkanlığı'ndan 199 numaralı ve 4 Aralık 1909 tarihli bir yazı gelmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden İstanbul Polis Müdîriyeti'ne gönderilen 13 Aralık 1909 tarihli yazıda:

> *"Dâhiliye Nezâreti'nden, İstanbul Polis Müdîriyeti'ne,*
>
> *Hulâsa : Vaz'-ı hamlda tedâbîr-i fenniye ittihâzını müstelzim usret hâdisâtı zuhûrunda Kadırga Kâbile Mektebi'ne ma'lûmât verilmek üzere â'id olduğu merkeze telefonla ihbâr-ı mâdde olunmasına dâ'ir, Dersaadet sekenesinden olan kadınlar vaz'-ı hamlda dûçâr-ı müşkilât oldukları gibi ebe celbine ve yahud hânelerinde tedâvîye iktidârları bulunmamasından nâşî ekseriyâ terk-i hayât etmekde bulundukları nazar-ı dikkate alınarak Kadırga'da te'sîs edilen ve her dürlü levâzım ve âlât ve vâridâtı ikmâl olunan Kâbile Mektebi Hastahânesi'nin Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti'ne telefonla tarabbut olunarak bu gibi vukû'âtın zuhûrunda vaz'-ı haml edemeyen ve yahud ebe celbine muktedir olamayan hâmil kadının ikâmetgâhına mezkûr hastahâne arabası i'zâm ile hastahâneye getirilerek lâzım gelen tedâbîr-i fenniyenin icrâsı zımnında derhâl ihbâr-ı keyfiyet edilmesi Dârülfünûn-ı Osmani Tıp Fakültesi Riyâseti'nden 199*

[798] *BOA*, DH. UMVM., 113/43, 5 Kânûn-i sâni 1338 (5 Ocak 1922).

numara ve fî 21 Teşrinisani sene [1]325 [4 Aralık 1909] târîhiyle bâ-tezkere iş'âr olunmuş ise de merâkiz-i inzibâtiyeye mahsûs olan telefon hutûtunun mezkûr hastahâneye rabtı câ'iz olamayub ancak bu gibi ahvâl-i ... vesâ'it-i mukteziye-i fenniyeye mürâca'atdan ... veya kudret olanların muhâfaza-i hayât ve sıhhatine ta'alluku i'tibârıyla keyfiyet nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınmağa şâyân bulunduğundan bu misillü vukû'ât hangi merkez dâ'iresi dâhilinde tehaddüs ederse derhâl mezkûr hastahâne mevki'inin tâbi' olduğu merkez me'mûrluğuna telefonla ma'lûmât arzıyla ... edilerek o vâsıta ile hastahâneye ihbâr-ı mâdde olunması bi't-tensîb riyâset-i mûmâ ileyhâya da ol vechile cevâben iş'âr-ı keyfiyet edilmiş olmağla bi'l-umûm merâkizce de ol vechile iktizâ-yı hâlin hüsn-i îfâsına dikkat ve vukû'ât-ı mezkûrenin ihbârında ihmâl olunmamak üzere her merkezden dâhil-i dâ'ire-i vezâ'ifi olan mahallât e'imme ve muhtârânı vâsıtasıyla ahâlîye tefhîm ve i'lân-ı keyfiyet olunması husûsunun ta'mîmen merâkize tesrî'-i teblîği tevcîh olunur.[799]

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu sosyal politikalarının "kadınlaşan yoksulluk" sorununa getirdiği çözümlerden olan vilâdethaneyi Dr. Besim Ömer birer hayrathane olarak değerlendirir:

"Avrupa'da evlerinde doğum yapmayı kararlaştırdıkları hâlde daha sonra düçar olduğu arızadan dolayı derhal Vilâdethanelere nakledilen pek çok hamilenin olduğu, gayri tabiyeden veyahut bazı emraz ile müterafık zuhur edip müdahale-yi tıbbiye ve viladiye iktiza edeceği izah eder. Vilâdethanenin bu gibi ahvalde yalnız kerve ve acze fıkaraya değil hatta ağniyaya (zenginler) bile ne vechle bil mecre-i hayr ve hüzün olduğunu muktazidir. Vilâdethane vakti zarurette irade edeceği tahsilat ciheti ile bir hayrathanedir"[800]

[799] *BOA*, DH.EUM.THR, 16/47, 13 Kânûn-i evvel 1324 (13 Aralık 1909).
[800] Dr. Besim Ömer, *a.g.e*., s. 53.

Vilâdethanelerin[801] açılmasıyla evlerde doğumun tamamen ortadan kalktığını söylemek abartılı olacaktır zira vilâdethaneler çoğunlukla beklenmedik/ters giden bir durum söz konusu olduğunda başvurulan kurumlardı. Hatta Fransız gezgin Aubry'nin de aktardığı üzere Müslüman kadınların çoğu ölümün eşiğine gelmeden gitmeyecek kadar nefretle bakıyorlardı hastanelere. Çoğu kadın doğum için mahallesindeki ebeye başvuruyordu, ebeler salt çocuk doğurtmakla kalmıyor aynı zamanda lohusa rahatsızlıklarına da bakıyordu.[802] Vilâdethanelerin İstanbul dışında da kurulması gerektiği ise 1906 yılından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Anadolu'da bu kurumların açılması görevi belediyelere devredilmiş ve uygulamanın kazalara kadar yaygınlaştırılması gerekliliği önemle bildirilmiştir.[803]

4.5. Muhtâcîn Maaşı

Muhtâcîn, muhtaç kelimesinin çoğulu olup muhtaçlar, yoksullar anlamına gelmektedir. Muhtâcîn maaşı ile devlet fakir olan tebaasına ömür boyu maddi[804] yardımda bulunmaya başladı. İlk muhtâcîn maaşı ödemeleri Evkâf Nezareti tarafından yapıldı. Evkâf Nezareti, aynı cemiyet içerisinde yaşayan ancak ekonomik durumları nedeniyle birbirinden farklı olan insanları asgari müşterekte birleştirmek gerekçesiyle, ihtiyaç sahiplerine bu maaşı ödemeye başladı. Söz konusu nezaret kurulmadan önce ise kendi bölgelerinde bu vazifeyi vakıflar yapmaktaydı.[805] Bu maaştan dul kadınlar, yetimler, ikiz çocuklar, ulema ve din adamları, dergâh ve tekkeler, mühtedîler, muhacirler, öğrenciler, maluller, özürlüler, iş göremeyenler, iş kazası sonucu vefat eden şahısların aileleri, felaketzedeler, asker aileleri vb. gruplar faydalanmaktaydı.

---

[801] Avrupa'nın her tarafında olduğu gibi Dersaadet'te dahi bir vilâdethanenin tesisi (Dâhiliye) Bkz. *BOA*, BEO 836/ 62650, 6 Mart 1313 (18 Mart 1897).

[802] İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914*), (Doktora Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 173.

[803] Vilayetlerde ve kazalarda Belediye varidatından karşılık temin edilerek vilâdethane yaptırılması hususunun umumen tebliği. *BOA*, DH. MKT., 1091/33, 25 Temmuz 1324 (25 Temmuz 1908). Mekteb-i Tıbbiye Şahane civarında vilâdethane yapılan yerin giyecek ve yapılan diğer masraflarının mülkiyeden ödenmesi için Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti bütçesine zam yapılması. *BOA*, İ. DH., 1338/18, 28 Mayıs 1314 (9 Haziran 1898).

[804] Kayd-ı hayat şartıyla bağlanan maaşlara ilişkin örnekler için bkz. Kıranlar, *a.g.t*., s. 171. Muhtaçlara yönelik ilk toplu maaş ödemesi Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nce 1838'de yapıldı. Toplam 115 yoksula 1501,5 kuruşluk maaş ödemesi yapıldı. Evkâf-ı Hümâyun Nezareti'ne getirilen kişilere maaş dönemlerinde yapılan zamlarla birlikte verilen maaş 3513,5 kuruşa yükseltildi. 1850 yılı civarında muhtaç aylığı en düşük 5 kuruş ile Ayşe Hanım isimli bir kadına, en yüksek maaş ödemesi ise 200 kuruş ile Ravandizi Hacı Mehmed Efendi isimli bir adama yapıldı. Öztürk, *a.g.e.,* s. 178.

[805] Öztürk, *a.g.e*., s. 178.

Oldukça geniş bir kesimi kapsayan bu maaş uygulamasından çoğunlukla dezavantajlı kişiler faydalanmaktaydı. Ancak istisnai örnekler de mevcuttu.[806] Kendilerine tanınan hak bağlamında her sınıftan vatandaş bu maaştan istifade etmekteydi. Örneğin bu maaştan Harem-i Şerif Müdürü ve Cidde vali/kaymakamı Mehmed Ali Bey de faydalandı.[807] Hatta bazı dergâh, tekke gibi kurumların dahi taamiye masrafları yüklendikleri misyon ve düştükleri zaruretten dolayı muhtâcîn maaşından karşılanmaktaydı.[808] Yine başka bir örnekte polislikten atılan Bâb-ı Âli Hazine-i Evrak muhafızı Hacı Ahmed Efendi'nin eşinin maaşın azlığı sebebiyle yasanın kendilerine tanıdığı haktan faydalanarak muhtâcîn maaşına başvurduğu görülmekte.[809] Bu tip örnekler bize muhtâcîn maaşından sadece yoksulların faydalanmadığını tanıtlamaktadır. Dolayısıyla söz konusu maaşı almanın yoksulluğun bir göstergesi olmadığını baştan belirtmek gerekir.

Arşiv kayıtları göstermektedir ki -özellikle II. Abdülhamid döneminde- muhtâcîn maaşını en çok talep eden kesimlerden biri dul kadınlardır. Kadınların kaybettikleri eşlerinden kalan maaşlarının kesilmesi ya da oranının düşürülmesi onları zor duruma düşürmekteydi. Bu gibi durumlarda muhtâcîn maaşı dul kadınlar için önemli bir gelir kaynağı olarak görülmekteydi. Dul kadınlar, eşleri emekli ise onların ölümünün ardından tekâüd maaşlarını almakta aksi durumda da muhtâcîn maaşına başvurmaktaydı. Örneğin Mektubi Sadaret Odacısı Mehmed Ağa'nın vefatıyla zor duruma düşen Fatma Hanım'ın eşinden kalan emekli maaşının olmaması nedeniyle geçim sıkıntısı çektiği, muhtâcîn maaşı talebinde bulunduğu ve yetkililerin Fatma Hanım'ın bu talebini geri çevirmediği görülmekte.[810] Kocası askere alınan ve kendisine sahip çıkan kardeşinin de vefatıyla yedi çocuğuyla mağdur kalan Zeynep'e bağlanan muhtâcîn maaşı yine başka bir örnektir.[811] 26 Ocak 1896 tarihli Sadâret Başkanlığından Baş Kitâbet Dairesi Başkâtibi Tahsin Paşa'ya ulaşan bir belgede, Kars

[806] Kıranlar, 1910 Muhtâcîn Maaşatı Nizamnamesi'nin kabulüne kadarki süreçte devletin bu maaşı yoksullukları tescil edilmiş kişilere bağlandığını iddia etmekte ve örnek olarak da Maaşat-ı Zatiye Müdüriyeti tarafından tutulan belgeleri göstermektedir. Kıranlar, *a.g.t.,* s. 171. Oysa 1894 tarihinde yoksul olmamasına rağmen muhtâcîn maaşına bağlanmış bir vali dahi vardır.
[807] *BOA*, İ..ML., 2/29, 26 Mart 1310 (7 Nisan1894).
[808] Mehmet Ali Düzgün, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Muhtâcîn Maaşı Uygulaması*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009, s. 7.
[809] *BOA*, DH.MKT.,2553/99, 26 Temmuz 1319 (8 Ağustos 1903).
[810] *BOA*, DH.MKT, 1608/26, 19 Temmuz 1306 (31Temmuz 1890).
[811] *BOA*, DH.MKT., 1776/28, 15 Mart 1308 (27 Mart 1892).

muhacirlerinden Gülizar Hanım'ın kocasının vefatı sebebiyle kimsesiz kaldığı ve yardıma muhtaç hâlde olduğu için kendisine padişahın emriyle muhtâcîn maaşı bağlandığı görülmektedir.[812]

Trablusşam Karantina Tabibi Doktor Markler'in öldürülmesi sonucu altı çocuğu yetim kalmıştır. Markler'in eşi emekli (tekâüd) maaşı bağlanıncaya kadar geçici olarak iki yüz elli kuruş maaş almıştır ancak aldığı maaşa küçük bir zam yapılmasına rağmen geçinememektedir. Bu sebepten yetimlerine bakabilmesi için kendisine muhtâcîn maaşı tahsisatından beş yüz kuruş daha maaş tahsis edilmiştir.[813] Yine başka bir kayıtta bir çocuğuyla dul kalan kadına maaşın tahsis edildiği görülmekte. 4 Ekim 1897 tarihinde Sadâret Müsteşarlığı'na yazılan belgede padişaha verilen bilgiye göre Manastır Kolordu kumandanı İbrahim Paşa vefat etmiş ve bir çocuklu eşi yardıma muhtaç bir durumda tek başına kalmıştır. Ancak Askeri Mahkemeler Dairesi memuru Ferik Mehmet Cevat tarafından verilen cevapta yardıma muhtaç bu kadına askeriyeden maaş bağlanmasının mümkün olmadığı, padişah tarafından sadaka olarak Maliye Nezareti Hazinesinden Hazine-i Celile-i Muhtâcînden uygun bir miktar maaş verilmesi Seraskerlik makamı tarafından Sadâret'e bildirilmiştir. Söz konusu hanım gerçekten yardıma muhtaç olduğundan kendisine merhameten bir an evvel adı geçen hazineden yardımın esirgenmemesi istenilmiştir. Sadâret Müsteşarlığı'na gönderilmiş olan 4 Ekim 1897 tarihli bu belgeye göre vefat eden bir askeri personelin muhtaç durumda bulunan eşi ve çocuğuna muhtâcîn maaşından uygun miktarda maaş bağlanması istenmiş, kimsesiz ve ihtiyaç sahibi bir kadının yardım talebi geri çevrilmemiştir.[814] Eşiyle oğlunun vefatından dolayı kimsesiz kalan Saniye Hanım'a geçimini sağlayamadığı gerekçesiyle bağlanan 30 kuruşluk muhtâcîn maaşı yine başka bir örnektir.[815]

Yukarıda bahsi geçen belgeler zor durumda kalan dul kadınlara yardımın esirgenmediğini gösteren örneklerdendir. Ancak sefalet içinde yaşamını sürdüren kaç kadının bu talepte bulunduğunu tespit etmek güç. Okuma-yazma bilmeyen sıradan yoksul kadınların kendilerine tanınan bu haktan haberdar olma veya bu hakka erişim

[812] *BOA*, İ. HUS. 25/44, 11 Ağustos 1313 (23 Ağustos 1897).
[813] *BOA*, İ.ML., 34/1317, 18 Eylül 1314 (30 Eylül 1898).
[814] *BOA*, BEO, 1024/76787, 19 Mayıs 1315 (31 Mayıs 1899).
[815] *BOA*, DH.MKT., 676/10, 27 Kânûn-i evvel 1320 (9 Ocak 1905).

noktasındaki mahareti belirsiz. Bağlanan maaşın kadınların yaşam standartlarını ne oranda iyileştirdiği ise üzerinde durulması gereken ayrı bir konu.[816]

Kadınların bu maaşla geçimlerini sağlayamadıkları, maaş miktarının artırılması yönündeki taleplerinden anlaşılmakta. Merhum Raşid Paşa'nın hanesinde mûkim Abdullah kızı Ayşe Hanım'a muhtâcîn maaşı yeterli olmayacağından dolayı Hazine-i Celilece yeterli miktara çıkarılması kararlaştırılır.[817] Yine Şerife Fatıma isimli çocuklarıyla muhtaç halde olan kadının, kendisine tahsis edilen miktarın yeterli gelmediği gerekçesiyle maaşının artırılması talebi söz konusu duruma örnek kayıtlardandır.[818]

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere dul kadınlar öncelikli olarak eşlerinin emeklilik hakları var ise o maaştan faydalanmaktaydılar ancak eşlerinin emeklilik hakkını kazanamadan vefat etmeleri durumunda, kadınların muhtâcîn maaşı aldıkları görülmektedir. Belgeler bize ikinci durumun sayıca fazla olduğunu göstermektedir. Halihazırda bir geliri olanların -emekli maaşı- nadiren bu maaşa başvurdukları görülmekte. Zira -1910 yılından sonra- hak sahibi olma koşullarından biri başvuran kişinin herhangi bir gelire sahip olmamasıydı. Ancak buna rağmen gelirinin çok az olması nedeniyle geçimini sağlayamadığını belirtenlere bahse konu maaş bağlanmaktaydı.

Muhtâcîn maaşı ile ilgili belgelerde sıklıkla rastlanılan otuzar kuruşluk maaşlar, belediyenin muhtâcîn maaşı kaleminden olup, fakir ihtiyacının bütünüyle karşılanmasına yönelik bir ödeme değildir. Bu yönüyle durağan olan belediye muhtâcîn maaşları, küçük bir meblağ olarak fakirin geçimini sağlamak amacıyla kullanılmasını öngörmekteydi. Muhtâcîn maaşı uygulanırken belediyelerden tahsis edilen meblağın kırkta bir oranında tahsis edilmesi hususu da uygulamanın önemli bir noktasıdır. Bu kapsamda devlet tarafından geleneksel zekât inancının bir ifadesi olarak

[816] Maaşların belirli bir standartta olmadığını belirtmek gerekir. Belediyelerden temin edilen maaş miktarı için – çoğunlukla 30 kuruş olmak üzere- yerel yönetimlerin inisiyatifinde olduğunu söylemek mümkün. Hazineden bağlananlar ise belgelerde geçen "uygun miktar" ibaresinden anlaşıldığı üzere başvuran kişinin durumu veya padişaha başvurularda onun belirlediği miktara bağlıydı. Bu esneklik bazı kişiler için kuşkusuz hem talep hem de bağlanan maaş miktarı hususunda avantajdı.
[817] *BOA*, DH.MKT., 457/63, 16 Kânûn-i evvel 1319 (29 Aralık 1903).
[818] *BOA*, DH.MKT., 2597/99, 29 Teşrîn-i sâni 1319 (12 Kasım 1903).

da ele alınabilen kırkta birlik tahsis uygulamasıyla ilgili 12 Aralık 1881 tarihine dair Sadâret tezkiresinde kırkta bir oranı esasına açıkça değinilmektedir:[819]

> *"...icraat-ı belediyeye sekte gelmemek üzere hâsılat-ı belediyenin masarif çıktıktan sonra bâki kalacak miktarından kırkta birinin muhtâcîn için tefrikiyle ondan belediye heyetlerince o yolda ihtiyacı tahakkuk edenlere devâir-i belediyeden tanzim olunacak mazbatalar üzerine vilayetin tasdikiyle nihayet otuz kuruşa kadar maaş i'tası münasip görünerek suret-i hal tam'mînen vilâyât ile idare-i müstakille altında bulunan mutasarrıflıklara teblîğ kılınmış olmakla oraca da ber-minvâl-i meşrûh ifâ-yı muâmelat-ı lâzîmeye himmet."*

Maliye hazinesinden ya da bakanlıkların bütçesinden karşılanan maaşlar ise belediyeler gibi çoğunlukla sabit oranda olmamakla birlikte arşiv vesikalarından incelendiği kadarıyla miktara dair bir ibare bulunmamaktadır. "*Uygun miktar maaş"* ifadesi söz konusu belgelerde sıklıkla geçen muhtâcîn maaşına dair kalıplaşmış bir ifadededir. Buradan belediyelerdeki gibi "sabit "bir orandan bahsedilmediği okuması mümkün gözükmektedir. Kuşkusuz ifadedeki bu esneklik başvuran bazı kişilerin taleplerinin olumlu karşılanmasında ana etkendir. Maaş ödemelerinin kimlere, nasıl ve ne miktarda yapılacağı kesin kurallarla belli olmadığı için yukarıda bahsi geçen örneklerde de görüldüğü üzere oldukça geniş bir kesim bundan faydalanmıştır. Hatta öyle ki bir valinin dahi başvurarak aldığı görülmekte. Dolayısıyla 1910 tarihli Muhtâcîn Maaşatı Nizamnamesi gündeme gelene kadar bu maaşın bağlanmasına ilişkin uygulamalarda bir standart görülmemektedir.

Bu maaş uygulamasını belirli bir düzen içinde yürütmek maksadıyla 27 Haziran 1910 tarihinde, Muhtâcîn Maaşatı Hakkında Nizamname[820] gündeme geldi. Nizamname'ye göre muhtâcîn maaşı alabilmek için:

---

[819] Aktaran Fatma Gökçen, *a.g.t.*, s. 37.

[820] *"Muhtâcîn Maaşatı Hakkında Nizamname",* Düstur, 2. Tertib, C. 2, s. 400-403.
ŞERAİT-İ TAHSİSİYYE
Madde 1. Muhtâcîn maaşı tahsis edebilmek için teba'a-i Devlet-i Aliyye'den olmak ve hiçbir medâr-ı maişeti şer'an iaşesiyle mükelelf müteallikatı bulunmamak ve kâr ve kesbden mahrum derecede müsn ve ma'lul yahut yetim bulunmak şartdır.
Madde 2. Muhtâcin maaşatı talebinde bulunanlar tarafından sakin oldukları vilayet ve liva kazanın vali mutasarrıf ve kaymakamına istid'anâme ile müracaat olunacak ve müsted'i veya müsted'iyyenin birinci maddede muayyen şeâiti haiz olup olmadığı evvel emirde meclis-i belediyece bi't-tahkik ol babda

"tebaa'i Devlet-i Aliyye'den olmak ve hiçbir medâr-ı maişeti (geçim aracı) ve geçimini sağlamakla yükümlü yakını, akrabası bulunmamak ve kazanç mahrum derecede yaşlı ve malûl yahut yetim bulunmak" gerekmektedir.

Nizamnamenin uygulanmasından Maliye Nezareti sorumlu tutulmuştur. Muhtâcîn maaşı kişi başına asgari 50 kuruş ve azamî 150 kuruş olarak belirlenmiştir. Ve bir aileye toplam beş yüz kuruştan fazlasının tahsis edilemeyeceği ayrıca belirtilmiştir. Maliye Nezareti Masraf Defterlerindeki bilgiye göre -1910 yılı için- 258 kişiye toplam 51.911 kuruş maaş bağlanmıştır.[821] Bu Nizamname revize edilerek 29 Aralık 1917'de[822] Meclis-i Mebusan'da ikinci görüşmenin ardından onaylanarak kanun hükmü kazanmıştır.

meclis-i idarece tanzim edilecek mazbata, vilayet vasıtasıyla Maliye Nezareti'nce gönderilecek ve işbu mazbatalarda maaş tahsisini istid'a eden şahsın uhdesinde emlak ve arazi olup olmadığı ve var ise kıymet-i muhamminesi neden ibaret olduğu ve bir hanede sakin ve muhtaç akrabasından kimsesi var ise efradı ve seneleri izah ve ma'lul ise derece-i ma'luliyetini mübeyyin me'murin-i sıhhiyeden verilecek musaddak rapor dahi birlikte isal olunacaktır.

Madde 3. Ma'lulinden İstanbul'da bulunanların muayenesi ve taşradakilere ait vürûd edecek raporların tetkik ve tasdiki Mekteb-i Tıbbiye'ce meccanen icra olunacaktır.

Madde 4. Maliye Nezareti'nce vürûd edecek mazbatalar, Maaşat-ı Zâtiye Kalemi'nce ittihaz olunacak deftere sırasıyla kaydedilerek muhtâcîn tertibinden münhal var ise sıra numerosu gözetilerek münhalat derecesinde tahsisi mukteza maaşatın her iki ayda bir cetveli tanzim edilerek evrak-ı müteferriasıyla birlikte Maaşat-ı Zâtiye Tedkik Komisyonu'na verilecek ve komisyonca ba'de't-tedkik işbu cetvellerin zirinde mazbatası tahrir ve nezaretçe dahi tasdik olunduktan sonra tahsis edilen maaşat içün ashabına cüz'dan ve tuğralı sened-i resmi verilecektir.

Madde 5. Evvelen efrad-ı ahaliden olup da bir hidmet-i vataniyyenin ifası sırasında vefat etmiş olanların, saniyen müddet-i hidmeti tekaüd sandıklarınca eytam ve eramiline maaş tahsisine müsaade olunmayan aileleri, salisen ma'lüller ve efradı müteaddid olan aileler maaşatı diğerlerine tercihen tahsis olunacaktır.

Madde 6. Muhtacin maşatının bir kişi için hadd-i asgari elli ve hadd-i gayesi yüz elli kuruştur. Bir aileye beş yüz kuruştan fazla maaş tahsis edilemez. El yevm muhassas olan maaşat, üç yüz yirmi beş senesi bütçe kanununun yirmi birinci maddesine tavfikan icra edilen tenzilat vceh ile te'diye olunacak fakat mahlûl vuku' buldukça yeniden tahsis edilecek maaşattan elli kuruştan dûn olanlarının ashabı birinci beşşinci maddelerde muayyen esbab ve şerâit-i tercihiyyeyi haiz oldukları takdirde münhalât-ı vakı'anın rub'-ı karşılık tutularak hadd-i kifayeye iblağ edilecektir. İkmal ediceke maaşat kalmadığı takdirde rub'ı mezkûr hazine mande edilecektir.

Madde 7. Muhtâcîn maşatının hin-i tahsisinde hadd-i asgari ile hadd-i azami arasındaki miktarın ta'yini komisyonunun takdirine vabeste olacaktır.

Madde 8. El yevm maaş-ı muhassası bulunan ba'dema tahsis edilecek olan muhtâcîn nisadan tezevvüç edenlerin maşatı, tarih-i akitlerinden ve sabilerin yirmi yaşına vusullerinden ve vefatları vuku' bulanların tarih-i vefatlarından itibaren kat' edilir. Şu kadar ki zükûrdan yirmi yaşını ikmal edenler mekatib-i âliyede tahsilde iseler ikmal-ı tahsil edinceye kaddar maaşlarının i'tasına devam olunacaktır.

Madde 9. Maaş-ı muhassası bulunanlardan nihayet altı aya kadar hapsi müstelzim ef'alden dolayı mahkûm olanların maaşları, aileleri olmadığı takdirde mevkuf bulundukları müddetçe muvakkaten kat' olunarak sebilleri tahliye edildiği tarihte iadeten i'ta ve bundan fazla mahkûm olanların maaşatı da yine aileleri olmadığı takdirde tarih-i mahkumiyetlerinden itibaren terkin olunur.

[821] Özbek, *a.g.e*., s. 276.

[822] Özbek, *a.g.e*., s. 276.

Muhtâcîn Nizamnamesi'nden anlaşıldığı üzere muhtâcîn maaşından yararlanmak isteyen kişilerin, bulundukları vilayet, sancak veya kazalardaki idari amirlere muhtaçlık durumlarını, varsa aynı hanede yaşayan hasta/muhtaç durumda olan kişilerin hastalık derecelerini açıklayan ve sağlık memuru tarafından onaylanmış rapor ve bir dilekçeyle birlikte başvurmaları gerektiği belirtilmiştir. Başvuru dilekçelerinin ise belediye meclisleri tarafından sırayla incelenip araştırılacağı sonuç olarak Maliye Nezareti tarafından maaşlar onaylandıktan sonra tahsis edilen maaşlar için sahibine cüzdan ve tuğralı devlet senedi verileceği de belirtilmiştir.

Sonuç olarak muhtâcîn maaşı, 1910 tarihli Muhtâcîn Maaşatı Nizamnamesi uygulanana kadar hem bağlanan kişiler hem de bağlanan miktar bağlamında oldukça esnek bir uygulama olarak görünmektedir. Ancak istisnai örnekler olsa da yine de çoğunlukla muhtaç durumda olan yoksul halkın faydalandığını da eklemek gerekir. 1910 tarihli söz konusu nizamnamenin uygulanmaya başlamasıyla bir düzene oturtulan bu uygulama yoksul halka devletin yardımı bağlamında değerlendirilebilecek en önemli sosyal politikalardan biridir. Yoksullukla mücadele etmek zorunda kalan özellikle kadınların bu politikalar aracılığıyla nispeten daha iyi bir yaşam sürdüğünü ifade etmek ise kayıtlardaki çok sayıda maaş artışı talebinden kaynaklı mümkün görünmemektedir. Zira 1915 yılında kişi başı bağlanacak olan muhtâcîn maaşı asgari 50 kuruş azami 100 kuruş olarak belirlenmiştir.[823] Aynı yıl bir ekmek fiyatı 2,5 kuruştu.[824] Dolayısıyla 1915 yılında kendisine asgari oranda bağlanan muhtâcîn maaşı ile bir kişi 20 ekmek alabilmekteydi. Azami oranda bağlanan 100 kuruş maaşıyla ise sadece 40 ekmek alabilmekteydi. Bağlanan maaşla en temel gıda maddelerinin dahi alınamadığını gösteren bu rakamlar, niçin kadınların sıklıkla maaş artışı için talepte bulunduklarını da anlaşılır kılmaktadır. Aynı yıl ham ipekte yazın 15 saat ya da tekstil sektöründe uzun saatler çalışan kadının yevmiyesi ise 5 kuruştu.[825] 30 gün aralıksız çalışsa dahi kazandığı para 150 kuruş civarındaydı. Dolayısıyla hem ücretli çalışan hem de devlet desteğiyle geçinen kadınlar için yaşam koşulları savaşın neden olduğu enflasyonist ortamda oldukça zordu.

[823] Kıranlar, *a.g.t.,* s. 174.
[824] Eldem, *a.g.e*., s. 57.
[825] Ökçün, *a.g.e*., s. 176.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KADIN YOKSULLUĞU İLE MÜCADELEDE YARDIM DERNEKLERİNİN ROLÜ VE SOSYAL DENETİM ARACI OLARAK NİZAMNAMELER

5.1. Kadın Derneklerinin Yoksullukla Mücadelede Yeri

Osmanlı Devleti, yoksullukla mücadelede açtığı Hasekî Sultan Hastanesi, Dulhane, Dârü'l-âceze, Viladethâne gibi kurumlar, bağladığı muhtâcîn ya da tev'em maaşları ile yoksul halka el uzatmıştır. Sosyal refah alanında merkezî yönetimin eksik kaldığı, yetemediği durumlarda da toplumun çeşitli kesimlerinin çabalarıyla oluşturulan yardım dernekleri faaliyet göstermeye başlamıştır. Bunlar içerisinde kuşkusuz en göze çarpanı tüm yoksul halka ulaşmayı ve yardımı amaçlayan Fukaraperver Cemiyetidir. İstanbul'un yoksul semtlerinden olan Topkapı'da kurulan cemiyet 24 Şubat 1908'de Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi'nin Topkapı şubesi olarak, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehremini'deki Topkapı Kulübü binasında faaliyete geçmiştir. 1913'te Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi'nin kendisini feshiyle Topkapı şubesi müstakil bir cemiyete dönüşmüş ve Topkapı Fukaraperver Müessese-i Hayriyesi adını almıştır.

Arşivde yer alan Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti Nizamnamesi'ne göre derneğin amacı:

> *"Hükümet-i Osmaniye'nin ifasına mecbur olduğu mu'amelâtdan mâ'adâ ahvalde Dersaadet ile havâlisinde mütemekkin hakikaten muhtaç-ı mu'avenet ve pek fakir ailelere bilâ tefrik cins ve mezhep mümkün mertebe iâne etmekten ve ileride cemiyetin istitaat-ı maliyesi kesb-i vüs'at ettikçe fukara-yı etfalin ve temin-i istikbâline hadim teşebbüsatda bulunmaktan mümkün mertebe tese'ül ve ref'ine çalışmaktan ibarettir*"[826] şeklinde belirtilmiştir.

[826] *BOA*, DH. İ. UM, 89/2, 1/23, 17 Temmuz 1330 (30 Temmuz 1914).

Cemiyetlerin bazıları ise salt kadın yoksulluğunu önleme amaçlı açıldı. Dahası kadınlar ilk kez bu yardım derneklerinde bir araya gelerek örgütlendi.[827] 1898'de Selanik'te Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Emine Semiye'nin kurduğu *"Şefkat-i Nisvân"* bu maksatla kurulmuş ilk dernektir. Emine Semiye *Şefkat-i Nisvân* ve *Hizmet-i Nisvân* isimli dernekler vasıtasıyla yoksul kadınlara yardımda bulunulmasını sağlamıştır. Bu derneğin amacı, 1897'deki Osmanlı-Yunan Savaşı şehitlerinin ailelerini desteklemektir. Bu günlerde gazetede yayımladığı "*Şefkat-i Nisvân*" başlıklı yazısında evlatlarını "din ve devlet uğrunda" şehit veren Anadolu kadınlarının üzüntülerinin yanı sıra maddî sıkıntılarla da uğraştıklarından bahsetmektedir. Dul ve yetimlerinin geçimlerinin sağlanması maksadıyla padişahın himayesinde "Bazar-ı Şefkat"in kurulduğu haber verilerek, bu insanlar için kadınların hep birlikte yardım ellerini uzatmaları rica edilmektedir.[828] Emine Semiye bir süre sonra Edirne'ye geçerek burada *"Hizmet-i Nisvân*" adıyla bir dernek daha açar. Derneğin 10 Müslim 6 gayrimüslim kadından oluştuğu bilinmektedir[829] ve kurucular arasında Sultan Murat'ın kızı Fehime Sultan'ın da yer aldığı mezkûr gazete makalesinde yer almaktadır.[830]

Emine Semiye, salt yardım dernekleriyle yoksul kadınların sorunlarına çare bulmaya çabalamakla kalmamış aynı zamanda yoksulluk meselesini yazdığı eserlerde de işlemiştir. Sefalet isimli tefrikasında kendi dönemine dair yoksul kadınların yaşam koşulları ve mücadelelerine yer vermektedir. Yakın arkadaşı Nigâr Hanımla olan mektuplaşmalarında bu eserin yazımına dair motivasyonu şöyle açıklar:

> *"Sokakta fakir gençlerin, kadınların, ayakları çıplak zenciyelerin, değneğine yaslanarak düşe kalka yürümeğe çalışan ihtiyarların sefilâne hallerinin"*

gözüne çarpmasından son derece etkilenerek Sefalet romanını yazmaya başladığını ifade eder.[831] Arkadaşı Nigâr Hanım ise yazdığı eser için mektubunda şu yorumda bulunur:

---

[827] Çakır, *a.g.e*., s. 87.
[828] Kadriye Kaymaz, *İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008, s. 37.
[829] Emine Semiye, "Kadın Mecmua-i Muhteremesine", *Kadın*, Sayı 9, 8 Kânûn-i evvel 1324 (21 Aralık 1908), s. 2.
[830] Semiye, *a.g.e*., s. 2.
[831] Kaymaz, *a.g.t*., s. 126.

"Sefalette fakr u zarureti tasvir hususunda ibrâz buyurulan sanat pek güzel! Sefilede görülen metânet-i ahlâkıyye bütün genç kızlara şâyan-ı imtisâl olacak kadar ibret-âmûzdur."

Kadınlar tarafından, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek amacıyla kurulan diğer dernekler şunlardır: *Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukarasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Kadınlar Birliği* vd. 1898'de Selanik'te Emine Semiyye'nin kurduğu "*Şefkat-i Nisvân*" yine 1908'de Selanik'te kurulan *"Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi",* mezhep ayrımı gözetmeyen tüm Osmanlı kadınlarına açık olan *"Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi"* yine Emine Semiye'nin Müslüman ve gayrimüslim kadınlardan oluşan "*Hizmet-i Nisvân*" derneği, farklı etnik kimliklere mensup kadınlar tarafından kurulan *"Beyoğlu Rum Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi",* Türk ve Ermeni kadınlarının birlikte kurduğu *"Türk ve Ermeni Kadınlar İttihat Cemiyet-i Hayriyesi"*, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu derneklerin sayısı hızla artmıştır. *"Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi", "Kadıköy Fukaraperver Hanımlar Cemiyeti", "Himaye-i Etfâl Cemiyeti", "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti" ve "Müslüman Kadın Birliği"* dir. Müslüman Kadın Birliği daha sonra adını "*Sulhperver Türk Kadınları Cemiyeti"* olarak değiştirmiştir. İstanbul'da yaşayan yabancı uyruklu kadın dernekleri de saymak gerekirse Madam Pompard'ın "Arbeilles Balarıları" gibi.[832] 1919'da İstanbul'da kurulan *Kürt Kadınları Teali Cemiyeti'nin* amacı nizamnamesinin ikinci maddesinde şöyle belirtilir:

"Kürt kadınlarının çağdaş anlayışla yetiştirilmesi, göç ettirme ve kitle halinde öldürmeler dolayısıyla sefalet içine düşen öksüz ve dullara iş bulmak ve nakdî yardımda bulunmak amacını içerir".

Dolayısıyla Kürt Kadınları Teali Cemiyeti de kadınlara yardım amaçlı kurulan dernekler içerisinde yer almaktadır.[833]

[832] Serpil Çakır, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim*, Sayı 53, (1991), s. 139-141.
[833] Kürt Kadınları Teali Cemiyeti ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Yavuz Selim Karakışla'nın "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih*, Sayı 111, (2005), s. 14-24.

5.1.1. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi

Müslüman Osmanlı askerlerinin eşleri, anneleri, kız kardeşleri ve kızları savaşın yarattığı enflasyonist ortamda açlıkla karşı karşıya kalmış, kendilerine ödenen şehit maaşları yüksek enflasyon karşısında eriyip gitmiş, ekonomik anlamını kaybetmişti. Öyle ki 1915 yılının sonuna gelindiğinde, bir aylık şehit maaşıyla ancak bir veya iki somun ekmek alınabiliyordu.[834] Yoksul kadınlara yapılan gıda ve erzak yardımları çoğunun ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Ayrıca yoksul ve dar gelirli kadınlar sadece belediye ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti gibi kurumlardan gıda yardımı alabilmekteydi.[835] Hatta görevli memurların adil olmayan tavırları nedeniyle çoğu kadın bu imkâna erişimde dahi zorluk yaşamaktaydı.[836] Dernek, cephe gerisinde kalan bu kadınların sorunlarını çözmek adına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve eşi Naciye Sultan tarafından 24 Ağustos 1916'da kuruldu. Derneğin kuruluş amaçları arasında cephe gerisinde ekonomik sıkıntılar çeken asker eşleri, kızlarına yardımda bulunmak, bu kadınların iktisadî kalkınmaya katkılarını sağlamak vardı.[837]

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin[838] kuruluş nizamnamesinde derneğin kuruluş amacı şöyle ifade edilmektedir:

---

[834] Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 74.

[835] Metinsoy, *a.g.e*., s. 74.

[836] Osmanlı Arşivi'nden taradığı pek çok belgeyi titizlikle analiz ederek yoksul kadınların maruz kaldığı zorlukları ve mücadele deneyimlerini aktaran Metinsoy, çalışmasında, yardım alımında kıskanılan bir grup olarak memur ve subay ailelerini işaret etmektedir. Metinsoy*, a.g.e,* s. 74.

[837] Benzer bir amacı sefaletin geldiği durumu gazetede haber yaparak, yoksullara yardım kampanyası başlatan Vakit gazetesi de edinmiştir. "Çalışmaya muktedir olan ancak tüketici olarak hayatını idame ettiren genç kızları üretici konumuna dönüştürmek." Ancak umulan amaca ulaşılamamıştır. Daha fazlası için bkz. Cengiz Mutlu, "Yeni Belgeler Işığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 116, S. 228, 2017, ss. 39-50.

[838] Cemiyet, 14 Aralık 1917'de yaşları erkeklerde en az 21, kadınlarda 20 olan bekâr çalışanların evlenmesini mecburi kıldı. Durumu buna uyanların listesi yerel basında yayınlanacaktı. Belirli bir kadınla ilgilenen erkeğe kadının resmi gösterilecek ve kendisiyle ilgili bilgi verilecekti. Erkek, teklifini kapalı bir zarfın içinde yapacaktı. Erkekle ilgili bir polis soruşturması yapılacaktı. Eğer bu soruşturmadan olumlu sonuç elde edilirse, cemiyet aracı olarak devreye girecekti. Çeyizi olmayan kadınlara yardım edilecekti. Eğer erkek işsiz ise cemiyet onda da iş bulmada yardımcı olacaktı. Bekâr kalmakta ısrar edenler, her ay emekli hesabına yatırılan maaşlarının %15'i tutarındaki paradan vazgeçmek zorunda kalacaklar, aynı zamanda işlerini de kaybedeceklerdi. Kadınlar evlendikten sonra maaşlarına %90 oranında zam yapılacak, ilk çocukları doğduğunda ise ilave bir %20'lik artış elde edeceklerdi. Şubat ayında bu özel cemiyet, bir evlilik acentası şeklini aldı ve cemiyetle ilişkisi olmayanlara da hizmet vermeye başladı. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, s. 277.

"Devletlu İsmetlu Naciye Sultan Hazretlerinin zir-i himâyelerinde merkezi Dersaadet'te olmak üzere ve îcabında memâlik-i Osmaniye'nin şair şehirlerinde şube açmak üzere "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi" nâmıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir. İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir."[839]

Cemiyet, *"Kadınların yapabileceği bi'l-cümle işlere kendilerini sevk edecek ve bu suretle çalışacak kadınları dâimi suretle himâye edecekti*."[840] Bu imkândan faydalanmak isteyen çoğu kadın başvuruda bulunmuştu. Zira savaş, evin geçimini sağlayan erkekleri cepheye taşımış cephe gerisinde çok sayıda hanenin başında yalnızca kadınlar kalmıştı. Ancak kuşkusuz ki bu cemiyetin mevcut koşullarda bütün başvuruları kabul etmesi ve iş imkânı sağlaması güçtü. Örneğin Kurumun 1917 itibariyle farklı kurumlara gönderdiği kadın işçi sayıları şu şekildeydi:

Kurumun İsmi	**Kadın İşçi Sayısı**
Birinci Kadın İşçi Taburu	125
Reji Fabrikası	317
İstanbul Belediyesi	259
Taksim Fanila ve Çorap Fabrikası	135
Millî Tekstil Kurumu	22
Çeşitli Aşevlerine Gönderilen Aşçılar	20
Değişik Kurumlara Gönderilen Kadın Hademeler	84
Eyüp Askeri Kıyafet Dikimevi	1592
Defterdar Tekstil Fabrikası	1140
Beykoz Deri ve Ayakkabı Fabrikası	863
Makriköy Tekstil Fabrikası	833
Sultanahmet Askeri Dikimevi	157
Levazım İplik Fabrikası	272
Ahırkapı Askeri Kıyafet ve Çadır Atölyesi	650
Saraçhane Fabrikası	371
Çeşitli Diğer Kurumlar	45
Toplam	6885

[839] Tülin Sümer, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti", *Belgelerle Türk Tarihi*, (1968), s. 60.
[840] Aktaran Yavuz Selim Karakışla, *a.g.e.,* s. 76.

Tablo 18: 1917 itibariyle Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi tarafından farklı kurumlara gönderilen kadın işçi sayıları[841]

Cemiyetin kuruluşundan sadece birkaç ay sonra başvuran kadın sayısı on dört bini buldu.[842] Cemiyetin 1917 senesine ait çalışma raporundan anlaşıldığına göre cemiyetin çağrısına verilen dilekçelerin çoğu Müslüman nüfusunun yoğun yaşadığı semtlerden geldi.[843] Ve başvuran bu kadınların çoğunluğu daha önce hiç çalışmamış vasıfsız işçilerdi.[844] Yukarıdaki tabloya göre cemiyet, başvuran sayısının yalnızca yarısına iş imkânı sağlayabildi. Ancak cemiyetin sadece var olan fabrika ve kurumlara işçi göndermediğini aynı zamanda kendilerinin de atölye, sanayi ve ticari kuruluşlar açarak burada kadınları istihdam etmeyi amaçladıklarını belirtmek gerekir. Dernek, bu maksadı doğrultusunda Osmanlı başkentini üç bölgeye ayırdı: İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu.[845] Her üç bölgede de en az birer şube açılarak, hemen üretime geçilmesi hedeflendi. İlk plâna göre, her bölgede açılacak bu üretici şubelerin her birinde onar bin olmak üzere toplam otuz bin civarında kadın işçi çalıştırılması düşünüldü.[846] Ancak hedeflenen bu rakama ulaşılamadı. Cemiyetin açtığı şubelerde çalışan kadın sayıları şu şekildeydi: Çapa şubesinde 231 sürekli işçi çalışmaktaydı. Cemiyet eve parça başı ücret karşılığı da iş imkânı sağlamaktaydı. Çapa'da eve iş alarak çalışan kadın sayısı 405'ti.[847] Bu kadınlar evlerinde yün bükerek bu şubede bulunan örgü makinelerinde kullanılmak üzere iplik hazırlamakta böylece yarı zamanlı da olsa çalışarak geçimlerini sağlamaktaydı. Fatih şubesinde ise 128 kadın sürekli işçi olarak çalışmakta civarda yaşayan 250 kadına da evlerinde iş imkânı sağlanmaktaydı.[848] Üsküdar şubesinde ise 60 kadın sürekli işçi olarak çalışmakta, yaklaşık 200 kadın da

[841] Yavuz Selim Karakışla, *Women, War, and Work in The Ottoman Empire: Society fort he Employment of Ottoman Muslim Women 1916-1923,* İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Center, 2005, s. 90.
[842] Duben-Behar, *a.g.e*., s. 59.
[843] Karakışla, *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*, s. 114.
[844] Karakışla, *a.g.e*., s. 114.
[845] Ancak daha sonra cemiyete iş için başvuran Müslüman Osmanlı kadınlarının en çok Fatih civarında yaşadıklarını tespit edince özellikle o bölgede şube açılmasına karar vermiştir. Bu amaçla 1916 yılının Ağustos ayında Çapa'da bulunan Nazif Paşa Konağı satın alınmış ve Çapa Dârü's-sınâası adıyla bir şube kurulmuştur. Karakışla, *a.g.*e., s. 114.
[846] Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 6.
[847] Tülin Sümer, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 11, S. 10, (1968), s. 60.
[848] Sümer, *a.g.m.,* s. 61.

evlerinde üretime katılmaktaydı.[849] Bu şubelerde toplam 1274 kadına iş imkânı sağlandı. Bu kadınların ürettiği ürünleri satın alanlar ise genellikle katkı sunmak maksadıyla varlıklı Müslüman kadınlar, tüccarlar ve Osmanlı ordusuydu.

Şube	Sürekli işçi sayısı	Yarı zamanlı işçi sayısı
Çapa	231	405
Fatih	128	250
Üsküdar	60	200
TOPLAM	419	855

Tablo 19: Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi şubelerinde çalışan kadın sayısı.

Yalman'ın iddiasına göre kurum kendi bünyesinde istihdam ettiği kadınlara günlük 10 kuruş ödemekteydi.[850] Kadınların 30 gün aralıksız çalıştığı var sayıldığında aylık 300 kuruşa denk gelen bu ücret, 1914 yılı başlarında dahi küçük bir ailenin geçimi için gerekli olan 945 kuruşun oldukça altındaydı.[851] Ancak kötü giden ekonomi ve hayat pahalılığının hüküm sürdüğü savaş ortamında buna erişmek de oldukça önemliydi. Zira dernek, kadınları ekonomik olarak tatmin etmeyen ücretler ile çalıştırmış olsa da onların kamusal hayata katılımı ve üzerlerindeki toplumsal baskının azaltılması noktalarında önemli katkılar sunmaktaydı.

Yalman'ın aksine Karakışla ise cemiyetin hesap kayıtlarında ücretlere dair kesin verilerin yer almadığını, kadınların bir kısmının yarı zamanlı olarak evden çalışması ve ücretlerin parça başı ödenmesinin de doğru bilgiye ulaşılmasını imkânsız kıldığını vurgulamaktadır.[852] Ücretlere dair kesin veriler olmasa dahi kadınların geçimlerini sağlamaya yetmeyecek miktarda olduğu şüphe götürmez. Zira aynı yıllarda kadınların her halükârda günlük 10 kuruştan çok daha az ücrete,[853] çoğunlukla sadece yemek ve yatacak yer karşılığında[854] çalıştıkları bilinen bir husus. Örneğin 1915'te Ayvansaray'daki Aris ve Şürekası Sabun ve İtriyat Fabrikası'nda kadınlar, erkeklerin üçte biri ücrete çalışmaktaydı. Erkekler 12-15 kuruş ücrete çalışırken kadınlar 2-6

[849] Sümer, *a.g.m.,* s. 61.
[850] Yalman, a.g.e., s.
[851] Duben-Behar, a.g.e., s, 53.
[852] Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, s.
[853] Kadınlar 1910'lu yıllarda 1-5 kuruş arasında ücret almaktaydı. Bkz. Os, *Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi,* s. 7.
[854] Nicole Os, *Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi*, s. 7.

kuruş karşılığında emeğini satmaktaydı.[855] Dolayısıyla eğer Yalman'ın iddiası doğru ise cemiyet, kadınlara piyasadaki ücretlerinin neredeyse iki katını vermekteydi. Ancak cemiyetin kadınlara ödediği bu iki katı ücret de yeterli görünmemekte. Çünkü İstanbul'da 1914-1920 yılları arasında temel ihtiyaç maddeleri %1350 nispetinde artmıştı.[856] Aynı dönemde Londra ve Paris'teki fiyat artışı %200-300 arasındaydı. Bu durum gösteriyor ki İstanbul, diğer Avrupa şehirlerine nazaran oldukça pahalı bir kentti. Ve ücretli çalışan yoksul kadınlar için şüphesiz ki geçimini sağlamak daha zordu. Zira kadınlar, savaş boyunca dahil oldukları üretim süreci içerisinde farklı sömürü araçlarını, farklı istihdam uygulamalarını, cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığını, kısacası kapitalist üretim ilişkileri içerisinde kadın emeğinin varoluş tarzını oldukça şiddetli deneyimlemekteydi. Dernek kadınlar için sadece iş istihdamı sağlamadı. Amaçları arasında yer almamasına rağmen geçinmekte zorluk çeken kadınlar için aşevleri de açtı.[857]

5.1.2. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti

1911'de kurulan cemiyet, özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Rumeli'den gelen kimsesiz göçmen kadınlara yardım edip onların geçim problemlerini "iş evleri" açarak çözmeye çalışmıştır. Balkan Harbi sırasında Besim Ömer Paşa'nın desteği ile kurulan cemiyetin[858] Prenses Nimet Muhtar (Ahmet Muhtar Paşa'nın eşi) Hanımefendi başkanlığında otuz[859] üyesi bulunmaktaydı.[860] Bu dernekte Fatma Aliye Hanım da kâtibe olarak görev yapmaktaydı. Üye hanımlar, evleri dolaşarak Hilâl-i Ahmer hesabına para ve eşya toplamışlar, hastanelerde yaralı askerlere ve hastalara bakmışlardır.[861]

---

[855] Ökçün, *a.g.e.,* s. 148.
[856] Georgeon, *a.g.e*., s. 85.
[857] "Kadınları Çalıştırma Teşebbüsü", *Vakit*, Sayı 111, 9 Şubat 1918, s. 1.
[858] Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kadınlar Şubesi fahri başkanlığının Başkadınefendi tarafından kabul edildiği irâde 24 Mart 1912 tarihlidir. *BOA,* İ.MBH., 8/31, 11 Mart 1328 (24 Mart 1912).
[859] Derneğin kuruluşunda desteği olan Dr. Besim Ömer Paşa, derneğin otuz üyesi olduğu bilgisini verirken, Şefika Kurnaz, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını başlıklı çalışmasında derneğin yüz üyesi bulunduğu malumatını vermekte ancak bu bilgiyi destekler herhangi bir referans kullanmamaktadır. Bkz. Kurnaz, *a.g.e*., s.116; Dr. Besim Ömer Paşa, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Ankara: Pulat Matbaası, 2007, s. 81.
[860] Dr. Besim Ömer Paşa, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Ankara: Pulat Matbaası, 2007, s. 81.
[861] Kurnaz, *a.g.e.,* s. 116.

Cemiyet nizamnamesinin 43. Maddesinde Hanımlar Merkezinin[862] kurulmasına dair şu malumat yer almaktadır:

> *"Dersaadet'le vilâyet ve livâ ve kazalarda Osmanlı hanımlarından mürekkep mahalleri zükûr merkez şu'belerine merbut bulunmak ve yalnız iânât cem'i ve levâzım ihzârı ile meşgul olmak üzere merkez ve şu'beler teşkil olunabilir."*[863]

Hanımlar merkez teşkilatı 30 üyeden meydana geliyordu ve 1914 yılına gelindiğinde derneğin üye sayısı on bini geçmişti. Kısa sürede büyüyen derneğin kuruluşu sırasında, Dr. Besim Ömer Paşa, Cemiyet bünyesinde Hanımlar Heyeti'nin kurulmasına karşı çıkan ve eleştirenlere dair şunları ifade etmekteydi:

> *"(...) Her ne kadar bu veçhile hanımlardan bir hey'et-i merkeziye teşkili bidâyeten erkekler merkezinde bazı zevatça nizamnâmeye muhalif görülerek itiraz edildi ise de bu gibi teşkîlâtın tevsî'i ile istihsâl kılınacak fâideyi ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin esâsı olan şefkât ve merhamet gibi ulvî hislerin kadınlardaki derece-i teâli ve taammümünü nazâr-ı dikkate alanlarca derhâl mazhâr-ı tasvib ve kabul olunmuştur. İşte bu veçhile yüz a'zâ-yı müessisesi olan Hanımlar Hey'eti Merkeziye ve İdâresi 1912 senesi nihâyetinde tesis eylemiş ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Osmanlı Kadınları Hey'eti Umûmiyesi Riyâset-i Fahrîyesi Bâ-irâde-i Hazret-i Pâdişahî 1912 senesi Mart'ında devletlû ismetlû Başkadınefendi hazretleri tarafından kabul buyurulmuştur."*[864]

Şefkat ve merhamet sahibi kadınlar, bu cemiyet aracılığıyla muhtaç, yoksul kimselere ulaşmaya çalışmıştır. Derneğin faaliyetleri arasında kermesler, çay ziyaretleri, toplantılar, konferanslar, sergiler yer almaktaydı. İhtiyaç sahiplerine öncelikli olarak

---

[862] II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin kurulması için yapılan çalışmalara basın da destek sunmuştur. Örneğin Yeni İkdam gazetesinin 15 Mart 1910 tarihli nüshasında çıkan yazıda: "*Bir ülkenin geleceği demek olan çocukların, ilk eğitimlerini anne kucağında aldıkları ancak bu ilk eğitimin kendisi eğitilmiş, kültür düzeyi yüksek annelerce verildiğinde çocukların daha okula gitmeden sağlam kişilik geliştirebildiklerinden*" bahsedilmektedir. Cemal Sezer, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârü's-sınâası", *History Studies,* C.6, (2014), s. 311.

[863] Mesut Çapa, *Kızılay Cemiyeti (1914-1925),* (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1989, s. 11-31.

[864] Dr. Besim Ömer, *a.g.e.,* s. 80.

erzak dağıtılmaktaydı. Erzak alacakların listesi Hanımlar Merkezi İdare Heyeti tarafından önceden belirlenmekteydi.[865] Asker ailelerine yardım ulaştırmada öncelik tanınmaktaydı. 1912 tarihli arşiv kaydına göre Kırkkilise Nakliye Taburu Kumandanı Kolağası Hüsnü Efendi'nin ailesine 10 gün için 120 kuruşluk bir yardım yapılmıştı.[866] Balkan Savaşları esnasında kimsesiz ve yardıma muhtaç zabıtan aileleri Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından İstanbul'da evlere yerleştirilmiştir.[867] Hanımlar Merkezi de muhacirlere birçok eşya dağıtıp ailelerin yerleşmelerinde yardımcı olmuştur.[868] Ayrıca toplamda 12.470 parça eşya dağıtılan muhacir ailelere yevmiye tahsis edilerek iaşeleri temin edilmiş ve hamile olan kadınlara çocuk ve beşik takımları verilmiştir.[869]

Binlerce fakir ve muhtacın parasız iaşesini yalnız bir cemiyetin üzerine yüklemeyi doğru bulmayan Tasvir-i Efkâr gazetesi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni bu hayırlı teşebbüsünde yalnız bırakmamak gerektiğini dile getiriyordu.[870] Gazetenin çağrısı cevap bulmuş ve toplanan bağışlarla Hilâl-i Ahmer aşhanesinden günlük olarak faydalanan yoksul sayısı 20.000'e ulaşmıştı.[871] Yapılan bağışlar, halk tarafından savaş sırasında artan yeni harp zenginlerine duyulan öfkeyi azaltmış, hayırseverler bu vb. cemiyetler marifetiyle oluşabilecek toplumsal tepkileri uzlaşıya çevirme fırsatı yakalamıştır.

Cemiyetin yoksul kadınlar için gerçekleştirdiği en önemli faaliyet ise Dârü's-sınâanın kurulmasıydı.[872] Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı topraklarına göç eden muhacir

---

[865] Usta, *a.g.t*., s. 28.
[866] *TKA,* 12/66, 3 Teşrin-i sâni 1328 (16 Kasım 1912).
[867] Usta, *a.g.t.,* s.28.
[868] Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (0TAM)*, S. 1, (1990), s. 104.
[869] Usta, *a.g.t.,* s. 28.
[870] "Hilâl-i Ahmer'in Hayırlı Bir Teşebbüsü", *Tasvir-i Efkâr*, 28 Şubat 1917.
[871] "Aşhane İanesi", *Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1917.
[872] Dr. Besim Ömer Paşa, Dârü's-sınâa için şunları söyler:
"Bildiğiniz vechile, İstanbul'da fukarâ'-yı muhâcirîn kızlarına ve bi-l-hâssa evlâd-ı şühedâya san'at öğretmek ve bu vechile bu felâket-zedelerin ne Hilâl-i Ahmer'e ve ne de hiç kimseye bâr (yük) olmalarına ihtiyâc bırakmayacak sûrette maîşet ve istikbâllerini te'mîn eylemek fikriyle Hey'et-i Merkeziyeniz ayrı bir bütçe ile ve tarafınızdan müstakîlen idâre edilmek üzere bir "Dâr-üs-sanâ'a" te'sîsi lüzûmunu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyesi'ne bildirmiş ve bu eser-i hayrın husûlü için Cemiyet'ten avans süre- sinde 500 lira taleb etmiş idiniz. Merkez, bu fikrinizi maa-t-takdîr tasvîb ve talebinizi 8 Haziran 329 (21.6.1913) târihli kararıyla kabûl ve icrâ eyledi. Siz de bugün burada gördüğünüz şu beyazlara bürünmüş Müslüman kızlarının ve ihtiyar kadınların çalıştığı Dârü's-sınâa'ya tes'is ile 20 Temmuz 329'da (3.8.1913) küşâd eylediniz. Bu müessesenin mevcûdu ev- vel emirde 15 muhâcir ve şühedâ evlâd ve ıyâlinden iken ya- vaş yavaş işçilerinin adedi 100'ü buldu. Tarafınızdan tanzîm ve Hey'et-i Umûmîye-i Merkeziyenizce de kabûl edilen ta'lîmâtnâme mûcibince Dârü's-sınâ'a-

yoksul kimsesiz kadınlara iş imkânı sağlamak amacıyla genel merkeze gönderilen yazıda, Dârü's-sınâa'nın kurulma gerekçesi şöyle ifade edilmekteydi:

> *"Ahvâl-i hazıra sebebiyle Rum ilinden Pâyıtaht-ı Osmaniyye'ye iltica eden muhâcirînden bîkes ve bîçare kalan kadınlara ve şühedâ evlâtlarına sanat öğretmek ve bu vecihle felaketzedelerin maişetlerini temin eylemek niyeti ile Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi 1 Haziran 1913'te Azâ-yı Merkeziyesinden bir heyet teşkil ve müstakilen idare etmek üzere bir Dâr-üs-sanâ'a tesisini münasip görmüş ve insaniyetpervarene zan eylediği bu maksadın Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Umûmiyesince tasvib kılınacağı ümidinde bulunmuş olduğundan derhal işe başlamak üzere 500 lira talebine ve meblağın Hanımlar Heyeti Merkeziyesi emrine tahsisine karar verdiğini arz ile takdim-i ihirâmât eyleriz Efendim."*[873]

17 Haziran 1913 tarihli yazı ile Dârü's-sınâa'nın kurulma işlemlerine başlanmış ve kurumun Hanımlar Merkezi'ne bağlı olarak faaliyet yürüteceği ve fakat ayrı bir bütçesinin olması gerektiğine karar verilmiştir. Kurum, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezi'nden talep edilen 500 lira avans ile Mahmûdiye Caddesi'nde 25 Temmuz 1913'te açılır.[874] Kurumun açılmasıyla kimsesiz, yoksul genç kızlar veya yaşlı kadınlar geçimlerini sağlayabilecek bir işe sahip olacak ve Hilâl-i Ahmer'e yük olmayacaklardı. Fakat kuruma başvuran her genç kıza olumlu cevap veremediklerini Nezihe Hanım *İkdam* gazetesine verdiği bir mülakatta belirtir.[875] Kurumda çalışan işçi sayısı 1913 yılı Ağustos ayında 10'u geçmezken, 1914'te 70'e, 1915'te 117'ye, 1916

---

a yine Hey'et-i Merkeziyeniz A'zâsından müntehîb dört hanımefendi tarafından idâre olunmaktadır. Dârü's-sınâ'a'nın sûret-i idâme ve idâresi dâima (62) Hey'et-i Umûmîye-i Merkeziye'nizin murâkabesi altında olduğundan hesâbâtı ayda bir-iki def'a Hey'et-i Merkeziye A'zâsı meyânından intihâb buyurduğunuz dört hanımefendi tarafından teftîş ve tedkîk ve tasdîk edilmektedir. Dârü's-sınâa'da bugün bizce hemen metrûk ve fakat ecnebîler nezdinde bile pek mu'teber ve makbûl olan nakış işleri yapılmakta ve gâyet ince ve dil-firîb (cazibeli, alımlı) nakışlarla müzeyyen (süslü) küçük çay havluları ve masa örtüleri, gömlekler vesâire işlenmekte ve dokunmaktadır. Bu hâliyle şu Dârü's-sınâa yalnız bî-çâre bir takım evlâd-ı muhâcirînin te'mîn-i maişetine hizmet etmiyor, belki unutulmuş ve ihmâl edilmiş bir işi bir san'at-ı nefiseyi de ihyâ ile memleke- tin seviye-i sanâiyesini yükseltmeğe çabalıyor." Bkz. Dr. Besim Ömer Paşa, *a.g.e.,* s. 137.

[873] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârü's-sınâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet, s.5-15; Çapa, *a.g.e.,* s. 47.

[874] "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin Taht-ı İdâre ve Himâyesinde Hilâl-i Ahmer Dâr-üs-sanâ'asının Asâkir-i Osmâniye'mize Hidemâtı", *Servet-i Fünun*, 2 Zilhicce 1332/ (22 Ekim 1914).

[875] "Hilâl-i Ahmer Dârü's-sınâ'ası", *İkdam,* 6 Nisan 1330 (19 Nisan 1914).

Ağustos ayında 120'ye ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı devam ederken sayı 1055'e çıkmıştır:[876]

> *"Harb-i Umûmi esnasında bîkes kalan kadınların miktarı çoğaldı. Bir yandan, zaten Hilâl-i Ahmer Hanımlar Dârü's-sınâasının gittikçe daha büyük bir zevk-i selim, daha ince bir eser-i san'at ile ortaya koyduğu nazik, narin işlemeler o kadar rağbet kazanmışlardı ki daha fazla işçiye ihtiyaç görünüyordu, lakin bu kadar işçiyi istiâb edecek bina bulmak, bu buhranlı zamanlarda imkân haricinde olduğundan Dârü's-sınâa harici iş vermeyi düşündü ve Harb-i Umûmi senelerinden itibaren şayan-ı i'timâd olan bîkes kadınlara böylece muavenete başladı. Bu sayede Hilâl-i Ahmer Dârü's-sınâasının faaliyet sahası pek genişledi ve kendisi yüzünden geçinen efradın adedi 1055'e baliğ oldu."*[877]

Dârü's-sınâa'nın gözetimi altında çalışan kimsesiz muhacir genç kızların, şehit çocukların ve dul kadınların kurum tarafından, yiyecekleri tedarik edilerek ve onlara yevmiye verilerek ihtiyaçlarının giderilmesi için çaba sarf edilmiştir.[878] Müessese, çalışanlarının kalacak yerleriyle de ilgilenmiş ve onları Beyazıt'ta Sultanahmet civarında bir konağa yerleştirmiştir.[879] Kurumda çalışan genç kızların ve yaşlı kadınların sağlık durumları da özenle takip edilmiş, tedaviye ihtiyaç duyanlara özel doktor gönderilmiştir. Hastalıkları süresince tam yevmiye aldıkları gibi ilaçları da kurum tarafından temin edilmiştir.[880]

Hilâl-i Ahmer Kadınlar Dârü's-sınâasının kuruluşu, yönetimi, işlevi, mali kaynakları[881], çalışmaları, burada çalışanlar ve imâl edilen ürünler hakkında ayrıntılı bilgileri içeren ve resimlerle desteklenen Ekim 1914 tarihli *Serveti- Fünun* dergisinin

---

[876] Serap Torun, "Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası 1920 Raporu", *Lokman Hekim Dergisi*, C.6, S. 2, (2016), s. 83.
[877] Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârü's-sınaâası Eytâm ve Erâmil-i Şühedaya Muavenet Raporu, 1339.
[878] Cemal Sezer, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârü's-sınâası", *History Studies*, C. 6, S. 3, (2014), s. 311-322.
[879] Torun, *a.g.m*., s.83.
[880] Torun, *a.g.m*., s. 83.
[881] Kurumun gelir kaynaklarını başta aidatlar olmak üzere, bağışlar, kurum bünyesinde imal edilen ürünlerin satışından elde edilen gelir, çiçek ve rozet dağıtımından elde edilen gelir, yardım toplamak için düzenlenen konserlerden elde edilen gelir oluşturmaktaydı.

haberine göre, kurumda açıldığı tarihte yevmiye ile on beş kız ve kadın istihdam edilirken, üç ay içinde bu sayının yüz ona çıktığı belirtilir. Bu kadınların kurumda ürettikleri pamuklu, ipekli el işlerine büyük ilgi gösterilmiş ve çalışan sayısında artışa gidilmiştir. Kurumda imal edilen ürünler sergilenmiş ve bu sergilerde piyango çekilişleri düzenlenerek geliri Hilâl-i Ahmer Cemiyet'ine bırakılmıştır.[882] Kurumda 1914 tarihinde dokuz ile on iki yaş arasında yirmi, on iki ile on beş arasında elli kız, kırk ile altmış yaş arasında ve hatta yetmiş yaşında dul, kimsesiz, şehit yakınları da vardır.[883]

Görsel 13: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin taht-ı himâye ve idâresinde bulunan Hilâl-i Ahmer Dârü's- Sınâasında asâkir-i Osmâniye'ye levâzım-ı Şitâiye ihzâratı.

Servet-i Fünun Dergisi, 2 Zilhicce 1332 (22 Ekim 1914)

[882] *TKA,* 170/5, 5 Nisan 1339 (5 Nisan 1923); *TKA,* 128/2, 30 Nisan 1339 (30 Nisan 1923).
[883] "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin Taht-ı İdâre ve Himâyesinde Hilâl-i Ahmer Dârü's-sınâasının Asâkir-i Osmâniye'mize Hidemâtı", *Servet-i Fünun*, 2 Teşrîn-i evvel 1332 (15 Ekim 1916)

14 Şubat 1917 tarihli *Tanin*[884] gazetesindeki habere göre ise Dârü's-sınâa, hepsi yetim ve kimsesiz olan 17 kadınla işe başlamış 1917 tarihi itibariyle ise çalışan işçi sayısını 150'ye çıkarmıştır. İşçilerin bu sayıdan ibaret olmadığı evlerinde çalışan ve her hafta gelip bu müesseseden yeni işler alan 300 kadının daha olduğu bilgisinin altı çizilmektedir.[885] Kurum barındırmış olduğu kimseleri sadece ücret karşılığında çalıştırmakla yetinmiyor aynı zamanda eğitim de veriyordu. Her yaş grubundan kadına okuma-yazma öğretilen kurumda kadınların kendi geçimlerini sağlamada ve hayatlarını idame etmesinde her ne gerekiyorsa yapılıyordu.

Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Heyeti sadece Dârü's-sınâa gibi kurumlarda iş öğretmekle kalmıyor kurumun mali giderlerini karşılamak veya yardım faaliyetlerinde kullanılmak üzere bağış da topluyordu. Kurum yalnızca etkinlikler düzenleyerek bağış toplamıyor zaman zaman sokaklarda da kurum adına yardım kutularıyla dolaşılarak bağış toplanıyordu. Ancak polis kurum ileri gelenlerini genç kadınlar konusunda uyarıyordu. Emniyet, 15-16 yaşlarında ellerinde yardım kutularıyla sokaklarda erkeklerden bağış toplayan kız çocuklarının bu faaliyetlerine izin verilmemesi gerektiğini vurguluyordu.[886] Bu durumun Müslüman Osmanlı kadını için uygun olmayacağını belirten Emniyet, gece saat dokuza kadar dernek adına kahvehanelerde veya sokaklarda yardım toplayan kadınları cemiyet aracılığıyla uyarıyor ve yalnızca kalabalık, büyük caddelerde kadınlardan bağış toplanılmasına müsaade edileceğini bildiriyordu.[887]

---

[884] *"(...) te'sîs ve küşâd edilen bu mü'essese evvelâ hepsi de yetîm ve bî-kes olmak üzere on yedi kadınla işe başlamışdı. Sonra yavaş yavaş işçilerin adedi ziyâdeleştirilmiş, bir hayli muhtacın çalıştırılmak suretiyle kendilerine mu'âvenetde bulunulmuşdur. Umûmi Harb zuhur etdiği zaman bir tarafdan Hilâl-i Ahmer'e diğer tarafdan mikdârı günden güne artan yetimlerle dullara mu'avenet lüzumu düşünülmüş ve binâen-aleyh mü'essese daha ziyâde tevsî' edilerek bugün Sultan Mahmûd Türbesi karşısında işgâl etdiği binaya nakl edilmiştir. Sultan Ahmed civârında diğer büyük bir konakda da yine bu mü'essese hesabına çalışan, birçok bîkes aile iskân ediliyor. Bugün Dâr-üs-sınâ'a'ya her gün devâm ederek orada sabahtan akşama kadar çalışan yüz elli işçi var; fakat işçiler bunlardan da ibâret değildir. Bi'l-akis hânelerinde çalışan ve her hafta gelüb bu mü'esseseden yeni işler alan üç yüz kadar muhtâc kadın ve çocuk için hayât ü ma'işet te'mîn ediyor."* Bkz. "Hilâl-i Ahmer Sergisinde Kadınlar Dairesini Ziyaret", *Tanin*, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917)

[885] Benzer şekilde Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde de ilk açıldığında günde tam gün çalışan 454 ve evlerinde çalışan 855 işçi olmak üzere toplam 1309 işçi çalışmaktaydı. Bkz. Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, s. 119.

[886] *TKA,* 93/46, 5 Temmuz 1331 (18 Temmuz 1915).

[887] *TKA,* 93/45, 2 Haziran 1331 (15 Temmuz 1915).

Görsel 14: Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Görevlileri Yardım Toplama Faaliyetleri.Kızılay Tarih, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü Arşivi'nden.

Görsel 15: Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi Görevlilerinin Çiçek Rozeti Satışı, 1912. Kızılay Tarih, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü Arşivi'nden.

Dr. Besim Ömer Paşa, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin muhâcirleri fakr-ü zarûretden ve sefâlet eseri olan bulaşıcı hastalıklardan kurtardığını belirterek, bu cemiyetin ve sonraki süreçte cemiyet bünyesinden çıkan oluşumların yoksullukla mücadelede etkin bir rol oynadığının altını çizer:

> *(...) O güzel memleketleri düşman istilâsına dûçâr olduktan (yakalandıktan) sonra din ve mezheblerine, müessesât-ı mukaddese-i dîniyelerine tecâvüz edildiği, kadınları ve çocukları vahşîyâne tasallutata uğradığı sıralarda asırlardan beri sürdükle- ri toprağa, sâhib-i meşrû bulundukları yerleri soygun ve muhtâc bir halde terke mecbûr, bir gün evvel zengin ve mes'ûd iken bir gün sonra en pest bir dereke-i fakr ve bedbâhtiye düşerek sefîl ve mehcûr şehirlere doğru sitâb olduklarını gördüğünüz bî-çâre muhâcirleri hatırlayınız. Zavallıların zarûret ve sefâletleri ne kadar müellim ve hüzn-âver idi!.. Kırkkilise Bozgunluğunu müteâkib ge- çen bir hafta zarfında İstanbul cidden siyâh bir kisveye büründü. Binlerce muhâcirler arabaları ve hayvanlarıyla günlerce meydan- larda, sokaklarda kal'a diblerinde âç ve muhtâc bekleyüb durdular. İşte böyle bir zaman-ı felâketde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti memleke- timiz için geçen "Harb-i meş'ûmun netîcesi ve mesaîb-zedeleri (fe- laketzede) hükmünde olan" muhâcirleri fakr-ü zarûretden ve sefâlet eseri olan müstevli (bulaşıcı) hastalıklardan kurtarmağa çalışdı."*

Dernek, 1914'ten itibaren her yıl düzenli olarak takvim de çıkarmıştır. Yaklaşık 250 sayfa civarında olan bu takvimlerde sosyal ve iktisadi konular, kadınlarla ilgili bölümler, pratik bilgiler, görgü kuralları gibi hususlara yer verilmekteydi. Sayfalarda kadınları öven, kadınların eğitilmesi gerektiğini vurgulayan veciz sözler de serpiştirilmiştir. Örneğin, *"Kadın yükselmeli ve yükseltmeli ki eli ihtirâm ile öpülsün",* "*Kadın mesâi-i bedeniye ve fikriyesiyle hayata karışmalıdır",* "*Bir milletin nisvânı derece-i terakkisinin mizanıdır.*"[888] 1913 tarihli takvimde Dârü's-sınâanın büyütüldüğü ve 123 kişiyi eğiten, besleyen bir müessese hâline geldiği bilgisi verilir.[889]

[888] Kurnaz, a.*g.e.*, s. 116.
[889] Kurnaz, *a.g.e.*, s. 116.

Görsel 16: Hanımlar Sanat Evi'nde Faaliyet, 1912. (Kızılay Tarih, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü Arşivi)

Görsel 17: Hanımlar Sanat Evi, 1912. (Kızılay Tarih, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü Arşivi)

5.1.3. Esirgeme Dernekleri

Kaynaklar, bu isimle, kuruluş tarihi ve amacı farklı iki ayrı cemiyetten bahsetmektedir.[890] Bunlardan birincisi 1909'da, diğeri 1913'te kurulmuştur. İlki Süleyman Paşa'nın kızı Sabiha Hanım ve sekreteri Nezihe Muhittin Hanım tarafından, İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne para yardımı sağlamak maksadıyla kurulmuştur. Cemiyetin üyeleri bu okulda ücretsiz olarak ders vermişler, kadınların kültürünü artırmak ve onları meslek sahibi yapmak için gayret sarf etmişlerdir. Bu isimle kurulan ikinci dernek ise Balkan Savaşları sonucu göç eden Balkan göçmenlerine yardım maksadıyla kurulmuştur. Erkeklerin büyük çoğunluğunun savaşta olması hasebiyle geride kalan eş ve kızlarının geçimlerini sağlayamamaları, yoksulluk çekmeleri nedeniyle açılmıştır. Dernek, bahse konu kadınlara iş sağlamak, onları iktisadi hayata dahil etmek için çaba sarf etmiştir.

Balkan savaşları sonrasında kimsesiz kalan yardıma muhtaç kadınlara iş imkânları sunmak, kız çocuklarına milli esaslar çerçevesinde eğitim vermek ve onların meslek sahibi olmalarını sağlayacak el işi gibi zanaatları öğretmek cemiyetin amaçları arasında yer almaktadır.[891] *Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği*, Osmanlı aydın kadınları tarafından Balkan Harbi (1912-1913) sonrasında ortaya çıkan koşullar neticesinde 25 Mart 1913 tarihinde İstanbul Gedikpaşa'da kurulmuştur.[892] Derneğin kurucuları arasında Nezihe Muhiddin[893], Sabiha Kâmi, Hamiyet Hulusi, Naciye Hurşid, Sitare Ahmet Ağaoğlu, Bekire Hakkı, Saniye Muhtar, Matlube Ömer ve Saniye Rüstem yer almaktadır.

---

[890] Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, s. 115.

[891] *BOA*, ŞD. MLK. MRF, 56/24, 21 Ağustos 1340 (21 Ağustos 1924).

[892] *BOA*, ŞD. MLK. MRF, 56/24, 22 Aralık 1912. Osmanlı arşivindeki bu belgede derneğin kuruluş tarihi 12 Mart 1913 olarak verilmiştir. Fakat Türk Kadını veya Kadınlar Dünyası dergilerinde kuruluş tarihi olarak sadece 1328 (1912-1913) senesi verilmiştir.

[893] Nezihe Muhittin'in kadın hakları konusundaki mücadelesine başlaması 1913'te Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneğine katılımıyla oldu. Tüm çabası kadınları erkeklere eşit bir statüye taşımak olan Muhittin, bunun sosyal ve ekonomik yaşamda olduğu kadar, siyasi alanda da gerçekleşmesini istiyordu. 1923 yılında *Kadınlar Halk Fırkası* adıyla siyasi bir parti kurma girişiminde bulundu. Bu girişim, Cumhuriyet döneminin ilk siyasi parti kurma girişimidir. Ancak valilik partinin faaliyetlerine izin vermedi. Aynı yıl, 12 arkadaşıyla birlikte "*Türk Kadınlar Birliği*" adlı derneği kurdu. Nezihe Muhiddin, bundan sonra çalışmalarını bu dernek aracılığıyla kadınlara siyasal hakların tanınması amacı çerçevesinde gerçekleştirdi. Bu ve benzer diğer çabalarla 1934 yılında kadınlarımız seçme ve seçilme hakkı kazandı. Bkz. Mustafa Yahya Metintaş, Nezihe Muhittin ve Türk Kadınının Siyasi Haklar Mücadelesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi,* C. 1, Sayı 3, (2018), s. 74.

Görsel 18: Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği İdare Heyeti, (Hıfzı Topuz Arşivi).

Dernek, savaşın dul ve yetimlerine eski Türk sanatlarını ve dikiş öğretmek, onlara iş sağlamak maksadıyla bir okul açmıştır. Burada 75 yetim kız yevmiye karşılığı çalışmıştır. Bunlara yalnız sanat değil, ibtidai seviyesinde eğitim de verilmiştir.[894] Resmî hiçbir daireye bağlı olmayan dernek, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa ile Hidiv ailesinin, bazı hayırsever vatandaşların ve Muallim Tahsin Nejat Bey'in kuruluşunda ve sonrasında yardımlarını görmüştür. Dernek, 1914 yılında Türk Ocağı'nda bir sergi açmış, sergilenen 1500 lira değerindeki eşyanın büyük çoğunluğu satılmıştır.[895]

Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği Nizamnamesi[896] *Kadınlar Dünyası* dergisinin 18 Nisan 1913 tarihli sayısında yayınlanır. Otuz dokuz maddeden oluşan nizamnamenin derneğin kuruluş amacına ilişkin ilk maddesi şöyledir:

[894] Kurnaz, *a.g.*e., 115.
[895] Kurnaz, *a.g.e.,* s. 115.
[896] "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği programının ilk yedi maddesi
1. Madde: Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin maksad-ı teşekkülü "İttihad ve Terakki Kız Sanayi" mektebine nakden ve fikren yardım etmek, şüheda ve muhacirin yetim ve bî-kes kalan kız çocuklarına tesis olunacak darüssınaada sanayi-i nisaiyeyi öğretmek ve hayat-ı iktisadiye-i Osmaniyenin inkişaf ve terakkisine çalışmaktır.

"Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin maksad-ı teşekkülü, İttihad ve Terakki Kız Sınai Mektebi'ne nakden ve fikren yardım etmek, şühedâ ve muhâcirin yetim ve bîkes kalan kız çocuklarına te'sis olunacak dârü's-sınâa adasanayi-i nisâiyeyi öğretmek hayat-ı iktisadiye-i Osmaniye'nin inkişaf ve terakkisine çalışmak."[897]

Nizamnamenin ikinci maddesinde, derneğin kuruluş amacının gerçekleşmesi doğrultusunda yapılacak çalışmalardan bahsedilmektedir. Bunun için gerekirse sadece kadınlara yönelik ücretli veya ücretsiz hitabeler düzenlenecek, Türk hanımlarının sanayi-i nisaiyeye rağbetini ve Türk ahlâk ve adetlerini ihya için uygun eserler neşredilecek ve çeşitli mahallelerde kadınların başında olduğu şubeler kurulacaktır.[898]

Kuruluş yıllarından itibaren derneğin iki yıl genel sekreterliğini yapan Nezihe Muhittin[899] aynı zamanda İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'nde muallim ve müdür[900] olarak görev yapmakta ve bu sırada verdiği konferanslarla da kadınların eğitimi için çalışmaktaydı. İki yıl süreyle Esirgeme Derneği'nin genel kâtibi olarak çalışmalarla yakından ilgilenen Nezihe Muhittin derneği geliştirmek ve yaymak istemiştir. Ancak bir süre sonra İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'nin eğitime devam edebilmesi için Esirgeme Derneği'nin faaliyetlerini bu yöne çevirmiştir.[901] Bu

2. Madde: Dernek bu maksadına vusul için icabında sırf kadınlara mahsus olmak üzere ücretli-ücretsiz hitabeler tertip ve Türk hanımlarının sanayi-i nisaiye rağbetini ve Türk ahlâk ve âdatını ihya için münasib eserler neşredecek ve mahallâtda da yine kadınlardan mürekkeb olmak üzere şu'beler tesis edecektir.
3. Madde: Dernek gerek mekteb gerek darüssınaa gerekse iktisada aid hususatda hiçbir fırka ve cemiyetle rabt ve münasebetde bulunmayacaktır.
4. Madde: Mektebe ait hususat hakkında dernekçe ittihaz olunan mukarrerât mektebin müessis-i evveli olmak cihetiyle İttihat ve Terakki Nur-ı Osmaniye Kulübü'ne bildirilecektir.
5. Madde: Kulübün mektep üzerinde ancak hakk-ı mürakabesi olup, muâmelât-ı umumiyesine hakk-ı müdahalesi yoktur ve olmayacaktır.
6. Madde: Kulübün mekteb ve darüssınaanın terakki ve tekamülüne aid vesaya-yı ma'kulesi dernekçe makbul olacaktır.
7. Madde: Siyaset, derneğin daire-i iştigalinden gayet hariçtir. Dernek programına ait bütün maddelerin Latin harflerine transkript edilmiş hâli için bkz. Çakır, *a.g.e.,* s. 424.

[897] Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Nizamnamesi, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 2, 18 Nisan 1913, s.4.
[898] Osmanlı Türk Hanımlara Esirgeme Nizamnamesi, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 2, 18 Nisan 1913, s. 4.
[899] Nezihe Muhittin'in kuruluşunda rol oynadığı belli başlı dernekler şunlardır: *Cemiyet-i İmdadiye, Teal-i Nisvan Cemiyeti, Donanma Muavene-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Osmanlı Müdâfaa-i Hukık-ı Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Cemiyeti.*
[900] Nezihe Muhittin, öğretmen olmak için Maarif Nezareti'nin fen imtihanına hazırlandığı sırada yeni kurulan İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebi'ne müdür olarak tayin edildi. Nezihe Muhittin'in yaşamı ile ilgili daha fazlası için bkz. Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılâp: Nezihe Muhittin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s. 37.
[901] Zihnioğlu, *a.g.e*., s. 61.

durum, Kadınlar Dünyası Dergisi'nde Emine Seher Ali tarafından derneğin kuruluş amacının bir kız sanayi okuluna yardım toplanmasından ibaret kalacağı gerekçesiyle eleştirilmiştir.[902] Nezihe Muhittin tek amaçlarının mevcut okulu himaye altına almak olmadığını, asıl hedefin yeni okullar açmakla birlikte kadınların milli iktisadın gelişmesine katkıda bulunmasını sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Derneğin en esaslı ve mühim gayesinin ise bütün Osmanlı ve Türk hanımlarının maddi ve manevi kuvvetlerini bir merkezde toplamak olduğunu söyleyen Muhittin, *"bu suretle fikri varlıkları bir noktada toplanarak memleketin en açık ve öncelikli ihtiyacı olan milli iktisat hayatını inkişaf ettirmeye çalışmak" olduğunu vurgular.*[903] Bu maksatla azaların yıllık tahsisatının %70'inin iktisadi bir şirket tesisi için sarf edileceğini şirketten temin edilecek gelirin yine hayır işlerine ayrılacağını da belirtmiştir.[904] Derneğin Nizamnamesi ile ilgili bir diğer kaynakta Arşivde yer aldığı şekliyle şu malumatı içerir:

> *"Esirgeme Derneği'nin iktisat şubesinin en esaslı ve mühim gayesi vatanın hakiki ihtiyaçlarına çare bulmak üzere bütün Müslüman ve Türk Osmanlı kadınlarının sanat ve ticaret için fikirlerini açmak ve uyandırmaktır."*[905]

Bu maddeden anlaşıldığı üzere derneğin Müslüman-Türk kadınlarının ekonomiye katkıda bulunmalarını sağlamak üzere kurulmuş olan iktisat şubesi mevcuttu. Cemiyet, Osmanlı Devleti'nin her yerinde amaçlarına ulaşabilmek için yapabildiği kadar sanat evleri, mektep açacak veya zaten açık olan mektepleri himayesine alarak, yok olmakta olan milli sanayinin canlanmasına katkıda bulunacaktı.[906]

Kadınların eğitimine önem veren dernek, sırf kadınlara yönelik olmak üzere hutbeler verilmesi ve yine aynı maksatla kitaplar yazılıp yayınlanmasını hedefleri arasına koymaktaydı.[907] Esirgeme Derneği'nin faaliyetleri kadın eğitimi ile sınırlı değildi. Derneğe bağlı çalışma yerleri kadınlar tarafından idare edilen 30 bin liralık sermayeli

---

[902] Emine Seher Ali, "Teşebbüste İttihad", *Kadınlar Dünyası*, 19 Nisan 1913, Sayı 3, s.2.
[903] Nesli Özkay, *Nezihe Muhittin ve Türk Kadın Yolu Dergisi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, S.23.
[904] Yeliz Usta, *II. Meşrutiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918),* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 108.
[905] "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin Nizamnamesi", 27 Temmuz 1915, s. 2.
[906] Usta, *a.g.t.,* s. 96.
[907] "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin Nizamnamesi", 27 Temmuz 1915, s. 4-5.

ve anonim şirket hâlindeki "*Kadınlar Eşya Pazarı*", kadınları kendilerince yönetilen bir işletmede modern çalışma tarzına yönlendirmiştir. Üyeleri yalnızca kadınlardan ibaret olan bu pazarın orduya elbise ve çamaşır temini hususunda da hizmetleri olmuştur.[908]

Birçok soruna çözüm üretmiş olan dernek, kuruluşundan 1920'li yıllara kadar 110 aileye yardımda bulunmuştur. [909] Yardımlar kadınlara doğrudan para vererek değil onların iş bulmasını sağlayarak gerçekleştirilmiştir. Kurum himayesi altındaki kız çocuklarına el işi öğreterek kendilerini yetiştirmelerini sağlamıştır.[910] *Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği* doğrudan para yardımı yapan bir kuruluş değildi. Bu cemiyetin asıl amacı dul kadınların iktisadi hayata katılımlarını sağlamak ve kız çocuklarına eğitim verilmesine destek olmaktı. Göçmen olarak gelen kadınlar ve şehit yakınlarına -eşleri ve kızlarına- biçki dikiş ve Türk el sanatlarının öğretildiği sanat evi açılıp, çok sayıda Türk kızı eğitilerek beceri ve meslek sahibi olmaları sağlandı.[911]

5.1.4. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti

Cemiyet, Liman Von Sanders Paşa'nın kızının fikriyle,[912] maiyetleri savaşta olan muhtaç asker ailelerine yardım etmek, erzak, elbise gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 24 Aralık 1914'te İstanbul'da kurulmuştur.[913] Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan cemiyetin kurucuları arasında şunlar yer almaktadır: Nuriye İsmail Canbolat Hanımefendi, İrfan Bedri Hanımefendi, Hayriye Talât Hanımefendi, Halit Zeki Hanımefendi vd.[914] Cemiyetin gelir kaynaklarını diğer derneklerde de olduğu gibi bağış, aidat, diğer cemiyetlerin yaptığı yardım ve bağışlar, düzenlenen etkinliklerden -konser vb.- elde edilen gelirler oluşturmaktadır. Örneğin Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Gülhane Parkı'nda düzenlediği eğlence

---

[908] Fahri Z. Fındıkoğlu, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", Ebüfula Mardin'e Armağan İçinde, İ.O Hukuk Fakültesi, İstanbul: Kenan Matbaası, 1944, s. 706.
[909] Usta, *a.g.t.*, s.102.
[910] *BOA*, ŞD. MKL.MRF., 56/24, 21 Rebiülahir 1340 (22 Aralık 1921).
[911] Usta, *a.g.t.*, s. 116.
[912] Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk Kadını",* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996, s. 212.
[913] Rahmi Çiçek, "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Faaliyetleriyle İlgili Bir Belge", *Tarih ve Toplum*, S. 116, (1993), s. 14.
[914] "Havadis-i Dünya: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Kadınlar Dünyası*, S. 163, 2 Mart 1918.

programının gelirini asker ailelerine yardım için tahsis etmiştir. Cemiyet, salıncakların, atlıkarıncaların ve hanımlarla beylere mahsus nişangâhların bulunduğu eğlencelere katılarak insanların hayır işlemeleri için çaba sarf etmiştir.[915] Cemiyetin faaliyetlerinin en önemlilerinden biri de mürettebatı ile esir edilip Müstecip Onbaşı olarak isimlendirilen Fransız denizaltısı Turquoise'un ücret karşılığı ziyarete açılması ve buradan elde edilen gelir ile yardımlarda bulunmasıdır. 11 Kasım 1915 tarihli *Tanin*[916] gazetesine cemiyet tarafından verilen ilânda:

> *"Çanakkale önünde mürettebatı ve ağabeytanı ile esir edilip Müstecip Onbaşı tesmiye edilen denizaltının bir iki güne kadar halkın ziyaretine Harbiye Nezâreti'nin izni ile açılacağı, varidatının Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne verileceği"*

Cemiyet, hükümetten ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nden aldığı veya kendisinin düzenlediği müsamere ve konserlerden elde ettiği 130.000 Osmanlı lirasından 120.000 lirasını ihtiyaç sahibi yaralı askerlerin aileleri ve şehit çocuklarının ihtiyaçlarının temini için kullanmıştır.[917]

Cemiyet kurulduğunda toplanan yardım malzemeleri İsmail Canbulat Bey'in evinde tutulmaktaydı.[918] Yardımlar sadece asker ailelerine mahsus olduğundan diğer yoksullara yardımda bulunulmamış ve yardım dağıtımları belirli şartlara bağlanmıştı. Yardım talep eden her aile, sakini olduğu mahallenin imamından veya muhtarından maiyeti askerde bulunduğuna dair bir ilmühaberi bölgelerindeki polis merkezlerine ibraz etmek zorundaydılar.[919] Emniyet gerekli soruşturmayı yaptıktan sonra ihtiyaç sahibi asker ailelerine bir belge vermekte ve yardımlar bu vesikaya istinaden yapılmaktaydı. Ayrıca hizmetçilik, terzilik gibi işlerle para kazananlar dışında, "Ekmek parası" olarak 30 kuruş alan asker ailelerine de erzak verilmeyeceği gibi şartlar da yer almaktaydı.[920] Cemiyet, kurulduğu ay içinde 2095 ailenin 5000'den fazla

[915] "Gülhane Parkı'nda Parlak Bir Gün", *Tasvîr-i Efkâr*, 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915), s.3.
[916] *Tanin*, 29 Teşrîn-i evvel 1331 (11 Kasım) 1915.
[917] Lebîb Selîm, "Türk Kadınlarının Harb-i Umûmi'deki Faaliyeti", *Türk Yurdu*, S. 95, 22 Teşrîn-i evvel 1331 (4 Kasım 1915), s. 259.
[918] "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti", *Servet-i Fünun*, 15 Kânûn-i sâni 1330 (28 Ocak 1915), s. 179.
[919] Usta, *a.g.t.,* s. 156.
[920] "Muhtaç Asker Ailelerine", *Tasvir-i Efkâr*, 8 Kânûn-i sâni 1330 (21 Ocak 1915), s. 4.

nüfusuna yağ, pirinç, fasülye, tuz gibi erzak dağıtmıştır.[921] İlk olarak sıcak çorba dağıtımıyla başlayan cemiyet güçlük yaşayınca kuru gıda dağıtımına yönelmiştir.[922]

Dernek iki yıl 49. 375 Müslüman, 16.375 gayrimüslim olmak üzere toplam 65.491 nüfusa sahip 22.600 asker ailesine düzenli şekilde dokuz kalem olarak toplam 11.892.221 okka erzak yardımında bulunmuştur.[923] Yardıma muhtaç iptidaiye öğrencilerine öğle yemeği, Fatih'te yangın felaketzedelerine 4500 kg üzüm, incir, zeytin ve yine bu yangında perişan olan asker ailelerine verilmek üzere yangın komisyonuna 5000 lira verilmiş, şehit ve malullerin çocukları okullara yerleştirilmiş, asker kızlarına çeyiz verilmiş, hastalara ve lohusalara nakdi yardım yapılmıştır.[924]

Görsel 19: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti Madalyası Rozeti

Nişâne-i Şefkat, Topu çevreleyen hilal ve yıldız üzerine yazılmıştır, 1916. (İsa Akbaş, Koleksiyonu, Salt Araştırma Arşivi).

Birinci Dünya Savaşı esnasında, Osmanlı Devleti'nin de parçası olduğu İttifak Devletleri'nde şehir meydanlarına dikilen tahtadan heykellere belirli bir bağış karşılığı çivi çakılarak elde edilen hasılat hayır kurumlarına bağışlanıyordu.[925] Bu kurumlar

[921] Kurnaz, *a.g.e*., s. 212.
[922] Usta, *a.g.t*., 155.
[923] Kurnaz, *a.g.e.,* s. 212.
[924] Kurnaz, *a.g.e.,* s. 213.
[925] Nicole A. N. M van OS, "Aiding The Poor Soldiers' Families: The Asker Âilelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, (2011), s. 269.

arasında asker ailelerine yardım eden cemiyetler ve Kızılhaç da yer alıyordu.[926] 8 Nisan 1916 tarihli *Tanin* gazetesinde, Hatıra-i Celadet Topu hakkında kamuoyuna bilgi verildikten sonra açılış günü ilân edilmişti. Gazete, yardıma muhtaç asker ailelerinden bu tarihe kadar 25 bin aileye büyük hizmetler sunan Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nden övgüyle bahsetmiş ve Hatıra-i Celadet Topuna çakılan çivilerden elde edilecek hasılat yine bu cemiyet aracılığıyla asker ailelerine bağışlanacağı duyurulmuştu.[927]

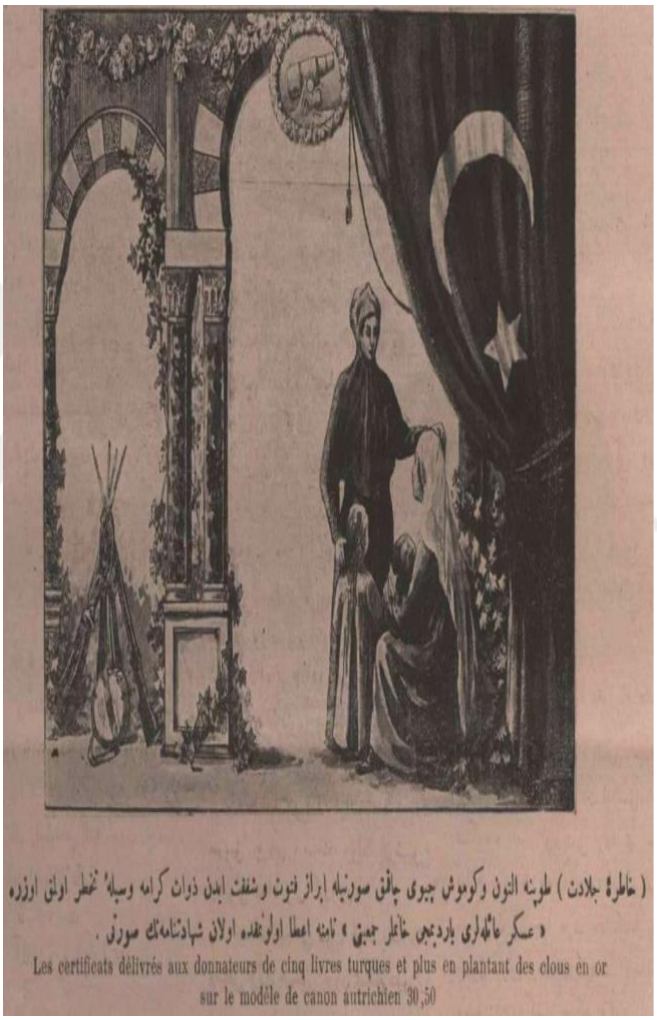

Görsel 20: Avusturya modeli topa altın çivi çakarak beş Türk lirası veya daha fazla bağışta bulunanlara verilen sertifikalar

Servet-i Fünun, 28 Nisan 1332 (1 Mayıs 1916)

[926] Yiğit Akın, "Savaş, Milliyetçilik, Sivil Toplum: Çivi Anıtların İstanbul'daki Örneği Hatıra-i Celadet Topu", *Toplumsal Tarih*, S. 243, (2014), s. 23.
[927] Usta, *a.g.t.,* s. 146.

5.1.5. Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyyesi

1908'de Selanik merkezli kurulan dernek Müslüman kadınlar tarafından kurulmuş olmasına rağmen cemiyet ve kavmiyet ayrımı yapmaksızın faaliyetlerini sürdürmüştür. Kimsesiz, yalnız ve yoksul kadınlara yardım amaçlı kurulan derneğin amacı tıpkı diğer yardım dernekleri gibi kadınlara eğitim ve iş temini marifetiyle iktisadî hayata dahilini sağlamak, medâr-ı maişetlerini sağlamalarına yardımcı olmaktır. Cemiyetin yayın organı gibi çalışan Selanik'te çıkarılan *Kadın* dergisinde derneğin faaliyetlerine yer verilmiş, dergide her türlü haberleşme için cemiyetin adresi duyurulmuştur. Cemiyete yardım yapanların isimleri ve yardımları liste hâlinde ilân edilmiştir. Kurnaz[928] bu listelerde kadınların isimlerinin doğrudan yazılmak yerine, eşleri, babaları veya kocalarının mesleği veya adlarıyla tanımlandıklarına dikkat çeker.

> *"Yetim ve bîçarelere kol uzatan sefaleti saadete, cehaleti irfan ve kemâlâtakalb etmeye çalışan ve milleti millet etmek için kadınlığı ihyaya bezl-i himemât eyleyen Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye'den Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi mükerreren ve kemâl-i iftihar ile arz ve ilan eylediğimiz vech üzere ve sa'y ve iktidarı dahilinde her vesile-i hayriyeden istifade ettiği gibi bütün erbab-ı şefkat ü hamiyet Osmanlı hanımları dahi bilatelkin bu esbâbı tezyif ve ishar eylemek için yekdiğeriyle müsabaka edercesine izhâr-ı lütuf ve mu'avenet buyuruyorlar" diyerek cemiyetin çalışmalarından övgüyle bahsetmektedir.*[929]

Derneğin Yıldız Sarayı'na gönderdiği telgrafta belirttiği üzere maksadı fukaralara yardımda bulunmaktır. 14 Ocak 1909 tarihinde padişaha gönderilen telgrafta:

> *"Atebe-i Ulyâ-yı Hazret-i Pâdişâhî'ye,*
>
> *Eşi''a-i nûr-ı füyûzât ile serâser-i ... olan memâlik-i şâhânelerinde muhadderât-ı İslâmiye dahi serşâhe-i kemâle su'ûd için büyük isti'dâd*

[928] Kurnaz, bu yolla, hanımlardan ziyade eşlerinin veya babalarının reklamının yapıldığını ileri sürer ve ekler: *"Bu uygulamanın devrin mahremiyet anlayışından kaynaklandığını da göz ardı etmemek gerekir."* Kurnaz, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk Kadını*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996. S. 207.
[929] "Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi", *Kadın*, Sayı 16, 8 Şubat 1909, s. 11-12.

ibrâz eyliyor, bu cümleden olarak Selanik'de âhiren İslâm hanımları tarafından Şefkat Cem'iyet-i hayriyesi nâmıyla bir cem'iyet teşkîl etmiş ve işbu cem'iyetimiz fukârâ ve bîçâregân etfâlin her vechile imdâdına yetişmek ve bunların ta'lîm ve terbiyelerine bezl-i mesâ'î eylemek vazîfesini der-uhde eylemişdir, teşkîlât-ı bidâyetde ma'rûz-ı müşkilât olduğu gibi Şefkat Cem'iyet-i Hayriyesi de istikmâl-i vesâ'itde ta'ab ve usret olduğundan bu mahrûmiyet südde-i seniyye-i şâhânelerine ilticâ ile isti'tâfa îkâ'-ı mecbûriyet eylemişdir, cem'iyetimizin ictimâ'gâhı ve aynı zamânda etfâlin dârü't-tahsîl ve terbiyesi olacak bir mahalden mahrûm olduğumuzdan buradaki emlâk-ı seniyyelerinden bu ihtiyâcı ber-taraf edecek münâsib bir binânın yalnız îcârı alınmamak sûretiyle emrimize tevdî'i esâs-ı istirhâmımızı teşkîl eder, istirhâmâtımızın nezd-i şehriyârîlerinde karîn-i is'âf olamaması tahattur[u] bile bizim için bâ'is-i ye's ve esef ve bu bâbda cüz'î bir tereddüd cümleten Dersaadet'e azîmetle huzûr-ı şâhânelerinde tekrâr istirhâma sebeb olacağından ve sâye-i şâhânelerinde Meclis-i Meb'ûsân'ın küşâdıyla nutk-ı iftitâhî-i şehriyârîlerinin zîb-efzâ-yı mesâmi'- i imtinân olduğu an-ı mes'ûdda biz de teyemmünen kulubümüzün icrâ-yı resm-i küşâdıyla müsteferrik-i envâr-ı mübâhât olmak ümniyesinde bulunduğumuzdan merhamet-i seniyyelerinin istirhâmât-ı vâkı'amızı redde râzı olmaması niyâzındayız, pâdişâhım.

[imza] Osmanlı Kadınları Şefkat Cem'iyet-i Hayriyesi[930]

Telgrafta derneğin merkez binası ile çocukların eğitimini sürdüreceği bir mekânın olmadığı belirtilir. Bu nedenle devlete ait binalardan uygun birinin bu ihtiyaçlarını karşılamak için kendilerine verilmesini rica ederler. Belirtilen bir diğer husus ise kira istenmemesidir. Bu isteklerinin karşılık bulacağına dair inançları tamdır. Ancak aksi hâlde topluca İstanbul'a gelerek tekrar talepte bulunacaklarını belirtirler. Cemiyet üyelerine bu telgraftan birkaç gün sonra cemiyetler hakkında henüz bir nizamname olmadığı için Selânik'teki Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyyesi adına

[930] *BOA*, BEO,3453/258933, 1 Kânûn-ı sâni 1324 (14 Ocak 1909).

istenilen bina hakkında herhangi bir muamele yapılamayacağı Selânik vilayetine bildirilmiştir.[931]

Yeni kurulmuş bir cemiyet olmasına rağmen ilk günden itibaren eşya yardımı almıştır. Cemiyet üyeleri gönderilen eşyaların tümünün açılacak olan Şefkat Pazarı'nda satılmasını ve elde edilen gelirin sermaye olarak kullanılmasını ayrıca satılmayan eşyaların da Cemiyet heyeti tarafından belirlenecek yardıma muhtaç kadınlara dağıtılmasını kararlaştırmıştır.[932] Dernek, piyango çekilişleri düzenliyor ve verilecek armağanlar toplanan eşyalar arasından seçiliyordu.[933] Dernek sadece yurtiçinde değil, yurtdışında da yardımİ faaliyetlerinde bulunmuştur. Örneğin, İtalya Messina'daki depreme yollanmak üzere 230 frank toplanmış ve bu para İtalyan Konsolosluğu'na teslim edilmiştir.[934]

5.1.6. İstihlâk-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyyesi

Yalnız ve yoksul kadınlara ücret karşılığında dikiş diktirerek onlara istihdam oluşturmayı amaçlayan bir dernek olan İstihlâk-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyyesi 1913'te Melek Hanım tarafından kuruldu. Ekonomik bağımlılığın dile getirildiği, Osmanlı ekonomisinin gelişememe nedenlerinin açıklandığı dernek beyannamesinde, bu durumun giderilmesi için Osmanlı kadınlarına görev düştüğü belirtilmiş, derneğin bu görevi üstlenerek yerli malı kullanımını teşvik edeceği vurgulanmıştır.[935] Derneğin nizamnamesinde, mevcut yerli üretimin önemi üzerinde durulmuştur. Fakat bunun günün zevkine uygun olmadığı ve sabırla karşılanması gerektiği hususu vurgulanmıştır:

> *"...Biz Osmanlı hanımları her bir ihtiyacımız için Avrupalıların say'u gayretine iftikar ediyoruz. Evet bugün mevcudiyetimiz Avrupa'ya meydan okuyamaz. Fakat ne beis var? Sebat edelim. Bu işte bir bidayet lazımdır. Vicdanımızın ulvî olan hissine tabiiyetle memleketimiz mâ'lûmâtını istihlaka vakf-ı vücud edelim. Revaç görüldükçe mâ'lûmâtın amîlleri de*

[931] *BOA,* DH. MKT, 2698/45, 17 Kânûn-i evvel 1324 (30 Aralık 1908).
[932] Usta, *a.g.t.,* s. 148.
[933] Çakır, *a.g.e.,* s. 88.
[934] Çakır, *a.g.e*., s. 89.
[935] Çakır, *a.g.e.,* s. 100.

bî-t-tabi rengini, cinsini tebdile ve bize hoş görünecek şekillere konulmasına çalışacaklardır."[936]

Kadınlar Dünyası dergisinde Maizer Cavit imzalı bir yazıda da tüm kadınların İstihlâk-ı Milli Kadınlar Cemiyeti programını kendisine rehber edinmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.[937] Cemiyet sadece Osmanlı Devleti'nin iktisadî sorunlarına çözüm bulmaya yönelik "milli iktisat" anlayışına uygun olarak faaliyetlerde bulunmamış Birinci Dünya Savaşı yıllarına yürüttüğü yardım çalışmalarıyla da öne çıkan bir kadın derneği olmuştur.[938] Cemiyetin merkezi İstanbul Sultan Beyazıt'ta, Maliye Nezareti arkasında, Takvimhane Sokak'ta 5 numaralı hanedir.

Melek Hanım'ın başkanı olduğu bu cemiyetin amacı yerli malı kullanımını teşvik etmekti. Cemiyetin 90 üyesi mevcuttu. Dernek, dönemin yerli üretim yapan en önemli işletmelerinden biri olan Hereke Fabrikası ile yaptığı iş birliği sonucunda Bâb-ı Âli Caddesi'nde açılan mağazada bir sergi düzenlemiş, yerli mallarının tanıtımını yapmıştır. 3 Temmuz 1913'te açılan terzihane ve mağazada yoksul kadınlara iş verilerek hem terzilik öğretilmiş hem de geçimlerini sağlayabilecek miktarda ücret ödenmiştir.[939] Cemiyet, Hereke Fabrikası'nda kadınların çalışması ve sanat öğrenmesi için de önayak olmuştur. Başlangıçta iki kadın usta tarafından 20 kişi terzilik için çalıştırılmıştır. Zamanla terzihanede çalışan kadın sayısı 30-40'ı bulmuştur. Hereke Fabrikası'nda ise 400 kadın istihdam edilmiştir.[940] Başlangıçta iki kadın usta tarafından yirmi kişi terzilik için çalıştırılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte cemiyet terzihanesinde yirmi kadın terzinin askerler için hükümetin verdiği numunelere göre pamuklu mintan, çorap, eldiven gibi kışlık malzeme hazırladığı, arzu eden hanımların da gerek nakden gerekse terzihanede dikiş dikmek veya parça alacakları kumaşları evlerinde dikmek suretiyle yardım edebilecekleri duyurulmuştur.

---

[936] Serpil Çakır, *"XX. Yüzyılın Başında Kadın ve Aile Dernekleri ve Nizamnameleri",* Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.3, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s.

[937] Maizer Cavit, "İstihlâk-ı Dahili Kadınlar Cemiyet-i Hayriyyesi'nin Beyannamesi", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 26, 12 Mayıs 1913, s.4.

[938] Nuray Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda İstihlâk-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, (2019), s. 31.

[939] Özdemir, *a.g.m*., s.32.

[940] Kurnaz, *a.g.e.,* s. 114.

Yerli malına talebi artırmak, kamuoyunun bilinçlenmesini ve yerli malı tüketimini artırmak için çeşitli faaliyetlerde bulunan cemiyetin yaşanan bazı siyasal ve askerî gelişmeler nedeniyle isim değişikliğine gittiği anlaşılmaktadır. "Mamulat-ı dahiliye istihlâkı" (yerli malı tüketimi) yerine "istihlâk-ı milli" (milli tüketim) politikası benimsenmiştir. Bunda Balkan Savaşları sonrası gelişen milliyetçi fikirler etkili olmuştur.[941] Birinci Dünya Savaşı'nın[942] çıkmasıyla beraber ise cemiyetin orduya desteğini hızlandırmak amacıyla beyannamenin sonuna şunlar eklenmiştir:

> *"Bugün hudud boylarında vatanımız, ırzımız, namus ve şerefimiz için silah altında bekleyen kahraman evlatlarımızı unutmamak şedaid-i şitaiyeye karşı mahfuz ve emin bir halde bulunduklarına kalben mutmain olarak yatağınızda rahat, müsterih uyuyabilmek için ey muhterem, müşfik Osmanlı kadınları ibraz-ı muavenete şitab ediniz. Arslan yürekli, mert evlatlarınıza layık valideler olduğumuzu şu ahval karşısındaki vaziyet ve hamiyetinize nigeran olan bütün cihan-ı medeniyet kadınlarına isbat etmek için koşunuz ki bugün hamiyyet, muavenet, insaniyet günüdür."*[943]

Çakır'ın ülke sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan dernekler başlığı altında sınıfladığı mezkûr cemiyet, yoksul kadınlara iş imkânı sunması ile kadınlığın "terakki ve tealisi" ne de katkıda bulunmuştur.

Sonuç olarak kadın yoksulluğu ile mücadelede tali bir kanal olarak kadın dernekleri, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında etkili olmuş ve dernekler marifetiyle savaş ekonomisinden olumsuz etkilenen yoksul kadınlara yardım eli uzatılmıştır. Merkezî hükümetin yardımlarının yetişemediği noktada önemli yardım akışları sunan bu dernekler adeta gölge devlet misyonu yüklenmiştir. Ancak özellikle Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyyesi derneği özelinde hedeflerine ulaşabildiklerini söylemek mümkün değildir. İş için başvuran Müslüman Osmanlı kadınlarının hepsine

---

941 Özdemir, *a.g.m,* s. 33.

942 Cemiyetin yaptığı en önemli şeylerden biri ise Çanakkale Savaşları sırasında açtığı hastane olmuştur. İstanbul Divanyolu'nda büyük bir konakta faaliyet gösteren ve daha önce Balkan Savaşları sırasında da hastane olarak hizmet veren Kondüktör Mektebi'nde cemiyet tarafından 100 yataklı bir hastane açılmıştır. Karyola, yatak, soba vs. yanında ameliyathane ve pansuman kısımları için gerekli cerrahi aletler, bant, gaz, pamuk, ilaç gibi hastanenin bütün ihtiyacını cemiyet kendi imkânları ile temin etmiştir. Hastanenin kuruluşu için yaklaşık altmış bin kuruşluk bir meblağ harcanmıştır. Daha fazlası için bkz. Özdemir, *a.g.m*., s. 36.

943 "Muhterem Osmanlı Hanımlarına: Beyanname", *İkdam*, 23 Eylül 1914, s. 2; Özdemir *a.g.m.,* s. 34.

yardım elini uzatmak derneğin imkânlarını da aşmıştır. Zira savaşın evin geçimini sağlayan erkeği cepheye çekmesi, iç cephede yer alan kadınların büyük çoğunluğunu sefaletle karşı karşıya bırakmıştır. Bu oranda büyük bir kitlenin tamamına ulaşmak derneklerin imkânları dahilinde oldukça güçtü. Ekonomik sorunların tamamını çözmede yetersiz kalsa da dernekler, kadınların hem kendilerini hem de kadının sosyal hayata girmesi hususunda tereddütleri olan bazı çevreleri ikna etme imkânı da yaratmıştır. Bu bağlamda sosyal yardımı örgütleyen sivil toplum cemiyetleri İstanbul başta olmak üzere tüm İmparatorluk'ta savaş boyunca artan sorunlarla mücadele, harp zenginlerine karşı gelişen toplumsal tepkileri uzlaşıya çevirme ve yoksulluk sorununu çözmeksizin yönetilebilir kılma gibi işlevlerle devletin bir uzantısı gibi hareket etmiştir. Kadınların ilk kez yardım derneklerinde bir araya gelerek örgütlenmeleri ve Osmanlı kadın hareketini başlatmaları açısından ise dernekler ayrı bir öneme haizdir.

5.2. Sosyal Denetim Aracı Olarak Nizamnameler

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren modern tekniklerin uygulanmaya başlamasıyla birlikte geleneksel kurumlar da yeni temsil biçimleriyle daha görünür kılınmaya çalışılmıştır. Böylece devlet egemenliğini sınırları içindeki nüfus üzerinde uygulamaya çalışmıştır; nüfusun istatistiki bilgisine sahip olmak, birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemek, davranış kodlarını, hastalık, kıtlık gibi durumları kontrol etmek vb. pek çok konu devletin faaliyet alanına girmiştir.[944]

Toplumsal hayatın ahlâkî ve sosyal denetimi her dönem farklı araçlar marifetiyle yürütülmekte, zamanın ruhuna göre şekillenmektedir. XIX. yüzyıl için denetim araçları, kentlere göç eden alt sınıftan insanların kamu düzenini bozmaları hasebiyle cezai müeyyideler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetici elitler, evsizler ya da evlerinden uzak erkekleri[945], fahişeleri, dilencileri kentin düzenini ve Osmanlı'nın imajını bozan unsurlar olarak görmekte ve buna yönelik politikalar geliştirmekteydi. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi yayınlanan nizamnamelerdi. Serserilik, dilencilik ve

[944] Michel Foucault, *"Governmentality", The Foucault Effect Studies in Governmentality*, Ed. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, The University Chicago Press, 1991, s, 93-94.
[945] Bu kişiler, meşru sebeplerle evlerinden uzakta olsalar dahi çoğu zaman potansiyel suçlu olarak görülmüşlerdir. İlkay Yılmaz, *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 127.

fuhşu engellemek adına yayınlanan nizamnamelerden devlet ileri gelenlerinin toplumsal düzeni sağlamak adına aldığı önlemler sarih bir şekilde okunmaktadır. Hem kamusal düzeni sağlamak hem de emeği disipline etmek maksadıyla çalışmayan, başıboş, tembel kişilerin üretime katılmaları mevcut yönetim için birincil öncelikti. Özellikle XIX. yüzyılda serseriler yalnızca üretime katılmadıkları, iş piyasasının dışında oldukları için değil çalışmayı istemedikleri dürüst bir geçim kaynağı bulmaya niyetleri olmadıkları için de ahlâksız olmakla yargılanmışlardı.[946] Benzer şekilde dilencilik edenler de kamu düzenini bozan ve çalışabilecek durumda olmasına rağmen üretmeyen, tembellik eden kesim olarak imlenmekte ve dilenciliğin önlenmesi adına çeşitli girişimlerde bulunulmaktaydı. Devlet ricâli bu noktada gerçekten çalışmayacak durumda olan dilencilerin dilenmelerine müsaade etmekte ve belli koşullara bağlamaktaydı. Bunun arka planında -serserilik, dilencilik, fahişelik kavramları üzerinden yürüyen tartışmalarda asıl mesele- yardımı "hak eden", ve "hak etmeyen" yoksullar ayrımı vardır. Dolayısıyla çalışmayı, üretime katılmayı, istihdamı önemseyen devlet ricâli, çalışabilecek durumda oldukları halde çalışmayıp üstelik kamu düzenini de bozanları yardımı hak etmeyen ve cezalandırılması gereken bir kitle olarak kodlarken gerçekten yoksul ve çalışamayacak durumda oldukları için dilenenleri "hak eden" olarak kodlamaktaydı ve bu bağlamda özellikle dilencilere dilenmeleri noktasında belli koşullara bağlı olarak müsamaha göstermekteydi.

5.2.1. Serseri ve Mazanne-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Nizamname

Osmanlı'da, Avrupa'daki hukukî ve idarî aygıtlar için de önemli olan göç kontrolü, tımarlı araziye bağlı tarımsal emek gücünün muhafazası gibi meseleler XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli nizamname ve fermanlarla düzenlenmeye çalışılmıştır.[947] Meşruiyet sınırları dışında kalan dilenci, serseri ve fahişeler ile ilgili sosyal kontrol de devletin çıkardığı nizamnameler eliyle sağlanmıştır. Bu kesimler ile ilgili kamusal söylemle devlet politikalarının örtüşmesi ise hukukî olarak meclis tarafından mezkûr belgelerin onaylanmasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler, kent yoksullarına ilişkin tavır ve uygulamalarda Tanzimat Fermanı'nın ilânını takip eden

[946] Yılmaz, *a.g.e*., s. 130.
[947] Alper Hasan Tanyel, *Hukukun Ekonomi Politiği Çerçevesinde Serseri Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 20.

otuz yıl içinde köklü bir değişimin yaşandığına işaret etmektedir. Bu değişimlerin en somut göstergesi ise sosyal denetimi sağlamak maksadıyla çıkarılan Nizamnamelerdir. 1890'da yürürlüğe giren Serseri ve Mazanne-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Nizamname'nin[948] 1909 yılında Meclis-i Mebusan'da aynı isimle kanun olarak çıkarılmıştır. Meclis tarafından 1909 yılında onaylanan "Serseri Mazanne-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun"[949] meşruiyet sınırı dışında kalan yani geçimini sağlayabilecek, çalışabilecek durumda olduğu halde serserilik edenlerin kontrolü için yayınlanmıştır. Nizamnamedeki tanımın belirsizliği devletin altyapısal iktidarının artması yönünde yadsınamaz öneme haizdir. Bu belirsizlik sayesinde devlet, idarî düzenlemeleri ve aktörleri ile topluma nüfuz etme kapasitesini artırdığı gibi polisin takdir yetkisini de genişletmiştir.[950]

Kanunun temelinde iş ve çalışmanın sosyal ve ahlâkî bir ödev olduğu anlayışının yatmakta olduğu söylenebilir. Bu ödevin ihmâl edilmesi veya herhangi bir şekilde yerine getirilmiyor oluşu, tembellik, başıboş gezme yani serserilik olarak nitelendirilmekte ve sosyal ve ahlâkî sorunların önemli bir kaynağı olarak görülmektedir.[951] Bu maksatla Meşrutiyet rejimi, öncelikle, Abdülhamid döneminden miras kalan sosyal refah sisteminin paternal ve monarşik görünümünü ortadan kaldırıp, refah sistemini bürokratik ve seküler bir zemine oturtmak arzusunda olmuştur. Yeni rejim, ikinci olarak da devletin sosyal ve ahlâkî kontrol kapasitesini artırmaya çalışmıştır.[952] Osmanlı elitlerinin sıklıkla üzerinde durduğu ve Avrupa'nın örnek alınarak sorunun bir an evvel çözüme ulaştırılması gerekliliği mezkûr nizamnamenin yayınlanmasında itici güç olmuştur. Zira II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İstanbul'da "emniyet ve inzibatı" temin etmek iyice zorlaşmıştır. Dersaadet Hapishanesi'nden salıverilen mahkûmlarla taşradan İstanbul'a gelen

[948] "Serseri ve Mazanne-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Nizamname", Düstur, 1. Tertip, 18 Eylül 1890.
[949] Bu kanunla Osmanlı tarihinde ilk defa dilenciliğin "serserilik" ve "potansiyel suçluluk" kavramları kapsamı içinde değerlendirilmeye başlandığını görüyoruz. Mecliste bazı mebuslar bu tür geniş ve sınırları belli olmayan bir tanımdan hareket edildiği takdirde, İstanbul'un yoksul halkının önemli bir kısmının kolaylıkla serseri ve potansiyel suçlu olarak damgalanabileceğine işaret etmişlerdir. Taslağı hazırlayan encümen üyeleri gündeme getirmiş oldukları ve günümüz Türkçesiyle "potansiyel suçlu" olarak ifade edebileceğimiz "mazanna-i sû'i eşhâs" kavramının, suçlu kavramından farklı olduğunu ve kendilerinin serseriliği bir suç unsuru olarak görmedikleri noktasından hareketle, bu eleştirilere cevap vermeye çalışmışlardır. Bkz. Özbek, *a.g.e*., s. 93.
[950] Yılmaz, *a.g.e,* s. 133.
[951] Özbek, *a.g.e.,* s. 99.
[952] Özbek, a.g.e., s. 92.

"serserilerin" sayısı on bine yaklaşmış bulunmaktadır.[953] Bu ortamda yayınlanan Nizamnamede kimlerin[954] serseri addedileceği şu şekilde ifade edilmiştir:

> *"Hiçbir vasıta-i maişeti bulunmadığı çalışma kudreti olduğu halde lâakal iki aydan beri bir günâ kâr ve kisb veya sanatla meşgul olmayan ve bu müddet zarfında iş bulmak için teşebbüsat-ı lâzımede bulunduğunu ispat edemeyip şurada burada dolaşan kimselere serseri itlâk olunur. Çalışmaya muktedir iken tese'ûlü vesile-i maişet ittihâz edenleri dahi serseri addolurlar."*[955]

Kanunun kapsam alanına işsiz güçsüzler, İstanbul'a yeni göç etmiş kimseler, dilenciler ve tanımı son derece esnek olan "şüpheli şahıslar" yani potansiyel suçlu olarak görülen kimseler girmektedir. Zabıt Ceridelerinden anlaşıldığı üzere özellikle hapishaneden serbest bırakılan mahkumların topluma karışmasıyla birlikte zaten var olan sorun daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu durumu Dâhiliye Encümeni Mazbata Muharriri Fuat Hulusi Bey şöyle ifade etmektedir:

> *"Sırf inkılâbı mesudumuz neticesinde tabii hepimiz, bilcümle ahali bir mahbesten, bir zindandan kurtulmuş gibi menafii semaratı hürriyetten istifadeye şitâbân olmuştuk. Fakat ahali malumu âlileri esnafı muhtelifeden müteşekkildir. Türlü türlü hulk mevcuttur ahali beyninde, Yani en iyi ahlâka malik adamlar mevcut olduğu gibi kötü ahlâka me'lûf insanlar da vardır. Bundan mâdâ, hakikaten de bu inkılap üzerine nasılsa maddeten hapisten, zindandan birtakım kimseler kurtulmuştur. Bunlar ve esasen sûi hâl ile me'lûf olanlar hürriyetten kendi temayüllerine göre temayülât-ı şahsiyelerine göre istifadeye kalkışmışlardır ve bunu suiistimal etmişlerdir. Yani herkes temalüyatına göre bundan istifade*

---

[953] Özbek, *a.g.e.,* s. 65.

[954] Bekâr ve serseri tayfası yetkililerce "fahişe"nin eşleniği gibi düşünülmüş ve Serseri Nizamnamesi (1911) aracılığıyla kamu sağlığı ve asayişini sağlamak adına kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Doğan, *a.g.e.,* s. 20.

[955] "Serseri Mazanna-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun", 1909, 1. Madde. "9 Mart 1325 Pazartesi tarihinde mecliste görüşülen kanun Ahmet Rıza Beyefendinin tahtı riyasetlerinde inikat ederek zaptı sâik hulasası kıraat ve kabul olunduktan sonra; Riyasetçe, Serseri ve Mazanna-i Sû' Eşhâs Hakkındaki Kanun lâyihasının Çarşamba günü ruznamesine ithal edileceği tefhim olundu. Ekân ve ümera ve zabıtanın takaütlüğü için rütbei askeriyelerine göre tayin olunan sinleri mübeyyin kanun layihasının irsal kılındığına dair Sadaret tezkireleri okundu ve layihalar ait oldukları encümenlere havale edildi."

etmek üzere şitâbân olmuş ve bundan bazı ahlâksılıkların ahvali, asayişi, müteessir etmiştir (...) Arz ettiğim gibi, mahkûm olduğu halde hapislerden kurtulmuş mahbeslerden çıkmış birtakım kimseler mazanna-i sû' ve işsiz güçsüz adamlar, bütün bütün başı boş zannetmişler kendilerini ve diğer taraftan da Zâbıtadan, evvelce görülen bir aksülâmel hâsıl olmuş zabıtayı dinlememeye zabıtanın emirlerine itaat etmemeye kalkışmak üzere bir cereyan hâsıl olunmuş. Bunun neticesi asayişi hayli müteessir etmiştir."[956]

(...) "Sonra efendim şimdiye kadar vuku bulan ihsaatın neticesinde, istatistiklerden alınan hulasaya nazaran ekser erbabı ceraim, bu gibi işsiz, güçsüz meyanında türemektedir. Malumdur ki işsizlik, tenperverlik ümmülhabais denecek derecede insanı şeye sevk eder. Hususiyle fakr u zarurete mukarin olursa, fakr u zaruret de, yani "kâdelfakrü yekûne küfren" hadisi şerifi veçhile zaruret insanı bittabi fenalığa sevk eder, bataatle tariki meşrude bulunamazsa, tabiidir ki gayrimeşru tariklere sülük edecek ve gayrimeşru surette havaicini tedarike kalkışacaktır, yani taban aklen, şeran böyle vasıtai maişete malik olmayan bir kimsenin işsiz bataat halinde bulunması memnu ve mezmum bir haldir ve bunu men etmek, bunun önünü almak heyeti içtimaiyenin başlıca vezaifinden olmakla beraber, hukuk ve selahiyeti cümlesindendir."

Fuat Hulusi Bey Çözüm olarak ise şunu sunmaktadır:

"(...) Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunnamesinde ayrıca dârü'l-âcezeler, hastaneler, gurabahaler, sanayi mektepleri gibi müesseseler yapılarak bunların orada istihdam ve iaşesine çalışmak Hükümet için heyeti içtimaiye için bir borçtur, bir vazifedir."

Fuat Hulusi Bey, serserileri üç gruba ayırmaktadır birinci grup gerçekten çalışamayacak durumda olup devletin güvencesine muhtaç olanlar, ikinci grup çalışabilecek durumdayken çalışmayan boş gezmeyi iş edinmiş kontrol altında tutulması gereken toplumsal huzur için tehlikeli olarak görülenler, üçüncü grup ise bir ekonomik kriz ya da doğal afet neticesinde servetsiz sermayesiz kalmış olanlardır.

[956] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Kırkbeşinci İnikat, Cilt 2, Devre 1, 11 Mart 1325, s. 424.

Hulusi Bey, özellikle mecburen serseri olanlar üzerinde durur ve onları yangın ya da başka bir doğal afet dolayısıyla sahip olduklarını yitiren veyahut bir ekonomik krizden kaynaklı servetsiz kalanlar olarak tanımlar. Bunlar:

> *"Aslen ya sahibi servet veyahut sahibi sanat ve iş güçle meşgul iken, arızi bir sebeple servetinden mahrum olmuş veyahut işinden kalmış adamlardır."*

Ve bunlar içinde bir çözüm önerisi getiren Fuat Hulusi Bey:

> *"Bunları iva ve iskân etmek için muvakkat misafirhaneler bu gibi tesisatı Hayriye ihdas eylemek ve müessesatı mümasilede hükümetçe mahzarı teşvik ve himaye olmak lazım."*

Üçüncü grup çalışabilecek durumdayken boş gezen ve iyi aile terbiyesi almadığı için ahlaken zayıf olanlardır ve bunlara getirdiği çözüm önerisi şu şekildedir:

> *"Mesela çocukların tâlimi ve kendilerine bir sanat öğretilmesi, iaşesi, sonra tembel kimseleri işe alıştırmak için kezalik memaliki garbiyede emsali görüldüğü üzere birtakım tesisat yapılmak suretiyle bu sui itiyadın önü alınabilir."*

Fuat Hulusi Bey, eski ve şu anki mevcut nizamnamenin Fransa örnek alınarak yazıldığı ve uygulamanın da tıpkı Fransa'da yapıldığı şekilde icra edildiği ancak Fransa'nın zaten başarısızlıkla sonuçlanan bu çözüm yolunun terk edilerek Almanya ve Belçika'daki uygulamaların örnek alınması gerektiğinin altını çizmektedir. Almanya ve Belçika'da serserilere özel müesseselerin inşa edildiğini, koloniler vücuda getirildiğini ve onların öncelikli olarak ağır işlerde çalıştırılarak işe alıştırıldıklarını ve böylece tembellikten kaynaklı serseriliğin ve onun yol açtığı toplumsal sorunların ortadan kalktığını savunmaktadır. Bahsi geçen müesseselerde verilen sanat eğitimi ile artık bir iş sahibi olan "serseriler" toplum için tehlike unsuru olmaktan çıkarak iktisadi hayata katkı sunan "ehlileştirilmiş" makbul vatandaş olmuşlardır.

Hazırlanan bu nizamnamede cezai müeyyideler ise şu şekildedir: Örneğin mahkeme tarafından serseri olduğuna kanaat getirilen kişiler *"umur-ı nafia veya belediyede veyahut müessesât-ı umumiyenin birinde"* iki ayla dört ay kadar istihdam edileceklerdir. Serserinin istihdamı mümkün olmadığı takdirde *"memleketine veya bir mahal-i münasibine sevk ve izamına birlikte karar verilecektir."* Söz konusu uygulama sürgün değil sadece önleyici bir tedbir niteliği taşımaktadır. Kanunun 8. Maddesinde şu ifadeye yer verilmiştir:

> *"Hizmetinden firar edenleri veya imtina eden veyahut mükerrir olan serserilerin yine mahkeme kararıyla üç aydan bir seneye kadar sürgün edileceklerini"*

Dokuzuncu madde ise:

"Zabıtaca şüpheli addolunan mahallerde dolaşmayı itiyat eden veyahut dâiî şüphe ahval ve harekatta bulunan sersilere" yine mahkemeleri icra olunmak kaydıyla bir haftadan altı aya kadar hapis ya da üç aydan iki yıla kadar sürgün[957] cezası verilmesini uygun görmüştür.

5.2.2.Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname

Geç dönem Osmanlı elitinin kamusal alanda giderek daha da görünür olmaya başlayan dilencilerle ilgili kaygıları özellikle Osmanlı imajı konusunda artmaya başlamıştır. Söz konusu kaygının kaynağı kente gelen turistlerin dilencilerin fotoğrafını çekmesi ve

[957] Serserilikle mahkûm olan kişilerin çoğunlukla bir işte istihdam edilememiş olduklarını incelenen belgelerden anlamaktayız. Bu durumda da mevcut yönetim söz konusu kişiyi memleketine göndermiştir. Ancak öyle anlaşılıyor ki meşrutiyet döneminde serseri ve dilencilerin İstanbul'dan memleketlerine gönderilmeleri noktasında ciddi zorluklar yaşanmıştır. İstanbul Emniyeti, serseri ve dilencileri vapura doldurup İzmit'e yollayarak sorunu kolayca başından savma eğiliminde olmuşlardır. Ancak bu sorun İzmit Mutasarrıflığının başını hayli ağrıtacak ve mutasarrıflık kendince bu uygulamaya karşı direniş yöntemleri geliştirmeye çalışacaktır. Örneğin Niğdeli Ömer Şükrü ve Karahisarlı Ali, fakir, hasta ve sakat oldukları ve ayrıca sevkleri için tahsisat da verilmemiş olduğu gerekçesiyle, İzmit Liva İdare Meclisi'nin kararıyla İstanbul'a iade olunmuşlardır. İzmit Mutasarrıflığının Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine 26 Eylül 1909 tarihli bu konudaki yazısı bir ültimatom niteliğindedir. *BOA*, DH. EUM. THR., 6/57, 20 Eylül 1325 (3 Ekim 1909).

gazetelerde[958] buna ilişkin yazıların yayınlanmasıdır.[959] Yaşanan savaşlar neticesinde artan göç, ekonomik buhran nedeniyle yaşanan sefalet vb. pek çok durum imparatorluk başkentinde dilenci sayısını artırmış[960] ve mevcut yönetim sorunun kaynağına inerek dilenciliği önlemek yerine çıkarılan Nizamnameler aracılığıyla sosyal denetimi sağlamaya çalışmıştır. Dâhiliye Nezareti, bu sosyal sorunun çözümüyle ilgili 1905 yılında bir talimatname yayınlar ve köprü üzerinde dilenciliğin yasaklanmasına ilişkin ilk adım söz konusu talimatname ile atılmış olur. Talimatnameye göre belediye zabıtaları sürekli devriye gezecek ve gördükleri dilencileri tutuklayacaktır. Belediye zabıtalarının yanında Dârü'l-âceze'den görevli kişilerde yer alacak ve çalışamayacak durumda, hasta, yaşlı ve bakıma muhtaç olanları kuruma yerleştirecektir. Devlet erkânının dilencilikle mücadelede temel motivasyonunun dilencilerin Osmanlı'nın modern görünümüne verdiği zarar dışında, çalışabilecek durumda olanların tembellik kisvesi altında yönetime oluşturduğu yükün önüne geçmek ve oluşacak sosyal, ahlâkî yozlaşmayı engellemeye çalışmaktır. Çalışma ahlâkından yoksun bu kitle meşruiyet sınırları dışında kalanlar olarak kategorize edilmekte ve sosyal denetim daha çok bu grup üzerinde sağlanmaya çalışılmaktadır. Osmanlı elitine göre çalışmak, toplum içindeki her bireyin sosyal ve ahlâkî görevleri arasındadır ve toplumu bir arada tutan önemli ilkelerden birisidir.

Osmanlı devleti, İstanbul'da dilencilik yapabilmeyi belli kıstaslara bağlamıştır.[961] Bunun en önemli kanunî şartı gerçekten muhtaç olmaktı. Bakacak hiç kimsesi olmayan, bir iş yapamayacak kadar ihtiyar, iş göremeyecek kadar sakat, kör, kötürüm kimselerin dilencilik yapmasına müsaade edilmiştir. Buna mukabil dilencilerin başkalarının emeklerini istismar ederek yaşamlarını sürdürmeleri mevcut yönetim

[958] Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet başlıklı çalışmasında 1890'lı yıllara ait gazeteleri mezkûr konu başlığında tarayarak Osmanlı elitinin yaşadığı kaygıyı etraflıca aktarmaktadır. Bkz. "Satıcı mı? Dilenci mi?", *Sabah*, s. 3398, 7 Mayıs 1899; "Dilenciler ve Darülaceze", *Sabah*, S. 3715, 20 Mart 1900; "Akşam Dilencileri", *Sabah,* s. 3779, 23 Mayıs 1900; "Yine Saile", *Sabah*, S. 3937, 28/10/1900.
[959] Özellikle Galata Köprüsü üzerinde yoğunlaşan dilencilerin kentin imajına dair çirkin izleniminden rahatsızlık duyan Osmanlı eliti gazetelerde bu konuya dair daha sık yazmaya ve dışarıda Osmanlı'nın imajının zedelendiği fikrini dolaşıma sokmaya başlamıştır. Örneğin 1907 tarihli Sabah Gazetesi'nde mezkûr konu etraflıca işlenmiş ve yaşanan kaygıdan söz edilmiştir. Bkz. "Dilenciler Kalktı", *Sabah*, S. 10787, 19 Kânûn-i evvel 1322 (19 Aralık 1907).
[960] 1844'te 356,653 olan İstanbul'un nüfusu, 1885'e gelindiğinde 873, 575'e ulaşmıştır. Bu rakam 1914'te 909, 978'e ulaşacaktır. Bir bakıma yarım yüzyılda İstanbul'un nüfusu hem hemen üç katına çıkmıştır.
[961] Reşad Ekrem Koçu, "Dünden Bugüne Dilenciler", *Hayat Tarihi Mecmuası III*, İstanbul, 1970, s. 26.

tarafından şiddetle eleştirilmiş ve çalışabilecek durumda olanların istihdam edilmeleri için öneriler getirilmiştir. Söz konusu önerilerden bir şudur: muhacirlere sağlanan imkânların bu grup dilencilere de sağlanmasıdır. Hükümet bu gruba işlenebilecek toprak, tohum ve tarım aletleri vermeli ve ülkenin ekonomisine katkıda bulunarak bunların üretken birer birey olmaları sağlanmalıdır. Buna rağmen yine de dilenmeye devam ederlerse polisiye tedbirlerle engellenmeye çalışılmalıdırlar. Bazı gazete yazarları ise tıpkı Fransa, Hollanda ve İsviçre'de işsizlerin tarımsal kolonilere gönderildiği gibi imparatorlukta da aynısının uygulanması gerekliliğinden bahseder.[962] Gerçekten yoksul olanlarla dilenciliği meslek haline getirmiş olanların ayrımının zor olması ise dilencilikle topyekûn bir mücadeleyi gerekli kılmıştır. Bu maksatla atılan adımlardan biri de Osmanlı tarihinde gerçekten yoksul dilencilere barınak sağlamak üzere oluşturulan ilk modern kurum olan Dârü'l-âceze'nin açılmasıdır.[963] Toplam kapasitesi bin kişi civarında olan bu kurum da dilenciliği önlemede yeterli olamamıştır. II. Abdülhamid'in dilencilerle topyekûn mücadelede attığı bir diğer önemli adım ise Tese'ülün Men'ine Dair Nizamnamedir. Nizamnamenin ikinci maddesinde:

> *"Tedâriki maişete mâni ilel ve eskam sahibi olmakla beraber şer'an infaklariyle mükellef akraba ve müteallikatı olup da akraba ve müteallikatının kendilerini geçindirmekten aciz bulundukları mensup oldukları dairei belediyeden musaddak mahalleleri ilmühaberleriyle tebeyyün eden malûlinin infak ve idareleri için umumi Dârü'l-âceze tesis ve kûşat edilmiştir."*[964]

Çok açık bir şekilde, çalışamayacak durumda ve gerçekten yoksul olan kimseler için devletin gerekli kurumları açmış olduğu belirtilmektedir. 8. Maddede ise:

> *"Malûl ve Bîkes olup da Dârü'l-âceze'ye müracaat etmeyerek teseül etmekte olduğu zabıta ve memurini belediyece müşahade olunan eşhastan*

---

962 *"Bir taraftan böyle bir muamele-i şefkatkârane ibraz edildiği sırada diğer taraftan da tese'ül etmelerine imkân bırakılmayacağını kendilerine kat'iyyen anlatmalıdır. Çalışmaya muktedir olanlara karşı şiddeti öyle bir dereceye getirmelidir ki kendileri için yukarıda tarif ettiğimiz tedabir-i şefkatkâriden istifade etmeden başka çare olmadığını anlasınlar."* Özbek, *a.g.e.*, s. 85.

963 Bu kurumun açılma nedeni olarak Özbek şu tespitte bulunur: Dârü'l-aceze bir yandan Abdülhamid'in yoksul halkın yegâne koruyucusu olduğu şeklindeki imajı güçlendirmek, diğer yandan da Osmanlı devletinin modern görüntüsünü pekiştirmek üzere gündeme gelmiştir. Bir başka ifadeyle bu kurumla padişah hem iç hem de dış kamuoyuna hitap etmeyi hedeflemiştir.

964 Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname", 1896, Madde 2.

İstanbullu olanlar âcezehaneye ve taşralı bulunanlar memleketlerine gönderilecek ve halkı iz'aç etmiyen ve bir san'at vesilesiyle teseül eyleyenler müstesna tutulacaklardır."[965]

Bu madde bize Abdülhamid rejiminin İstanbul yoksullarına karşı son derece yumuşak bir tavır sergilediğini göstermektedir. 9. madde ise rejimin uyguladığı cezai müeyyideler hakkında fikir vermektedir:

"İşe ve güce muktedir olduğu hâlde tese'ül edenler zabıtaca derdest edilerek bunlardan İstanbullu olanlar veya taşralı olup da İstanbul'da tavattun etmiş bulunanlar zabıtaca kefalete rapt ile salıverilecekler ve taşra ahalisinden bulunanlar dahi mahalleri devairi belediyesince işgal olunmak üzere memleketlerine iade olunacaklardır. Mükerirlerden İstanbullu bulunanlar taşraya teb'it edileceklerdir. Islahhane ve sanayihanesi bulunan mahallerden gelen eşhas darülacezeye konulmayıp mahalli mezkûrda barındırılacaklardır."[966]

"Hiçbir vasıta-i maişeti bulunmadığı ve çalışma kudreti olduğu halde en az iki aydan beri bir güna kar ve kisb veya sanatla meşgul olmayan ve bu müddet zarfında iş bulmak için teşebbüsat-ı lazımede bulunduğunu dahi ispat edemeyip şurada burada dolaşan kimselere serseri itlak olunur. Çalışmaya muktedir iken tese'ülü maişet ittihaz edenler dahi serseri addolunurlar."[967]

Devlet, işe güce muktedir olduğu hâlde çalışmayarak sokaklarda serserilik eden ve kentin düzenini bozan kişileri uzun bir dönem geleneksel bir yöntem olan sürgün ile cezalandırmıştır. Bu cezai müeyyidelerin ne oranda caydırıcı olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur zira özellikle Zaptiye Nezareti'ne ait kayıtlar, bazılarının sürgün edildiği yerden başkente tekrardan döndüğüne dair malumatlar ihtiva etmektedir.

5.2.3. Emrâz-ı Zühreviyenin Men-i Sirâyetine Dair Nizamname

[965] Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname", 1896, Madde 8.
[966] Tese'ülün Men'ine Dair Nizamname, 1896, Madde 9.
[967] *MMZC.,* İçtima senesi:1, C. 1, 11 Mart 1325 (24 Mart 1909), s. 428.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde artan göçler nedeniyle fuhuş oranında da artış olmuş ve yönetici elitler kamu düzen ve sağlığını[968] kontrol altında[969] tutmak hasebiyle birtakım önlemler almışlardır. Mezkûr önlemlerin ilk merhalesi yayımlanan Nizamnameler olmuştur. Fuhşun kontrol altına alınması ya da yasaklanmasına dair malumatlar ihtiva eden ilk belge 1879 tarihli nizamnamedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında göçle birlikte artan çok sayıda kontrolsüz ve başıboş kadının denetim altında tutulabilmesi ve sefalet[970] dolayısıyla fuhşa olan meyyallerini engellemek maksadıyla çıkarılan nizamnameleri ilerleyen yıllarda dönemin koşullarına göre revize edilen pek çok nizamname izlemiştir. Bunlardan biri Osmanlı Devleti'nin kapsamlı ilk fuhuş nizamnamesi olan 1884 tarihli belgedir. Bir diğeri ise 1915 tarihli Emrâz-ı Zühreviyenin Men-i Sirâyetine Dair Nizamnamedir.[971] 1884 Nizamnamesi'nin temel amacı, para karşılığı yapılan seksi devletin kontrolü altına almaktı. Nizamname sadece Beyoğlu'ndaki bazı evleri kapsıyordu bu nedenle kayıt altına alınmak istemeyen, vergi ödemek istemeyenler kapsam dışındaki yerlere taşınarak devletin denetiminden kaçıyordu.[972] Devletin temel amacı da fuhşu tamamen yasaklamak değil, bulaşıcı hastalıkların önlendiği nispeten kamusal düzeni tehdit etmeyecek bir ortam yaratabilmekti. Sağlıklı, güvenli ortam yaratma motivasyonunun bir kaynağının da Avrupa'daki uygulamalar olduğunu hatırlatmakta fayda vardır zira Osmanlı Devleti tıpkı dilenci ve serserilerle mücadelede olduğu gibi toplumsal sağlık ve kamusal ahlâkı tehdit eden fahişlerle mücadelede de Avrupa uygulamalarını göz ardı etmemiştir. Osmanlı Devleti bu bağlamda artık modern bir devlet gibi davranmakta fuhuş yapanları değil devletin imlemediği alanlarda fuhuş yapanları yargılamaktaydı. Kuşkusuz bu motivasyonda salt kamu

[968] Doktor Hüsnü Paşa ile Doktor Agop Handanyan kamu sağlığı için önemli çalışmalarda bulunmuş ve yapılması gereken reformlar ile ilgili öneri sunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin ise fuhuş hadisesine daha çok ahlâki perspektiften baktığını görmekteyiz. Belli, *a.g.e*., s. 176.
[969] Fuhuş klasik dönemde de kent yetkililerinin kontrol altında tutmaya çabaladığı bir fiildi ancak geç imparatorluk devrine kadar yasal bir çerçevenin içinde tanımlanmamış, daha çok zina suçunun kapsamında değerlendirilmişti. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğindeyse bu faaliyet ticari bir kimlik kazanmış ve genelevler ortaya çıkmıştır. Doğan, *a.g.e.,* s. 189.
[970] Osmanlı Devleti'nde Müslüman kadınlar kayıtlı olarak fahişelik yapamıyorlardı bu 1884 Nizamnamesi'nde dahi bu şekilde düzenlenmişti. Yoksullukla baş etme pratiği olarak fuhuş, Müslüman kadınların gizli saklı devlet kontrolünden uzak yerlerde sıklıkla başvurduğu bir enstrümandı.
[971] Emrâz-ı Zühreviyenin Men-i Sirâyeti Hakkında Nizamname, 5 Ekim 1331 (5 Ekim 1915), Düstur, İkinci Tertip, C. 7, s. 769.
[972] Belli, *a.g.e*., s. 181.

sağlığı rasyonalitesinin değil geleneksel kodların, dini vecibelerin, ahlâkî kaygıların da tesiri olmuştur.

Mekânsal olarak Beyoğlu ile sınırlı 1884 Nizamnamesinin ilk maddesine göre, söz konusu semtin belediyesinin tıbbi bir komite kurması ve bu komite marifetiyle gerekli tedbirleri sağlaması gerekmekteydi. Sağlık personellerinden oluşan komitenin görevi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek maksadıyla devletin belirlediği alanlarda fuhuş yapan kayıtlı kadınların haftalık sağlık kontrollerini yapmaktı. Şubat 1884'te Şûrâ-yı Devlet'ten (Danıştay) bir talimatname geçirildi. Böylece Beyoğlu bölgesindeki hayat kadınlarının belediyelerce kontrol edilmelerine izin verilerek Beyoğlu Nîsâ Hastanesi kuruldu. Ancak hastane personel sıkıntısı nedeniyle kayda değer bir hizmet sunamadı.[973]

Nizamnamenin diğer maddesi kadınların kayıtlarının tutulması muhtevasına sahiptir. Kadınların ikamet ettikleri yer, kimlik ve fizikî özelliklerine dair bilgilerin kaydı tutulmakta hatta kadınların bizatihi kendilerinin de bir defter tutmaları zorunlu koşulmaktaydı. Çalışma izni/ehliyeti olarak ifade edebileceğimiz bu defterlere haftalık muayene sonuç kayıtları da işlenmekte böylece tıbbi takip yapılarak bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önüne geçilmekteydi. Eğer yapılan doktor kontrolü neticesinde fahişenin bir hastalık taşıdığı belgelenirse o kadın zührevi hastalıklar hastanesine gitmeye mecburdu.[974] Hastanede tedavisi yapılan kadın *kesb-i ifâkat* yani sağlığını tekrar kazanana dek orada tedavi görmek zorundaydı. Nizamnameye göre doktorlar genelevleri ziyaret etmeli ve gerek gördüğü takdirde genelev sahiplerini de muayene etmeliydi. XIX. yüzyılın sonuna doğru artan fuhşu yasal mekânlar ve kayıtlar marifetiyle denetim altında tutmaya çabalayan Osmanlı Devleti açısından bir diğer

[973] *"Beyoğlu Nisâ Hastanesi gerekli donanıma ve binaya sahip olamadığından, hizmet kalitesinin artması adına sürekli bir binadan diğerine taşınmış ve medikal avadanlık satın alınmıştı. Öte yandan, Nisâ Hastanesi'nin 1884'ten 1900'lü yıllara kadar sıkça yer değiştirmesi burada sunulacak hizmetin kalitesine de olumsuz etkide bulunmuştu. 1900'e gelindiğinde biri Kemeraltı ve diğeri Elmadağlı'da olmak üzere Galata ve Beyoğlu'nda iki adet zührevi hastalıklar merkezi mevcuttu*." Bkz. Doğan, a.*g.e.,* s. 403.

[974] Altıncı Daire-i Belediye dahilinde bulunan bazı kerhanelerdeki kadınların tedavilerinin icrası hakkında lazım gelen esbab-ı tahffüziyenin beyanı (Dersaadet 6). *BOA*., ŞD., 2445/37, 28 Teşrîn-i sâni 1883 (28 Kasım 1299).

yenilik de bu işletmelerden alınan vergilerin yine bu sektörde hizmet verenlerin sağlık ve benzeri giderleri için harcanmasıdır.[975]

XIX. yüzyılın son çeyreğinde fuhuşla mücadelede çıkarılan nizamnamelerin XX. yüzyılın ilk çeyreğinde de çıkarıldığını görmekteyiz. 1884 Nizamnamesinin çıkarılmasında etkin olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi gibi 1915 Nizamnamesinin çıkarılmasında da yine bir savaş etkili olmuş ve bulaşıcı hastalıkların kaynağı olarak fahişeleri sorumlu tutan nizamname, 1912-1913 Balkan Savaşları'nda alınan göçlerin hemen ertesinde Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ortaya çıkan manzarada ilân edilmiştir. Bahsi geçen nizamname fuhuş yapılan mekânları legal düzlemde tanımlamakta ve bu gibi yerlerin hükümetin bilgisi dâhilinde açılmasında gözetilecek kuralları belirten hukuksal metnin maddeleri şunlardır:

Madde 1- Her frengili istediği bir tabibe kendisini tedavi ettirmeye şekil ve müddet-i tedavisi hakkında tabib-i müdavisinden alacağı vesikayı nezdinde bulundurmaya mecburdur.

Madde 2- Her tabip, müşahade ettiği frengi vekayiini ihsiyât-ı tanzimine medar olmak üzere hüviyet-i tasrih etmeksizin 24 saat zarfında hükümet tabibine, bulunmayan yerlerde belediye tabibine ihbar etmeye mecburdur.

Madde 3- Tayin edilen günlerde tedaviye gelmekten imtina eden frengilileri tabib-i müdavileri hükümet tabibine, bulunmadığı takdirde belediye tabibine ihbar etmeye mecburdurlar.

Madde 4- Tabib-i müdaviler hastalığın ahire men-i sirayeti emin içün marazın eşkâl-i mühimmei sirayetini havi hastalarına ziri imzalı vesâyâ-yı sıhhiye varakası vermeye ve hastalarda iş bu vesâya ahkâmına riayet etmeye mecburdurlar.

Madde 5- Sıhhi tehil muayenesi muamelât-ı vilayet veya umumî meclislerince tanzim edilen talimatnameler veçhile tatbik ve cereyan ettirilir

[975] Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında alabileceği her türden maddi yardıma ihtiyacı olan devletin genelevler üzerinden epey gelir elde ettiği düşünülebilir. Nitekim her ev sahibinin senede hükümete 30 lira kâr payı, 20 lira ilk öğretim vergisi, 25 lira harp kazancı vergisi,18 lira askerlik bedeli vergisi ve haftada 4 lira da zührevi hastalıklar vergisi verdikleri bilinmektedir. Doğan, a.*g.e.,* s. 189.

Madde 6- Ale'l umum frengililer müessesât-ı sıhhiye-i resmiyede ve etbâ-yı resmiye tarafından meccanen tedavi edilir.

Madde 7- İş bu kanun ahkâmına ve ona mütenevvi şuralarca yapılacak talimatnamelere riayet etmeyenler onlardan 50 liraya kadar cezâ-yı nakdiyyeye mahkûm edilirler.

Madde 8- Frengi hastalığıyla malûl olan eşhâs hastalığın ahire sirayetine bilerek sebebiyet verdiği takdirde altı aydan iki seneye kadar hapis olunur. Veya 100 liradan 500 liraya kadar cezâ-yı nakdiyye alınarak mutazarrır olan şahsa verilir. Zevcinden biri diğerine bu hastalığı naklederse cezanın hadd-i âzamı tatbik olunur. Bu takdirde takibât-ı kanuniye icra edilebilmek içün malülü zevç ve zevcenin şikâyet-i şahsiyesi şarttır.

Madde 9- Frengiyi tedaviye cüret eden müttabiler 2 aydan 2 seneye kadar hapis veya 50 liradan 100 liraya kadar cezâ-yı nakdiye mahkûm edilir.

Madde 10- İş bu kanun ahkâmının tatbiki esnasında ashâb-ı müracaat ikâ-ı müskilât eden etbâ 3 aydan 2 seneye kadar hapis ve mukavetten rütbe-i memuriyetten tard edilir.

Madde 11- İş bu kanun tarih-i neşrinden itibaren mer'il icradır. Fî 26 Cemâziy'el evvel 1339 Fî 5 Şubat 1337, Ceride-i Resmiye, s. 6-7.

Madde 12- İş bu kanunun icrasına Sıhhiye ve Adliye Vekilleri memurdurlar.

1879, 1884, 1915 Nizamnameleri göstermektedir ki Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'daki uygulamaları yakından takip etmekte, modern bir sosyal devlet gibi davrandığının göstergesi olan kurum ve sosyal denetimin sembolü nizamnameler marifetiyle ideal toplum tahayyülünü sağlamaya çabalamaktaydı. Savaşlar neticesinde imparatorluğun başkentinde kontrolsüz bir şekilde artan serseri, dilenci, fahişe gibi meşruiyet sınırı dışında kalan aşağı tabakadan halkın kontrolü mevcut hükümetin öncelikli amacıydı. Bu bağlamda işe koşulan uygulamaların motivasyonu -fuhşu önleme noktasında- salt kamu sağlığını koruma rasyonalitesi ile sınırlı değildi. Yerleşik kültürel kodlar, dinî vecibeler, ahlâkî kaygılar mevcut önlemlerin alınmasında diğer itici güçlerdi.

Devlet ileri gelenlerinin serseri, dilenci ve fahişelerle mücadelesinde temel enstrümanlardan olan nizamnameler, yönetimin fuhuş, kamu sağlığı, cinsellik, meşru cinsellik, devletin yeni imajı, aile ve benzeri nosyonlara dair algı ve eylemlerini okuyabileceğimiz hukuki metinlerdir. 1884 Nizamnamesi öncesinde fuhuş, fuhuş yaptırımları, kadınların konumuna dair herhangi bir hukukî metin olmaması hasebiyle bahse konu nizamname önem teşkil etmekte, devletin fuhuş ve fahişelere yönelik bakışı bu metinler üzerinden sarih bir şekilde okunabilmektedir. Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde münferit birer hadise olarak algılanan ve çok az sayıda vakanın devlet merkezine kadar sirayet edebildiği ve çözüm olarak sürgünün benimsendiği süreçten siyasal, sosyal, ekonomik, hukukî ve benzeri pek çok alanda değişimin yaşandığı XIX. yüzyıla geçişte nizamnameler, geleneksel devlet algısında ortaya çıkan değişimin izini sürebileceğimiz önemli belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Yoksunluk hâli olarak tanımlayabileceğimiz yoksulluk, kuşkusuz ki her dönemin ve üretim tarzının temel sorunlarındandır. Ancak kapitalist üretim tarzının yoksulluğu derinleştiren ve arttıran ekonomi politiği, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoksulluğun daha şiddetli hissedilmesine neden olmuştur. Değerler sisteminin merkezine çalışmayı koyan kapitalizm, aylaklık, serserilik edeni kamu düzeni için tehdit, toplumsal bir sorun olarak görmekte, öte yandan mezkûr grupları potansiyel iş gücü olmaları hasebiyle varlıklarına katlanılması gerekenler olarak kodlamaktadır. Mevcut toplum tahayyülünde çalışamayacak durumda olan, hasta, yaşlı, bakıma muhtaçlar için ise kapitalizmi dönüştürme potansiyeli taşıyan, *"önlemler bütünü"* olarak ifade edebileceğimiz sosyal politika devreye girmektedir. Çalışanın muhtaçtan ayrıldığı ve toplumun muhtaçlara karşı sorumluluğu reddettiği XIX. yüzyıl kapitalist toplum tahayyülünde etkin olan ve bu temayülleri yönlendiren liberal düşünürler, hayırseverliği bireysel alanla sınırlandırarak devletin yoksula yardımını şiddetle eleştiriyorlar kısacası sosyal politikanın gereksizliğini vurguluyorlardı. Bu eleştirinin temelinde ise "yoksulluk, yoksulların suçudur" düşüncesi yatmaktaydı. Onlara göre durmadan "üreyen" çocuk sahibi olan ve geçinemez duruma gelen bu sınıf kendi yoksulluğunun mimarıydı.

Sosyal devletin inşasında rol oynayan İngiltere'de çıkarılan Yoksul Yasaları bu bağlamda eleştirilmekte ve bu yasalar liberalizmden kopuş olarak değerlendirilmekteydi. Yoksulluk Yasası sayesinde, savurgan alışkanlıkların nesiller boyunca topluma işlenmeye devam ettiğini, zorunlu bağış yoluyla kötülüklerin türediğini savunanlara rağmen İngiltere'de yaşanan bu değişim yoksullukla mücadeleyi başka bir boyuta taşımış ve sadece yoksullar evinde kalanlara yardım edilmesi gerektiği fikri savunulmuştur. Sınırlandırılan bu yardım alanı ile birlikte "kapatılma" en uzun yüzyılın meşruiyet sınırı dışında kalanlara yönelik politikaların başat formülü olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle serseriler, dilenciler, fahişeler kapatılarak ıslah edilmekte ve aynı zamanda üretime katılımları sağlanmaktaydı.

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu da üretime katılmadıkları gibi kamu düzenini bozup devletin imajını zedeleyen kent merkezinde aylaklık eden, çalışmayan, serseri, dilenci vb. gruplara karşı her zaman dikkatli olmuş ve bu sorunun çözümü noktasında

çeşitli araçlar geliştirmiştir. Kuşkusuz bunlardan en eski ve etkili olanı nizamnamelerin yayımlanmasıdır. Toplumsal düzenin idealize edilene yakın bir toplum tahayyülüne evriminde cezai müeyyidelere dayalı bu yaklaşım, imparatorluğun geç döneminde mevcut yönetim tarafından uygulanan politikaların yasal dayanağını teşkil etmiştir. Ancak devletin kaynaklarının yetersizliği, personel eksikliği ya da uygulamada ortaya çıkan aksaklıklar nizamnamelerin başarılı bir şekilde uygulanmasını engellemiştir. Dolayısıyla ideal toplum düzenine ulaşmada etkin olarak kullanılmak istenen bu hukuki belgelere söz konusu sınırlılıklarından kaynaklı temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Yanı sıra dönemin ileri gelenlerinin de cezai müeyyidelere dayalı bu tip uygulamaların caydırıcılığının olmadığı ve alternatif çözüm yollarının bulunması gerektiği noktasındaki fikirleri mevcut hükümete çeşitli kanallar marifetiyle iletilmiştir. Öneri olarak, bu grupların ıslah edilip üretime yeniden kazandırılabileceği Almanya ve Belçika'da da örneklerinin bulunduğu tarım kolonileri fikri sunulmuştur. Kamu düzenini tehdit eden bu grupların kolonilerde istihdamı devletin her anlamda kazançlı olmasını sağlayacaktır; hem potansiyel bir işgücü olarak bu grubun istihdama katılımı hem de kamu düzenini tehdit etmeleri hasebiyle kolonilerde kent merkezinden uzakta tecriti sağlanmış olacak, devletin zedelenen imajı da böylece düzelecektir. Diğer bir öneri ise düşkünler/yoksullar evi açma fikridir. Artan dilenciliği önlemek maksadıyla mevcut yönetim 1896'da Dârü'l-âceze kurumunu açmıştır. Salt devletin yardım elini uzattığı basit bir kurum olarak nitelendiremeyeceğimiz mezkûr kurumun açılışındaki temel motivasyonun dilencilikle mücadele fikri olduğunun altını yeniden çizmekte fayda vardır. Tez süresince yapılan arşiv kaydı incelemeleri ve mevcut literatürün taranmasından elde edilen veriler bunu tanıtlamaktadır. Kurumun iç ve dış basını etkilemek maksadıyla II. Abdülhamid tarafından açıldığı yorumu bu bağlamda sosyal, ekonomik vd. pek çok parametreyi dışarıda bırakan bir okumadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal hizmet alanında devletin görünürlük kazandığının en önemli kanıtı Dârü'l-âcezedir. İngiltere'de olduğu gibi koruma altına alınan muhtaçların iş güçlerinden yararlanma amacı güdülmüştür. Dârü'l-âceze nizamnamesinin beşinci, on dokuzuncu ve yirminci maddelerinde bu durum açıkça görülmektedir.[976]

[976] Beşinci madde: Dârü'l-âcezeye alınacak âcezenin sıfat-ı matlübeyi haiz olanlarından ve elinden iş gelenlerinden münasipleri muvazzafan hademelik ve çamaşırcılık gibi hizmetlerde istihdam edilecektir.

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda, yoksul kadınlar için de "kapatılma" uygulamalarının temel politika olarak izlendiği söylenebilir. Söz gelimi sefalet nedeniyle fuhuş ile uğraşan bazı kadınların denetimi yasal genelevlere kapatılarak sağlanmıştır. Hem yerleşik ahlâkî kodlara hem de kamu sağlığına yönelik tehdit olarak algılanan fahişeler sosyal denetimin en sıkı şekilde uygulandığı grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetici elitin, yoksulluk nedeniyle fuhşa bulaşan kadınlara yeni iş imkânları yaratarak -askerî dikimevlerinde terzilik eğitimi gibi- ya da Dârü'l-âceze'ye kabul ederek de çözüm üretmeye çalıştığı araştırma süresince kayıtlardan edinilen bir diğer bilgidir.

Tezin temel araştırma sorularından biri de "yoksulluğun kadınlaşması" kavramsallaştırmasından hareketle Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksulluğun cinsiyetine yönelik okumadır. 1914-1918 Birinci Dünya savaşı yıllarında cepheye giden erkeklerin oluşturduğu işgücü açığını kapatmak maksadıyla artan kadın kamusal görünürlüğü, onları aynı zamanda hane reisi durumuna getirmiştir. Dolayısıyla savaş koşullarındaki Osmanlı toplumunda yoksulluğun cinsiyetli olduğunu söylemek mümkündür. Kadınların bu dönemde erkeklere oranla yoksulluğu çok daha şiddetli deneyimlediklerini gösteren çok sayıda kayıt mevcuttur. Özellikle savaş yıllarında yaşanan gıda ve erzak dağıtımı sırasındaki asker ve memur ailelerine gösterilen iltimas, toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturan alt sınıftan kadınların yoksulluğu çok daha kötü ve zor bir biçimde deneyimlemelerine neden olmuştur. Kadınların bu haksızlık karşısındaki mücadeleleri şikâyet dilekçeleri ile sınırlı kalmıştır.

Mevcut tezin Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksulluğun cinsiyetine yönelik araştırması, bu durumun çözümü noktasında devlet ileri gelenlerinin ne gibi önlemler aldığı sorusunu da beraberinde getirmiştir. Klasik dönemde uygulanan geleneksel yardımlaşma ağlarının terk edilmeye başlandığı ve merkezi, seküler, sürekli yardımların yapıldığı sonucuna varılmıştır. Yoksul, dul ve muhtaç kadınlara bağlanan

On dokuzuncu madde: Dârü'l-âcezede zükür ve inas için ayrı ayrı daire ve koğuşlar ve sanayihaneler tahsis olunacak ve âcezeden bilcümle işe ve güce muktedir olanları sanayihanelerde münasip sanatlarla işgal olacaklardır. Yirminci madde: Dârü'l-âcezede terzilik, kunduracılık, marangozluk ve nessacılık misüllü en ziyade işe yarayan ve her vakit lazım olan sanatlar işlettirilecektir. Ergin, Mecelle-i Umûr-i Belediye, C. 6, s. 3508-3510.

muhtâcîn maaşı; dilencilikle mücadele motivasyonu ile inşa edilse de yalnız ve yoksul kadınların barınma sorununa çözüm noktasında etkili olan Dârü'l-âceze kurumunun açılışı; savaşlar dolayısıyla artan göç dalgaları neticesinde kent merkezinde dolaşan çok sayıda kontrolsüz kadının barınması için açılan Dulhane,; modern sağlık imkânları ile kadınlara hizmet vermeyi amaçlayan Hasekî Sultan Hastanesi; ikiz çocukları olan kadınlara maddi destek amacıyla bağlanan tev'em maaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun kadın yoksulluğu ile mücadelede uyguladığı sosyal politikalara birer örnektir. Bir diğer kurum ise Hasekî Sultan Hastanesi'dir. Bu hastane kadınların modern bir ortamda anne ve bebek açısından ölüm riskinin daha düşük olduğu bir doğum yapmalarını sağlamak amacıyla açılmıştır. Her sınıftan kadının rahatlıkla ulaşıp bu imkândan faydalanabilmesini sağlayan kuruma ilgi ilk zamanlarda oldukça azdır. İncelenen belgelere göre muhafazakâr Osmanlı kadınının birtakım çekincelerle bahse konu hastaneye başvurmadığını görmekteyiz. Pek çok kadın geleneksel usûl ile devam etmeyi seçmiş ve mahalleden tanıdık bir ebenin doğumu gerçekleştirmesini istemiştir. Bu hastaneye ulaşımda sınıfsal ya da etnik bir ayrım olmadığını da ayrıca belirtmekte fayda vardır. Gayrimüslim vatandaşlarının genellikle mahalle ve hastalık durumunda başvurdukları hastaneler gayrimüslim hastaneleri olsa da hastaneye kabulde devlet böyle bir ayrıma gitmemiş ve bütün kadınlara açık olduğu belirtilmiştir.

Tezin bir diğer meselesi de kadınların yoksullukla mücadelede ne gibi enstrümanlar geliştirdikleridir. Arşivdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre sefalet nedeniyle fuhşa bulaşan kadın sayısı dikkat çekicidir yani fuhuş bir kısım yoksul kadın için bir çözüm aracıdır. Eşinin ölümü ya da boşanma nedeniyle dul kalan kadınların çoğunun öncelikli olarak yeniden evlilik yaparak erkeğin hamiliğine girmesi de bir diğer yoksullukla mücadele biçimidir. Yanı sıra çalışan yoksul kadın sayısı da azımsanmayacak kadar fazladır. Hem ucuz iş gücü olmaları hem de bazı mesleklere -özellikle tekstil gibi- fiziksel yatkınlıkları kadını işgücü piyasasının önemli bir parçası haline getirmiş. Savaş nedeniyle cepheye giden erkeklerin yerine geçme zorunluluğu kadının iş hayatındaki sayısının artmasının bir diğer nedenidir. Ancak çoğu çalışan kadın da ekonomik olarak geçimini sağlayabilecek durumda değildir. Devletin modern anlamda bir sosyal devlet gibi davrandığını gösterir diğer uygulaması ise maaşlardır. Örneğin geçinmeyecek durumda olan yoksul kadınlara muhtâcîn maaşı bağlanmıştır. Böylece sefaletle mücadele eden yoksul kadınlar devletin bu imkânından faydalanmış ve devlet

açısından da özellikle yoksul kadınların ahlâkî olmayan yollara sapmaları engellenmiştir. Dul kadınlara yatırılan maaşlar da yine devletin bir diğer uygulamasıdır. Hükümetin ikiz çocukları olan kadınlara bağladığı tev'em maaşı ise sosyal politikaların bir diğer önemli uygulamasıdır. İkiz çocuk sahibi kadınlar böylece çocuklarının ve kendilerinin ihtiyaçlarını sağlarken zorluk yaşama ihtimallerini düşürmüş devletin cüzî bir miktar da olsa bağladığı maaş sayesinde geçim sıkıntısından kurtulmuşlardır.

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksulluğu önlemek amacıyla atılan adımların oldukça kapsayıcı olduğunu din ve ırk ayrımı yapılmaksızın sunulan hizmetlerden bütün vatandaşların faydalandığını söyleyebiliriz. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni, Rum veya Yahudi milletinin önde gelenlerinin toplumsal statünün vazgeçilmez göstergesi hâline gelen filantrop anlamında hayırseverliğine bırakılan cemaatler, artık devletin merkezi bir şekilde yürüttüğü ve süreklilik gösteren sosyal politikalarının öznesi olmuşlardı. Elit olarak tanınmak, kabul edilmek için ifa edilen işlerin başında gelen hayırseverlik misyonu yerini devlet eliyle ulaştırılan yardımlara bırakmıştır. Böylece özerk, yerel ve küçük kümeler şeklinde var olan geleneksel yardım ağları, modern anlamda bir sosyal devletin inşasına giden süreçte tali bir yol olarak varlığını sürdürecektir.

Sonuç olarak elinizdeki tez çalışmasında, Geç Dönem Osmanlı'da yoksulluğun cinsiyetli olduğu, devlet ricâlinin buna yönelik geliştirdiği sosyal politikaların mevcut ancak etki oranının tartışmaya açık olduğu, kadınların çalışma hayatında etkin bir şekilde yer alsa da çalışan yoksullar sınıfında yer aldıkları ve sosyal denetimin mevcut iktidar tarafından özellikle kadınlar üzerinde çok daha etkili bir şekilde sağlanmaya çalışıldığı tespitlerine taranan arşiv kayıtları ve diğer kaynaklar neticesinde varılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul[977]

Dipnot Gösterimi	Fon Adı
A.MKT.MHM	Sâdâret, Mühimme Kalemi Evrakı
AE. SAMD. II	Ali Emîrî, Ahmed II
AE.SOSM.III	Ali Emîrî, Osman III
BEO	Bâb-ı Âli Evrak Odası
C.BLD	Cevdet, Belediye
C. SH	Cevdet, Sıhhiye
DH. DACZ	Dâhiliye, Dârülaceze Müdüriyeti
DH.EUM.ADL	Dâhiliye, Tatbikat-ı Adliye Kalemi
DH. EUM. MH	Dâhiliye, Muhasebe Kalemi
DH.EUM.SSM	Dâhiliye, Seyrüsefer Kalemi
DH. EUM. THR	Dâhiliye, Tahrîrat Kalemi
DH. HMŞ	Dâhiliye, Hukuk Müşavirliği
DH. İD.	Dâhiliye, İdare
DH.İ. UM	Dâhiliye, İdâre-i Umumiyye
DH.MKT	Dâhiliye, Mektûbî Kalemi
DH. ŞFR	Dâhiliye, Şifre Kalemi
DH. UMVM	Dâhiliye, Umûr-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü
İ. DH	İrâde, Dâhiliye
İ..ML	İrâde, Maliye
İ. ŞD	İrâde, Şûrâ-yı Devlet

[977] Burada yararlanılan belgelerin yalnızca fonları belirtilmiş olup belge ve defterlere ilişkin dosya ve sayfa numaraları, tezde dipnot usulüyle gösterilmiştir.

ŞD	Şûrâ-yı Devlet
Y.PRK. KOM	Yıldız, Komisyonlar Mâruzâtı
Y. PRK. MYD	Yıldız, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
ZB	Zabtiye

Türk Kızılay Arşivi

Türk Kızılay Arşivi, 12/66, 3 Teşrin-i sâni 1328 (16 Kasım 1912).

Türk Kızılay Arşivi 93/45, 5 Temmuz 1331 (18 Temmuz 1915).

Türk Kızılay Arşivi, 93/46, 2 Haziran 1331 (15 Temmuz 1915).

Türk Kızılay Arşivi, 170/5, 5 Nisan 1339 (5 Nisan 1923).

Türk Kızılay Arşivi, 128/2, 30 Nisan 1339 (30 Nisan 1923).

Zabıt Cerideleri

MMZC, Devre:2, C. 1, İçtima Senesi:1, 7 Haziran 1328 (20 Haziran 1912).

MMZC., Devre: 3, C. 1, İçtima Senesi:1, 8 Kânûn-i evvel 1330 (21 Aralık 1914).

MMZC., Devre:3, C. 1, İçtima Senesi:1, 19 Mayıs 1330 (1 Haziran 1914).

MMZC., Devre: 3, C.1, İçtima Senesi: 3, 1 Kânûn-i evvel 1916 (14 Aralık 1916).

MMZC., Devre: 3, C.1, İçtima Senesi:3, 8 Kânûn-i evvel 1332 (21 Aralık 1916).

MMZC., Devre: 1, C.2, 11 Mart 1328 (24 Mart 1912).

MMZC., İçtima senesi:1, C. 1, 11 Mart 1325 (24 Mart 1909).

Dergi ve Gazeteler

Fatma Fuad, "Kadın ve Kadınlık", *Genç Kadın*, S. 6, 13 Mart 1335 (13 Mart 1919).

Hamid Faik, "Kadınlığa Dair", *Genç Kadın*, S. 8, 10 Nisan 1335 (10 Nisan 1919).

"Viyana Çamaşırcıları", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 294, 20 Haziran 1317 (3 Temmuz 1901).

"Hanım İle Hizmetçinin Münâsebeti", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 19, 23 Teşrîn-i evvel 1311 (4 Kasım 1895).

Naime, "Hüsn-i İdare", *Hanımlara Mahsus Gazete,* S. 24, 22 Teşrîn-i evvel 1311 (3 Kasım 1895).

"İçtihadın Müdir Fikirleri", *İçtihad*, S. 343, 15 Nisan 1332 (28 Nisan 1916).

Ali Kami, “Hükümetten Mi Bekleyeceğiz Biz Mi Çalışacağız”, *İçtihad*, S. 62, 18 Nisan 1329 (1 Mayıs 1913).

“Muhterem Osmanlı Hanımlarına: Beyanname”, *İkdam*, 10 Eylül 1330 (23 Eylül 1914).

“Asâr-ı Seniyye-i Mülûkâne”, *İkdam,* 14 Mayıs 1316 (27 Mayıs 1900).

“Hilâl-i Ahmer Dârü’s-sınaâ’ası”, *İkdam*, 6 Nisan 1330 (19 Nisan 1914).

“Feryat ve Figanımıza Kulak Veriniz Ey Basın Mensupları”, *İştirak*, S. 2, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910).

A. Rıfkı, “Gölgeler, Kötümserlik”, *İştirak*, S. 3, 27 Şubat 1325 (12 Mart 1910).

İştirak, “Sus: Bir İzah”, *İştirak*, S. 3, 27 Şubat 1325 (12 Mart 1910).

Bedik, “Sosyalizm ve Sa’y ve Gayret”, *İştirak*, S.5, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910).

Muallim Cudi, “Amele Şarkısı”, *İştirak*, S. 5, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910).

A. Rıfat, “İşçilerimiz”, *İştirak*, S.5, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910).

Emine Semiye, “Kadın Mecmua-i Muhteremesine”, *Kadın*, S. 9, 8 Kânûn-i evvel 1324 (21 Aralık 1908).

“Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi”, *Kadın,* S. 16, 26 Kânûn-i sâni 1324 (8 Şubat 1909).

“Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi ve Nadire Hanımefendi’nin Bir Eser-i Güzide Hakimiyetleri”, *Kadın*, S. 16, 6 Kânûn-i sâni 1324 (19 Ocak 1909).

Seniha Hikmet, “Musâhabe-i Nisâiyye: Öksüzler”, *Kadın,* S. 2, 20 Teşrîn-i evvel 1324 (2 Kasım 1908).

Pakize Senî, “Kadınların Melekât-ı Rûhiyesi”, *Kadın*, S. 10, 15 Kânûn-i evvel 1324 (28 Aralık 1908).

Pakize Senî, “Musâhabe-i Nisâiyye: Bazı Mütâla’âtım”, *Kadın*, S. 5, 10 Teşrîn-i sâni 1324 (23 Kasım 1908).

“İfâde-i Mahsûsa”, *Kadın*, S. 1, 13 Teşrîn-i evvel 1324 (26 Ekim 1908).

“Şuûn-ı Nisvân”, *Kadın*, S. 3, 27 Teşrîn-i evvel 1324 (9 Kasım 1908).

” İslâm Kadınları*”, Kadın*, S. 7, 24 Teşrîn-i sâni 1324 (7 Aralık 1908).

Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, *Kadın*, S. 1, 13 Teşrîn-i evvel 1324 (26 Ekim 1908).

Rabia Ahmed, “Musahâbe-i Nisaiyye: Fatma Seniye Hanımefendi’ye”, *Kadın*, S. 8, 1 Kânûn-i evvel 1324 (14 Aralık 1908).

"Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Nizamnamesi", *Kadınlar Dünyası*, S. 2, 5 Nisan 1329 (18 Nisan 1913).

Maizer Cavit, "İstihlâk-ı Dahili Kadınlar Cemiyet-i Hayriyyesi'nin Beyannamesi", *Kadınlar Dünyası*, S. 26, 29 Nisan 1329 (12 Mayıs 1913).

İmzasız, "Kadınlığın Bir Hatvesi Daha", *Kadınlar Dünyası,* Yıl 2, S. 152, 19 Temmuz 1329 (1 Ağustos 1913).

"Lûzum-ı İttihad", *Kadınlar Dünyası*, S. 29, 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1913).

Meliha Cenan, Fatih, "*Kadının Hayat ve Mesai-i Umumiyeye İştirakı Lazımdır*", *Kadınlar Dünyası*, S. 85, 27 Haziran 1329 (10 Temmuz 1913).

Bedrâ Osmân, "Efendim İhtârları Üzerine Telefon Şirketi'ne", *Kadınlar Dünyası*, S. 23, 26 Nisan 1329 (9 Mayıs 1913).

"Havadis-i Dünya: Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Kadınlar Dünyası*, s. 163, 3 Mart 1334 (3 Mart 1918).

Nimet Cemil, "Meclis-i Mebusan'ın Nazar-ı Dikkatine, Çocuklarımızı Hırpalamayalım", *Kadınlar Dünyası*, S. 144, 22 Mayıs 1330 (4 Nisan 1914).

Üsküplü Hamide, "Kadınlığa Dair*", Mehâsin*, S. 9, 22 Temmuz 1325 (4 Ağustos 1909).

Kadri, "Bir Dilenci Kızla Mukaleme", *Servet-i Fünûn 10*, S. 237, 14 Eylül 1311 (26 Eylül 1895).

"Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Heyeti", *Servet-i Fünûn*, 15 Kanûn-i sâni 1330 (28 Ocak 1915).

"Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin Taht-ı İdâre ve Himâyesinde Hilâl-i Ahmer Dârü's-sanâ'asının Asâkir-i Osmaniye'mize Hidemâtı", *Servet-i Fünûn,* 9 Teşrîn-i evvel 1330 (22 Ekim 1914).

"Hilâl-i Ahmer Sergisi'nde Kadınlar Dairesini Ziyaret, *Tanin*, 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917).

"Gülhane Parkı'nda Parlak Bir Gün", *Tasvir-i Efkâr*, 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915).

"Muhtaç Asker Ailelerine", *Tasvîr-i Efkâr*, 8 Kânûn-i sâni 1330 (21 Ocak 1915).

Lebîb Selîm, "Türk Kadınlarının Harb-i Umûmideki Faaliyeti", *Türk Yurdu,* S. 95, 22 Teşrîn-i Evvel 1331 (4 Kasım 1915).

Yusuf Akçura, "İktisadî Siyaset Hakkında", *Türk Yurdu*, C. 12, S. 12, 15 Nisan 1333 (28 Nisan 1917).

Parvus Efendi, "Devlet ve Millet", *Türk Yurdu*, S. 36, 23 Mart 1329 (5 Nisam 1913).

Parvus Efendi, “Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolları”, *Türk Yurdu*, S. 19, 26 Temmuz 1328 (8 Ağustos 1912).

Ahmed Emin Yalman, “Kadınları Çalıştırmak Teşebbüsü”, *Vakit*, S. 111, 27 Rebiyyülahir 1336 (9 Şubat 1918).

“Kadınları Çalıştırma Teşebbüsü”, *Vakit*, S. 111, 9 Şubat 1334 (9 Şubat 1918).

Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye İlk İçtima”, *Yeni Gazete*, 10 Eylül 1325 (23 Eylül 1909).

Dr. Nuri Bekir, “Bimarhanemiz”, *Yeni Gazete* 2, 15 Kânûn-i evvel 1324 (28 Aralık 1909).

Tekin Alp, “İçtimai Siyaset: Tesanüdçülük-Sosyalizm”, *Yeni Mecmua*, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1332 (16 Ocak 1918).

Tekin Alp, “Tesanütçülük, Tesanütçülüğün Gayesi”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 43, 9 Mayıs 1334 (9 Mayıs 1918).

Tekin Alp, “Tesanütçülük ve İçtimai Siyaset-3”, *Yeni Mecmua*, C.2, S. 30, 31 Kânûn-i sâni (31 Ocak 1918).

Tekin Alp, “Harp ve İktisat-Milli İktisat”, *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 59, 29 Ağustos 1334 (11 Eylül 1918).

Tekin Alp, “Tesanütçülük- Zevaid Vergileri”, *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 60, 5 Eylül 1334 (18 Eylül 1918).

Tekin Alp, “Tesanütçülük ve Solidarizm”, *Yeni Mecmua*, C. 1, S. 26, 3 Kânûn-i sâni 1334 (16 Ocak 1918).

Ziya Gökalp, “Milliyetçilik ve Beynelmilel Milliyetçilik”, *Yeni Mecmua*, C.2, S. 35, 14 Mart 1334 (27 Mart 1918).

“Dilenciler”, *Sabah*, S. 3356, 16 Mart 1315 (28 Mart 1899).

Karagöz, 2 Haziran 1333 (2 Haziran 1917).

Karagöz, 5 Eylül 1333, (5 Eylül 1917).

Karagöz, 13 Eylül 1330 (26 Eylül 1914).

Diken, S. 1, 30 Teşrîn-i evvel 1334 (30 Ekim 1918).

Nasreddin Hoca, 9 Teşrîn-i evvel 1330 (22 Ekim 1914).

Telif Eserler

ABACI DÖRTOK, Zeynep, “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896), *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, (2006).

AÇIKGÖZ, Reşat, "Çalışma Ahlakı ve Yoksulluk", *HAK- İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi,* C.1, S.2, (2012).

AHMAD, Feroz, "Jön Türkler Dönemi'nde Savaş ve Toplum 1908-1918", *Tarih ve Toplum,* C. 11, S. 64, (1989).

AKAR, Şevket Kâmil, *1876-1909 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi,* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

AKAR Tuba- ERGENOĞLU Mehtap, "XIX. Yüzyılda Yabancıların Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti Edinmelerine Bir Kalkan Olarak Toprakların Vakıflaştırılması: Mersin Örneği", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*, Ed. Kerim İlker Bulunur- Ömer Faruk Can, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

AKGÜL, Başak, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Köycü Söylem*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988.

_____, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.

AKIN, Yiğit, "Savaş, Milliyetçilik, Sivil Toplum: Çivi Anıtların İstanbul'daki Örneği Hatıra-i Celadet Topu", *Toplumsal Tarih*, S. 243, (2014).

AKKAYA, Mustafa, "Osmanlı'da 16. Ve 17. Yüzyıllar Arasında Nafaka Uygulamaları İle Satın Alma Gücü Arasındaki İlişki", *History Studies*, C. 10, S. 7, (2018).

AKSAN, Gamze, "Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 27, (2012).

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 5. Baskı Ankara: İmge Yayınevi, 2009.

AKTAN, Can, *"Dünyada ve Türkiye'de İnsani Yoksulluk"*, Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ankara: Hak İş Konfederasyonu Yayını, 2002.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

_____, "II. Mahmut Dönemi'nde Merkez İdaresinde Yapılan Düzenlemeler", *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul,* Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Seçil Ofset, 2010.

AKYOL, Esra Demirci, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Sosyal Politika Uygulamaları", *Sosyal Politika Çalışmaları*, Sayı 31, (2013).

ARAZ, Yahya, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

ARAZ, Yahya, "Cariyeler, Efendiler ve Pusuda Bekleyenler: Osmanlı İstanbul'unda

Hamile ve Çocuk Annesi Cariyeler Üzerine Düşünceler (1790-1880)", *Kebikeç*, S. 37, 2014.

ATASOY, Zehra Betül, "Erken Cumhuriyet İstanbul'unda Frengi ve Fuhuşun Mekansal Yansımaları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı,* Ed. Burcu Kurt- İsmail Yaşayanlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

ATASOY, Zehra Betül, "İstanbul'un Namlı Fahişeleri ve Fuhuş Yatakları", *Başka Kayda Rastlanmadı*, Der. Bülent Tanju vd., İstanbul: Salt E-Yayın, 2023.

AYATA, Sencer, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

AYDIN, Kemal, "Max Weber, Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma", *Journal of Economy Culture and Society,* s. 57, (2018).

AYDIN, M. Akif, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

BALSOY, Gülhan, "Bir Kadın Hastanesi Olarak Haseki Hastanesi ve XIX. yy İstanbul'unda Bikes ve Bimesken Bir Kadın Olmak",*Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 257, (2015).

BASİRETÇİ, Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, İstanbul: Erdem Yayınları, 2017.

BAŞARAN, Cem Hakan, "Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti (1909-1912)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 2, (2023).

BAŞKAYA, Fikret, *Çöküş: Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Yordam Kitap, 2018.

BATIREL, Hasan Fevzi, "Yüzlerini Utanç Kaplamalı", *Tarih ve Medeniyet*, (1997).

BAUMAN, Zygmunt, *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, Çev. Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

BAY, Abdullah, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 27, (2017).

BAYSANLI, Mustafa Galip, *Dersaadet Polis Mektebi Müdürü'nün Kaleminden Fahişeler Hayatı ve Redâet-i Ahlâkiyye*, Ed. Yücel Yiğit-Yasin Özdemir, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2021.

BAYARTAN, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, (2008).

BEAUD, Michel, *Kapitalizmin Tarihi* 1500-2010, Çev. Fikret Başkaya, İstanbul: Yordam Kitap, 2015.

BEAUDOİN, M. Steven, *Yoksulluğun Tarih*i, Çev. Tugay Kaban, İstanbul: Dedalus Yayınları, 2017.

BEHAR Cem-DUBEN Alan, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940,* Çev. Nuray Mert, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014.

BELLİ, Burcu, *Osmanlı'da Fuhuş: II. Abdülhamid Dönemi'nde Kayıtlı Fuhuş, Devlet ve Modernlik (1876-1909)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.

BENTHAM, Jeremy, *Writings on The Poor Laws,* VOL. I, Oxford: Clarendon Press,2001.

BERKİ, Ali Himmet, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, C. 5, (1962).

BIANCANI, Francesca, *"Disciplining Sex Work in Colonial Cairo*", Crime, Poverty and Survival in the Middle East and North Africa: the 'Dangerous Classes' since 1800, Ed. Stephanie Cronin, London: I.B. Tauris, 2020.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlânı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2, S. 3, (2008).

BİRİNCİ, İhsan, "Ahlak Zabıtasının Tarihçesi", *Hayat Tarih Mecmuası,* İstanbul, C. 3, S. 11, (1967).

BİROL, Nurettin, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa'nın Çalışmaları", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi,* C.5, S. 13, (2017).

BRAUDEL, Fernand, *Kapitalizmin Kısa Tarihi,* Çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları, 2013.

BORATAV, Korkut vd., "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi,* C. 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

_____, "Yoksulluk Kavramı Üzerine Notlar", *Toplum ve Hekim Dergisi*, C. 19, S. 1, (2004).

BUĞRA, Ayşe, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika,* İstanbul: iletişim Yayınları, 2018.

BULUŞ, Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrika*sı, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

BULUT, Mehmet-KORKUT Cem, "Finansal Kuruluşlar Olarak Hayır Kurumları: Osmanlı Rumeli Para Vakıfları ve İngiltere Hayır Kurumları Arasında Bir Karşılaştırma", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar*, Ed. Kerim İlker Bulunur- Ömer Faruk Can, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

CEVDET, Abdullah, *İçtihadın İçtihadı*, Haz. Mustafa Gündüz, Ankara: Lotus Yayınları, 2008.

COSMADES, Thomas, *İncil: Sevinç Getirici Haber: İncil'in Yunanca'dan Çağdaş Türkçe'ye Çevirisi,* İstanbul: Kutsal Söz Yayınları, 2010.

ÇAKICI, Mustafa, *Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

ÇAKIR, Serpil, "Osmanlı Kadın Dernekleri", *Toplum ve Bilim*, Sayı 53, (1991).

_____, *"XX. yüzyılın Başında Kadın ve Aile Dernekleri ve Nizamnameleri",* Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.3, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992.

_____, Osmanlı Kadın Hareketi, İstanbul: Metis Yayınları, 2013.

ÇAPA, Mesut, Kızılay Cemiyeti (1914-1925), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, 1989.

ÇAVDAR, Tevfik, *"Millî Mücadele Başlarken Sayılarla 'Vaziyet ve Manzara-i Umumiye'",* İstanbul, 1971.

ÇETİN, Çeker Şükran, *762 No.lu Üsküdar Şer'iyye Siciline Göre H. 1317-1318/1899-1900 Yılları Arasında Üsküdar Kazasında Sosyal Hayat,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

_____, Türkiye'de *Liberalizm*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.

ÇİÇEK, Rahmi, "Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin Faaliyetleriyle İlgili Bir Belge", *Tarih ve Toplum*, S. 116, (1993).

ÇİFTÇİ, Cafer, *"18. Yüzyılda Bursa'da Zâviyelere Ait Para Vakıfları",* Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu, Haz. Mehmet Temelli, 2005.

_____, "Osmanlı Dönemi'nde Bursa'da Eytâm Keseleri", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 5, (2003).

ÇÖTELİ, Methiye Gül, "Vakfiyelere Göre Ticaret Yapılarına Dair Kentsel Bilginin Mekâna İndirgenmesi", *Belleten,* S. 293, (2018).

ÇUBUK, Rıdvan, *Şer'iyye Sicillerindeki Tereke Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Kırsal Toplumu Hakkında Bir Araştırma (Uşak Kazası Örneği: 1880-1883)*, (Yüksek Lisans Tezi), Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

DALSAR, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Yayınları, 1960.

DANSUK, Ercan, Türkiye'de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla İlişkisi, (DPT Uzmanlık Tezi), Ankara, 1996.

DARWIN, Charles, *Türlerin Kökeni*, Çev. Öner Ünalan, İstanbul: Onur Yayınları, 2. Baskı, 1976.

DEMİR, Fevzi, "Tarihî Süreç İçinde Kadın Hakları ve Kadınların Çalışma Hayatı İçindeki Yeri", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, C. 4, S. 21, (2008).

DEMİR, Kenan, *Osmanlı'da İktisadî Dergicilik (1857-1923),* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

DEMOLINS, Edmond, *XIX. Yüzyılda Karşılaştırmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?*, Ed. Bahri Ata, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2015.

DİNAN, Susan E., *Women and Poor Relief in Seventeeh- Century France: The Early History of the Charity,* Newyork: Routledge, 2017.

DOĞAN, Cem, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı: İkinci Abdülhamid Dönemi ve Sonrası İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922*), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.

DOĞAN, E. Muhsin-TATLI Halim, "İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye'nin Dünyadaki Yeri", *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 1, (2014).

DOKTOR, Hüseyin Remzi, *Mirat'ül Beyt (Hanımlara Yadigâr)*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası, 1308.

DOKTOR, Besim Ömer Paşa, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Ankara: Pulat Matbaası, 2007.

DOWNS, Laura Lee, *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries 1914-1939*, London:Cornell University Press, 1995.

DÖLEN, Emre, "İstanbul'daki Sanayi Kuruluşları: Dokuma, Kâğıt, Cam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 6, (2015).

DURSUNOĞLU, İsmail, "Sosyal Darwinizm", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S. 1, (2016).

DÜZGÜN, Mehmet Ali, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Muhtacin Maaşı Uygulaması,* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009.

DÜZBAKAR, Ömer, "Osmanlı Devleti'nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, (2008).

_____, "Sexual Crimes and Punishments in the Ottoman Empire and Examples from the bursa Shari'a Court Records of 17th Century", *History of Bulgarian Rewiev*, 1-2, (2014).

_____,"17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kadınların Ekonomik Alandaki Faaliyetlerine Yönelik Olarak Bursa Şer'iyye Sicillerine Yansıyan Örnekler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 30, (2016).

ECO, Umberto, *Orta Çağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

EFENDİ, Ahmet Mithat, *Henüz On Yedi Yaşında*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

EGE, Nezahat Nurettin, *Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, İstanbul: Güneş Neşriyat, 1977.

EĞRİ, Sadettin, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 26, (2014).

ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

ERDEM, Hakan, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise 1800-1909*, London: Palgrave Macmillan Publish House, 1996.

ERDİNÇLİ, İhsan, "İstanbul Meyhanelerinde Sıra Dışı Eğlenceler: 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Müzik, Raks ve Cinsellik", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 35, S.1, (2020), s. 118.

ERGİL, Doğu, "Kapitalist devlet", *Birikim Dergisi*, S. 15, (1976).

ERİŞÇİ, Lütfi, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi*, İstanbul: Kurtulmuş Basımevi, 1951.

ERSOY, Mehmet Akif, *Safaha*t, Haz. Mehmet Doğan, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2014.

ERTUĞ, Necdet (ed.), *İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şer'iyye Sicili (1816-1817)*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2009.

FAROQHI, Süreyya, "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

____, "Kadınların Çalışması, Fakirlik ve Esnafın Ayrıcalıkları", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* Çev. Gül Çağalı Güven- Özgür Türesay, 6. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.

FATMA ALİYE, Hanım, *Muhaderat*, İstanbul: Beyaz Balina Yayınları, 2005.

FINDIKOĞLU, Fahri Z., *"Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi"*, Ebufula Mardin'e Armağan İçinde, İstanbul: Kenan Matbaası, 1944.

FİKRET, Tevfik, *Bütün Şiirleri*, Haz. Nurullah Çetin- İsmail Parlatır, Ankara: TDK Yayınları, 201.

FOUCAULT, Michel, *Deliliğin Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İmge Kitabevi, 1961.

_____, *Nietzsche, Soykütüğü ve Tarih,* 1977.

_____, *Büyük Kapatılma*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

____, *"Governmentality",* The Foucault Effect Studies in Governmentality, Ed. Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, The University Chicago Press, 1991.

GEORGEON, François, "Gülüşün ve Göz Yaşlarının Kıyısında", *İstanbul 1914-1923*, Haz. Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

____, "1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul'da Ortaya çıkan Birkaç Vaka Üzerine", Osmanlı'da Suç ve Ceza, Der. Noêmi Levy- Alexandre Toumarkine, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2008.

GENCA, Elif, Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümâyun Nezareti)", *İÜHFM Dergisi*, C. 72, S. 1, (2014).

GENÇ, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* S.6, (1999).

GIDDENS, Anthony, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

GİZ, Adnan, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805", *İ.S.O.D.*, C. 2, S. 23, 1968.

GOFF, J., "Orta çağda Batı Avrupa", Çev. Nilüfer Uluç, *Doğu Batı Dergisi*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999.

GÜLMEZ, Mesut, *Türkiye'de 1936 Öncesinde İşçi Hakları*, Ankara: Türkiye Yol-İş Sendikası, 1986.

GÜLMEZ, Mevlüt, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Basınının Dili*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

GÜLOĞLU Tuncay-ES Muharrem, "Bilgi Toplumuna Geçişte Kentlileşme ve Kentsel Yoksulluk: Kocaeli Örneği", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, (2004).

GÜRAN, Tevfik, "Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918", Prime Ministry-State Institute of Statistics Publications, *Historical Statistics Series*, C. 7, (2003).

GÜRBİLEK, Nurdan, *Mağdurun Dili*, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.

GÜRKAN, Menderes, "İslâm Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzüt-Talâk", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 18, (2011).

GÜRSOY, Selçuk, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

GÜVEN, Tamer, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Tekstil Fabrikaları İşçilerinin Ücretleri ve Yaşam Standartları,* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

GÜZEL, Şehmus, *Türkiye'de İşçi Hareketi (19081984),* İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996.

HAFEZ, Melis, *Osmanlı'da Tembelliğin İcadı*, Çev. Dâra El Hüseyni, Ankara: Fol Yayınları, 2023.

HARDT M.-NEGRI A., *Ortak Zenginlik*, Çev. Eflâ-Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

HARVEY, David, *Marks'ın Kapital'i İçin Kılavuz*, Çev. Bülent O. Doğan, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.

HEYWOOD, Andrew, *Siyasi İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram vd., 5. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, 2013.

HILL, Cristopher, "Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı", Der. David S. Landes, *Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

HOBSBAWM, Eric, *Sermaye Çağı 1848-1875*, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

HUBERMAN, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

ILIKAN, Faruk, "II. Meşrutiyet'te Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhas Hakkında Nizamnâme", *Tarih ve Toplum*, S. 108, 1992.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

İNALCIK, Halil, "The Re-Building of İstanbul by Sultan Mehmed The Conqueror", *Cultura Turcica,* Vol. 4, No 1-2, (1967).

_____, "Bursa XVI. Asır Sanayi ve Ticari Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

İNAN, Afet, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 4. Baskı, 1982.

ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey (1800-1914),* Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

İZGÖER, Ahmet Zeki-TUĞ Ramazan, *Tebriknâme-i Millî Sultan II. Abdülhamid'in İlk Yirmi Beş Yılı (1876-1900)*, İstanbul: Seçil Ofset, 2017.

JÜTTE, Robert, *Erken Modern Avrupa'da Yoksulluk ve Sapkınlık*, Çev. Bengü Kurtege Sefer, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.

KALA, Eyüp Sabri, *Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam (1830-1920),* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

KANDIR, Elif Deniz, *Gelişmekte Olan Ülkelerde Demografik Geçiş ve Yoksulluk İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

KAPLANOĞLU, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Yayınları, 2006.

KARA, İsmail, *İslâmcıların Siyasî Düşünceleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, "Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih*, S. 111, (2005).

_____, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927),* İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014.

_____, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923*), İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, İstanbul: 2014.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923*), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. 1, İstanbul: Nesil Yayınları, 1996.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, "Helphand- Parvus and his Impact on Turkish Intellectual Life", *Middle Eastern Studies*, S. 6, (2004).

KARATANİ, Kojin, *Dünya Tarihinin Yapısı: Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

KARAY, Refik Halit, *Memleket Hikayeleri*, 12. Basım, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1990.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Yaban*, 40. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

KAYA, Ali, "XVII. Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerinin İslâm Aile Hukuku Açısından Tahlili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, (2008).

KAYMAZ, Kadriye, *İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.

KILIÇ, Orhan, "Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* Ed. Halil İnalcık vd., S. 24, (2004).

KINALIZADE, Ali Çelebi, *Ahlâk-i Alâî*, Haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

KIRANLAR, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005.

_____, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sosyal Yardım ve Kurumları", Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C. 4.

KIRLI, Cengiz, "Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* S. 4, (2006).

KIRLI, Engin, "Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımda Yaşanan Değişim", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, (2010).

KINBERG, Leah, "Compromise of Commerce a Study of Early Traditions Concerning Poverty and Wealth", *Der İslâm*, VOL 66, NO 2, (1989).

KOÇU, Reşad Ekrem, "Çocuklar, Azgın Anaların Kurbanı Çocuklar", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Koçu Yayınları, 1966.

_____, "Darü'l-aceze", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Koçu Yayınları, 1966.

KOLDAŞ, Macit, "Kadın Şefkatinin Sembolü: Haseki Darüşşifası", *The Medical Bulletin of Haseki,* (2011).

KOVANCI, Onur, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 2003.

KOZAK, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Matbaası, 1994.

KROPOTKİN, Pyotr, *Evrimin Bir Faktörü: Karşılıklı Yardımlaşma*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Kaos Yayınları, 2001.

KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992.

KURT, Abdurrahman, "Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu", *Osmanlı,* C. 5, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

KUTLU, Sacit, *Didar-ı Hürriyet Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

KUYUCUOĞLU, İsa, "Sosyolojinin Kuruluşunu Etkileyen Düşünce Akımları ve Klasik Sosyolojide Yöntem Tartışmaları", *Uluslarası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S. 36, (2015).

LEWIS, Oscar, "The Culture of Poverty", *Scientific Amerikan*, C. 215, S. 4, pp. 19-25.

LINEBAUGH, Peter, *XVIII. yüzyılda Suç ve Sivil Toplum Londra İdamları*, Çev. Çiğdem Demir, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2013.

LONDON, Jack, *Uçurum İnsanları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

MACRAE, G.D., *Weber,* Çev. N. Vergin, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1985.

MAKSUDYAN, Nazan, *Hearing The Voiceless-Seeing The Invisible: Orphans and Destitute Children As Actors os Social, Economic, and Political History In The Late Ottoman Empire,* (Doktora Tezi), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

_____, "Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Journal of Historical Sociology*, Vol. 21., No.4, (2008).

MALTHUS, Thomas R., *Nüfus ilkesi*, Çev. Çağla Taşkın, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.

MARKS, Karl- ENGELS Friedrich, *Nüfus Sorunu ve Malthus*, çev. Oya Yaylalı, Ankara: Sol Yayınları, 1976.

_____, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, 8. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2013.

_____, *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satılgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.

_____, *Kapital*, Çev. Mehmet Selik- Nail Satılgan, I. Cilt, 12. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2019.

MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

MEEK, Ronald L., Malthus- Yesterday and Today, *Science and Society*, 18: 21, (1954).

MEMİŞ, Hasan, "Küreselleşme ve Yoksulluk İlişkisi", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 5, S.1, (2014).

METİNSOY, Elif Mahir, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", Toplumsal Tarih*, S. 243. (2014).

_____, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınları, Gündelik Yaşamda Siyaset ve Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

METİNTAŞ, Mustafa Yahya, Nezihe Muhittin ve Türk Kadının Siyasi Haklar Mücadelesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi,* C. 1, Sayı 3, (2018).

MUTLU, Cengiz, "Yeni Belgeler Işığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 116, S. 228, (2017).

NASKALİ, Emine Gürsoy, DEMİR Mine, *"Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Faaliyet Gösteren İlk Dikiş Kursu: Türk Kadınları Biçki Yurdu,"* İstanbul: Libra Kitap, 2018.

NEOCLEOUS, Mark, *Toplumsal Düzenin İnşası*, Çev. Ahmet Bekmen, İstanbul: h20 Kitap, 2013.

NİKİTİN, P., *Ekonomi Politik*, Çev. H. Konur, Ankara: Sol Yayınları, 1990.

NİYAZİ, Ahmet, *Hatırat-ı Niyazi*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.

NURİ, Celal, *Kadınlarımız*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

OĞUZ, Ceylan- ALTINTAŞ Ayten, "Viladethane", *Tombak Dergisi*, Sayı 17, (1997).

OKTAR, Tiğinçe, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998.

OS, Nicole van, "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi", *Toplumsal Tarih*, C. 7, S. 39, (1997).

____, "Aıdıng The Poor Soldiers' Families: The Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, (2011).

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.

OYAN, Oğuz, *Feodalizmden Kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Kitap, 2016.

ÖKÇÜN, Gündüz, *Osmanlı Sanayi 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1971.

ÖMER, Besim, *Doğum Tarihi*, İstanbul, 1932.

ÖNSOY, Rıfat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* C. 2, S. 2, (1984).

____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikas*ı, Ankara: T.C. İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

ÖZBAY, Ferhunde, *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Basımevi, 1999.

____, *"Evlerde Ev Kızları- Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler",* Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet, Haz. Ayşe Durakbaşa, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

ÖZBEK, Müge, "'Uygunsuz Makulesinden Kadınlar': Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yoksul ve Yalnız Kadınların Kontrolü ve Fuhuş (1900-1914)", *Toplumsal Tarih Yeni Yaklaşımlar*, S. 15, (2012).

____, *"'Disorderly Women' and the Politics of Urban Space in Early Twentieth-Century İstanbul (1900-1914)*", Crime, Poverty and Survival in the Middle East and North Africa: the 'Dangerous Classes' since 1800, Ed. Stephanie Cronin, London: I.B. Tauris, 2020.

ÖZCAN, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, (2006).

ÖZDEMİR, Nuray, "Birinci Dünya Savaşı'nda İstihlâk-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 36, (2019).

ÖZDEN Kemal-ÖZMAT Mustafa, "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdeal Kent*, S. 12, (2014).

ÖZGENÇ, Nazlıhan, Sürdürülebilirlik ve Yoksulluk İlişkisi, Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi, Ankara, 2013.

ÖZGÜN, Cihan, "Osmanlı Ekonomi Politiğine Kısa Bir Bakış (XVIII-XIX. Yüzyıllar), *Tarih Okulu Dergisi*, S. 1, (2008).

ÖZKAN, S. Gökçen, "Yoksulluğun Kavramsal Çerçevesi İçinde Kadın", *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, (2016).

ÖZKAY, Nesli, *Nezihe Muhittin ve Türk Kadın Yolu Dergisi,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

ÖZKİRAZ, Ahmet, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kadın Olmak", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, (2011).

ÖZTORNACI, Burak-DEMİRDÖĞEN Alper, "Farklı Eşdeğerlik Ölçeklerine Göre Temel Yoksulluk Göstergelerinin Değişimi: Türkiye Örneği, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21(1), (2015).

ÖZTÜRK, Nazif, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, (1990).

_____, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

_____ , "İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S. 29, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, (2005).

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

PAMUK, Şevket, *İstanbul Ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998,* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000.

PANAYOTAKİS, Costas, *Kıtlığı Yeniden Düşünmek: Kapitalist Verimsizlikten Ekonomik Demokrasiye,* Çev. Mesadet Sözmen, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2015.

PAŞA, Münif, *Hikmet-i Hukuk*, İstanbul: İdare-i Şirket-i Mürettibiye, 1885.

PAŞA, Said Halim, *Bütün Eserleri*, Der. N. Ahmet Özalp, İstanbul: Anka Yayınları, 2003.

PIERCE, Leslie P., *Harem-i Hümayun,* Çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

POLITZER, Georges, *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*, Ankara: Alter Yayıncılık, 2010.

PROUDHON, Joseph, *Ekonomik Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Kaos Yayınları, 2012.

PROST, Antonie, "Workers", *The Cambridge History of The First World War*, Vol. II: The State, Ed. by. Jay Winter, United Kingdom, Cambridge University Press, 2014.

QUATAERT, Donald, "Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing (1800-1914)", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire (1730-1914)*, İstanbul: ISIS Press, 1993.

_____, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914,* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

_____, *Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

RANCIERE, Jacques, *Tarihin Adları Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme*, İstanbul: Metis Yayınları, 2011.

____, *Kurmacanın Kıyıları*, İstanbul: Metis Yayınları, 2018.

RASİM, Ahmet, *Eski Fuhuş Hayatı: Fuhş-i Atik,* İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları, 2007.

ROWNTREE, Seebohm, *Poverty, A Study of Town Life*, Newyork: The Mamillan Company, 1902.

SADEQ, M. Abdulhasan, "Poverty Alleviation: an İslamic Perspective", *Humanomics*, Vol 13, No 3, (1997).

SAKAOĞLU, Necdet, "Ebe Mektebi", Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayını, İstanbul, s.114.

SAM, Neslihan, "Yoksulluğa Bir Yaklaşım Biçimi: Kapasite Yaklaşımı", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 1, (2008).

SANCAR, Serpil, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar,* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

SARI Nil-İZGÖER Ahmet Zeki, "*Osmanlılarda Kadınlara Mahsus Hastane, Klinik, Koğuş ve Doğumhanelerin Gelişimi",* İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar (Kurumlar-İnsanlar-Kaynaklar) İçinde, İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2021.

SAYGILIGİL, Gündüz Feryal, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1999.

SEVGİLİ, Şerafettin, "Türkiye Nasıl Kurtulabilir?": Prens Sabahattin'in Kurtuluş Reçetesi Üzerine Bir İnceleme", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S. 2, (2014).

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, (2009).

SEZER, Cemal, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dârü's-sınâ'ası", *History Studies,* C. 6, S. 3, (2014).

SPENCER, Herbert, *Devlete Karşı İnsan,* Çev. Yavuz Selim Altındal, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

SOMBART, Werner, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

SUİÇMEZ, Halit, "Verimlilik ve Etkinlik Terimleri (Tarihsel Bakış)", *Mülkiye Dergisi*, C. 26, S. 234, (2002).

SÜMER, Tülin, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti", *Belgelerle Türk Tarihi*, (1968).

ŞENER, Ülker, "Kadın Yoksulluğu", *Mülkiye Dergisi*, 36 (4), s. 53-55.

TAŞÇI, Faruk, "Yoksulluğa ve Yoksullara Dönük Ahlak Yaklaşımları", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,* S. 57, (2009).

TAŞKIRAN, Nimet, *Hasekinin Kitabı*, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972.

TEKİN, Saadet, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, (2010).

TEKİR, Hürü Sağlam, *"Pencereleri Kafesli Muayenehane: Osmanlı'da Vilâdethanelerin Açılması ve Doktor Besim Ömer Paşa"*, XVIII. Türk Tarih Kongresi, C.3, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti İçinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

TEMEL, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele", Türkler Ansiklopedisi, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

TEMUREN, Fatma Gökçen, *II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Yardım Uygulamaları*, (Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*,* 2020.

TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, *Küçük Paşa*, İstanbul: De Yayınevi, 1984.

TEVFİK, Baha, "Gerçek Gericiler ve Avrupalılaşmak", *Felsefe-i Ferd Anarşizmin Osmanlıcası*, Çev. Burhan Şaylı, İstanbul: Yumuşak G Yayınları, 1997.

THOMPSON, E.P., *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004.

TOPKAPI Fukaraperver Cemiyeti, 1908-1968 Tarihçesi, Hizmetleri, Tasarıları, Haz. Said Kesler, İstanbul: İskender Matbaası, 1968.

TOPRAK, Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, S. 6, (1978).

_____, *Türkiye'de Milli İktisat*, Ankara: Yurt Yayınları,1982.

_____, *"Altıncı Daire-i Belediye*", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.1, 1993.

___, *İttihad-ı Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.

TOPRAK, Muhammed Bedrettin, *"Osmanlı İstanbul'unda Demografi, Servet ve Eşitsizlik: XVIII. yüzyıl Tereke Defterlerinden Bir Analiz"*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

TORUN, Serap, "Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası 1920 Raporu", *Lokman Hekim Tıp Dergisi*, C. 6, S. 2, (2016).

TOWSEND, Peter, "A Sociological Approach to the Measurement of Poverty-ARejoinder to Professor Amartya Sen", *Oxford Economic Papers*, Vol. 37, NO. 4, (1985).

TÜRKCAN, Ergin, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *Toplum ve Bilim*, C. IV, S. 34, (1985).

UBICINI, M. Abdolonyme, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

United Nations, *1997 Report on World Social Stuation*, Chapter VI, 17 January 1997, s.127.

USTA, Yeliz, *II. Meşrutiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918),* (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

ÜLGENER, Sabri, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

ÜLKER Yakup-TORAMAN Cengiz, "Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Hayatında Para Vakıflarının Rolü ve Muhasebe Uygulamaları", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.2, (2012).

ÜMÜTLÜ, Ayşe Yaşar, "Devlete Karşı Birey Eserinin Kritiği", *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi,* C. 9, S. 3, (2016).

ÜSTEL, Füsun, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi,* Ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

WALLERSTEIN, Immanuel- BALİBAR Etienne, *Irk, Ulus, Sınıf*, Çev. Azlı Ökten, İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

_____, *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

WEBER, Max, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, 2. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1997.

YAKUT Kemal- YETKİN Aydın, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Ahlak Bunalımı: Fuhuş Meselesi", *Kebikeç,* S. 31, (2011).

YALMAN, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen Keşoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, 2019.

YAMAN, Kadir, *Yoksulluk Hukuku: Modernleşme Sürecinde İngiltere- Osmanlı İmparatorluğu Karşılaştırması,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

YAŞA, A. Gökhan, "Herbert Spencer Sosyolojisinde Sosyal Evrimcilik ve Liberalizm Etkileri", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, C. 10, S. 19, (2018).

YAŞAR Sema, TAŞAR O. Mehmet, "Kavramsal Olarak Yoksulluk ve Türkiye'de Yoksullukla Mücadele Politikalarının Etkileri", *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 19, S. 38, s. 120.

YAŞAR, Okan, "1913-1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tarıma Dayalı Sanayiler", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 40, (2003).

YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914),* (Doktora Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

YAZGAN, Turan, *Türk Sosyal Güvenlik Sistemi ve Meseleleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1981.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 15, (1982).

YILDIRIM, Kadir, *Osmanlı'da İşçiler, Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler (1870-1922),* İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2017.

YILDIRIM, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi,* İstanbul: Darülaceze Vakfı Yayınları, 1996.

YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908),* İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2012.

YILMAZ, Emrah, *The Oriental Carpet Manufacturers Limited (Şark Halı Kumpanyası) ve Osmanlı Halıcılığındaki Yeri ve Önemi*, (Doktora Tezi), Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

YILMAZ, Zafer, *Yoksulları Ne Yapmalı*? Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.

YILMAZ, Coşkun (ed.), İstanbul Kadı Sicilleri 63, *Galata Mahkemesi 259 Numaralı Sicil (1724-1725),* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

____, İstanbul Kadı Sicilleri 95, *Bâb Mahkemesi 397 Numaralı Sicil (1839-1940),* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019.

_____, İstanbul Kadı Sicilleri 99, *İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (1863-1911"*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2019.

YÜCEL Serhat-TAŞAR M. Murat, “Sosyal Darwinizm: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Erken Cumhuriyet’e Etkisi”, *Kutadgu Bilig Dergisi*, S. 29, (2016).

YÜKSEK, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1583-1683),* Sivas: Dilek Matbaası, 1998.

ZİHNİOĞLU, Yaprak, *Kadınsız İnkılâp, Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği,* İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

EKLER

Ek 1:

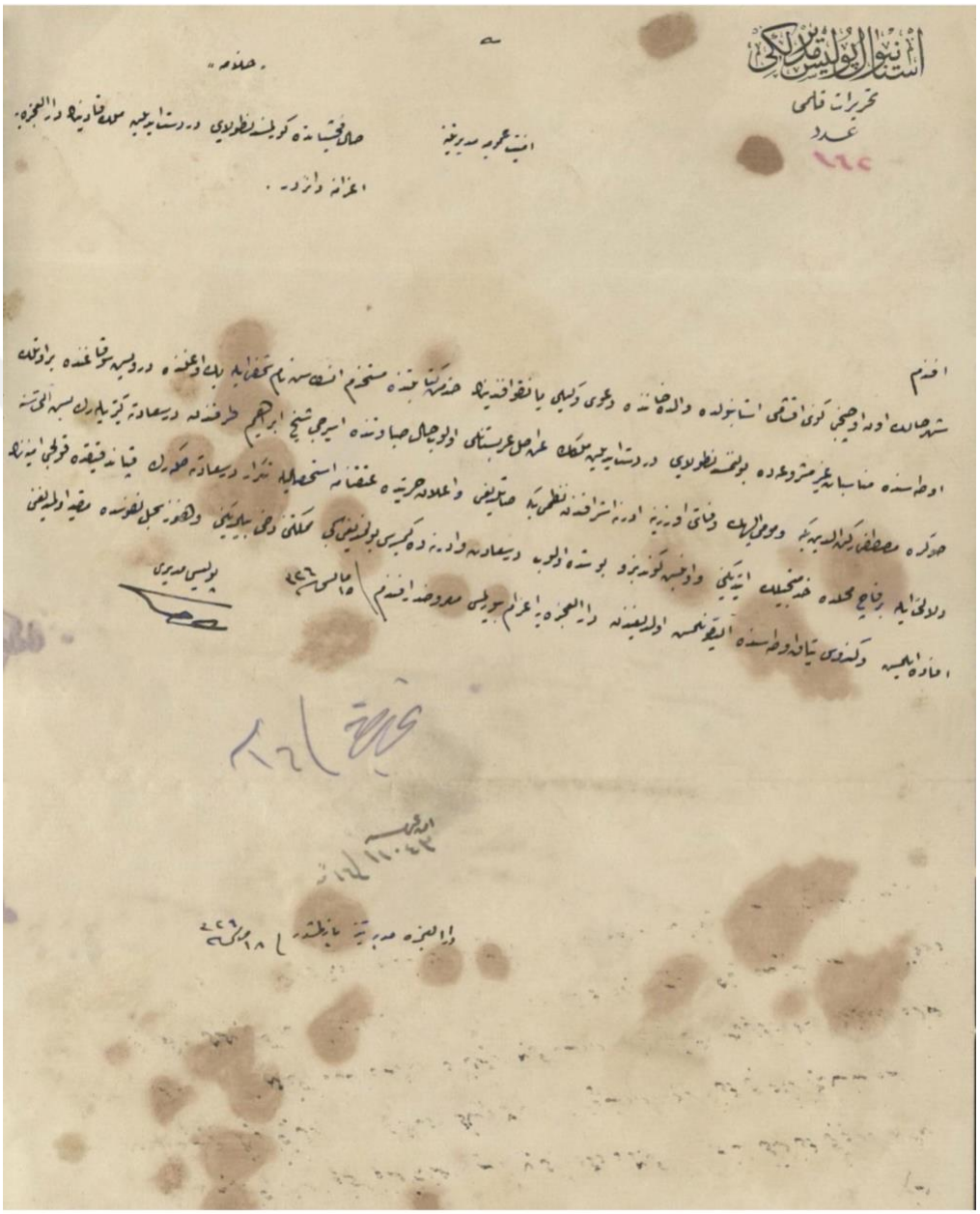

Bir otel odasında fuhuş hâlindeyken derdest edilen Melek'in Dârü'l-âceze'ye gönderildiği bilgisini ihtiva eden arşiv kaydı.

***BOA*, DH. EUM. THR., 34/70, 20 Temmuz 1328 (2 Ağustos 1912).**

Ek 2:

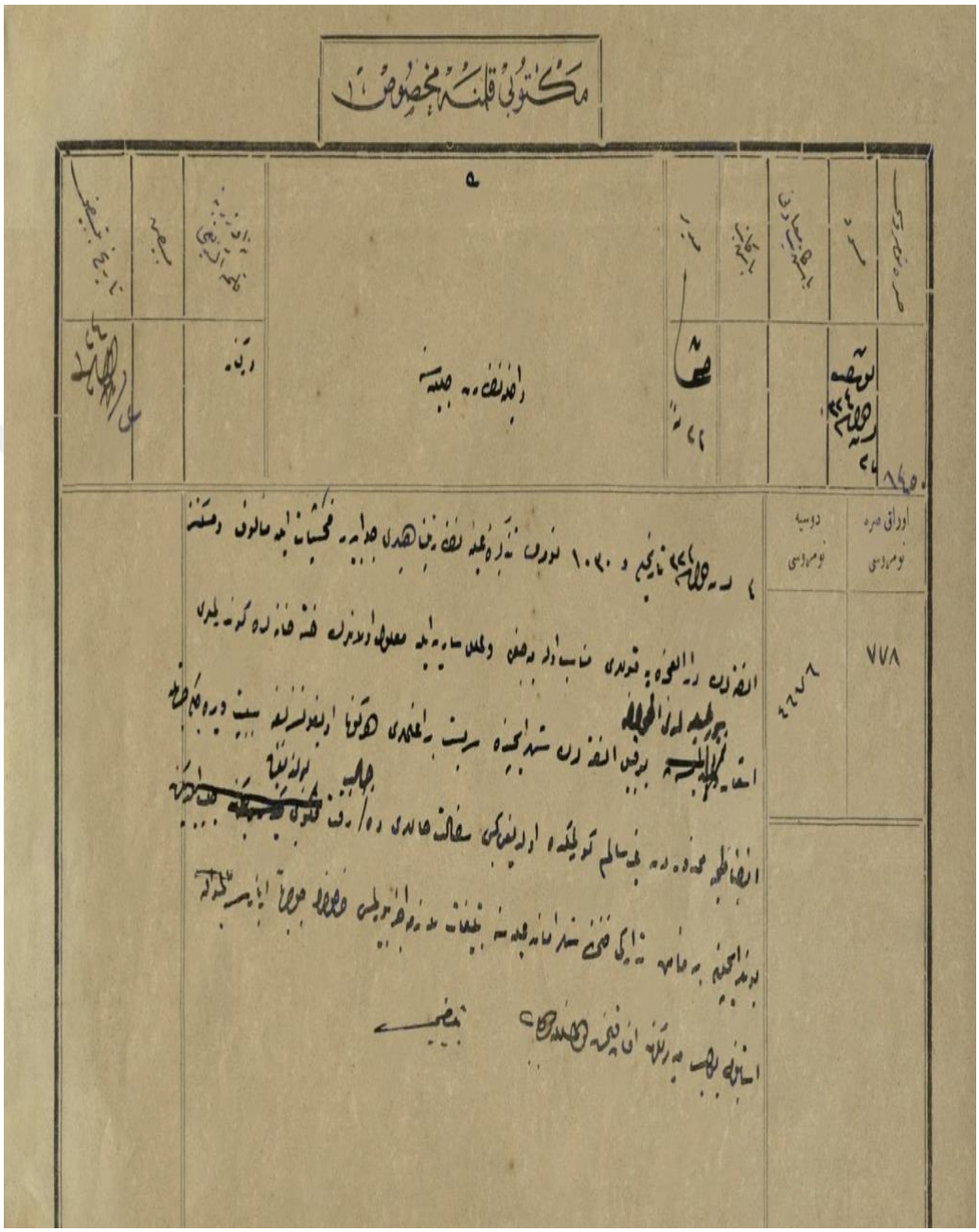

Fuhşa alışmış kişilerin Dârü'l-âceze'ye kabulleri münasip olmayacağından bunlara bir memen tedariki hakkında Şehremenati'ne tebligat yapılması.

***BOA*, ZB., 327/113, 22 Ağustos 1324 (4 Eylül 1908).**

Ek 3:

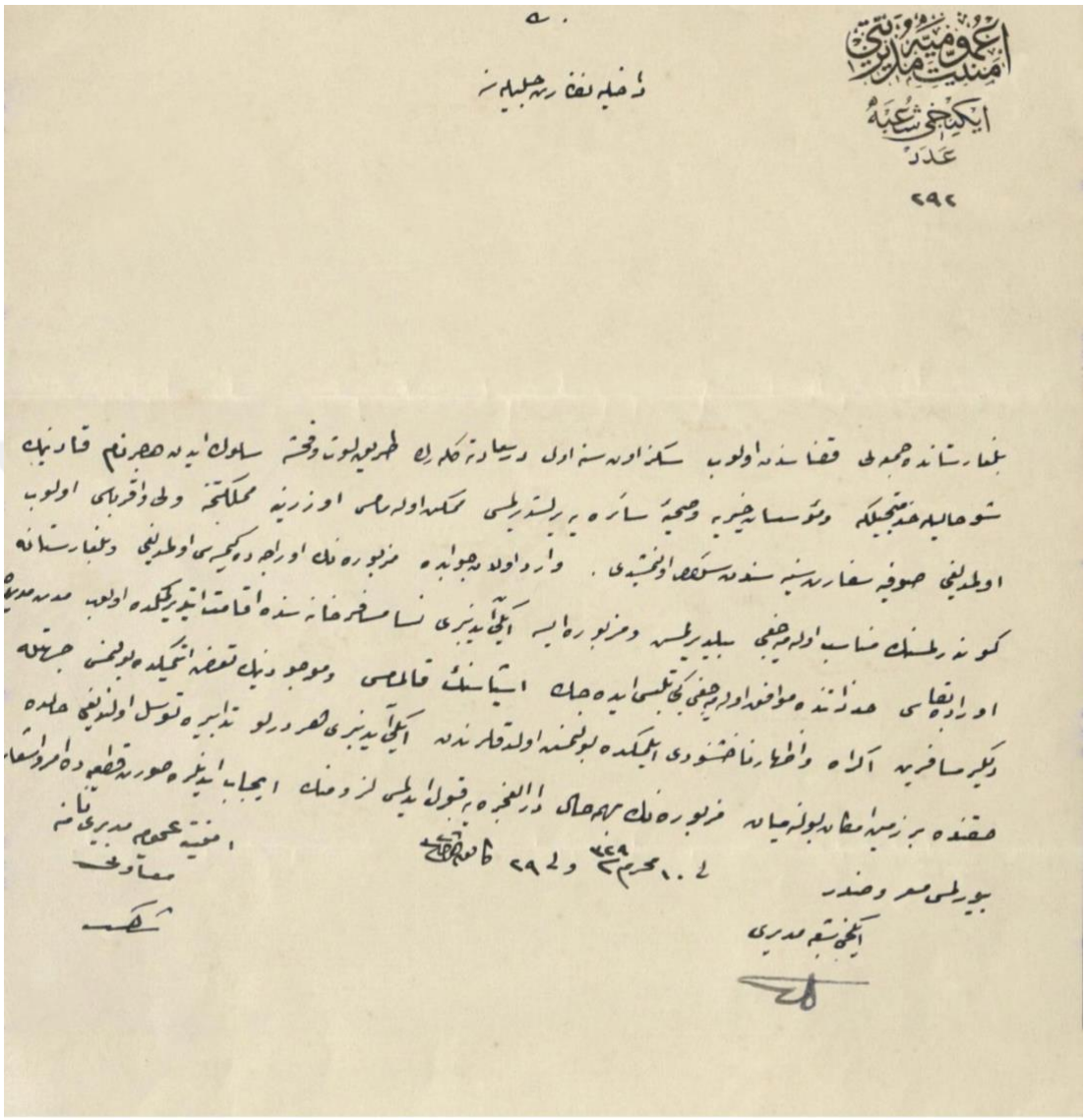

On yıl önce Bulgaristan'dan İstanbul'a gelerek fuhuş yapmakta olan Hacer isimli kadının Dârü'l-âceze'ye kabulü.

***BOA*, DH. İD., 47/11, 15 Mart 1329 (28 Mart 1913).**

EK 4:

Serseri Mazanne-i Sû' olan Eşhâs Hakkında Nizamname

Madde 1 — Hiç bir kâr ve kisp ile meşgul olmamak ve muayyen ve daimî ikametgâhları bulunmamakla beraber taayyüş ve idarelerini vesaiti meşrvıa ile istihsal eylemekte olduklarını isbat edemeyip şurada burada gezmekte bulunan eşhâs serseri ve meçhulü ahval addolunur.

Madde 2 — Birinci maddede zikr olunan serseri makulesinden başka evvelâ alelûmum cinayat ve aleihusus kat'ı tarik ve sirkat ve ahz ve yan- kesecilik ve sarıklara yataklık ve dolandırıcılık ceraimile bir veya bir kaç defa sabıkan mahkûm olmuş olanlar saniyen zabtiye nezareti altında bulunanlar mazanne-i sû' takımından addolunur.

Madde 3 - Serseri takımından bulunanlar hakkında dördüncü madde ahkâmınca muamele olunduktan sonra zabıta tarafından tevkif olunarak mevkufen muhakemeleri icra olunmak üzere icab eden mahakim-i cezaiyeye teslim olunur, muhakeme işbu halleri tebeyyün eyledikte haklarında bir mahtan üç mahta kadar hapis cezası ile beraber bir seneden iki seneye kadar Zabtiye Nezareti altında bulunmalarına dahi hüküm olunarak zabıta tarafından memleketlerine veyahut sair tensib ve tayin kılınacak mahalle tard ve teb'it olunabilir.

Mükerrir olan serseriler üç mahtan bir seneye kadar hapis cezası ile mücazat olunarak iki seneden beş seneye kadar dahi zabıtanın tahtı nezaretinde bulundurmakla beraber münasib mahallere dahi tard ve tebit edilir.

Madde 4 — İhbar veya tevatür üzerine serseri addolunan eşhâs mehâkime teslim olunmazdan evvel zabıta tarafından celb olunarak ihbaratı vakıa ve tahkikatı saireden bu halleri makrunu sıhhat olduğu anlaşıldıkta tayin olunacak müddet zarfında bir kâr ve kisbe mübaşeret eylemeleri ve bunu gelip zabıtaya haber vermeleri ve bu esnada dahi hükümete haber vermeksizin bulundukları mahali terk etmemeleri lâzım geleceğine dair evvel emirde kendilerine tenbihatı ekide icra olunacak ve keyfiyeti

tembih dahi tutulacak zabıtnamede işaret kılınacaktır tenbihat-ı vakıaya imtisal etmeyip müddet-i muayyenesi zarfında bir işe başlamış olduklarını zabıtaya beyan ve temin edemeyenler, bulundukları mahali terk edenler hakkında mucibince muamele olunur.

Madde 5 — İkinci maddenin fıkra-i ulâsı mucibince ancak kat'ı tarik ve sirkat ve yankesecilik ceraimi sabıkalarından dolayı mazanne-i sû' takımından addolunanlar hakkında zabıta-i adliye memurları tarafından tanzim olunacak ihbarname ve zabıt varakaları zabıtaca nazarı mütalaaya alındıktan sonra celb olunarak kendilerine bu bapda şüpheyi davet edecek her gûna ahval ve etvardan mübaadet ve mücanebet eylemeleri zımnında tenbihat-ı icra ve keyfiyeti tembih dahi mahsusan tutulacak zabıt varakasına dere olunacaktır bunlardan tenbihat-ı vakaya tevfiki hareket etmedikleri maddeten veya bazı emarat-ı kaviye ile zabıtaca muhakkak addedilenler tutulacak zabıt varakası ile mahkemeye teslim olunacak ve mahkemece mezkûr zabıt varakasının esbab-ı subutiyeden addolunarak o makulelerin zabıtaca tard ve tebidine karar verilecektir.

Madde 6 — Dersaadet ve havalisi ahali-i daimesinden olmadıkları halde evvelâ serserilik veyahut memurîni Devlet-i Âliye'ye muhalefet ve adem-i itaattan dolayı bir sene veyahut avamiri Devlet ve ahkâm-ı kanuniyenin icrasına muhalefet için sarfı nüfuz ve kuvve-i müessire etmekle bir ay hapis cezası ile mukaddema mahkûm olupta tarihi mahkûmiyetlerinden on sene mürur etmemiş olanlar ve saniyen mevaki-i mezkûrede bir gûna vesaiti taayyüşleri olmayanların iki seneyi tecavüz edememek şartı ile tayin olunacak müddetçe Dersaadet ile havalisinde ikâmetleri siyaseten zabıta tarafından men olunabilir bu bâbda zabıtaca ittihaz olunacak karar Zabtiye Nezâreti tarafından tasvib ve tasdik olunduktan sonra eşhâs-ı merkumeye tebliğ olunarak kararı mezkûre tevfikan bir müddet-i muayyene zarfında azimetten istinkâf edenler hakkında ikâme-i dava olunacak ve işbu muhalefetleri tebeyyün eyledikte mahkemenin karar ile kendileri sekiz günden bir aya kadar hapis ve bir seneden beş seneye kadar zabtiye nezareti altında bulunmak cezası ile dahi mahkûm olabilecektir.

Madde 7 — Serseri ve mazanne-i sû' takımından olup da 14 yaşından aşağı olanlar hapis cezası ile mahkûm olamazlar yalnız yirmi yaşını tekmil edinceye kadar Zabtiye

Nezâreti altında bulunmak cezası ile mahkûm olarak kendilerine bir kisb ve sanat talim ettirmek ve terbiyelerine bakmak üzere zabıta tarafından teminat ahzı ile peder veya validelerine veya veli ve akrabalarına teslim veyahut memleketlerine def ve iade olunur.

Madde 8 — Serseri olmaları ciheti ile Zabtiye Nezareti altında bulunmalarına hükmedilen eşhâs tebaa-i ecnebiyeden ise müddet-i cezaiyelerini ikmâl eyledikten sonra usûlü cariyesine tevfikan her halde zabıta tarafından hudud-u memâlik-i şahaneden ihraç ve tard olunur. Ol veçh ile tard olupta devletin izin ve ruhsatı olmaksızın memâlik-i şahaneye avdet eden tebaa-i ecnebiye tevkif mehâkime teslim olundukta iki mahdan bir seneye kadar hapis cezası ile mahkûm olur ve hitamı cezada dahi yine memâlik-i şahaneden tard ve ihraç olunur.

Madde 9 — Tebaa-i Devlet-i Âliye'den olupta serserilik ile maznun veya mahkûm olanlar mahallî velâdetleri olan kariyenin ihtiyar meclisi tarafından mazbata takdimi ile veyahut akrabaları veya tebaa-i Devlet-i Âliye'den olmak üzere mûteber bir zatın kefâlet-i maliyesi ile hükümetten taleb olunabilir.

Talebi vaki veya ita olunan kefalet esasen hükümetçe tensib olunur ise eşhâs-ı merkûme hükümetin emir ve marifetiyle kendilerini talep etmiş olan kariyeye iade veyahut kefalet eden şahsın talebi üzerine tahsis olunacak mahalde ikamet etmek üzere kendisine teslim olunur, işbu madde ahkâmınca verilecek kefaletin miktarı kefilin istidası üzerine ve müddet-i umumi istima olunduktan sonra mahkemece tayin olunur.

Madde 10 — Serseri makulesinden veyahut mazanne-i sû' takımından olupta her ne sûretle olursa olsun tebdil-i kıyafet etmiş oldukları hâlde veyahut üzerlerinde eğe, çengel vesair kilit ve kapı ve pencere küşadı ile hırsızlık ve ceraimi saire irtikâbına ve mesakin ve dekâkine duhule medar olacak alât ve edevat bulunduğu halde ahz ve girift olunarak eşya-yı mezkûreyi ol zaman içinde bir maksad-ı meşrua mebni taşıdıklarını isbat edemeyenler altı mahdan iki seneye kadar hapis cezası ile mücazat olunur ve üzerlerinde bulunacak eşya dahi zabtedilir. Eşhâs-ı merkume salifüzzikir alât ve edevattan birini hamil oldukları halde gece vakti ahz ve girift olunur ise cezai hapisleri bir seneden aşağı olmayacaktır. Fakat eşya-yı mezkûre ile beraber üzerlerinde silâh

dahi bulunur ise bunları bir gûna istimal etmemiş veya ihafede bulunmamış olsalar bile cezaları herhalde iki sene olacaktır.

Madde 11 — Serseri veyahut mazanne-i sû' takımından olupta sıfat ve hallerini menşe ve sûreti tedarikini göstermeyerek hakîkaten kendi malları olmadığına kanaat hâsıl olduğu hâlde bu makuleler bir mahdan üç maha kadar hapis cezası ile mahkûm olur ve üzerlerinde zuhur eden o makule emval ve eşya emaneten ve muvakkaten hıfzolunur.

Madde 12 —Eşhâs hakkında cerh ve darb misillû muamele-i cebrü şiddet icra eden veya icrasına tasaddi eyleyen serseriler iki seneden akâl olmamak üzere hapis cezası ile mahkûm olur fakat irtikâb edilen fiilin nevi ve sûreti vukuu kanunen daha şedit bir cezayı müstelzim ise faili hakkında ol ceza hükm olunacaktır.

Madde 13 — Sahte yol emri ve mürur tezkeresi ve pasaportlar tasni ve istimiline dair ceza kanunname-i hümayununun 156. ve 157. maddelerinde gösterilen efali cürmiye serseri ve mazanne-i sû' takımından bulunanlar tarafından vukua getirilirse haklarında maddeteyn-i mezkûreteynde mestur olan cezaların haddi intihasile icra-yı mücazat olunur.

Madde 14 — On ve on bir ve on iki ve on üçüncü maddelerde gösterilen cezalar ile mahkûm olan eşhâs herhalde müddet-i cezaiyelerini tekmil eyledikten sonra bir seneden beş seneye kadar Zabtiye Nezareti altında bulunmak cezası ile dahi mahkûm olacaktır.

Madde 15 — Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri işbu nizamnamenin icrasına memurdur.

[19 rebiülâhır 1327 ve 26 Nisan 1325 tarihli kanunun 21 inci madde- sile ahkâmı mefsuh addedilmiştir.]

"Serseri ve Mazanne-i Sû' Olan Eşhâs Hakkında Nizamname", Düstur, 1. Tertip, C.6., 18 Eylül 1890, s. 748.

Ek 5: Muhtâcîn Maaşatı Hakkında Kanun Layihası

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, 1:24, C.1, 29 Kânûn-i evvel 1333 (29 Aralık 1917)

375 numaralı layiha Muhtâcîn Maaşatı hakkındadır.

Madde 1. Tebaa-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'den olan ve dört bin kuruş kıymetli veyahut senevî beşyüz iradı gayrısafilimesken hanesinden mada emlak ve akaarı ve hiçbir medarı maişet ve şeran iaşesiyle mükellef ve iaşeye malen muktedir müteallikatı bulunmayan ve kâr u kisbden mahrum derecede malul olan zükur ile şeraiti mezkûreyi tamamen haiz olmakla beraber zatüzzevc olmayan inâsa ve kezalik şeran iaşesiyle mükellef ve iaşeye malen muktedir müteallikatı bulunmayan muhtâcîni eytâma Muhtâcîn tertibi mahlulatından maaş tahsis olunur.

Madde 2. Şeran iaşe ile mükellef müteallikat şunlardır:

Evvela Usul: Peder, valide, ced, cedde, bunların ecdadı.

Saniyen Füru: Erkek ve kız evlat, erkek ve kız torun ve bunların ahfadı. Salisen Havaşi: Liebeveyn karındaş, lieb veya liüm karındaş, amca, hala, dayı.

Usul ile füru, muhtaç olanların sakin oldukları mahalde bulunmasalar bile aişeye mecburdurlar. Havaşi aynı mahalde sakin değilse madum addolunur.

Madde 3. Birinci madde muayyen şeraitten, maluliyetten gayrinin vücudu, icra kılınacak tahkikatı muhtevi Vilayet ve Elviye ve Kaza Mecalisi İdaresi mazbataları ve nüfus kayıtlarıyla isbat olunacağı gibi, maluliyetin dahi, maaş talep eden kimse İstanbul'da ise, Devair-i Belediyye Heyeti Sıhhiyesinden bilmuayene verilecek ve taşralarda ise Etıbbayı Belediyye veya Hükümet Tabibleri canibinden muta ve Mecalisi İdareden musaddak olarak gönderilecek ve Muhassasatı Zatiyye İdaresinde müteşekkil Muayenei Tıbbiye Heyetince tetkik ve tasdik olunacak raporlarla isbat etmek lazım gelir. Bu babdaki raporlar ve mazbatalarla vesâiki saire muhtâcîne meccanen verilecektir.

Madde 4. Tekâüt Kanunları mucibince cüziyyü'l-mikdar maaşları olup da, işbu kanunun birinci maddesindeki şeraiti tamamen haiz bulunanlara muhassas maaşları Hazinemande edilerek işbu kanun mucibince maaş tahsis olunabileceği gibi, muhtâcînin vefatına veya haklarının sukutuna kadar tekâüt maaşları mevkûf kalır.

Madde 5. Muhtâcîn maaşının bir şahıs için haddi asgari elli ve haddi azami yüz kuruştur. Bir ailede birinci madde mucibince şeraiti tahsisiyesi haiz müteaddit eşhas bulunduğu takdirde, bunların her birine ayrı ayrı tahsis olunacak maaşların mecmuu

dörtyüz kuruştan efzun olamaz. Fakat 14 Haziran 1326 tarihli Muhtâcîn Nizamnamesi mucibince muhassas maaşattan haddi azamları tecavüz edenler tadil edilmeyecektir.

Madde 6. 1325 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu'nun neşrinden evvel tahsis edilipte, kanunu mezkûrun 21. Maddesinde muharrar şeraite tabi olan ve işbu kanunun 5. Maddesinde muayyen haddi asgarlardan dun ve haddi azamlardan fazla bulunan maaşlar bu şeraitin devamı müddetince mikdarı sabıkları veçhile tediye edilecek ve şeraiti mezkûrenin sukutuyla maaş kat olunduktan sonra yeniden tahsis edilebilmesi için işbu kanunda muayyen şeraitin vücudu tebeyyün ettirilecektir.

Madde 7. Muhtâcîn maaşları, Muhassasat-ı Zatiyye Müdürünün Riyaseti altında Erkân-ı Maliyye meyanından Maliye Nezaretince intihap oluşacak diğer üç zattan mürekkep olmak üzere müteşekkil komisyonun kararı ve Maliye Nazırının tasdikiyle tahsis olunur. Mutâcîn maaşatının hini tahsisinde haddi asgarıyla haddi azami arasındaki miktarın tayini, komisyonun takdirine vabeste olacaktır.

Ek 6: Şam'da Oturan Harputlu Hasan Efendi'nin Eşi Üçüz Erkek Çocuk Doğurmuş Olduğundan Emsaline Kıyas Olmayarak Çocuk Başına Yirmişer Akçe Bağlandığına İlişkin Belge

"F'il-asıl Harirut ahalisinden olub Şâm-ı Şerîf mücâvîrlerinden Seyyid Hasan bin Seyyid Ahmet Efendi dâ'îleri mahallinde meclîs- i şer'e varub cevâbında çend-mâh mukaddem zevce-i menkûhasından batın-ı vâhiden olarak Ahmed, Mehmed ve Mustafâ isimleriyle mesmû üç nefer evlâd-ı zükûru zuhûr edib ve mesârif-i vâfîreye düçâriyetle kesret-i nafakaya muhtâç olduğunu ifâde ve beyân etmiş ve fî'l-hakîka mezbûr Hasan Efendi dâ'îleri garibü'l-diyâr ve her vecihle inâyet-i seniyyeye sezâvâr bulunmuş olduğundan bahisle bir mahallinden mikdâr-ı kifâye vazîfe tevcîh buyurulması niyâzında olduğunu Şâm-ı Şerîf kadısı Efendi dâ'îleri bâ-î'lâm inhâ eder, sâdır olan fermân-ı âlîleri mûcibince kuyûda müracaat olundukda, Şâm-ı Şerîf eyâletinde vâki' Lediz(?) nâhiyesi sâkinlerinden Ramil'ül Batin demekle marûf kimesnenin zevcesinden batın-ı vâhiden olarak Hasan, Hüseyin, Hüsnâ adlarında üç nefer evlâdı zuhûr etmiş ve merkum fakirü'l-hâl bulunmuş idüğinden bi'l-mubahasa Şâm-ı Şerîf civâlisi mâlından almak üzere mikdâr-ı kifâye vazîfe ihsân buyurulması husûsu mukaddemâ bâ-tahrîrât ve î'lâm lede'l-inhâ ol-bâbda şeref-yâfte-i südûr olan hatt-ı hümâyûn şevket-makrun-ı şâhâne mûcibince mezbûrların beherine civâlî-yi merkumeden almak üzere onar akçeden yevmî otuz akçe vazîfe bi't-tevcîh 233 senesinde bâ-rü'ûs- ı hümâyûn başka başka berât-ı şerîf verildiği emsâlinden olarak mukayyed olmakla bu sûretle misâl-i mesbukuna nazarân civâlî-yi merkumeden almak üzere mûmâ-ileyh Ahmed, Mehmed ve Mustafâ'ya irâde buyrulduğu mikdâr-ı vazîfe tevcîhi husûsu hatt-ı hümâyûn-ı inâyet-makrûn-ı şahane südûruna mütevakkıf idüği Anadolu muhasebesinden derkenâr olunmuştur, manzur ve malum- ı devletleri buyruldukda, İşbû takrîriniz atebe-i ulyâ-yı hazret-i şâhâneye lede'l-arz, inhâ ve istizân olunduğu üzere merkum Hasan Efendi'ye emsâline kıyâs olmayarak emvâl-i mezbâreden üç nefer evlâd-ı mezkûrunun beherine yirmişer akçe vazîfe ta'yîn olunması meâlinde mübârek hatt-ı kirâmın südûr hıfz-ı siyânet-i padişâhî olarak re'y-südûr buyrulmakla mûcibince icrâya himmet eyleyesün deyü buyruldu.

***BOA*, C.BLD., 78/3891, 7 Eylül 1250 (19 Eylül 1835)**

Ek 7: Isparta'da Müslüman Kadın ve Kızlarının Çalışabilmesi İçin Müslümanlar Tarafından İşletilen Halı Tezgahlarının Kurulması Gerektiğine İlişkin Belge

Isparta'da İslâm kız ve kadınlarının hidemât-ı beytiyede ve halı destgâhlarında istihdâm olmak üzere Hristiyan meskenlerine devamları emr-i neşri mâni ve âdâb-ı İslâmiyet'e münâfi olması cihetle bunun men'i zımnında mahâllat-ı İslâmiye'nin mevâki-i münâsibesinde halı destgâhları tesis küşâdı ile muheddârat-ı İslâmiye'nin sanata teşviki Hristiyan hanelerinde hizmetçilik eden İslâm kız ve kadınlarının da bu işe gönderilmesi ve teferruatı hakkında cevaben tevârüd eden 6 Mart 1899 tarih ve altı yüz otuz üç numaralı tahrirat-ı aliyyeleri mütâla'a- güzâr-ı acizi oldu. İttihaz olunan tedâbir muvafık-ı hâl olmasıyla hüsn-i muhafazasına devam ve bir taraftan İslâm destgâhlarının teksir ve terakkisi esbâbını istikmâle ihtimam ettirilmek mukteza-yı maslahatdandır, kaldı ki Isparta Mutasarrıflığı'nın tahrirat-ı cevâbiyesinde ahâlî-i İslâmiye'den bir kısım da eşedd-i zaruret ve ihtiyaç olmağla şu sebebden nâşi Hristiyan destgâhlarına yevmiye bulmak için gitmeğe mecbur kaldıkları bildiriliyor, halı ve seccade gibi şeylerin oralarda nesc ve i'mâli daha yeniden yeniye meydana gelmiş işlerdir, ondan evvel yevmiye ile çalıştırmak usulü gerek Isparta'da ve gerek başka yerlerde câri değil idi, işe ihtiyaç ile mustarip bulunan İslâm kadınları ol vakit ne yapıyorlardı, küçük kızların sanat öğrenmesine ve şimdilik Hristiyan destgâhlarına gitmesine mümâna'at olunmasa bile yaşlı başlı İslam kadınlarının gayr-i müslim büyûtunda hizmete girmeleri min-külli'l vücûh sezavâr-ı takbih halâtdan görünmesiyle velileri müstehakk-ı levmdir, o kadınların bakıcı erkekleri yok mu, dul kalmış hatunlar mıdır, hizmetçiliğe gidenler kaç kadındır, mûcib-i şeyn ü ar öyle işçilik ihtiyar etmeleri mücerred nafaka tedarikinden münba'is midir, yoksa görenin sâ'ikasıyla kadîm bir i'tiyâd mıdır, keyfiyetin ez-ser-i nev tahkiki lâzımeden olduğuna mebni mutasarrıflığa yine vesâya ifâ ve neticenin inbâ buyurulması hasâfet-i aliyye-i atûfilerinden mutanazzır bulunmağla ol bâbda.

***BOA*, DH. MKT, 2179/9, 6 Kânûn-i sâni 1316 (19 Ocak 1901)**

EK 8: Huzur-ı Âli-i Hazret-i Sadâret-penâhi'ye

Ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki Dârü'l-âceze hademesi âceze-i mevcudenin kesretine nazaran nisbet kabul etmeyecek derecede az ve zaten âcezenin ekseri bakmağa muhtaç ve müsinn ve sabî ve alil bir takım bî-vâyegândan ibaret olması hasebiyle bunlara iki bâb hastahâne kifayet etmeyip ayrıca koğuşlar açtırılarak emr-i tedavilerine itina olunmakda ise de tahâret ve nezâfetin suret-i matlûbede devamı ve âceze ve hastagânın hizmetlerine lâyıkı veçhile bakılarak istirahatlerinin te'miniyle zât-ı şevket-simât-ı hazret-i zıllullâhiye bir kat daha davât-ı Hayriye isticlâbı zımnında idare-i mezkûre eczahânelerinde havancılık ve nisvândan vefiyât vuku'unda gasl vezâifi o miyânda ifa ettirilmek üzere hademe-i mevcudiye on neferi zükûr ve beşi inâs olmak ve maaşları emsali gibi yüz ellişer kuruşdan verilmek üzere müceddeden on beş nefer hademenin istihdamı lüzumuna ve ifade-i sariye dair dâr-ı mekûr hey'et-i dairesinden verilen 25 Teşri-i sâni 1312 tarihli mazbata leffen takdim kılınmış ve yedisi zükûr ve üçü inâs olarak on nefer hademe ilâvesi kâfi ve münasip görünmüş ise de iktizasının ifası re'y-i rezîn-i Sadâret-perâhilerine mutavakkıfdır. Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Bâb-ı Âli Daire-i Umur-ı Dahiliye Mektûbi Kalemi, 2 Kânûn-i sâni 1312 (14 Ocak 1897)

Ek 9: Maruz-ı daileridir ki taife-yi nîsaya mahsus olan Hasekî Sultan Darü'ş-şifası'nın Süleymaniye Darü'ş-şifası'na tatbiken nizam ve intizamı ve nezâfet ve tahâreti hususuna şehinşah-ı merhamet-i iktinâh veliyi-i nimet-i bi-minnettimiz efendimiz hazretlerinin irade-i merhametâde cenâb-ı cihândârileri sâniha pîrây-ı sünûh ve sudur buyurulduğuna binâen ber-mûceb-i irâde-i seniyye li-ecli't-tevsiye dâileri Darü'ş-şifa-i mezkûre olmağla fi'l -asl Darü'ş-şifa olan mahalli fevâhişe mahsus zindan olmak üzere ifrâz olunup hariçte kalan me'murin odaları darü'ş-şifa ta'yin olunmuş ise de, bu odalar birbirine muttasıl üç beş odadan ibaret olup böyle dayk-ı mahal matlup şehinşahî vecihle tanzim ve tesviye olunmak kâbil-i imkânda olmadığından ba'dehu taznim ve tesviyesine bakılmak üzere evvelemirde fevâhişin ihrâcı icâb etmiş ve gurebâ için hastane tahsis olunmuş olan Edirnekapısu civarında vâkî' medrese on bir odadan ibaret olup, elyevm ikişeryüz kuruş mâhiye ile üç aded me'mûrdan ma'ada mariz bulunmamış olmağla bazan tomruk tarafından bîkes mariz zuhur eyledikde Edirnekapusu Hastahânesine irsâl olunmakda ise de bundan böyle bîkes hasta zuhur edüp hastahaneye konmak icâb eyledikde Tomruk ağası vesâir me'murin Bâb-ı Âli'ye takrir edüp takriri bâla-ı dâilerine havâle buyruldukda kemâ hüve hakkuhu tahkik ve tetkik birle bir kimsenin etabından olmadığı ve illeti dahi ilel-i müzmineden olmayıp Bür-ü- şifası mümkün olduğu hâlde Süleymaniye Darü'ş-şifası'na vaz olunup tedbir ve devâ olunmak üzere hastahane-i mezkûre fevâhişe tahsis buyurulup fevâhiş-i mezbûrenin oraya nakil ve tahvil olunması ve hastahane-i mezbûre me'mûrinin maaş-ı mahsûseleri olan şehriye altı yüz kuruş darü'ş-şifaya verilecek nizâm zımmında olan mesârifat vakıasına tekâs ve mahsûb olmak üzere hazînemânde buyurulması bâbında emru fermân hazreti men lehü'l-emrindir.

***BOA*, Cevdet Sıhhiye, S. 1351, 26 Temmuz 1259 (7 Ağustos 1843).**

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Seda		EKREM
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		B 2
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	1999	2002	İzmir Balçova Lisesi
Lisans	2010	2014	Bursa Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans	2014	2017	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doktora	2017	2024	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Seda Ekrem, "Toplumsal Cinsiyet Tarihçiliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme*", IX. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu,* 6-8 Eylül, Sakarya, 2023.		
Yayınlar:	Seda Ekrem, "Eksilen Feslerin Peçeler İle İtmâmı": Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadının Çalışma Hayatındaki Yeri (1914-1918)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (UÜFEFSBD*), 25 (45), 2024, ss.133-145. (TR-Dizin). Seda Ekrem, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Yoksulluğu İle Mücadele'de Darülaceze'nin Rolü", *Journal of Anglo-Turkish Relations*, C.5, S. 1, 2024, ss. 57-76. (Alan indeksleri, uluslararası hakemli dergi, makale).		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**	24/01/2024 SEDA EKREM		